

**ЎЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСИДА
МАТНШУНОСЛИК ВА
МАНБАШУНОСЛИК
МУАММОЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Ўзбек филологиясида матншунослик ва
манбашунослик муаммолари**

**Республика илмий-назарий анжуман
материаллари**

Наманган, 2016 йил 5-6 май

1-китоб

Наманган - 2016

Мазкур тўпламда —Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари|| мавзусида Республика миқёсида ўтказилган илмий-назарий анжуман материаллари жамланган.

Тўпламдан атоқли филолог олимлар ва ёш тадқиқотчиларнинг мақолалари ўрин олган

Масъул муҳаррирлар:

Фаридахон КАРИМОВА, филология фанлари номзоди, доцент
Мўминжон СУЛАЙМОНОВ, филология фанлари номзоди, доцент

Муҳаррирлар:

Иброҳимжон Дарвишов, катта илмий ходим-изланувчи
Нозима Қозоқова, ўқитувчи
Умиджон Қўзиев, ўқитувчи

Такризчилар:

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ, филология фанлари доктори, профессор
Носиржон УЛУҚОВ, филология фанлари доктори

Таҳрир ҳайъати:

Абдусалом УМАРОВ, НамДУ ректори, профессор
Муродхон ҚОДИРХОНОВ, проректор, доцент
Ҳуринисо УСМОНОВА, филология фанлари доктори
Зоҳиджон СОДИҚОВ, филология фанлари номзоди
Қосимжон СИДИҚОВ, филология фанлари номзоди
Шавкатжон АБДУРАҲМОНОВ, филология фанлари номзоди
Қодир НОСИРОВ, филология фанлари номзоди

Ушбу мақолалар НамДУ илмий-методик кенгаши йиғилишининг
2016 йил 30 апрелдаги 4- сонли қарорига мувофиқ нашр этишга тавсия
қилинган

Тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг илмий ва услубий жиҳатларига
муаллифларнинг ўзлари масъулдирлар.

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА
МАТНШУНОСЛИК ВА
МАНБАШУНОСЛИК
МАСАЛАЛАРИ**

ПОДШОҲОНА ИҚРОР

**А.П.Қаюмов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, академик, ф.ф.д.**

Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий XV аср Хуросонида ва бу мамлакат пойтахти илм ва ижод аҳлининг пешволари сифатида маълум ва машҳур эдилар. Кўп замоннинг пешқадам шоир, мутафаккир, олим арбоблари уларга бағишлаб бир неча асарлар яратганлар.

Улар орасида Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам бўлган. Султоннинг ўзи ҳам талантили шоир эди. Унинг ўзбек тилидаги шеърлари бир тўпламга жамланган. Султоннинг шеърий таҳаллуси Ҳусайнийдир. Унинг шеърий тўплами —Девони Султон Ҳусайн мирзо Бойқаро|| деб аталади. Бу китоб 1968 йили Кобул шаҳрида нашр этилган бўлиб, 240 бетдан иборат¹. Ҳамма шеърлари ўзбек тилида ёзилган.

Бу девондан ташқари Ҳусайнийнинг —Рисола|| деб аталган асари ҳам бор. Бу асар дастлаб 1968 йилда шоир девони билан биргаликда чоп этилган. 1991 йилда эса алоҳида нашр этилди.² Бу китобча Ҳирот адабий муҳити, унинг мумтоз вакиллари Навоий ва Жомийларнинг ижодига бағишланган.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда адабий ҳаёт жуда юксак даражага кўтарилган эди. Бундай юксалишнинг энг юқори даражаси Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийларнинг яратган дoston ва шеърлари, илмий тарихий, адабиётшуносликка оид асарлари бўлган. Бу икки буюк шоир ва мутафаккирлар бир-бирлари билан қадрдон дўст, маслакдош, устоз-шогирд эдилар. Жомий (1414-1492) Навоийдан (1441-1501) 27 ёш катта бўлган. Улар ўртасидаги шахсий дўстлик ва ижодий ҳамкорлик самаралари сифатида Жомий яратган —Ҳафт авранг|| (—Етти тахт||) номи билан шуҳрат топган етти дostonдан иборат тўпламни кўрсатиш мумкин. Рисолада Султон Ҳусайн Жомий тўғрисида бундай деб ёзади:

Чу мезони табъи бўлуб ганж санж
Анга бир тарозу келиб панж ганж

¹ Девони Султони Ҳусайн мирзо Бойқаро. Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад Яъқуб Жузжоний. —Кобул, 1968.

² Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: Алибек Рустамий, Каримбек Ҳасан. Муҳаррир: Асрор Самад. — Тошкент: Мерос, 1991.

Ки ҳайрон қолиб назм қилган чоғи
Анга йўқки Хусрав, Низомий тағи.

Маъноси:

Унинг табиати ҳазиналар очар эди
Ана шунга тарозу бўлгани беш ҳазинадир.

У шеър ёзганида фақат Хусрав (Деҳлавийгина) эмас,
балки Низомийнинг ўзи ҳам ҳайратда қолар эди.

(Жомий ўзининг беш достонини —Панж ганж‖ деб атаган. Маъноси —Беш ҳазина‖дир. Кейинчалик шоирнинг олдин ёзилган икки асарини қўшиб —Ҳафт авранг‖ — —Етти тахт‖ деб атай бошлаганлар).

Ҳирот адабий муҳитида адабий асарлар кўп яратилган. Лекин уларнинг анчаси форс-тожик тилида бўлган, туркий (эски ўзбек тили)да оз ёзилган. Жомий ҳам ўз асарларини форс-тожик тилида ёзган.

Туркий тилдаги бадиий ва илмий адабиётни юксакликка кўтарган шоир ва мутафаккир Алишер Навоий эди. Султон Ҳусайн ўз замондош шоирлари ижод аҳлига мурожаат қилиб, уларни ўз она тили туркийда ёзмоққа чақирган. Бундан мақсад она тилининг бойлиги ва гўзаллигини намоиш этмоқ, унинг янада ривож топишини таъминламоқ эди.

Алишер Навоий айрим ижодкорларнинг бу чақириққа риоя қилмаганларини, айримларининг эса буни бажармоқдан ожиз қолганликларини хабар қилади. Лекин Алишер Навоий бу чақириқни инобатга олди ва уни катта муваффақият билан амалга оширди. Навоийнинг беш достондан иборат —Хамса‖сининг яратилиши бунга ёрқин мисолдир. Чунки Султоннинг чақириғи Навоий қалбида жўш ураётган ўз она халқи, тилига чексиз муҳаббатининг ҳаётбахш садоларига ҳамоҳанг эди. Мана, Навоийнинг ўз сўзлари -

Мен ул менки, то турк бедодидур
Бу тил бирла то назм бунёдидур.

Султон Ҳусайн Навоий ўз —Хамса‖ асарини қисқа фурсатда ёзиб битирганига таҳсинлар ўқийди, унга баланд баҳо беради.

Навоий девонидаги шеърларга Ҳусайний таланти шоир сифатида ёндошган. Ҳусайний ёзади: —Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожиздурур». (—Навоийнинг шеърларининг мақтовига тилнинг кучи етмайди, баёнини этмакка ожиз қолади»)¹.

Навоий ва Ҳусайний ўртасидаги ижодий ҳамкорлик бир умр давом этган. Навоий ўз девонларининг тузилишига Султон Ҳусайн ҳамиша диққат этганини миннатдорлик билан ёд этади. Султоннинг бундай баланд эътибори Навоийнинг ўз —Ҳамсалсини яратишидаги илҳомли меҳнатга руҳлантирар эди.

Навоий —Ҳамсални ёзиб тугаллагач, Жомий уни ўқиб чиқди. Навоийнинг хизматидан ғоят мамнун бўлди. У нисбий равишда Султон Ҳусайнни ҳам табриқлар эди. Чунки унинг замонида Навоийдек буюк инсон яшаб ижод этган. Навоийни улуғлаб Жомий шундай деган:

Ки даврида бўлди сенингдек киши
Эмасдур ишинг одамизод иши.

Султон Ҳусайн Бойқаро ўз —Рисола»сида Навоийнинг хизматларини бундай баҳолайди: Алишер Навоий —турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси (нафаслари) била руҳ кийорди». Султоннинг рисоласида Навоий таърифида айтилган бундай мақтовлар анчагина бор. Хусусан, рисола сўнггида Султон Ҳусайн Навоийни улуғлаб, сўз мулкининг соҳибқирони, деб атайди:

Эрур сўз мулкининг кишварситони
Қаю кишварситон хусравнишони
Дема кишварситонки, қаҳрамони
Эрур гар чин десанг соҳибқирони.

Демак, буюк шоиримизни Ҳусайний сўз мулкидаги барча мамлакатларни эгаллаган, фақат эгаллаган эмас, балки у элларнинг подшоҳи, деб билади. У фақат ўша сўз мулкани эгалловчигина эмас, балки қаҳрамони. Агар чин сўз билан айтсанг соҳибқиронидир.

Алишер Навоий шоир ва подшоҳ Султон Ҳусайн (Ҳусайний) назарида ана шундай буюк сўз устаси бўлган. Алишер Навоийни

¹ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. — Тошкент: Мерос, 1991, 13-б.

шунчалар улуғлаган Ҳусайний ўз рисоласида унга тахту тож бағишлангани учун шукроналар изҳор этади. Ўз замони ва мамлакатада юз берган ва бераётган ишлар тўғрисида сўзлайди. У Тангрига шукроналарини қанча билдирса ҳам кам эканлигини айтади.

Навоийнинг —Ҳамсал асари, унинг девонларидаги шеърларнинг гўзаллиги тўғрисида Ҳусайний ўз рисоласида кўп таъриф ва тавсиф сўзларни айтган. Бу асарларни Ҳусайний чексиз даражада улуғлайди.

Рисола сўнггида Султон Ҳусайн ўз шукроналарининг бир боиси унинг замонаси ва ҳукмронлик йилларида ўз даргоҳида Жомий ва Навоий каби —малаксиймо маддоҳларнинг борлиги мужиби кўп шукр тутур», деб хулоса қилади. Гарчи сўнгги жумлада Жомий ва Навоий исмлари айтилмаган эса-да, ўшаларнинг шу икки улуғ ижодкор экани аниқ сезилиб туради.

Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар илмий, ижодий, амалий, сиёсий ҳамкорлик ҳалигача чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилган эмас. Аксинча, улар ўртасида баъзан келишмовчилик, ҳатто низолар бўлгани тўғрисида кўп гап юради. Бу эса, Навоий тўғрисидаги пьеса ва фильм асосида пайдо бўлган. Бу тўғри эмас. Пьеса ва фильм мўътабар устоз ижодкорлар қаламига мансуб. Улар бадиий асар яратганлар. Уларнинг ўз бадиий асарига нимани лозим топса киритиши, ҳатто тўқишига ҳам ҳаққи бор. Пьеса ҳам, фильм ҳам вақт имтиҳонидан ўтди. У яшамоқда ва яшайди. Зинҳор-зинҳор уларни яратган ижодкорларга бирор танбеҳ қилмоққа ўрин йўқ.

Илмий ёндашув эса бадиий ёндашувдан фарқ қилади. У аниқ, текширилган фактларга асосланади. Шунинг учун Навоий ва Ҳусайний муносабатларига оид илмий тадқиқотлар давом этмоғи керак.

Алишер Навоий ўз мухтарам султони Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ва устози ҳақида билдирган фикрларидан мамнун эди. У фақат ўйланиб қолди. Сўнг қатъий қарорга келди. Навоий Ҳазрат Али (р.а.)нинг ҳикматларини араб тилидан ўзбек тилига шеър билан таржима қилиб чикди. Бу асар —Назм ул-жавоҳир» (—Шеърӣ жавҳарлар») деб аталади. Улар 268 тўртликдан иборат. Тўртликлардаги ҳар бир мисра бир-бири билан қофиядош. Мисол учун бир намуна келтирамиз:

Ҳар кимки, муҳаббат уйини маскан этар,
Кўнглига ҳабиб куйини гулшан этар,
Кўз касби зиё дўст юзидин фан этар,
Маҳбуб юзин кўрмаги кўз равшан этар.

Навоий бу асарини Султон Ҳусайн Бойқарога тақдим этди. Икки дўст, маслакдош, ўз она юрти, она ватани, она тилининг жонбоз ва оташқалб фидоийлари шу йўсинда ўзбек адабиётида икки қимматбаҳо ёдгорлик яратдилар ва адабиётимиз хазинаси бойлигига муносиб улуш қўшдилар

МАВЛОНО САККОКИЙ ДЕВОНИНИНГ АНҚАРА НАШРИ ХУСУСИДА

С. Ғаниева, Ўзбекистон Қаҳрамони, профессор

Ўзбек мумтоз адабиётида ёрқин из қолдирган, бетакрор ғазаллар ва қасидалар яратган етук истеъдод эгаси, лирик шоирлардан бири Саккокийдир. Саккокий ҳаёти ва ижоди ҳақида бизгача жуда кам маълумот етиб келган. Унинг ҳаёт йўли ва ижодий қиёфасини Алишер Навоийнинг —Мажолис ун-нафоис», —Муҳокаматул-луғатайн», девон дебочалари, Яқинийнинг —Ўқ ва ёй» мунозараси ва шоирнинг ўз асарлари орқали қисман тасаввур қилиш мумкин. Алишер Навоий —Мажолис ун-нафоис» асарининг иккинчи мажлисида бу шоир ҳақида ёзади: —Мавлоно Саккокий Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақиддурлар ва бағоят таърифин қилурлар. Аммо фақир Самарқандда эрканда муаррифларидин ҳар неча тафаҳхус қилдимким, анинг натоижи таъбидин бирор нима англайин, таъриф қилғонларича нима зоҳир бўлмади. Барчадин қолсалар сўзлари будурким, Мавлоно Лутфийнинг барча яхши шеърлари анингдурким, ўғурлаб ўз отиға қилибдур. Ул ерларда бу нав ўхшаши йўқ, мазасиз муқобаралар гоҳи воқеъ бўлур. Бори баъзиси таъриф қилибким ўқурлар...»

Навоий —Муҳокамат ул-луғатайн» асарида Саккокийни туркигўй шоирлар сирасида ёдга олади.

Шоирнинг асл номи, насаби маълум эмас. Унинг нотўлиқ девони Британия музейида сақланади. 1991 йилда Анқара (Туркия)да таниқли олим Камол Араслон Саккокий —Девон»ини нашр қилди, унга мукаммал кириш сўзи ёзди.

Маълумки, китобот қилиш одатига кўра, аввал қасидалар, кейин бошқа лирик жанрлар – ғазал, рубоий ва бошқа мумтоз адабиётдаги (агар шоир ёзган эса) жанрларга оид шеърлар киритилган. Бинобарин, Саккокий —Девонда муножот – Аллоҳга ҳамд, пайғамбарга наът, таъриф ва қасидалари келтирилган. Қасидалардан маълум бўладики, Саккокий темурийлардан Халил Султон (Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ мирзонинг учинчи ўғли, уни машҳур малика Сароймулкхоним тарбиялаган, Самарқанд ҳокими бўлган. Халил Султон Рай шаҳрида ҳасталаниб, 1434 йил 10 ноябрда вафот этган)га (5-қасида) 1405-1409 йиллар орасида – Халил Султон Самарқанд тахтида эҳанлигида 30 байтдан иборат бир қасида ёзган. —Мажолис ун-нафоисни форсийга таржима қилган Фаҳрий Ҳиротий —Равзат ус-салотин номли тазкирасида Халил Султон ҳақида маълумотлар беради. Жумладан, Султон Увайс Элхоний, Шайх Ҳасан Нўённинг фарзанди – мусаввир, адвор илми - илми мусиқийда моҳир, музаҳҳиб ҳам эди. Султон Аҳмад Бағдодий отаси каби мазкур соҳаларда машҳур бўлган. Кунларнинг бирида у мағрурлик мартабасида сипоҳийлик либосига ўралиб, Амир Темурга бир қитъа ёзиб юборган. Қитъани эшитган Темур: —Агар менда назм қобилияти бўлганда эди, унга жавоб ёзган бўлардим, фарзандларимдан қай бири жавоб йўллай олади?! — дейди. Шунда Халил Султон жавоб қитъани ёзиб юборади...

Саккокий Улуғбек мирзо (Темурнинг 4-ўғли Шохрух мирзонинг (1377-1447) тўнғич ўғли, 1394 йил 22 мартда туғилган)га бағишлаб 5 та қасида ёзган. Мадҳиясида унинг адолатли, билимли, ғарб мутафаккирлари асарларини ўқиган, 40 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган, Самарқандни обод қилган, Регистонда мадраса, масжид, хонақоҳлар барпо қилган шахс сифатида таърифлайди. Саккокий қасидаларида Улуғбек Мирзонинг расадхонаси, илми нужумга оид машҳур —Зижи Курагонийси ҳақида маълумот йўқ. Бинобарин, Саккокий Улуғбекдан аввал дунёдан ўтган.

Саккокий Арслон Хожа Тархонга бағишлаб бир қасида ёзган. Шоир уни ўз ҳомийси, деб билган.

Саккокийнинг бир қасидаси Хожа Муҳаммад Порсога (21 байтли) бағишлаб ёзилган. Унда шоирнинг тасаввуфга эътиқоди ва бу соҳадаги пири, деб билгани мадҳ этилган. Саккокийнинг Халил Султонга 1 та, Улуғбек Мирзога 5 та, 1 та Хожа Муҳаммад Порсога, Хожа Арслонга 4та қасида ёзган бўлса-да, бизда фақат

биттаси нашр қилинган. Камол Араслон шоир девонининг Анқара нашрига 2 та муножот ва 11 та қасида матнини туркча табдили билан киритган. —Девондан шоирнинг 60 та ғазали ўрин олган.

Шоир ғазалларидаги асосий мавзу – ишқ, асосий тимсол – Инсон. Уларда инсонпарварлик, халқпарварлик, висол умиди, ҳижрон азоблари, гўзаллик таърифи, ҳаётга муҳаббат, ижтимоий фикрлар, маълум маънода сиёсий қарашлар қаламга олинган.

Лекин мумтоз ўзбек адабиёти тарихида Саккокий қасида жанри устаси сифатида алоҳида эътиборга эга. Унинг девондан ўрин олган 11 қасидаси шу жанрнинг юксак намуналаридир. Афсус, Саккокий қачон ва қаерда дафн этилгани маълум эмас. Балхдами ёки Самарқанддами, буни кейинги изланишлар ойдинлаштириши мумкин.

Ҳозирда шоирнинг Британия музейидаги қўлёзмаси асосида Камол Араслон тайёрлаган нашрдан сўз боши билан —Девонини чоп этишга тайёрланмоқда.

ЯНА “БУНДАХИШИН” ҲАҚИДА

Х. Ҳомидий, ТДПУ профессори, ф.ф.д.

Маълумки, «Авесто»нинг мукаммал нусхаси бизга қадар етиб келмаган. Ёдгорликнинг ҳозиргача мавжуд энг кўхна дастхати асл матннинг тўртдан бир қисмидан иборат. «Бундахишин» (Оламнинг яратилиши) эса ёдгорликнинг «Дамдад – наск» деб номланган бир дафтарининг паҳлавий тилидаги изчил қайта ҳикоя қилинган нусхасидир. Бундан ташқари, муаллиф китобни тасниф этишда «Авесто»нинг «Чехдод наски»дан ҳам баъзи маълумотларни матн ҳошиясида махсус қайд этган. «Тоғларнинг хоссалари» деб номланган қисмидаги жўғрофий ном ва атамалар эса турли яшталардан иқтибос сифатида олинган. Ёдгорликнинг яратилишини барча шарқшунослар III асрнинг охири ва IV асрнинг биринчи чораги, деб уқтирадилар. Китобнинг бизга қадар Эрон нусхаси («Катта Бундахишин») ҳам ихчамроқ «ҳинд нусха»лари сақланиб қолган. Акбаршоҳнинг империя китобхонасида асарнинг ноёб қўлёзмаси сақланган. Қўлёзма дебочасида муҳим қайдлар мавжуд. Жумладан, китоб «Анушгарвон (Ануширвон) Исфандиёр ўғли Моҳванд Рустам ўғли Шаҳриёр топшириғига кўра ёзилди», деб қайд қилинган.

«Бундахишин»да, бир томондан, оламнинг Ахурамазда томонидан яратилиши, бунга Аҳриманнинг қаршилиги зардуштийлик дини таълимоти асосида хийла батафсил баён қилинган; бу билан боғлиқ турли-туман асотирларнинг мазмуни, тафсилотлари келтирилган. Китоб катта илмий-назарий, ижтимоий-фалсафий, тарихий, ахлоқий-таълимий, маърифий қимматга эга. Зероки, унда оламнинг яратилишидан ташқари ҳаёт диалектикаси – яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, ривожланиш билан таназзул, яхшилик билан разолат ўртасидаги доимий кураш қонунияти ёрқин акс этган. Шу билан бирга, дунёнинг адоғи — қиёмат қойим бўлиши, ўлимдан кейинги ҳаёт ҳақидаги, бу оламу нариги дунё хусусидаги мулоҳазалар гоҳ диний, гоҳ дунёвий руҳда чиқарилган хулосалар хийла батафсилдир. Жумладан, марҳум чиққан хонадонда баланд овозга йўл қўймаслик уқтирилади. Ўтганга қилинадиган дуои хайр, эҳсон икки йилгача жони чиққан манзилда қилиниши лозимлиги таъкидланган.

Энг муҳими шундаки, 3 фасл, 36 қисмдан иборат бу манбада шунга ўхшаган бошқа кўҳна ёдгорликда учрамайдиган кўплаб илмий мушоҳадалар, аждодларимизнинг тафаккур неъматлари жамланган. Бундай мулоҳазалар «Аҳриманнинг Ахурамазда яратувчилигига қарши кураши», «Аҳриманнинг ер билан жанги», «Аҳриманнинг сув билан жанги», «Аҳриманнинг ўсимликларга қарши кураши ҳақида», «Нурнинг яратилиши ҳақида» сингари фаслларда ўз ифодасини топган. Асарнинг табиатшунослик жўғрофия, астрономия, минералогия, ҳайвонлар, паррандалар олами, ер, тупроқ, сув хоссалари ҳақидаги бўлимлари ҳам бири-биридан завқли ва теран битилган. «Ернинг хоссалари ҳақида», «Сувнинг хоссалари ҳақида», «Денгизнинг табиати ҳақида», «Ҳайвонларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида», «Уч оёкли ҳачир ҳақида», «Етти хил суюқлик ҳақида», «Етти планета ҳақида», «Айиқ ва маймунлар табиати ҳақида» сингари қисмларида тилга олинган нарса ва ҳодисаларнинг, махлуқлар, набототнинг ҳар жиҳатдан мукаммал илмий таснифи берилган, классификация қилинган, ҳайратангиз илмий хулосалар баён этилган. Уларнинг ҳар бири алоҳида ўрганиш ва таҳлил қилишни талаб этади. Масалан, юзлаб тоғ ва дарёлар, кўлларнинг пайдо бўлиши, дунёдаги барча сувларнинг таркиби, хоссалари ҳақидаги далиллар «Авесто»даги бу соҳага доир фикрларни янада тўлдиради, мустаҳкамлайди; тоғлар, сув ҳавзалари, дарёларнинг номлари,

уларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мулоҳазалар ғоятда изчил ва мукамаллиги билан кишини ҳайратга солади.

Бундан ташқари «Бундахишин»нинг алоҳида бобларида давлатнинг тузилиши, раис (раҳбар, давлат бошлиғи) сифатлари, хислатлари махсус баён этилган, раисга йўл-йўриқлар кўрсатилган, пандлар берилган. Ушбу ёдгорлик қадим замонлардаги барча соҳаларга оид илмий қарашларимиз тарихини, таълим тизимимизни ўрганишда ҳам ғоятда қимматбаҳо манба ҳисобланади. Чунки унинг «Донишманднинг ўз фарзандига насиҳати», «Устоз (муаллим)нинг биринчи синф ўқувчисига панди», «Солномашунослик хусусида» каби қисмларида ёш авлод тарбияси, камолоти олдида ота-она, таълим муассаси, жамоа, қўни-қўшни, муаллимларнинг бурч ҳамда вазифалари, ўқувчининг мактаб, кўчада, устоз, ота-она, кексалар, катталар ҳузурида ўзини тутиши, қоидаю йўсинлари бирма-бир санаб ўтилиб, унга риоя қилиш мезонлари кўрсатилган. «Кичикликда билим олсанг, йигит бўлгач, бошинг эгилмайди» дейилади унда; мактабда ўтириш, қалам, дафтарга қандай муносабатда бўлиш, дасмол-сочик, тиш ювгич (мисвок)ни қандай асраш, турмуш озодалиги, шахсий покизалик, эркак ва аёл гигиенаси қоидалари баён этилган. Афсуски, ёдгорликнинг русча таржимасида (ИВЛ, 1996) гигиена, табиатни муҳофаза қилиш ва таъбиотга доир ўринлари бир мунча қисқартирилган.

Шунингдек, «Бундахишин» жиддий тарихий аҳамиятга ҳам молик китобдир. Унда қаёнйлар сулоласининг қавм ва уруғлари, барча шоҳлар, зодагонлар, киборлар, Етти муъбаднинг саргузашти, Пурушасп (Зардушт отаси)нинг аجدодлари, яъни шажараси тафсилотлари баён этилиб, тўла рўйхати илова қилинган. Бу эса маздопарастлик динининг асосчиси Спитамон Зардуштнинг ижтимоий келиб чиқиши, ўқиш ўрганиш, устозлари, ҳаёти ва фаолиятини мукамал тасаввур этиш учун ноёб далиллардир. «Авесто» дан олинган кўплаб жой номларининг сосонийлар давридаги шакли ҳам берилиб, анча тўлиқ шарҳланиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Масалан, «Сурд», «Марв», «Балх», «Хоразм», «Дараға» каби ўнлаб жуғрофий номларнинг авесточа шакли ҳамда паҳлавийча талаффузи ва ёзилиши кўрсатиб ўтилган. Умуман, нафақат воқеа ва далиллар баёнида, балки услубда ҳам бу асар «Авесто» наскининг паҳлавий тилидаги изоҳли табдили-тафсири эканлиги яққол сезилиб туради, деб таъкидлашади аксарият

шарқшунослар.

Хуллас, «Бундахишин» қадимги Турон, Эрон халклари аجدодларининг тарихи, илмий дунёқараши, фалсафий, маърифий тафаккурини ўрганишга хизмат қиладиган, «Авесто» хусусидаги тасаввурларимизни янада такомиллаштирадиган муҳим манбалардан ҳисобланади. Унда қадимги Турон ҳамда Эрон давлатчилиги тарихини, таълим-тарбия тизимини, жамият, оилани бошқариш қонун-қоидаларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Унда қадимги замонлардаги аجدодларимизнинг касалларни дуо, дори-дармон, жарроҳлик йўли билан даволашнинг йўллари аниқ кўрсатилган; бир марталик шприц, қон қуйиш масаласи, ўсимликлардан дори тайёрлаш усуллари ҳақидаги фикрлар ғоятда қимматлидир. Ҳатто —Бундахишин|| нима учун қиз бола туғиладию, нима сабабдан ўғил бола туғилади, деган саволларга аниқ далиллар асосида рад этиб бўлмайдиган жавоб мавжуд; ҳомилани жарроҳлик усули билан олиб, онанинг ҳам, боланинг соғломлигини таъминлаш йўллари кўрсатилган; дунёдаги барча доривор ўсимликларнинг рўйхати келтирилган. Демокчимизки, шарқ медицинаси ҳақида ҳам ушбу ёдгорликда ноёб маълумотлар мавжуд.

АТОҚЛИ ОЛИМ, ЙИРИК ФАН ТАШКИЛОТЧИСИ

Т. Мирзаев, ЎзРФА ТАИ профессори, ф.ф.д.

Илм-фаннинг турли соҳаларида бўлганидек, адабиётшуносликда ҳам ҳар бир олимнинг ўз ўрни, ўз текшириш йўли, ўзининг тадқиқотчилик майдонлари бор. Ўзлари мансуб фан соҳаси ривожига улкан ҳисса қўшган ва қўшаётган йирик олимлар фаолиятида эса, бу нарса янада аниқ кўринади. Бундай олимлар ўзларининг ёрқин истеъдодлари туфайли у ёки бу мавзуларда тадқиқотлар олиб бориш билан бирга фандаги мавжуд ҳолатни умумлаштириш ва уни янги марраларга йўналтириш ишларига ҳам бекиёс ҳисса қўша оладилар. Академик Бахтиёр Назаров ана шундай олимларимиздандир.

Бахтиёр Назаровнинг тадқиқотчилик доираси ғоятда кенг. У адабий танқид ва унинг тарихи, адабиёт назарияси ва адабий алоқалар, қиёсий адабиётшунослик ва таржима назарияси, хусусан, шўро даври адабиётини қайта баҳолаш масалалари билан бирдек шуғулланиб келаётган устоз олимдир. У қайси муаммога қўл

урмасин, аввало, биринчи манбалар асосида унинг назарий жиҳатларини ёритишга алоҳида эътибор беради. Менинг назаримда олимнинг кейинги асарларида бутун борлигича бўй кўрсатган бундай илмий-назарий асос унинг матбуотда илк бор эълон қилинган биринчи мақоласи — «Бадиий адабиётда пейзаж» (1967)да ўзига хос бир тарзда ниш ургандек кўринади. Чиндан ҳам ҳикояда пейзажнинг асар қаҳрамони характерини очишда муҳим восита эканлиги ҳақидаги ёш тадқиқотчи изланишлари кейинчалик унинг баҳоғат ёшида яратилган — «Ўзбек ҳикоячилигининг жанр хусусиятлари» (1991) тадқиқотига асос бўлганлиги шубҳасиздир.

Атоқли олимнинг тадқиқотчилик уфқлари қанчалик кенг, мавзулар доираси қанчалик ранг-баранг бўлмасин, унинг илмий фаолиятида XX асрда ўзбек адабий-бадиий танқидининг шаклланиши, турли даврлардаги ривожланиш босқичлари, илмий-назарий асослари, тарихи ҳамда унинг йирик вакиллари ижодини ўрганиш, таҳлил ва танқид муаммолари асосий ўрин тутди. Олимнинг аспирантлик давридаёқ (1969 — 1971) улуғ ёзувчи Ойбекнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганишдан бошлаган бу илмий йўналиш унинг фаолиятида изчил давом этиб келмоқда. Зукко тадқиқотчининг бу соҳадаги текширишлари, умумлашма ва хулосалари унинг — «Олим маданияти» (1977), — «Ўзбек адабий танқидчилиги» (1979), — «Бу сеҳрли дунё» (1980), — «Ўзбек адабий танқиди» икки жилдлигидаги қисм (1987 — 1988), — «Ғафур Ғулом олами» (2004), ҳамкорликдаги — «Ўзбек адабий танқиди тарихи» (2012) каби монография, дарслик ва рисолаларида, атоқли танқидчи-адабиётшунослар Абдурауф Фитрат, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Салоҳиддин Мамажонов, Зоя Кедрин, Эрик Каримов, Наим Каримов сингари улкан олимлар тўғрисидаги портрет-мақолаларида ва бошқа ўнлаб асарларида ўзининг муносиб ифодасини топди. Бугина эмас. У ўзининг шогирдлари билан биргаликда бугунги кунда қарийб унутилаётган Вадуд Маҳмуд, Отажон Ҳошим, Миёнбузрук Солиҳов каби адабий танқидчилар меросларининг фаол ҳаракатини таъминлашга катта ҳисса қўшди. Умумлаштириб айтадиган бўлсак, бугунги кунда Бахтиёр Назаровнинг илмий қиёфасида ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиши ва тарихий тараққиётини жиддий равишда ўрганишни бошлаб берган, ўзининг беқиёс тадқиқотлари билан шу йўналишнинг асосчисига айланган йирик олимни кўрамыз.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, Бахтиёр Назаровнинг бутун илмий фаолияти Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида узлуксиз равишда кечди ва бугун ҳам давом этмоқда. У бу ерда илмий котиб, катта ва кичик илмий ходим, институт директори лавозимларида муваффақиятли фаолият кўрсатди. Мана, йигирма йилдирки, Адабий алоқалар ва адабиёт назарияси бўлимини бошқариб келмоқда. —Ўзбек тили ва адабиёти|| журнаlining бош муҳаррири, илмий кенгашларнинг раиси ва аъзоси сифатида институтнинг илмий-ташкилий ишларида фаол иштирок этиб келди. Айниқса, унинг такрорланмас илмий-ташкилотчилик фаолияти институтга директорлик қилган йилларида (1986 – 1990) ёрқин намоён бўлди.

У директор этиб тайинланиши биланоқ, асосий диққатини институтнинг илмий салоҳиятини сифат жиҳатдан юксалтиришга қаратди. Унинг раҳбар сифатидаги қатъий назорати, жиддий равишда қўллаб-қувватлаши натижасида институтда ишлаётган ходимларнинг ўзидангина Т.Мирзаев, К.Имомов, Б.Саримсоқов, Н.Раҳимжонов, Э.Бегматов, Р.Дониёров, Қ.Муҳаммаджонов, Б.Бафоев, Э.Умаров каби фан номзодлари бирин-кетин докторлик диссертацияларини ҳимоя қилдилар. Қисқа бир муддатда биргина жамоадан ўнга яқин илмий ходимнинг докторлик диссертацияларини ҳимоя қилиш ўша давр учун жуда юқори кўрсаткич эди. Бу – институтда яратилган мўътадил илмий муҳитнинг, хусусан, директорнинг юқори даражадаги илмий-ташкилотчилик, ҳар бир ходимга эътибор билан қараб, уларни қўллаб-қувватловчилик фаолиятининг ёрқин самарасидир.

Ҳар қандай фаннинг ривожини унда ёшларнинг иштироки, илмда ворисийликни таъминлашга боғлиқдир. Буни ҳаммадан кўра яхши ҳис этган Бахтиёр Назаров аспирант ва ёш илмий ходимлар билан ишлашни алоҳида йўлга қўйди. Аввало ўзи бир қатор тадқиқотчиларга илмий раҳбарлик қилиш билан бирга, бошқа олимлардан ҳам буни талаб қилди, илмий раҳбарларнинг бу борадаги ҳисоботларини тез-тез, эшитиб туришда мунтазамликни амалиётга киргизди, ёш илмий ходимларга ижодий таътиллар берди, уларни бошқа шаҳарлардаги илмий марказларга юборишни ташкил этди. Бугунги кунда институтнинг бир қатор бўлимларига муваффақиятли равишда раҳбарлик қилаётган Иброҳим Ҳаққул, Маматқул Жўраев каби олимлар ўша йилларда докторантурага чиқарилган эди.

Бахтиёр Назаров —қайта қуриш» деб номланган алғовли-далғовли йилларда институтга раҳбарлик қилди. Шароит шундай эдики, бу давр раҳбардан юксак профессионализм билан бир қаторда илм-фан манфаати учун қатъийлик, дадиллик, жасорат, ҳатто мен айтар эдимки, қўрқмасликни талаб қилар эди. Бахтиёр Назаровда шундай сифатлар мавжуд эди. Биргина мисол келтирай.

Шўро даврида бир ҳолат қоидага кириб қолган эди. Ижтимоий-маданий ҳаётнинг у ёки бу соҳасига оид бирор масала кўтарилар, лекин унинг ҳал этилиши турли баҳоналар билан чўзила берар ёки бутунлай қолиб кетар, очик муҳокамаларга йўл қўйилмас эди. Худди шундай улуғ адиблар Чўлпон ва Фитрат адабий меросларини ўрганишни ҳал қилиш масаласи ҳам турли характердаги муҳокамаларда қирқ йилга яқин чўзилди. Ниҳоят, ўтган аср 80-йилларининг иккинчи ярмида Бахтиёр Назаров раҳбарлигида хулосалар тайёрлаш учун —Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича комиссия» тузилди. Комиссия, амалда Бахтиёр Назаровнинг ўзи шундай хулосаларни тайёрлади. Аммо бу хулосаларни кўриб чиқиш ва муҳокама қилиб, бир қарорга келиш турли баҳоналар билан яна орқага сурила берди. Шунда Бахтиёр Назаров бутун масъулиятни ўз зиммасига олган ҳолда, —Хулоса»ни ўзи бош муҳаррир бўлган —Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1988 йил 2-сонида нашр қилиб юборди. Бу – Бахтиёр Назаровнинг олим ва раҳбар сифатидаги ўзига хос бир жасорати эди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Аммо олимнинг илмий-маънавий ва инсоний қиёфасини тўла тасаввур қилиш учун шунинг ўзи етарлидир.

Бизнинг бу бир неча чизгиларимиз, оз бўлса-да, Бахтиёр Назаровнинг нақадар фидойи олим, жасур раҳбар, меҳрибон устоз эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Фанда фидойилик ниҳоятда зарур бўлган бугунги кунда 70 ёшини қаршилаётган атоқли олим ва йирик фан ташкилотчисига сиҳат-саломатлик, хушнуд ҳаёт ва узоқ умр, янги-янги илмий-ижодий топилдиқлар, адабиётшунослигимизни янада олдинга силжитувчи умумлашма тадқиқотлар тилаб қоламиз.

ДИЛБАР ШАХСИЯТ ВА СОҲИР ШЕЪРИЯТ

И. Ҳаққул, ЎзРФА ТАИ, ф.ф.д.

Шарқнинг бир улуғ донишмандидан: «Бу не ҳол эрурки эскиларнинг сўзлари бизнинг сўзларимизга қараганда кўнгилларга кўп қарра зиёдроқ фойда етказмакдадур?» - деб сўрашганида, у жавоб қайтариб шундай деган экан: «Эскилар дину имоннинг иззати, нафснинг нажоти ва Ҳақнинг ризоси учун сўз айтмишлар. Биз эса нафснинг иззати, мол-дунё орзуси ва халқнинг эътибори учун гапирурмиз... Бу хил сўзлардан эл-юртга ҳеч қандай фойда йўқдур».

Шу фикрни мен тез-тез эслайман ва ҳар гал нафснинг мақсадига мувофиқ айтилган ҳар қандай чиройли сўз, ҳар қандай ақлли фикр кўнгил «эшиги»дан ичкарига кира олмаслигига ишонаман. Зеро, боболаримиз қайта-қайта таъкидлаганларидек, сўзлагувчининг сўзи эмас, ҳоли, тилдаги гаплари эмас, дил тубидаги холис иқрори муҳимдир.

Сўз ва маънонинг ҳам «Қон гуруҳи» бўлади. Донишманд кишилар шуни билишади. Шунга қараб сўзни сўздан, фикрни фикрдан, даъвони маънодан ажратишади. Шунга асосланиб ўзларига сўзнинг тақдири, фикр ва туйғунинг таъсир қуввати ҳамда аҳамиятига баҳо беришади. Шу жиҳатдан ҳам мумтоз шоирларимизнинг ҳақиқий шеърхон олдидаги масъулияти юқори бўлган. Биринчидан, улар нафсу ҳаводан тузилган, тама аралашган, мавқе, эътибор шавқи билан айтилган ҳар қандай сўзни риёкорлик, деб билишган. Иккинчидан, покланмаган сўз, ҳақиқат ва тўғрилиқ мақомига кўтарилмаган фикр ўқувчига ҳам, адабиётга ҳам фақат зиён етказишига қатъиян ишонишган. Диний тарбиянинг қайта изга тушиши туфайлими, тасаввуф маърифати таъсиридами ёки эркин фикр муҳитининг юзага келганлигиданми, адабиёт аҳли онгида яхши бир ўзгариш, силжиш кузатилмоқда. Яъни, нафсоний ва шайтоний майллардан яратилган, ёлғон, ғирт сохта нуқтаи назарларни акс эттирувчи бадиий ижод намуналари сезиларли даражада камайиб бораётир. Айтайлик, бундан тўрт-беш йил муқаддам Мирзо Бобурнинг:

Рухум яратиб эдинг латофат бирла,
Килдинг анга танни ҳамроҳ офат бирла.

Рухумни чу тан эвиге келтирдинг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла, -

деган сўзларини ўқиган ёш бир ижодкор улуғ шоирнинг мақсад-муддаосини чуқурроқ мушоҳада қилишга унча уринмаган бўлиши мумкин. Лекин айтиш ана шу сўзлар унинг кўнглига бугун ўзгача бир таъсир ўтказиши табиийдир. Чунки у ўзининг мавжудлик сирларини, аввало, руҳ ва руҳониятдан ахтараётир. Ҳақиқий гўзаллик – қалб ва руҳият гўзаллиги эканлигини у энди яхши билади ва Бобур айтган:

Нафсининг касбидур ҳавоу ҳавас,
Руҳ олдидадур булар ярамас.
Нафс душмандурур яқин билгил,
Дўстум, бу сўзумни чин билгил,
Душманедур агарчи ўтру эмас,
Лек бир лаҳза сендин айру эмас, -

мисраларни тўла ишонч билан таҳлилу талқин қилишга интилади. Менимча, шеърбозлик, қиёфасизлик, руҳоний кучсизлик, фикрий маҳдудлик офатларига барҳам берадиган энг буюк ижод мактабларидан бири – бу Бобур шеърияти эрур.

Бобурнинг шеърларида тасвирланган ҳол ва туйғуларни қанчалик чуқурроқ ўргансангиз, дилингиз ўшанча тозаланиб куч топади ва кенглик кайфиятларига тўлади. Бобур шахсиятига нечоғлик яқинлаша олсангиз, манманлик, калондимоғлик, каззоблик ва носамимийликдан шу қадар безасиз. Улуғ Бобурнинг шахсияти оқил, одил инсон ва инсонийлик учун зарур бўлган асосий фазилатларни аниқ белгилаб беради. Унинг кўнгил оҳанглари каби овози ҳам оддий ва жуда-жуда инсоний – ҳеч пайт шоҳнинг, ҳукмдорнинг дағдағасини эшитмайсиз. Аксинча, ундан кўпинча ва кўп ҳолларда насиҳат садолари таралади:

Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,
Бу беш кун ўзунгни асру тутма.

Шу гапни Бобур бошқачароқ оҳангда ҳам изҳор айлаши мумкин эди-ку. Аммо ўша оҳанг Бобурнингмас – ўртача савиядаги тахтпарастнинг овоз оҳанги бўлурди. Бу беш кунлик дунё тожу

тахт соҳиби бўлганда ҳам на одамлардан узоқлашишга, на ўзини баланд кўтаришга арзимаслигини мукаммал англай олганди. Унингча, дунёдаги энг боқий ҳақиқат умрни ғанимат билиш, инсоннинг инсонга руҳан ва маънан яқинлиги эди. Бобурнинг хуш кўрган сўзларидан бири «аҳбоб»дир. У бу сўзни рубоийларида тез-тез тилга олади. «Аҳбоб унутилмаса керак аҳди қадим», дея умидларга берилади. Бир рубоийсида эса чин фароғат, маънавий давлат, илоҳий раҳмат мазмунини ҳам айнан шу калима билан боғлиқликда ифодалайди:

Аҳбоб, йиғилмоқни фароғат тутингиз,
Жамиятингиз борини давлат тутингиз.
Чун гардиши чарх будурур, тенгри учун
Бир-бирини неча куни ғанимат тутингиз.

Бобур табиатан кўлами кенг, мард ва шижоатли шахс бўлган – номардлик, кўрқоқлик, писмиқликка умуман тоқат қилолмаган. Бобур донишманд, чин маъноси билан маърифатли сиёсий арбоб эди. Шу боис у ақлга макрни, адолатга жаҳл ва зўравонликни, элу улус ишончига ёлғону алдовни аралаштирмаган. Эҳтимолки, шунинг учун ҳам Бобурда давлат юкининг оғирликларидан нолиш ёки эзилишни пайқамасиз. Унинг дунё ва аҳли дунёдан шикоятларида ҳам руҳоний собирлик, далдакорлик мавжуд.

Бобурнинг мана бу рубоийси кўпчиликка яхши таниш:

Бу олам аро ажаб оламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу «Вақоеъ»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Дарҳақиқат, «Бобурнома»ни ўқиган ҳар бир китобхон биладики, Бобурнинг ҳаёти, тожу тахт йўлидаги кураш жараёни унинг ўзи таъкидлаганидан кўра қийин ва қалтис кечган. Лекин ҳар қандай қийинчиликлар ичида, ҳар қанақа қалтис ва таҳликали вазиятларда ҳам Бобурнинг ичида, яъни ботинида шаклланган маънавий-руҳоний «мен»ида кучсизланиш, толиқиш, дўлдек ёғилиб турган кулфат ва ранжу азоблардан ўзни четга тортиш майлларининг кўзга ташланмаслиги ақл бовар айлаши қийин бўлган ҳодисалардандир. У бир шеърда «Нақди умрим, оҳким,

ўтти ғаму мотам била», деса, яна бирида «Ғаму дарду алам била тўлдум», дейди. Бундай ҳолатда иродаси темир одамнинг ҳам бели букилади. Ғам кетидан дард, дард ортидан алам ва мотам ёпирилганда, камдан-кам одам ўзини тушкунлик, ноумидлик, мискинликдан муҳофаза эта олади. Бобурда буларнинг тескараси: у «Ўлум уйқусига бориб жаҳондин» осуда бўлиш аҳволига етганда ҳам барибир ҳаёт завқи ва тириклик шукуҳига содиқ қолади:

Ўзунгни шод тутқил, ғам ема дунё учун зинҳор,
Ки бир дам ғам емакка арзимас дунёий фарсуда.

Шоирнинг бир қанча ўринлардаги эътирофига кўра, «бир дамлик ғамга арзимайдиган дунёнинг мазмун-моҳияти ҳам «бир дам»да очилади. Ҳақ гап шу дамга соҳиб бўлиш ва уни ўтказа билишда:

Мувофиқ ёрлар бирла бу дамни хуш кечур, Бобур,
Не учунким келур дамга бўла олмас киши зомин.

Баҳор ва ёшлик ана ўша фурсатларнинг энг гўзали, энг завқлисидир:

Баҳор аёмидур дағи йигитликнинг авонидур,
Кетур, соқий, шароби нобким, ишрат замонидур.

«Ғар иликдин келса бир дамни кечурманг ғам била», - дейди шоир. Ва даврон ғамини четга супуриб ташлашнинг синалган чораси ўлароқ кишиларни шеърга, муסיқага чорлайди:

Даврон ғамин барбот қил, ишрат уйин обод қил,
Жону кўнгулни шод қил овози чангу най била.

Шундан келиб чиқиб айтиш жоизки, Бобур ҳеч пайт қуруқ зуҳд, зоҳирий тақводорликка ён бермаган шоирларимиздандир.

У бир ғазалида:

Зуҳд кетди эса, қарам қилди,
Ишқ келдию муҳтарам қилди,—

дейдики, бундай шоир танлаган йўл – ишқ ва ошиқлик йўли эканлиги осон англашилади.

Мирзо Бобурнинг илмий-адабий мероси миллатимизнинг бебаҳо хазинаси. Бобур – халқимизнинг ижодкор ҳукмдорлик закосини жаҳонга танитган ёрқин шахслардан бири. Дунёда кучли одамлар кўп бўлган. Бироқ, уларнинг барчаси ҳам вақт, давр синовларига охиригача бардош бера олишмаган, албатта. Ана шунда эътиқод парчаланган, маслак бузилган. Ўзлик бой берилган. Ўзлигидан ажралган инсон борки, ўзининг бир вақтлардаги қиёфа яхлитлигини ахтаради. Аммо, қанча куйиб-ёниб изламасин, армонга айланган ўша ўзликни бошқа ҳеч вақт топа олмайди. Худди шу кемтиклик, ёки бўшлиқдан ҳаёлга келмас майдакашлик, ҳаттоки, хиёнатлар бош кўтаради. Бобурнинг ижодиёти, беназир шоир ва шоҳ Бобурнинг тажрибаю сабоқлари бизу сизни кўзга кўринмас ана шу бахтсизликдан омон қолишга яқиндан ёрдам беради. Бу эса энг муҳимидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиётига ҳар қанча ҳавас қилса, ундан ҳар қанча сабоқ олса арзийди. Бобур ҳаётда қандай бўлган бўлса, ёзган асарларида ҳам шундай: мард, ростгўй, табиийликни ниҳоятда қадрловчи, самимий, таваккул ва завқ соҳибидир. Бобурнинг шахсияти шу даражада очиқ ва қудратлики, сунъийлик, зоҳирий чиройбозлик ёки ёлғон унинг яқинига ҳам йўлай олмайди. Бобур бошдан кечирган бир-биридан оғир, бир-биридан қайғули ва таҳликали воқеа-ҳодисотлар унинг порлоқ шахсиятини асло парчалай олмаганлигига ҳайрон қоласиз. Сиёсий мағлубиятлар ва имконсизликлар, инсоний оқибатсизликлар ва ожизликлар, ўлим шарпалари ва ажал хуружлари қаршисида ҳам Бобур – ўша-ўша оқил, жасур, ҳаётсевар, яхшилик ва одамийликнинг куч-қувватига ишонган донишманд ўлароқ қад ростлаб туради. Менинг назаримда, Бобурдаги барча ишонч унинг толмас ва толиқмас руҳидан қалқиб чиққан. Чунки у руҳнинг қудрати, илоҳий имтиёз ва талабларини теран ҳис қилган. Бобур руҳан Оллоҳга яқинлашиш сирларини кашф этгани сайин, Қалб, Рух, Сир, Хафи ва Аҳфо аталмиш латойифи ҳамса (беш латифлик)нинг дахлсизлигига қатъийроқ ишонган. Унинг:

Рухим яратиб эдинг латофат бирла,
Қилдинг анга танни ҳамроҳ офат бирла.

Руҳимни чу тан эвиге келтурдинг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла, -

деган илтижолари ана шу ишончдан туғилган эди. Шоир назарда тутган «офат» эса, албатта, нафсу ҳаводир. Бобур маснавийларидан бирида нафсининг қилмишларидан огоҳлантирувчи ва «нафс илгида забун» бўлмасликка чорловчи шундай мисраларни битган:

Нафс душман дурур яқин билгил,
Дўстум, бу сўзумни чин билгил.
Душманедур агарчи ўтру эмас,
Лек бир лаҳза сендин айру эмас.
Гарчи зоҳирда тўғридинтур нафс,
Жамъинг уйида ўғридинтур нафс.
Бурноғилар сўзини назар қилгил,
Унинг ўғрисидан ҳазар қилгил.
Нафс тавсанини ром қил ўзунгга,
Қодир ул ҳарна сўз десанг сўзунгга.

Бобур қўлига қилич ушлаган ҳукмдор. Аммо у қилич билан нафсни енгиб бўлмаслиги, «нафс тавсани» салтанат саманидан чопқирроқ эканлигини аниқ билганлиги боис ҳам тасаввуфга қизиққан. Албатта, бу қизиқиш ўзига хос, яъни тариқатга расман юз бурган солиқнинг нуқтаи назари ва интилишларидан фарқли эди. Буни «Бобурнома»даги «Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлик дағдағаси ғолиб бўлуб рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронға элчи йўсунлиқ йиборилди», - деган биргина маълумотдан ҳам илғаш мумкин. Демак, Бобурга дарвешликдаги узлатнишинлик, жўшқин ҳаёт оқимидан четлашиш мақбул бўлмаган.

Асил тасаввуф — гўзал ахлоқ таълимоти. Тасаввуф — руҳшунослик. Тасаввуф — қалб асрори, кўнгил латифликларини ўрганувчи ва ўргатувчи ҳол илми. Шу билан бир қаторда, тасаввуф маънавий-ахлоқий хасталикларни даволаш йўллари кўрсатувчи шифо тажрибаси ҳамдир. Чунки шайхлар ва муршидлар кўп пайт ишни муридларнинг ботинида ўрнашиб ётган кибр, ғурур, ҳасад, кин, адоват, қаҳр, гумроҳлик каби ўнлаб маразларни даволашдан бошлаганлар. Тасаввуф истилоҳлари орасида «Адвия» деган сўз бор. Бу арабча даво сўзининг кўплиги бўлиб, даволаш маъносини

ифодалайди. Тариқат соҳиблари энг кучли, энг теран фазилат ва хислатларни адвия мақомлари деб белгилашган. Булар: эҳсон, илм, ҳикмат, басират (қалб кўзининг очилиши), фаросат, тавозеъ, ҳиммат кабилардир. Бобур буларни мукаммал билган. «Чорасиз дард»ларига пирдан нажот ҳам тилаган. Лекин унинг зиммасидаги тарихий вазифа:

Найлайин муршиду нетай иршод,
Қобилият қанию истеъдод, -

дейишдан ўзгасига имкон бермаган бўлса-да, Бобур тасаввуфий завқдан йироқ яшамаган. Ва доимо ўзини чин дарвешларнинг муҳиби билган, ҳақ аҳли олдида гўё ўзига-ўзи ҳисоб бериб яшаган. Мана у форсий рубоийларидан бирида нима дейди:

Дар ҳавои нафси гумраҳ умр зое кардем,
Пеши аҳлулло аз афъоли худ шармандаем.
Як назар бо мухлисони хастадил фармо, ки мо,
Хўжагиро мондему хожагиро бандаем.

Мазмуни: Гумроҳ нафсу ҳаво билан умрни зое қилдик. Аҳлулло қошида ўз феълимиздан шармандамиз. Бир бор хастадил мухлисларга назар этки, биз хўжайинликни қўйдигу хожагон улуғларига банда бўлдик.

Бу шоҳликнинг эмас, орифликнинг эътирофи. Бобур шеърларида ошиқлик ҳолининг орифлик мушоҳадаси ила уйғунлашиб, шеърхонни хокисорлик мақомига рағбатлантиришининг сири ҳам ана шунда. Бир ғарб файласуфи, «Агар мен биргина гулнинг сир-асрорини тугал тушунсам эдим, бутун мавжудотнинг сир-асрорини кашф этган бўлурдим», - деган экан. Бу гапни изоҳлаб ҳинд илоҳиётчиси Ошо шундай ёзади: «Ҳа, битта кичкина гул шу қадар бепоёнки, агар сиз унинг сирларини билсангиз, чиндан ҳам барча мавжудотни англашга эришардингиз. Чунки бу оламда ҳамма нарса бир-бири билан боғлиқ. Зеро, гулни билиш учун ерни билмоқ керак: у тупроқдан ўсиб чиқади, унинг манбаси замин. Яна самони билиш лозим: гул кўкка бўй чўзиб барг ёзади. Сўнг қуёшни англаш лозим: қуёшсиз гул – гул бўлмасди: унинг ранги қуёшдандир. Хуллас, қанча ичкарига кириб борсангиз, гулни билмоқ учун бутун мавжудликни билмоқ зарурати ўшанча

равшанлашади. Сиз эса уни «гул» дейиш билан ҳаммасини биламан деб ўйлайсиз...».

Балки, шунинг учун тасаввуф шеъриятида илоҳий гўзаллик сирларини кашф айлашда айнан шу «гул» тимсоли танлангандир. Балки, Бобурдаги гулпарастлик шу жиҳат билан ҳам боғлиқдир. Ҳар қалай Бобурнинг ғазал ва рубоийларида ташбеҳ ва тимсол сифатида қайта-қайта «гул»ни қўллаши ва гул ўзагидан яралган сўзларни фавқулодда моҳирлик билан ишлатиш фақат зоҳирий бир эҳтиёж эмасдир.

Сен эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёғингга тушиб барги хазондек мунча ёлбордим.

Бу байтдаги маъно, туйғу ва манзара билан мана бу мисралардаги мақсад ва ҳолат бир-бирига монанд эмасдир:

Гунчадек кўнглум менинг гулзор майлин қилмағай,
Ғам била бутган кўнгул гулгашт ила очилмағай.

Биз Бобурга яқинлашганимиз сайин, унинг бетакрор Шаҳси ва ижодиётини пухтароқ билганимиз сайин, ўзимизни-ўзимиз маънан чеклашдан, билиб-билмай кўрқоқлик ё олчоқликка маҳкум этишдан, қоқ ва маҳдуд ақидаларга ён беришдан анча фориғ бўламиз. Бобур чин маъноси ила буюк мураббий – ҳаёт мураккабликлари ва зиддиятларидан сабоқ беради. Баъзан Бобур муршид мақомида, дунё ғала-ғовурларидан халос бўлган шайхга ўхшаб сўзлайди:

Арзимас ғам емакка бу дунё,
Бал отин ҳам демакка бу дунё.
Тамаъ узгил бу эски дунёдин,
Хотирингдин чиқар дунё ёдин.
Давлат учун кўнгулни зор этма.
Иззат учун ўзунгни хор этма...

Бу ўғитларни бир толиб ёки солиқ эътиқоди ила тинглаб мушоҳада этсангиз, дилингиз шундай равшанлашадики, беихтиёр қаноат, ризо, сабр ганжиги иштиёқ сезасиз. Молу дунё учун ҳеч нимадан тап тортмай ўзини дару деворга ураётган ҳорис кимсалар

оддий бир ҳақиқатни – бош оғриганда оёққа тилло боғлаш фойдасизлигини фаҳмлай олмаслигидан ажабланасиз. Иттифоқо, хотирингизда Бобурнинг сўзлари жонланади:

Бекайдмену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.

Бу шоҳ Бобурнинг эътирофими? Шоир Бобурнинг ҳукмими? Ёки олим ва мутафаккир Бобурнинг гапларими? Кўпинча бунини ажрата олмайсиз. Бобур асарлари орқали ҳам шоҳ, ҳам шоир, ҳам олим, ҳам ошиқ, айна пайтда ғурбат ўтида бағри ёнган бир ғариб бўлиб сўзлашади сиз билан - бундай мусоҳибни қайдан топасиз? Ҳукмдор рутбасини эгаллаб, ҳеч қачон расмиятчилик ва димоғдорликка таслим бўлмаган, шоир бўлиб ҳеч вақт баландпарвозлик ва самимиятсизликка майл қўрсатмаган, ота, оға, дўст, раҳнамо бўлиб ҳеч бировнинг ишончига раҳна солмаган шундай бетимсол шахс неча асрларда дунёга келишини бошқалар билмаса ҳам, биз билан сиз билишимиз ва шукрона айтишимиз ҳам қарз, ҳам фарздир.

БАДИЙ МАТН ФИЛОЛОГИЯ ВА НОФИЛОЛОГИК ГУМАНИТАР ФАНЛАР ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Ҳ. Болтабоев, ЎзМУ профессори, ф.ф.д.

Матн (арабча: мустаҳкамламоқ < кўплиги – *мутун*¹) сўзининг халқаро миқёсда қабул этилган муқобили «текст» (лотинча: *textus* – тўқима, бирикма)дир. Матн истилоҳига таъриф берилганда унга қайси фан нуқтаи назаридан қарашга боғлиқ. *Матн*га муносабатда энг оддий ва кенг тарқалган қараш унга ёзувдаги нутқ сифатида ёндошувдир. Бироқ матннинг оғзаки ва ёзма шаклларининг мавжудлиги бу бирламчи муносабатни инкор қилади. Унга ёзма (ҳарфлар) ва оғзаки (товушлар) белгилар воситасида нутқий асар деган таъриф юзага келадики,² бундай таъриф билан анъанавий матншунослик иш кўради. Матнга нисбий бутунлик ва яхлитлик касб этган нутқий мулоқот бирлиги, деган қараш ҳам бор: бундай муносабат воситасида кўпроқ формал тилшунослик матн билан

¹ Баранов Н.К. Арабско-русский словарь. М.: Русский язык, 1977. С. 741.

² Қуროнов ва б. Адабиётшунослик дугати. –Тошкент: 2013.

алоқага киришади. Адабиётшунослик матнга муносабатда унинг бадий ва нобадийлигига эътибор қаратади ва ўзининг таҳлил объекти сифатида *бадий матн*ни белгилайди.

Филологиядан ташқаридаги фанлар ҳам шу каби матнга муносабатда ўз йўналиш ва имкониятларидан келиб чиқиб иш кўради. Бу жиҳатдан матнга —ўзаро алоқадорликдаги белгилар мажмуи¹ сифатида ёндошув (семиотика), —нобадий алоқа воситаси² (маданиятшунослик – культурология) ҳамда —идрок этилган тушунча ёки таълимот³ (фалсафа) деб қараш ҳоллари фаолроқ учрайди. Кўринадики, *матн* истилоҳ сифатида тилшунослик, адабиётшунослик, эстетика, семиотика, маданиятшунослик ва фалсафада фаол қўлланилади. Чунки —матн бирламчи берилганлик, барча филологик ва гуманитар фанларнинг чиқиш нуқтасидир⁴.

Матн турли гуманитар фанларда қўлланилгани туфайли унинг бу соҳалардаги маъноси ва қўлланилиш даражаси ҳам фарқлидир.

Филологиянинг йўналишлари орасида дастлаб *тилишунослик*да фаол истеъмолда бўлган —матн тилшунос учун муайян хусусиятлар мажмуига эга бўлган, табиий (миллий) тилни қўллаш актидир². Лингвистик таълимотда матннинг мантикий алоқадорлиги ва шаклий тугалланганлиги асосий хусусият саналади. Шунинг учун ҳам унга —маъно алоқадорлиги асосида бирлашган вербал (сўз) белги бирликларининг тизими, унинг асосий хусусияти боғлиқлик ва яхлитликдир³, деб таъриф берадилар³. *Матн тилишунослиги* деб номланувчи тил илми матнни шакллантирилган нутқ сифатида қабул қилиб, унинг маъновий ва шаклий қурилишига аҳамият қаратади. С.Валернинг ёзишича, матн лингвистик намуна сифатида уч маъновий жиҳатни қамрайди: 1) чизиқли (синтактик маъно); 2) референцион (семантик маъно); 3) утилитар (прагматик маъно). Шу жиҳатдан матн воситасида уч саволга жавоб олинади: 1) матн нима ҳақда гапиради (матн мазмунидаги хабар); 2) матн нима билан гапиради – тил (алоқа воситаси); 3) нимани гапиради (тавсия этаётган реаллик концепцияси)⁴. Тилшунос матндаги фикрлаш

¹ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и в других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. -М., 1984.

² Хализев В.Е. Теория литературы. Изд. 4. -М.: Высшая школа, 2005. С.254.

³ Большой энциклопедический словарь: Языкознание / Под ред. В.Н.Ярцевой. М.: БРЭ (Большая Российская энциклопедия), 1998. С. 507.

⁴ Valérie Susana et Corroyer Grégory. Philosophie du langage de la communication. Ed.: Université Paris, 2001 pour la Revue Formules.

тарзи, мантикдаги «силлологизм»дан кўра унга грамматик кўринишдаги гаплар, конструкцияланган лексик ва стилистик бирликлар жиҳатидан қарайди. Соф лисоний муносабат – бу белгининг белгига ва тил тизими доирасидаги белгиларга ёки матнга муносабатидир.

Матннинг оғзаки ва ёзма турларидан қатъи назар адабиётшунос учун дастлаб бадиий ва нобадиий матн фарқланиши зарур. Бадиий матнда образ (тимсол) асосий фаолият воситаси ва ҳаракат қуроли ҳисобланади, нобадиий матнда эса концепт – тушунча, масала, муаммо ва бошқа жиҳатлар бу вазифани бажариши мумкин. Ҳар қандай вербал (сўз ёрдамида ҳосил қилинган) матн ўзининг *коммуникатив* – хабар бериш, *эвристик* – маълумот тўплаш, *концептуал* - матн юборувчининг нуқтаи назари ва *эмоционал* - ҳис кўчириш белгиларига эга, бадиий матн эса булардан ташқари *эстетик*, *ижтимоий*, *ахлоқий* вазифаларни ҳам ўз зиммасига олади. Бадиий матнда нутқ бирликлари хабар бериш, маълумот (ахборот) тарқатиш, фикр қўзғатиш билан чекланмайди, балки унинг зиммасига бадиий «юк» ортилиши ва эстетик вазифани бажаришга сафарбар этилиши лозим. Сўзлар асосида шакллантирилган матнда сўзнинг ўрни қатъий, маъноли ва ифодавий бўлмоғи лозим. Адабиётшунос учун матннинг ифодавийлиги, яъни санъат асари сифатида муайян фикр ва туйғуларни ифодаловчи восита, ўз ўрнида тадқиқот объекти бўлиши мумкин.

Бадиий матн уни ўраб турган нутқ фаолияти ва нутқдан ташқаридаги жараёндан чегараланган. Матннинг муайян мазмундорлик (маъно қатори)нинг нутқда (оғзаки ва ёзма) ифодаланиши адабиётшунос (фольклоршунос) учун муҳим саналади. —Ҳозирги олимлар, адабий-бадиий матн (нутқдан ташқари) «макон»и таркибига ёзувчи томонидан ифода қилинган гоё, концепция, маъно ва бошқа бадиий мазмун жиҳатларини ҳам киритадилар¹. Бу жиҳатдан «матн» ва «асар» сўзлари синоним бўлиши, бадиий матн эса бадиий асарга тенглаштирилиши мумкин. Матн ва асарнинг умумий жиҳати шундаки, ҳар иккиси ҳам муаллиф фикр ва туйғуларини тилда моддийлаштириб, муҳрлаб кўрсатади. —Асар матннинг мулоқот тизимига кирувчи социал вазифадорлиги, муаллиф – китобхон икки томонлама мулоқотининг

¹ См.: Долинин К.А. Интерпретация текста (Французский язык). -М., 1983.

натижасидир. Шунинг учун ҳам бадий асар таҳлили кўп томонлама ёндошув (социологик, биографик, ижодий-генетик)ни талаб қилади¹. Ю.Лотманнинг ёзишича, «матн ва бадий асарнинг бир тушунча эканини қатъий рад этиш лозим. Матн бадий асарнинг компонентларидан бири холос»². Бу ҳолда бадий асар матнга нисбатан кенгроқ тушунча экани маълум бўлади. Бироқ ҳар қандай бадий асарда эстетик мақсад матн орқали амалга оширилади. Шунингдек, адабиётшунослик илмида матн ҳақида нутқ бирликларининг қатъий ташкилланган изчиллиги, деган қараш ҳам борки, бадий асар таҳлилида мана шу жиҳатга кўпроқ эътибор қаратилади.

—Матн сўзи асосида ясалган «матншунослик» филологиянинг алоҳида соҳасини билдириб, илм тури сифатида адабиётшунослик тизимига киради. Матн бу соҳа учун адабий-бадий ёки публицистик нутқнинг ёзма белгилар асосида ва ҳужжат шаклида ёзиб олинишидир. Шунингдек, матншунослик предмети сифатида у —асарнинг ёзувдаги қиёфаси, китобхон томонидан бу асарни идрок этилишига мўлжалланган график, шартли структурасидир³. Матншунослик назариясида матн тарихи ва талқини муайян ўрин эгаллайди. Бу филологик (нафақат адабиётшуносликка дахлдор, балки тилшунослик ва фольклоршуносликка ҳам дохил) фан доирасида бадий матн яратилиш тарихи, кўчирилиши (автограф, кўлёзма, тошбосма, нашр), матн атрибуцияси, ёзилган ёки кўчирилган сананинг аниқланиши, нашр тамойиллари, матний вариантлар орасидан таянч матннинг белгиланиши, йиғма, илмий-танқидий матннинг яратилиши кабилар матн билан ишлаш амалиётида юзга чиқади.

Матн семиотика ва маданиятшунослик тушунчаси сифатида сўнгги даврда нофилологик соҳаларда ҳам учрайди. Матнга семиотик (белги назарияси) ҳодиса сифатидаги қараш натижасида «ўзаро боғланган белгилар мажмуи»⁴ табиий тиллар воситасидагина эмас, балки сўзсиз (сўз ишлатилмаган ҳолда бошқа белгилар мажмуи) матнлар, масалан, кўришга мўлжалланган жуғрофий хариталар, тасвирий санъат асарлари, йўл белгилари ёки тинглашга мўлжалланган овоз сигнали, мусикий асарлар ҳамда бир

¹ Боров Ю. Словарь терминов текстологии и генетической критики. -М., 2011. С.140.

² Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. -Л., 1970. С.24-25.

³ Боров Ю. Словарь терминов текстологии и генетической критики. -М., 2011. С.141.

⁴ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. -М., 1979. С.297.

вактнинг ўзида эшитиш ва кўришга мўлжалланган аудиовизуал ҳодисаларда ҳам бу истилоҳ қўлланилмоқда.

Маданиятшунослик (культурология) ва қадриятшунослик (аксиология) ҳамда мулоқот назариясида (теория коммуникации) ҳам матннинг истилоҳий бирлик сифатидаги қўлланилиши кенгаймоқда. Оддий турмуш ҳодисаларида матннинг нобадий алоқа воситаси сифатидаги хат (записка), мурожаат ёки эслатма тарзидаги шакллари қўлланилади. Бу кичик матн турлари агар бадий матн таркибида келса, адабиётшунос эътиборидан четда қолмаслиги лозим, агар шундай турмушдаги ҳодисанинг ўзи бўлиб қолса ҳам тилшунос учун тадқиқот объекти бўлишга арзийди. Бу муайян нутқий мулоқот натижаси, предмети бўлиши мумкин. Чунки турмушдаги ҳар қандай одатдаги ҳодисалар бундай матн тури сифатида ёзилиб қолдирилмайди, балки ҳаётдаги энг зарур эслатмалар, телефон орқали етказилиш имкони бўлмаган ва адресант томонидан адресатга етказилиши лозим бўлган хабар ёки эслатмадир.

Структурал поэтикада матн маданият феномени сифатида масъул нутқий ҳаракат бўлиб, у вужудга келган макон ва замондан ташқарида «ишлашга» мослаштирилган, чунки у муаллифи томонидан жиддий қайта ишланади ва оҳор берилади.

Маданиятшунослик аспектида матн изчил жумла тарзида қурилган бўлиши шарт эмас. У ўта қисқа бўлиши мумкин: мақоллар, ҳикматлар, шиорлар каби. Матннинг бундай кўринишлари жонли амалдаги нутққа нисбатан зид моҳиятда бўлиб, улар бирор вазият тақозосига кўра қўлланилади.

Матнни семиотик ва маданиятшунослик аспектида ўрганиш нафақат бу соҳа мутахассислари, балки филологлар учун ҳам асқотарли усулдир. Бу жиҳат ёрдамида муаллифлик табиатида доир хусусиятлар аниқланади, адабиётнинг инсонлараро қиёсий мулоқот воситаси экани чуқурроқ асосланади.

Матн ёрдамида бир авлод ўзидан аввалгилари қолдирган меросдан хабардор бўлади ва унга эгалик қилади. Бундай ворисийлик туфайли у умуммаданий қадриятга айланади ва инсоният тараққиётига хизмат қилади. Муқаддас китобларнинг матнлари, юксак фалсафийликка асосланган ва санъат намуналарига айланган матнларни бунга мисол қилиш мумкин.

Фалсафий муносабатда матн жавондаги китоб ёки тизимли сюжет чизиғи, яна ҳам торроқ маънода айтсак, китобхон талқинига

хавола қилинган —субстрат|| эмас. У фикрни тингловчи (ўқувчи)га вербал (сўз билан) ёки новербал (сўз иштирокисиз) етказиш воситасидир. Ҳар бир матн (фалсафий рисола, бадиий асар, мусиқа) ўз муҳокама предметиға эгаки, унинг ёрдамида китобхон муаллифға муносабатини билдиради.

ПОЭТИК МАТНДА ШАКЛ ВА МАЗМУН МАСАЛАСИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Д.Салоҳий, СамДУ профессори, ф.ф.д.

Ўрта асрлар классик поэзиясининг турли масалалари ғарб адабиётшунослари асарларида ўрганилган бўлиб, узок тарихға эгадир. Ғарб олимлари ўрта асрлар шарқ адабиётида ўзига хос мустақиллик, оригиналлик ҳақида фикр юритар эканлар, аксари Европа поэзияси материалларига суяниб иш кўрадилар. Ана шу сабабдан ҳам уларнинг билдирган фикрлари ва хулосаларида бирёкламалик, чегараланганлик кўзға ташланади. Жумладан, биз назарда тутаётган мавзу - бадиийлик илми масалаларининг ўрганилиши хусусида ҳам худди шу ҳолни кўриш мумкин. Бундай ғарб назариётчиларининг фикрларига кўра, шарқ классик поэзиясида анъанавийлик кучли бўлганлиги сабабли, оригиналлик, ўзига хослик фақат бадиий асарнинг ташқи кўриниши, шаклидагина намоён бўлади. Яъни, классик поэзияда мавзу ва мазмун аввалдан белгилаб берилганлиги, ҳар бир шоир ўз маҳоратини ана шу мавзунинг янгича талқини, бадиий ишланилишида кўрсатиши лозим эканлиги, бу соҳадаги қатъий анъанани бузишға ҳуқуқи йўқ эканлигини кўзда тутиб, ғарб муаллифлари: «...авторы стремятся превзойти друг друга в мастерстве владения формой и достигают в соперничестве высокого артистизма», деган хулосаға келадилар. Бу нуқтаи назарға кўра, ўзининг мустақил ижодкор эканлигини таъкидлаш учун ўрта аср классик поэзияси вакили ўз бадиий яратмасининг шаклидагина эътибор қаратиши лозим (яъни, бадиий санъатлар ўйинини кўрсатишигина кифоя)бўлади.

Француз олими П.Зюмтор асарларида ҳам худди шу мазмундаги фикрлар такрорланиб, у ҳатто ўрта аср ўқувчиси поэтик асардан унинг бадиий шаклидан ўзға ҳеч нарса кутмайди, бу поэзиянинг асосий хусусияти унинг намоёйишкорлигидадир (айнан: «театральность» сўзини қўллайди) дейишгача боради. У эътирозға ўрин қолдирмай-

диган бир тарзда ўрта аср шарқ поэзиясида «мазмун, маъно ва ахборотга нисбатан шакл катта аҳамиятга эгадир», деган фикрни билдиради.

Араб поэзиясини ўрганган инглиз олими Х.А.Р. Гиббинг таъкидлашига кўра ҳам, «целью его (яъни, классик шоирнинг - С. Д.) было, развивая ту или иную тему по четко обозначенной канве, украсить её всеми доступными средствами искусства, превзойти своих предшественников и современников красотой, выразительностью, сжатостью фразы, правдивостью описания и восприятия действительности».

Шунга ўхшаш фикрларни бир-бирини такрорловчи ва шу заминдан фикрларини ривожлантирувчи бошқа бир қатор ғарб ва баъзи рус олимлари асарларида ҳам кўриш мумкин. Қизиғи шундаки, классик араб, форс-тожик ёки туркий поэзиянинг айрим даврлари ёхуд алоҳида олинган ёзувчилар зумраси фаолияти юзасидан чиқарилган хулосалар кўп ҳолларда умуман Ўрта аср Шарқ поэзияси ва унинг барча даврларига нисбат берилади.

Албатта, бу муаммога турли ёндашувлар, нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, жумладан, рус олимлари Д.С.Лихачев, И.Я.Крачковский, М.В.Жирмунский, А.Б.Куделин кабилар юқорида келтирилган мулоҳазалардан тамоман фарқ қилувчи фикрларни баён этганлар. Масалан, М.В.Жирмунский жаҳон адабиётшунослигидаги бундай «формалистлар»ни танқид қилиб, классик араб поэзиясидаги бадий либос бевосита давр ва услуб масалалари билан ҳам боғлиқ эканлигини, яъни ҳар бир даврда адабий асар маълум услубда ёзилиб, давр янгиланиши билан услуб ҳам янгиланишини таъкидлайди ва шундай дейди: «...эволюция стиля как система художественно-выразительных средств или приёмов тесно связана с изменением общего художественного задания, эстетических навыков и вкусов, но также всего мироощущения эпохи.»

Дарҳақиқат, ҳар қандай қаламкаш ўз асарини бирор мақсадни кўзлаб яратади. Исломгача бўлган давр араб саҳроларида битилган ғазалларда шоир ўзининг нуктадонлиги, топқирлиги, фаҳми тез ва фаросатлилиги, ҳофиза қуввати билан бошқалардан устунлигини намоиш этишни мақсад қилиб қўйган бўлса, ўрта асрлар ниҳояси, инсоният Шарқ уйғониш даврининг камолот чўққисига етган бир даврда бу даврнинг энг етук вакили Алишер Навоий, албатта, бадий асар яратишдан тамоман ўзга мақсадларни кўзлаган эди.

Навоий ижодида поэтик санъатлар шоирнинг эзгу мақсадлари,

эстетик идеалини бадий ифода этиш учун восита бўлиб хизмат қилган. «Навоий учун ҳеч қачон шеърӣ санъатлар шунчаки бир санъаткорликни намойиш қилувчи воситалар бўлган эмас. У ҳақиқӣ новатор ижодкор сифатида, ўзининг бутун санъаткорлик маҳоратини, муҳим ижтимоӣ-сиёсий фикрлари, олижаноб ғояларини юксак бадий савияда ифода қилиш учун дадиллик билан ишга солган». [1, 166-б.]

Алишер Навоий бутун илмӣ ва бадий ижодида, давлат арбоби сифатидаги сиёсий-ижтимоӣ фаолиятида ислом сарчашмалари бўлмиш Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлардаги умумбашарӣ, илғор ғояларга таянди, тасаввуф назарияси, унинг илмӣ-ғоявий асоси бўлмиш вужудуюн таълимотини чуқур ўрганди ва тарғиб этди. Буюк шоир Шарқ уйғониши жараёнида юзага келган энг илғор ижтимоӣ-фалсафӣ ҳамда бадий тафаккур ютуқларини ўз асарларида бой фалсафӣ мазмун ва гўзал бадий нафосат уйғунлигида ўқувчисига тақдим этди. Унинг фалсафӣ бадий тафаккури тараққиёти ислом маънавиятини кенг идрок қилиш ва уни ўз ижодӣ ва ижтимоӣ фаолиятида тарғиб этиш ғоялари билан бевосита боғлиқдир.

Қуръони Каримда ва ҳазрати ислом пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида ифодаланган фикрлар Алишер Навоийнинг бадий асарларида гўзал ташбеҳлар, бетакрор лавҳалар воситасида акс этади. Шунинг учун ҳам бу даврни мукаммал ўрганмай туриб, ўрта асрлар шарқ адабиёти маъно ва мазмун жиҳатидан чекланган, дея даъво қилиш бирёқлама хулосалардан ўзга нарса эмасдир.

Мавзун (вазнга солинган) фикрнинг оддий ахборот воситаси бўлмиш тилга нисбатан мафтункор, жозибали ва ёқимли бўлишида бадий санъат яратувчи унсурларнинг катта аҳамиятга эга эканлиги бир қатор ислом улоmaları асарларида ҳам қайд этилади.

Ислом уламоларининг уқтиришича, Қуръони Карим - илоҳӣ китоб, «Аллоҳнинг сўзи» бўлганлиги туфайли, ўзининг бетакрорлигини таъминловчи қатор хусусиятларга эгадир. Бу хусусиятларни инсон нутқининг бирор кўринишида - оддий, бадий, назмӣ ёки насрий бўлсин - ифодалаш мушкул, тўғрироғи, уларни инсон зоти ўз тилида ифодалай олмайди. Буни исбот этиш учун мусулмон уламолари Қуръони Карим бадииятини ўрганиш ва уни араб назми ва насрининг энг юксак намуналари билан солиштиришга эҳтиёж сезганлар. Шу тариқа Қуръони Карим ва мусулмон уламолари бевосита адабиётшунослик муаммолари муҳокамасига тортиладилар.

Араб мусулмон назариётчиларидан Абд-ал-Қаҳир Журжоний ўзининг «Далояил ал-эъжоз» ва «Китоб асрор ал-балоға» асарларида

Қуръони Каримнинг бетакрор бадииятини таъминлаши мумкин бўлган барча омиллар маъноси англаниши мушкул бўлган сўзларда (алфоз муфрад), уларнинг оҳангдорлигида, ҳарф ва ҳаракатлар муносабати ёки рукнларда, васл ва қофияларда, ўхшатиш ва истиораларда акс этиши мумкинлигини тахмин қилади ва бу мулоҳазаларини илоҳий китоб асосида мукаммал ўрганади. Ниҳоят, муқаддас китобнинг бетакрор жозибаси ва мафтункорлигини ёлғиз шу санъатлар ташкил эта олмаслигига имон келтирган олим, унинг илоҳий гўзаллиги ўзига хос ва фақат унгагина муносиб бўлган услуби, назмидадир, деган хулосага келади.

Ал-Журжоний бадиий шакл ва мазмун уйғунлигида яратилган бадиий асарда мазмун етакчи ўрин тутишини таъкидлайди. Бироқ, унинг фикрича, ҳар қандай мазмун бирор шаклда намоён бўлади. Адабий асарда шакл ўзгариши билан мазмун ҳам маълум даражада ўзгаради. Шу нуқтаи назардан араб адабиётшуноси классик адабиётда шакл мукаммаллиги маъно, мазмун мукаммаллигига, динамикасига хизмат қилади, деган хулосага келади.

Ўрта асрларда Шарқ адабиёти тарихида адабиётшунослик масалалари билан энг кўп ва изчил шуғулланган Алишер Навоий бу масала хусусида катта илмий қимматга эга бўлган фикрларини баён этди.

Шоирнинг фикрича, поэтик асарда бадиийликни таъминловчи омиллардан биринчиси поэтик мазмундир. Шоирнинг катта ишонч билан уқдиришича, поэтик мазмун бадиий асарнинг жони бўлса, бошқа омиллар гўё унга комилликни, башарий қиёфани бағишловчи чиройли либосга ўхшайди.

Шоир ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида туркий тилнинг бадиий асар яратишдаги имкониятлари хусусида фикр юритиб, «...бу лафзда мунча вусъат ва майдонида фусҳат топилур. Керакким, мунда ҳар навъ суҳангузорлиғ ва фасеҳгуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ...Бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур», деб ёзади. [3, 118-б.] Буюк шоир ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, фикрни бадиий ифодалашда туркий тилнинг бадиий шакллари, хилма-хил имкониятларидан ғоят санъаткорлик билан фойдаланади. Шоирнинг ғазалларда тадрижийлик ва якпоралик, воқеабандлик ва воқеабаёнлик хусусиятлари ҳақидаги фикрлари орқали поэтик асар мукаммаллигини таъминловчи омиллар бадиий шаклга нисбатан бадиий мазмун билан, муаллифнинг ғоявий мақсадлари билан кўпроқ боғлиқ эканлиги англашилади.

Навоий ўзининг шу тариқа назарий қарашларини туркий ва форс-тожик тилларида яратган барча назмий асарларида баркамол намоёиш этди. У адабиётшуносликка оид «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мезон ул-авзон», «Муфрадот» каби асарларида, бир қатор ҳолатларида биз юқорида келтирган баъзи ғарб танқидчиларининг шарқ ғазалчилигини «артистизм»дан иборат, деган тушунчаларига нисбатан ўзининг соф илмий нуқтаи назарини баён этган эди, лирикаси мисолида эса ўз фикрларининг амалий ифодасини кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
2. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. - Тошкент: Фан, 1966.
3. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. — Тошкент: Тамаддун, 2012.
4. Муҳиддинов М. Комил инсон — адабиёт идеали. — Тошкент: Маънавият, 2009.
5. Ислом тасаввуфи манбалари. — Тошкент: Ўқитувчи, 2005.

САМОВИЙ СИРЛАР

**С. Мирзаева, АнДУ профессори, ф.ф.д.
Н.Алиева, тадқиқотчи**

Қадимги ота-боболаримиз коинот жисмларини, хусусан, қуёш, ой ва юлдузларни муқаддас деб билганлар ва улар инсон ҳаётига, соғлиғига таъсир этади, деб ишонганлар. Мана шундай қараш ва эътиқодий тасаввурлар ой ёки қуёш билан боғлиқ хилма-хил афсундуоларнинг, маросим ҳамда расм-русумларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Буни мақол матал, алла, ёр-ёрларда —Ой|| ва —қуёш|| ва —юлдуз|| сўзлари кўп қўлланганлигидан ҳам билишимиз мумкин.

Ўзбек халқида янги чиққан ойни кўрганда айтиладиган афсун намуналари сақланиб қолган. Чунки ўзбеклар ҳам коинот жисмларидан ойга алоҳида муносабатда бўлганлар. Боиси ойнинг турли кўринишдаги ҳолатлари кишиларнинг соғлиғи, касб-кори ва хатти-ҳаракатига турлича таъсир кўрсатган. Мана шу таъсирни улар ойнинг кишиларга марҳамати ёки қаҳр-ғазаби, деб

тушунганлар. Улар учун ойнинг яхшиланиши алоҳида эътиборга лойиқ воқеа, деб ҳисобланган. Янги чиққан ойни кўрган ҳар бир киши унга қарата ўз истакларини қўшиб афсун айтса, дуо қилса унинг барча истаклари амалга ошишига ишонганлар. Чунончи, қуйида келтирилган халқ афсунда кишиларнинг эзгу истаклари ифодаланган:

Ой кўрдим, омон кўрдим,
Ойбоши олти кўрдим.
Янги йилга бошимни омон,
Бағримга бутун кўрдим¹

Бу хилдаги афсунлар турли вариантларда халқ ўртасида кенг тарқалган. Масалан, қуйидаги афсунда янги ой чиқишига соғ-омон етишга, ишларини барор олишига, омад кулиб боқишига истак тиланган: —Илоҳи омин, Янаги ой, янаги йилгача, эсон-омон, тугал тўкис етишайлик, бошимиз яхшиликдан чиқмасин, ишимиз ўнгидан келиб омад кулиб боқсин, бола-чақа соғ омон бўлсин, оймомо, сиздан сўрадим, омон-эсонликни тиладим, омин, оллоҳу-акбар¹ Юқоридаги афсун-дуолар оддий олқиш шаклига тушиб қолган, яъни ҳақиқий халқ афсунининг насрий мазмунидан иборат. Қуйидаги афсунда эса ҳақиқий халқ ифодасига хос изчиллик сақланиб қолган:

Қўл очиб омин денг,
Осмондаги ойга.
Оймомо, сиздан сўрайман,
Омонлигу эсонлик.
Ёмонликмас, яхшилик
Янги ойга, янги йилга
Эсон омон етайлик.
Омин олллоҳу акбар.²

Диний афсунлар ичида ҳам янги ойни кўрганда ўқиладиган дуолар мавжуд бўлиб, улар С.Оташнинг —Буюк дуо мажмуаси³ - деб номланган китобида илк бор таржимаси билан келтирилган.

¹ Мирзаева, С. Ўзбек афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. -Тошкент: Истиқлол, 2006, 59-б.

² Айтувчи: Бибисора Худойберганова, ёзиб олувчи: М.Муродов

³ Сулаймон Оташ Буюк дуолар мазмуни. -Анқара, 1990.

Мана ўша дуо: —Оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, лоиллоҳо иллоллоҳ, олхурма аҳлилку, мояка, бил-омни, вал-инони, вас-садомати, вал ислом|| Мазмуни — Оллоҳ энг буюқдир, оллоҳдан бошқа тангрим йўқдир, оллоҳим ойни бизга қувонч, ҳузур ва ислом ила ўтказган¹ Янги чиққан ойга қарата айтилган афсун-дуолар қайси шаклларда бўлмасин, уларнинг барчасида жисмларга сиғиниш уларддан мадад тилаш, тангри қудрати олдида сажда қилиш каби мазмун етакчилик қилиши мавжуд.

Янги ойга қарата айтилган барча афсун-дуолар замирида коинот жисмлари, камарий культларга сиғиниш, уларнинг қудрати олдида бош эгиш руҳи ётади.

Миллат бир вужуд бўлса, афсун-дуолар ана шу вужуднинг дил қаридан сизиб, қайнаб чиқаётган булоққа ўхшайди. Бу булоқ сувидан ичган одам бу булоқ сувидан яна ва яна ичкиси келаверади. Дуолар ҳам шундай, улар тобора сайқалланиб, янги-янги тилаклар билан бойиб бораверади.

Ой қуёш каби осмон жисмлари билан боғлиқ дуо-афсунлар ўзбек никоҳ маросимларида ижро этиладиган —Ойна кўрсатар|| маросимида айтиладиган афсун-дуолардир. Қуёв келинган ойна кўрсатиши фақат эзгу мақсадларда қилинадиган удумлар ҳисобланади.

—Ойна кўрсатар|| маросимида айтилган халқ айтимларидан бир варианты қуйидагича:

Ойна бердик боқсин деб,
Хуш келдингиз.
Қўша қариб юрсин деб,
Хуш келдингиз.
Омин оллоҳу акбар.²

—Ойна кўрасатар|| маросимини Фарғона, Андижон, Наманган вилоятлари, Қирғизистон Республикиси Ўш вилоятларидаги ҳудудларда ҳам ўтказилади. Масалан: Ойна кўрсатар удуми Андижон вилоятининг Жалақудуқ туманида қуйидаги тартибда ўтказилади.

¹ Сулаймон Оташ Буюқ дуолар мазмуни. -Анқара, 1990, 155-б.

² Айтувчи: Мўмина момо Зиёдулла қизи (Қашқадарё вилояти, Таслимарон қишлоғи) ёзиб олувчи, Б.Саримсоқов.

Янгалар куевдан —Ойми, кунми|| деб сўрайдилар куев —ой|| деб жавоб беради. Сўнгра шу савол келинган берилади. Келин —кун|| деб жавоб берди.

Шундан сўнг момолар —Илоҳи омин, мана шу келин куевлар қўшгани билан қўша қарисинлар, илоҳим, уларнинг юлдузлари бир бирига тўғри келсин, улар ўртасидан меҳр ришталари, бир-бирининг юзлари қуёшдай иссиқ бўлсин. Фарзандлари ойдай чиройли бўлсин, юлдузлардай порлаб турсин.

Фарзандлари ота-оналарига муносиб фарзанд бўлиб, уларнинг йўлини қуёшдай ёритиб турсин, оллоҳим уларни ой ва қуёшдай гўзал бўлишини ато этсин, омин, оллоҳу акбар||¹ деб дуо қиладилар. —Ойдай бўлиб, қуёшдай бўлиб юринглар|| дея тилак билдирадилар.

Бундай удумлар —халқ ҳаётида тасвирнинг айнан қайтиши қадимда кишиларни ҳайратга солган. Кўзгунинг физик табиати ҳақида маълумотга эга бўлмаган узок аجدодларимиз ойнага ғайритабиий кучга қодир буюм сифатида қараганлар. Кўзгуга нисбатан ана шундай муносабат халқ ўртасида турлича тасаввурларнинг пайдо бўлишига, турлича айтим ва афсундуоларнинг вужудга келишига сабаб бўлган||²

Булардан кўриниб турибдики, осмон жисмлари билан боғлиқ дуо-афсунлар қадимдан халқ орасида ҳозиргача яшаб келади. Халқ ўз фарзандини ойдай гўзал, меҳр қуёшидай тафти бўлишини ният қилиб фарзандларига Ойбек, Ойгул, Юлдузой, Ойлархон, Офтобхон, Шамсиддин, Ҳилола, Ҳулкарой, Чўлпоной, Ойхон, Қамариддин каби исмларни қўйганлар. Фарзандларини, яқинларини олис юртларга сафарга жўнатилганларида эса —Ой бориб, омон қайт||, дея дуо қилганлар.

Халқ ёр-ёрларида —Ой юзини кўрайин, келин қизим ёр-ёр, Ўғлим билан топишган жуфт юлдузим ёр-ёр||, —Ой келининг бошидан сочқи сочинг ёр-ёр||, —Осмондаги юлдузни саккиз денглар ёр-ёр||, —Ҳаводаги юлдузни отган отам ёр-ёр||, каби айтимлар айтилиши бежиз эмас. Алла қўшиқларидаги:

Соф осмонда маъсум боққан,
Тўлин ойдир йўлдошим.
Меҳринг билан ловуллаган,

¹ Айтувчи: Халимахон Бурхонова (Андижон вилоят, Жалақудуқ тумани, Хасанқавоқ қишлоғи) ёзиб олувчи, С.Мирзаева.

² Б. Саримсоков —Ойнада зуҳур этган бахт|| / Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, 4-сон, 30-36 б.

Кўксимда сон қуёшинг.
Алла болам, алла-ё.
Ой ҳам сенга термулади,
Бошинг узра мен-онанг
Ёр сени деб айланади,
Олам сенинг парвонанг.¹

каби сатрлар, халқ қўшиқларидаги —Пичоғи йўқ қин эмас, юлдузи йўқ тун эмас», —Осмондаги юлдузни санаб етаман, дема», —Рўмолимнинг учи шойи, ўртасида бордир ойи» жумлаларидаги —Ой», —Қуёш», —Юлдуз» сўзлари ҳам халқимизнинг қадим-қадимда ҳам, ҳозир ҳам, ҳаётини осмон жисмларисиз тасаввур қилолмаганликларини исботловчи бир далилдир.

Хуллас, осмон жисмлари билан боғлиқ дуолар бизга гўдаклигимиздан ҳамроҳ, она тилимизни жарангини, гўзаллигини, киндик қонимиз тўкилган она заминга бўлган садоқатни, вафони, меҳр-муҳаббатни ўргатувчи муҳим омиллардан биридир. Бизнинг менталитетимизга хос хислатлар, миллий қадриятларни шакллантириш ва ривожлантиришда ҳам дуоларнинг ўрни беқиёсдир.

МАТН ТАРИХИ ТАДҚИҚИГА ДОИР

Н.Н.Шодмонов, ҚарДУ профессори, ф.ф.д.

Ўзбек матншунослиги тараққиётида амалий фаолият устувор аҳамият касб этиб, эришилган муваффақиятларнинг бош омили худди шу фаолият бўлиб келганини тан олиш лозим. Шунинг учун ҳам матншунослик фанида ҳозиргача унинг назарий фундаментал асосларига эҳтиёж сақланиб қолмоқда. Олиб борилаётган изланишларда бу фаннинг баъзи муҳим талаблари соқит қилинаётгани кузатилади. Ана шу муҳим талаблардан бири *матн тарихи* номи билан юритилувчи текширув жараёнидир. Баъзи матншунослар уни услуб ёки усул сифатида ҳам тақдим қиладилар. Жаҳон матншунослигида, жумладан рус матншунослигида бу

¹ Шода-шода марварид. Ўзбек халқ қўшиқлари. -Тошкент: Шарқ, 2006, 392-б.

жараён ёки усулнинг назарий қонуниятлари анча кенг кўламда ишлаб чиқилган ва амалиётга татбиқ қилинган¹.

Бу жараённинг муҳимлиги шундаки, матншунослик икки вазифани бажарар экан, унда биринчи бўлиб матн яратилганидан токи унинг нашрга тайёрлангунича кечган —ҳаёти|| ойдинлаштиришни тақозо қилади. Бунда —матн||, —асар||, —дастхат|| (автограф), —аслият|| (протограф), —қўлёзма||, —нусха||, —таҳрир||, —тасарруф||, —архетип|| каби бир неча жиҳатларни аниқлаш кўзда тутилади. Уларнинг ҳар бирига матн тарихи нуқтаи назари билан ёндашилиши ишнинг мукамаллигини таъминлайди. Шунингдек, бунда матнни тарихийлик тамойиллари асосида таҳлил қилиш қатъий белгиланиши лозим.

Нашрга тайёрлаш иккинчи вазифа бўлиб, у нисбийдир. Яъни матн неча бор нашрга тайёрланса, шунча марта олдинги жараёни — матн тарихини узайтиради. Бу жараённинг боши, албатта, танланган объектда матнни шакллантирувчи талаблар тўлиқ таъминланганини аниқлаб беради.

Матншуносликда бир-бирига жуда яқин ва, айни пайтда, кескин фарқланувчи икки тушунчани ажратиш лозим. Улар матн тарихи ва *матн танқиди* тушунчаларидир. —Матн танқиди|| истилоҳи дастлаб Ғарб олимлари томонидан матншунослик маъносида қўлланган атама² бўлса-да, ҳозирги ўзбек матншунослигида матнни умумий текстологик илмий талқин қилиш маъносида қўллаш, матн тарихини унинг алоҳида босқичи ва у ўзига хос тадқиқий жараён эканини ажратиб олиш учун худди шундай атама зарур деб ҳисоблаймиз. Бунда матн тарихи матн танқидида намоён бўлувчи назарий асослар ва амалий вазифалар базасини яратади. Бошқача айтганда, илмий-танқидий матнни тайёрлаш учун олиб бориладиган текширув ишини матн тарихи, ундан кейинги нашр учун олиб бориладиган фаолиятни матн танқиди сифатида белгилаш мумкин.

Матн тарихи маълум матнни танлаш, унда учрайдиган нуқсон ёки ўзгаришларни қайд этиш, нусхаларни ўзаро қиёслаш, солиштириш билангина чегараланмайди. Қисқа қилиб ифодалаганда, матн тарихи тушунчаси маълум асар матнининг

¹ Томашевский Б.В. Писатель и книга: Очерк текстологии. — М.: Искусство, 1959; Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X — XVII веков. — С-Петербург: Алетейя, 2001.

² Witkowski G., Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke — Lpz., 1924; Bowers F., Textual and literary criticism, N. Y. — L., 1966.

такомил эволюциясини текшириш маъносини англатади. Ўзбек адабиёти тарихида мавжуд кўпгина асарлар у яратилган даврдан ўнлаб, баъзан юзлаб йиллар сўнг кўчирилган нусхалар орқали етиб келгани унинг такомил эволюциясини ўрганиш ишини мураккаблаштиради. Бу ҳол бизнинг матнунослигимизда тарихий адабий матнлар учун матн тарихини ўрганишни Европа олимлари андазасига мослаб бўлмаслигини кўрсатади. Бинобарин, биз шарқ кўлёмаларини ўрганишнинг ўзига хос матн тарихи усулини ва янги ўзбек адабий манбалари учун алоҳида матн тарихи усулини жорий этишимизга тўғри келади. Янги ўзбек адабий манбалари учун татбиқ этилажак бу усул рус матнунослиги андазаларига мос тушиши мумкин.

Матннинг такомил эволюцияси бир неча босқичда амалга ошади. Бунда ижод жараёнини биринчи босқич сифатида белгилаш мумкин эмас. Ижод жараёнида матн тўла шаклланмайди ва уни матнуносликда инобатга олиб бўлмайди. Муаллиф яратилаётган асар матнини фикрлар, ҳиссиётлар кесишувида бир неча бор тузатиши табиий. Лекин бу тузатишлар ҳали барқарорлашмаган матн, ижодий тафаккур воқеланиши жараёнида аҳамият касб эта олмайди. Чунки бу жараёнда ўзгартиш яна ўзгартирилиши мумкин. Лекин асар тугатилгандан сўнг унга муаллиф томонидан киритилган ўзгартишлар матнунослик учун объект ҳисобланади. Чунки бунда воқеланиш жараёни тугаган ва матн барқарорлашгандир. Энди у матннинг илк нусхаси шаклан ва мазмунан ўзгариши, ислоҳ қилинишига олиб келади. Ислоҳ илҳом ўрнида илмий ва ақлий мушоҳадага таянади. Бошқача айтганда, бу такомиллашувда эволюцион ҳаракатнинг дастлабки кўриниши бўлиши мумкин. Бундай муносабат *муаллиф таҳрири* тушунчасига ҳам ойдинлик киритади.

Барқарорлашган матнгина матнунослик объекти бўла олади. Бундай матн ягона нусхада бўладими, кўп нусхада бўладими, бундан қатъи назар, матн тарихи ўрганилиши шарт. Ягона нусхадаги матн тарихини ўрганиш бевосита ёки билвосита омиллар асосида олиб борилиши мумкин. Бунда: 1) матннинг ўзида мавжуд маълумотлар; 2) ёндош ва турдош матнларнинг мавжудлиги ҳамда улардаги тегишли белгилар; 3) у ҳақдаги эслатмалар, ёдгорликлардаги иқтибослар; 4) матн устида ўтказилган тадқиқотлар ёки нашр ишлари мазкур омиллар сарасига киради. Масалан, Муҳаммадризо Огаҳийнинг ягона нусхадаги —Шоҳиду-л-

иқбол|| асари матн тарихини ўрганишда муаллифнинг шу туркумдаги бошқа асарлари, —Таъвизу-л-ошиқин|| девони, Хоразмда шоир яшаган даврдан бир оз кейин яратилган айрим баёзлар, Баёнӣ ва Хоқонийларнинг тарихий асарлари, шунингдек, В.В.Бартольд, М.Й.Йўлдошев, Ғ.Каримов ва С.Долимов каби олимларнинг тадқиқотлари¹ билвосита омиллар сифатида аҳамият касб этади.

Кўп нусхали матнлар тадқиқида, албатта, уларнинг қиёсланиши, солиштириб чиқиши шарт. Биздаги анъаналарга кўра, қўлёманинг қадимийси, муаллиф яшаган даврга яқин кўчирилган нусхаси мўтабарроқ ҳисобланади. Бу энг содда нуқтаи назардир. Тўғри, давр ўтиши натижасида тилнинг лексик ва грамматик жиҳатлардан ўзгаришларга учраши, бу эса асарни кўчиришда ўз таъсирини кўрсатиши табиӣ. Лекин шунга қарамай, нусханинг қадимий бўлишининг ўзи мўтабарроқлигини таъминлашга етарли эмас. Кўчирилган вақтидан қатъи назар, унга ёндашувда кўпроқ масъулият ва юксакроқ малака бўлиши мўтабарликни таъминлайди. Бунга жуда кўп мисол келтириш мумкин. Хусусан, XVIII асрда яшаган Муҳаммаднийёз Нишотийнинг XX аср бошида кўчирилган —Хусну Дил|| достони унинг бошқа нусхаларига қараганда мўтабарроқдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, матн тарихи тадқиқида унга тегишли ҳар бир ҳолат тасниф этилиши ва улар алоҳида изоҳланиши зарур. Агар лозим топилса, тасниф этилган қисмлар яна кичик элементларга ажратиб таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқ. Бунда матн танқиди учун кўзда тутилган мақсад ва вазифалар асос бўлиши лозим.

Биринчи навбатда, матн нусхаларидаги тафовутлар тасниф қилинади. Улар қуйидагича гуруҳларга бўлиниши мумкин: хатолар, камчиликлар, тузатишлар, таҳрир натижалари, табиӣ нуқсонлар ва ҳ. Уларнинг ҳар бири матн тарихи нуқтаи назаридан текширилганда алоҳида аҳамиятга эга.

Бу ерда биз, мақоламиз мақомидан келиб чиқиб, хато тушунчасини матн тарихи нуқтаи назаридан қисқача таҳлил қилиш билан чекланамиз. Хато — маълум даврда матнларни ёзиш учун

¹ Бартольд В.В. События перед Хивинским походом 1873 года по рассказу хивинского историка // Кауфманский сборник. — М., 1910. — С. 1 — 19; Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Т.: Ўздавнашр, 1959; Каримов Ғ., Долимов С. Огаҳий — тарихчи / Огаҳий. Асарлар. V жилд. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. — Б. 8 — 9, 14 — 15.

ўрнатилган қонун-қоидаларга номувофиклик кўриниши. Унга бошқа давр қонун-қоидалари, мезонлари билан ёндашиб бўлмайди. Кейинчалик хато бўлиб кўринган ҳолат матннинг яратилган даврини аниқлашга ёрдам бериши мумкин. Масалан, Е.Э.Бертельс —Номаълум муаллифнинг чигатойча таржеъбанди|| мақоласида худди шундай ҳолга дуч келиб таржеъбанд яратилган давр хусусида ўз хулосасини билдиради¹.

Тилшунослик илмида хато уч турга бўлинади, имловий, услубий ва ишоравий. Матн тарихи ўрганилаётганда унга фақат шу нуқтаи назардан қараш ярамайди, балки унинг келиб чиқиш сабабларига, тузатиш заруратига диққат қаратилади. У турли сабабларга кўра содир бўлиши мумкин: саводнинг етишмаслиги, қоидани унутиш, эътиборсизлик (механик), муайян ҳолат учун матн яратилган даврда қоиданинг мавжуд эмаслиги, қоиданинг муаллиф ёки кўчирувчи (хаттот) услубига номувофиклиги ва ҳ. Маълум хатонинг бошқа нусхаларда ҳам такрорланиши уни хатолар сафидан чиқарилишини талаб қилади. Бироқ пировард мақсад нашрнинг, хусусан, илмий-танқидий матннинг мукамаллиги экан, таянч нусхадаги хатолар тадқиқотга жалб этилган бошқа нусхаларни текшириш орқали аниқланади ва матншунос олдига уларни тузатиш ёки худди шундай қабул қилиш масаласини қўяди.

Масалан, настаълиқ усулидаги хатда араб тилига хос марбута —тэ|| ишлатилмайди. Аниқроғи, унинг нуқталари ёзувда соқит қилинади. Бу эса арабча бирикмалар истифодасида хатоликни келтириб чиқаради. Эски ўзбек тилидаги матнларда мазкур ҳарф билан тугайдиган, ундан кейин арабча аниқлик артикли (-ал)ни олган сўзлар келганда марбута —тэ|| ўрнига мамдуда —тэ|| ёзилади: *ҳайрату-л-аброр*, *хамсату-л-мутаҳаййирин* ва ҳ. Лекин мумтоз матнларнинг жуда кўпида у нуқтасиз —ҳойи ҳавваз|| шаклида қолдирилади. Натижада бир қарашда мантиқсиз кўринган, лекин шу кўринишда ишлатилишига кўникиб қолинган хатолар вужудга келган: *ситтаи зарура*, *сабъаи сайёр* ва ҳ. Уларда сонлар охиридаги ҳарф аслида марбута —тэ||дир: *ситтату* (вақфий ўқилиши *ситта*), *сабъату* (вақфий ўқилиши *сабъа*). Ҳолбуки, булар соф арабий бирикмалар бўлиб, форс тилига умуман алоқаси бўлмаса-да, матннинг настаълиқда ёзилиши ва форсча ўқилиши бундай ҳолни келтириб чиқарган. Матншуносликда танқидий

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С. 469 — 471.

матнларни, асосан, насх хатида нашр қилиш қабул қилинган. Шундай экан, матншуноста уни тузатиш имкони бор.

Яна бир мисол. Эски ўзбек ёзувидаги матнларда шаклдошлик (омограф) жуда кўп учрайди. Танқидий матн учун *كرم* шаклидан *карам* ёки *гарм* (*гарми жавлон; гармрав*); *كل* шаклидан *гул* ёки *гил*, *кулли* (бутун, барча, ҳар бир); *يلا* шаклидан *айла* ёки *ила*, *уйла* (уйлаким) маъноларини англатишда матншуноснинг нисбатан кейинроқ кўчирилган нусхалардаги ҳарф шакллариغا мурожаат этмаслиги, диакретик белгилардан фойдаланмаслиги асарни жорий ёзувда нашр этишдаги муаммоли вазиятларнинг сақланиб қолишига сабаб бўлади.

Қоиданинг муаллиф ёки кўчирувчи (хаттот) услубига номувофиқлиги боис намоён бўлган хатолар худди бошқа сабаблар туфайли содир бўлган хатолар каби илмий-танқидий матнда тузатилиши мумкин. Фақатгина матн яратилган даврда қоиданинг мавжуд эмаслиги туфайли содир бўлган хатолар аслича сақлаб қолиниши мумкин. Чунки бу илмий қимматга эга.

Жорий ёзувдаги нашрга матншунос томонидан ёзиладиган тушунтиришда матн тарихига доир маълумотларни қайд этиш шарт эмас. Лекин илмий-танқидий матннинг тадқиқот қисмида улар албатта ёритилиши керак.

МУМТОЗ АДАБИЙ МАТНЛАР ТАБДИЛИ МУАММОЛАРИ

Р.Ф.Зоҳидов, ЎзМУ доценти, ф.ф.н.

Мумтоз адабий манбалар матн тарихини ўрганмасдан, унинг тили ёки бадииятини ёритиш борасида қанчалик заҳмат чекилмасин, бу тугал иш ҳисобланмайди. Матн тарихини ўрганиш эса қадимий асарнинг қўлёзма, тошбосма нусхаларини турли таснифлар асосида гуруҳлаш, ҳар томонлама қиёслаш ва саралашдан бошланиб, охири – аниқ ва ишончли далиллар билан қувватланган илмий-танқидий матнни тайёрлаш билан ниҳояланади. Шундан сўнггина бу асар бўйича келажақда қилинадиган тадқиқотлар, хоҳ адабиётшунослик, хоҳ тилшунослик йўналишида бўлсин, қатъий равишда тайёр илмий-танқидий матн асосида олиб борилиши керак.

Афсуски, кўп ҳолларда бу қоидага амал қилинмайди. Жумладан, Сўфи Оллоёр асарлари ҳам ҳали танқидий матн тайёрлаб улгурилмасиданок, докторлик, бир неча номзодлик тадқиқотлари, шунингдек монография, рисоалар учун объект бўлди. Қилинган ишларнинг илмий қимматини камситмаган ҳолда таъкидлаш керакки, Сўфи Оллоёр асарларининг, хусусан, —Саботул ожизининг тўла илмий-қиесий кўрсаткичлар билан асосланган танқидий матн тайёрланмагунча натижалар мукаммал бўлмайди.

Баъзан мумтоз адабиёт матнларининг эски ўзбек ёзувидан жорий алифбога табдилида (нафақат шаклда, балки маъно ва унинг талқинида ҳам) хатолар содир этилганини кузатамиз. Айниқса, арабий сўз, жумла, матнларни ўзбекчаштиришда ўта эътиборсиз ва масъулиятсиз ёндашувлар, таржимада ўзбек тилини доминант сифатида билмаслик ва натижада ўзбек тилининг талаффуз табиатини ҳисобга олмасдан бошқа тилларга сунъий тарзда мослаштиришлар, махсус тушунча ва истилоҳларни изоҳсиз, билиб-билмасдан қўллаш туфайли кўпол хатоларга йўл қўйилади. Масалан, жорий ёзувимизда ва оғзаки нутқда амалда бўлган, тилимизга аллақачон ўзлашиб кетган —Оллоёр сўзини ёзувда —Оллоҳёр, —Аллоҳёр деб ёзиш ва зўрма-зўраки талаффуз қилишга ўзни мажбурлашнинг сабаби нимада?¹

Адабиётшунос олим Н.Жабборов ўзининг —Адабий манбаларда матн таҳрири масаласи мақоласида рус олими В.М. Истриннинг —матн таҳририни таърифлаб айтган қуйидаги сўзларини келтиради: —Таҳрир деб адабий ёдгорликнинг шундай қайта ишланишига айтиладики, бунда у қандайдир ижтимоий воқелик талабига кўра ёки кўпинча адабий эҳтиёждан ва китобсеварнинг таъбидан келиб чиқиб ёхуд тил софлигига эришиш ниятида аниқ мақсадга қаратилган ҳолда амалга оширилади.² Мақола давомида таҳрирнинг тўртта тури — ғоявий, услубий, асардаги маълумотларни бойитишга қаратилган ва бир неча турни ўзида мужассам этган қоришиқ таҳрирлар ўзбек адабиёти материаллари асосида тадқиқ этилган.

¹ Суворонкулов И. Сўфи Оллоҳёр ва унинг адабий анъаналари: фил. фан .док. дисс. —Тошкент: 1997; Баратова Н. Сўфи Оллоҳёрнинг бадиий-маънавий қарашлари. -Самарқанд: 2002; Сўфи Аллоҳёр. Халқаро илмий анжуман материаллари. - Техрон —Тошкент: «Ал-Худо»- «Мовароуннаҳр», 2005.)

² Жабборов Н. Адабий манбаларда матн таҳрири масаласи.//Мақолалар тўплами. —Қарши: Насаф нашриёти, 2013, 6-б.

Хўш, матн таҳрирининг мазкур таснифидан келиб чиқилса, юқорида келтирилган —Оллоҳèр|| ёки —Аллоҳèр|| шакли таҳрирнинг қайси турига мансуб? Гарчи изоҳлаш бироз қийинчиликлар туғдирса ҳам, биз бу сўз шаклида ғоявий таҳрирга йўл қўйилган, деган бўлардик. Негаки, жорий ёзувимизда ва оғзаки нутқда аллақачон —Оллоèр|| шаклида ўзбек тилининг луғат фондига айланган бу сўзни фақат аслиятдаги софликни сақлашга уриниш деб баҳоласак, бошқа бир муҳим жиҳатни эътибордан соқит қилган бўламиз. —Оллоҳ|| (الله) лафзидаги —ҳ|| (ه) ҳарфи аслий, яъни ўзак ҳарфларидан биридир. Арабча матнда —Оллоҳ||даги —ҳ|| тушиб қолса, (أل) шакли ҳаракат — қисқа унлиларнинг жойлашишига кўра турлича ўкилиб, турлича (масалан: —эмасми||, —огоҳ бўл, эй...||, —магар|| каби) маъноларни ифодалаши мумкин. Табиийки, араб тилида —Оллоҳ|| лафзидан —ҳ|| ҳарфининг тушиб қолиши кўпол хато ҳисобланиб, маънонинг бутунлай ўзгаришига сабаб бўлади. Ўзбек тилида ҳам бу сўзнинг ўзи ёлғиз келганида —ҳ|| ҳарфи ҳеч қачон тушиб қолдирилмайди. Аммо ўзбек тили талаффузига ўзлашган Оллоèр, Оллоберган, Оллоқули каби кўшма сўзларда ва охирига —олло|| лафзи қўшилган — Абдулло, Насрулло, Самадулло каби исмларда —ҳ||нинг борлиги ёки йўқлиги маънога таъсир қилмайди. Қолаверса, тилимизда айни ҳолатда —ҳè|| товушининг қўлланиши талаффузни қийинлаштиради. Шунинг учун бу —ҳ|| ҳарфи ёзувда ҳам акс эттирилмаган. Агар — аслият ёзувида мавжуд бўлгани учун бу ҳарф ўзбек ёзувида ҳам, бу товуш ўзбек нутқида ҳам акс этиши керак — дейилса, она тилимиз камситилган бўлади. Ёхуд баъзиларнинг: —Оллоҳ|| лафзидан —ҳ|| тушиб қолса, (أل) шаклидаги (ل) инкор юқламаси —Оллоҳ йўқ|| деган маънога далолат қилиб қолиши мумкин|| деган мутлоқ асоссиз гумонларига келсак, бу —эҳтиёткорлик|| аввало, саводсизлик оқибатидир. Қолаверса, муайян тилнинг талаффуз қоидаларидан келиб чиққан мазкур ҳолатни бошқа тилдаги лисоний ҳодисаларга қориштириб, уни эътиқодга дахлдор масала деб қарашда нафақат саводсизлик, балки калтабинлик ҳам бор. Соғлом ақида кўр-кўрона кўркув, гумон билан эмас, холис илм билан барпо бўлади. Дунёдаги барча халқлар, қабила-элатлар ўзига хос тили билан

яратилган. Она тили, унинг табиати, барча қонун-қоидалари ҳар бир халқнинг белгилаб қўйилган дахлсиз ҳуқуқи. Бу ҳаққа тажовуз қилиш ҳақиқатга қарши боришдан бошқа нарса эмас.

Арабча изофали бирикмалар имлосида ҳам тилимизда хилма-хилликлар кузатиляпти.¹ Бу муаммони бундан ярим асрлар олдин Ҳ.Ҳикматуллаев — Ёзма ёдгорликларни ёзиш қоидаларига доир² мақоласида кўтариб чиққан эди. Шарқшунос олим мазкур мақоласида академик И.Ю.Крачковский ва профессор А.А.Ромаскевич ишлаб чиққан транслитерация системаси асосида айрим арабча ифодалар, шахс ва асарлар номининг ёзилиши бўйича конкрет тавсиялар берган. Ўнта параграфдан иборат тавсиялар мажмуида Ҳ.Ҳикматуллаев Шарқ адабиёти ёдгорликларини нашрга тайёрлашда рус шарқшунослари қўллаган транслитерация қоидаларини ўзбек тилига хос баъзи мустасноларни киритган ҳолда баён этган. Мақолада тавсия этилган таклифларга умуман қўшилган ҳолда, уларнинг баъзиларига мавзумиз нуктаи назаридан муносабат билдирамиз.

—Форсча изофа **и||йи** ўзидан олдинги сўздан чизиқча билан ажратилади (қалам-и ман; хона-йи нав)... Арабча аниқликни билдирувчи олд қўшимча васлалик бўлса, олди ва ортидаги сўзлардан дефис билан ажратилади (масалан: фй-л-Қонун; _3ў-л-Қарнайн; Абў-л-Қосим каби)||.³

Форс ва араб тилидаги изофали бирикмаларнинг ясалиш қоидалари кирилл ёзувидаги ушбу транслитерацияда идеал шаклда акс эттирилган. Асосан мутахассислар доирасидагина истифода қилинадиган илмий тадқиқотларда бу транслитерациядан фойдаланиш мумкин. Аммо мақолада адабий ёдгорликларнинг кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган оммабоп нашрида ҳам бу қонуннинг сақланиб қолиши тўғрисида гапирилганки, муаллифнинг бу фикрига қўшилиб бўлмайди. Негаки, тилимизга ўзлашиб кетган *рўйи замин, жумлаи жаҳон, пойи қадам* каби бирикмалардаги **и||йи** форсча изофа кўрсаткичини чизиқча билан ажратиш форс тилига нисбатан тўғри бўлар, лекин ўзбекча матнга нисбатан бир талай ноқулайликларни келтириб чиқаради.

¹ Бу фикрнинг тасдиғи учун қўлланма охирида келтирилган адабиётлар рўйхатидаги изофали бирикмалар имлосига назар солиш kifоя.

² Ҳикматуллаев Ҳ. Ёзма ёдгорликларни ёзиш қоидаларига доир/Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1966, 6-сон, 11-15-б.

³ Кўрсатилган манба, 15-б.

Шунингдек, арабча изофали бирикманинг тавсия қилинган шаклини ҳам оммабоп нашрларда фойдаланиш ноўрин. Ҳ.Ҳикматуллаев —Девону луғотит турк|| номи транскрипция асосида ёзилган бўлса ҳам камчиликдан холи эмас, деб ҳисоблайди ва айтадики, —турк|| сўзига тааллуқли бўлган —ит|| (тўғрироғи олд қўшимча —ал|| васлалик бўлгани учун бу шаклда ассимиляцияга юз тутган ва ундан кейинги шамсия ҳарфи —т|| иккиланган) —луғот|| сўзига қўшиб ёзилган. Аслида —ит|| (—ал||) олд қўшимчаси ҳар икки томондан дефис (-) билан ажратилиши керак, дейди.

Арабча изофали бирикмаларнинг рус шарқшунослари томонидан қўлланган,¹ сўнгра ўзбек олимлари томонидан қабул қилиниб,² баъзи илмий тадқиқотларга жорий қилинган ва аста-секин оммавий нашрларда ҳам қоидага айланиб қолаётган бу шаклнинг тилимиз табиатига номувофиқ бўлган бир нечта жиҳатлари бор.

Биринчидан, мазкур шакл орфографик жиҳатдан ноқулай. Аслият ёзувида табиий равишда битта тушунчани ифодалаган бутун бирикма (масалан: محبورووا لاقاب لورووا ل) ўзбек тилининг кирилл ёзувига мувофиқлаштирилган алифбосида ажратувчи иккита кичик чизикча воситасида уч мустақил бўлакка бўлиб ташланган: (махбубу); (л); (қулуб).

Иккинчидан, тавсия қилинаётган бу шакл фонетик жиҳатдан тилга оғир. Аслият талаффузида икки зарб (махбубул || қулуб) ўқиладиган бирикма тавсия қилинаётган шаклда учта пауза билан ўқишни тақозо қиляпти. Чунки чизикчалар араб тилидаги изофа қоидасини ёзувда акс эттириши жиҳатидан маънога эга. Аммо ўзбек тили қоидаларига нисбатан олинса, мазкур ҳолда бу чизикчаларнинг қўлланиши —енгил пауза||дан бошқа маънога далолат қилмайди. Ўзбек тили учун мақсадсиз ҳар хил белгилар орқали қилинадиган бундай талаффуз тилимиз табиатига ёт.

Учинчидан, ўзлашаётган сўз ўз қатлам лексикасига мослашиш учун мезбон тил қонуниятларини тўла қабул қилиши, балки тўла равишда унинг қоидаларига бўйсундирилиши шарт. Ўзлашма сўзнинг имло ва талаффузи ўз лексика таркибида ноқулайликлар туғдирадиган

¹ Қаранг: Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока. -М.: Восточной литературы, 1959.

² Рустамов А. Изофалар имлоси.//Ўқитувчилар газетаси, 1977, 30 январ

мураккабликлардан холи, имкон қадар содда ва ихчам бўлиши лозим. Таъкидлаб айтамизки, тор доирада, муайян ихтисосликка оид илмий матнларда нисбий бир транскрипцияни ифодалаш учун бу шаклни қўлласа бўлар. Аммо оммавий тартибда бундай шаклнинг жорий этилиши тилимизнинг талаффуз табиатини бузади, ҳар томонлама қийинчилик туғдиради.

Четдан кириб келаётган сўз имлосини қабул қилишда чет тилнинг грамматик хусусиятлари эмас, балки ўша сўзнинг ўқилиши ва уни ўзбек тили талаффузига мослаштириш эътиборга олиниши лозим. Акс ҳолда, чет сўз ўзлашаётган тилнинг эмас, ўзининг лисоний қонуниятларига қанчалик мувофиқлаштирилса, унинг муҳожирлиги шунчалик давом этади. Бундай ҳаракат табиий жараёни сунъий қийинлаштиришдан бошқа нарса эмас. Ҳ.Ҳикматуллаев —иккинчи қисми —оллоҳ||, —дин||, —абд-|| (масалан: *Абдуллоҳ, Нуриддин, Абдураҳмон*) сўзларидан ясалган қўшма отлар қадимдан ўзбек тилига сингиб кетганлиги ва ўзбек тилининг луғат фондидан жой олганлиги учун, истисно тарзида, қандай қабул қилинган бўлса, шундай ёзамиз|| дер экан, чет сўзларни ўзлаштиришнинг энг тўғри принципини тилга олган. Ҳақиқатан ҳам тилимизга ўзлашаётган сўз токи қандай ўқилса, шундай ёзилмас экан, бу сўзнинг тилимизга сингиб, ўзбек тилининг луғат фондидан жой олиши амри маҳол.

Кўпинча оят ва ҳадисларнинг жорий имлодаги ифодасида, ҳатто уларнинг таржималарида шундай жиддий хатолар кўзга ташланади. Аввало, Қуръондан келтирилаётган иқтибос мутахассис назаридан ўтиши керак. Қолаверса, оятларни кирилл ҳарфида ёки оригиналдан бошқа ҳарфда ифодалаш шу пайтгача яхши натижа бермаган. Шунинг учун илмий нашрларда Қуръон оятларининг аслий имлодаги шаклини, сўнгра таржимасини, оммавий нашрларда эса фақат таржиманинг ўзини берган маъқул.

Мумтоз адабий манбаларда кўп учрайдиган арабий матнни ўзбек тилига ўгираётган таржимон, аввало, ҳар иккала тил қонуниятлардан хабардор бўлиши талаб этилади. Жумладаги ҳар бир сўзнинг луғавий маъносини билиш матн мазмуни ҳали тўла англанди, дегани эмас. Асар ва унинг

муаллифи ҳақида бутун тасаввур ҳосил бўлмагунча, таржиманинг тўғрилиги иштибоҳли бўлади. Шунинг учун ҳам бир сатр, жумла, абзацни ўқиб чиқиш билан кифояланмасдан, бир нечта абзац, балки бутун бошли бўлимни ўқиб, тушунгандан сўнггина таржимага уриниш ишончлироқ йўлдир. Чунки матн руҳи қисмда эмас, бутунда акс этади. Матн руҳи анланса, сўзларни ўрни-ўрнига қўйиш осонлашади. Акс ҳолда, мазмун талаб қилган сўзнинг бошқа муқобили танланиб, маъно хиралашади.

Бу вазиятда бошқа оғриқли нуқта ҳам бор. Таржимон арабий матнни бутун нозикликлари билан тушуниб, ҳис қилиб, мазмунни она тилида у даражада бера олмаса-чи?! Табиийки, бу ҳолатда, ўз тили тарихи, табиатини билмаслик, ҳис қилмаслик Яратувчи томонидан ҳар бир миллатга берилган она тилини камситишга ҳужжат бўлолмайди, албатта. Шундай экан, айб таржима қилинаётган тилда эмас, таржимонда! Таржимон она тилининг нозикликларини таржима қилаётган ажнабий тилдан кам ҳис қилмаслиги керак. Шундагина ўзи таржима қилаётган матннинг муаллифи ва таржимага муҳтож ўқувчиларнинг ҳаққини адо қилган бўлади. Мисол учун, фикрини олий мақомда, фасоҳат ва балоғат билан, —жавомиъул калим¹ услубида араб тилида изҳор қилаётган донишманд айни фикрни ўзбек тилида нима учун нўноқ ифодалаши керак?! Йўқ, бу хато на донишманднинг, на ўзбек тилининг, балки таржимоннинг чекига тушади.

Матн табиатидан узоқлашиш билан боғлиқ хатоларни оммавий нашрларнинг аксариятида учратиш мумкин. Алишер Навоийнинг —Назм ул жавоҳир¹ асарида шундай рубой бор:

Иймони анингки куфрига сотир эрур,
Чин нукта демакка ул киши қодир эрур,
Ҳар кимсаки иймон ишида моҳир эрур,
Иймонини билки, отидин зоҳир эрур.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 15-том. —Тошкент: Фан, 1999, 136-б.

Рубоийнинг тўртинчи мисрасидаги –отидин|| сўзи —онтидин|| бўлиши керак эди. Шунда маъно ҳадисга мувофиқ бўлади. Аслида бунга асос рубоийнинг сарлавҳа қисмида берилган арабий ҳикматда акс этган: *ابموو¹ ابموورء يعورر* *ب ايم انووو*. Арабий матндаги —аймон|| (*ابمووو¹*) сўзи —ямин|| яъни қасам сўзининг кўплик шакли. Алишер Навоий рубоийда арабча — қасам|| сўзининг туркийдаги синоними —онт|| шаклини қўллаган. Сарлавҳадаги матнга диққат қилмаслик ёки тил ва иншо қоидаларидан оддий беҳабарлик оқибатида рубоийнинг асл маъноси бузилган.

Сўфи Оллоёрнинг —Саботул ожизин|| асари матни табидада ҳам кўплаб ноаниқликларни кузатиш мумкин. Бунга далил сифатида —Саботул ожизин||нинг 1991 йилнинг январ ойида —Чўлпон||¹ ва шу йили март ойида —Меҳнат||² нашриётларида чоп этилган матнлардан айрим мисоллар келтирамиз. —Чўлпон|| нашрида —Муҳаббатсиз кишидан қочмоқ баёни|| бўлимида шундай байт келтирилади:

На ким тузганига тушса бўлур туз
Ки андин ўтса неча кеча-кундуз.

Байтни изоҳлаб кўрайлик: *нимаики, тузган йўлга тушиб олса, орадан қанча муддат ўтса ҳам, тўғри бўлади*. Мазмун ўта жўн. Майли, *тузган йўлга* бирикмасини *тузук йўлга* деб ҳам кўрайлик. Барибир, маъно равшан эмас. Сабаби, биринчи мисрадаги *тузганига* сўзи нотўғри ўқилган ва хато нашрда айнан акс этган. Аслида бу сўз *туз конига* деб ўқилиши керак эди. Шунда маъно қуйидагича бўлади: *нимаики туз конига тушса, бир неча муддат ўтиб тузга айланади*. Энди мазмун ойдинлашди ва у олдинги байтда келтирилган —яхшиларга эргашиш, *яхшилар суҳбатида бўлиш, албатта ўз таъсирини ўтказади|| деган маънонинг мантиқий давоми бўлиб уланди*. Табиийки, мазкур сўзларнинг эски ўзбек ёзувида бир хил шаклда ифодаланиши

¹ Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин (Нашрга тайёрловчи Рашид Зоҳид). - Тошкент: Чўлпон, 1991.

² Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин (Нашрга тайёрловчилар Ҳожи Пўлатқори Муҳаммад Али, Маҳмуд Ҳасаний, Мирсолиҳ Қосим), - Тошкент: Меҳнат, 1991.

нашрга тайёрловчини чалғитган. Аммо матншунос учун бу ҳолат узр саналмайди.

—Меҳнат‖ нашрида —Нафси шум баёни‖ бўлимида келтирилган ушбу байт ундан ҳам ўтиб тушади:

Риёзат бандиға беркит оёғин,
Кўтарма бошидин тақво туёғин.

Тақво тушунчаси ўзининг асос эътибори билан юксак мақомни ифодалайди. Бу мақомни топган инсон қадрияти шу қадар кўтариладики, оёғи заминдан узилмасдан, назари самоларга етади, ерда туриб, Ҳаққа боғланади. Шунинг учун ҳам Қуръони каримнинг аввалги суралари, аввалги оятлариданок тақво ҳақида сўз боради, бу улуғ Китобнинг фақат тақво эгаларини тўғри йўлга бошлаши эслатилади. Табиийки, тақво тушунчаси замиридаги бу олий мазмун мумтоз матнларда бутун бадиияти билан баланд пардаларда васф этилган. Наҳотки, бу олий мазмунни ҳаётининг дастурига айлантирган, умрини шу эътиқодда кечирган Сўфи Оллоёрдек шахс тақвони ҳайвонга ўхшатса, уни туёқли қилиб тасвирласа?! Бу на эътиқодга, на бадиият қонунига тўғри келади? Демак, бу ерда ё матнни кўчирган котиблардан ёки нашрга тайёрловчилардан хато ўтган. —Меҳнат‖ нашриёти чоп этган нашрга асос бўлган матнни текшириб, шунга амин бўлдики, адашиш котибдан эмас, нашрга тайёрловчилардан содир бўлган. Бу ўринда ҳам айрим сўзларнинг шаклан ўхшаб қолиш ҳодисаси нашрга тайёрловчиларни чалғитганини кузатиш мумкин. Арабий имлодаги **تيوواني** сўзидаги **ت** (т) ҳарфидан сўнгги қисқа унли —a‖ эмас, —y‖ қилиб ўқилган. Натижада хунук хато юз берган. Аслида —тақво таёғи‖ деб ўқилиши керак эди. Шунда мисрадан мисрага узлуксиз кучайиб борган мазмун уйғунлиги тўла сақланади ва бадий мантиққа риоя қилинган бўлади.

Араб алифбосидаги матнларни, хусусан, мумтоз адабий матнларни жорий имлога ўгириш ҳар томонлама билим ва ҳамиша ҳушёрлик талаб қиладиган ўта масъулиятли иш. Бу меҳнат қанчалик сермашаққат бўлмасин, бир сўз устида соатлаб заҳмат чекаётган матншуносга кичик бир хато

қилишга ҳам имтиёз бермайди. Чунки биз кичик деб эътиборга олмаётган хато туфайли бутун бир матн маъносига халал етади, муаллиф ҳаққига, тарихий омонатга хиёнат содир бўлади.

Ўзбек матншунослиги доирасидаги қизгин баҳслар бугун мумтоз адабиёт намуналарининг жорий имлога табдилидаги хатоларга бағишланиши табиий ҳол. Негаки, шу кунгача табдил қилинган асарларнинг бирортаси (хатто уларнинг илмий-танқидий матни ҳам) ҳар томонлама, тўла ва қайта жиддий матншунослик текширувидан ўтмаган. Аслида, ўзбек матншунослигининг назарий асослари мана шу жараённинг ичида шаклланади. Муайян асар табдили матн тарихининг давомидир. Матн тарихининг замонлараро ўзгариш даражаси қанчалик аниқлашса, табдил вариантнинг аслга мувофиқлик даражаси шунчалик юқори бўлади. Демак, мумтоз адабий меросимиз намуналарининг жорий имлога табдилини танқидий ўрганиш матншуносликнинг фундаментал масаласидир.

ДЕВОН ТУЗУВЧИ ШАХС ТОМОНИДАН ЁЗИЛГАН ДЕБОЧАЛАР

Ф. Каримова, НамДУ доценти, ф.ф.н.

Шарқ адабиётида дебочанавислик анъаналарининг илдизлари анча қадимийдир. Дебоча, асосан, девонларга битилади ва ўзига хос композицион тузилишга эга бўлади: ҳамду наът билан бошланиб, саҳву хатолар учун узрхоҳлик билан якунланади. Шоир таржимаи ҳолига доир маълумотлар, давр ҳукмдори ва шоир ўртасидаги муносабатлар, шоирнинг ўз устозларига бўлган ҳурмат-эҳтироми, девоннинг яратилиш тарихи ва унинг тузилиши, шоирнинг адабий – эстетик қарашлари каби масалалар дебоча композициясида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг дастлабки намуналари, асосан, форс-тожик адабиётида учрайди. Ҳусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий каби форс-тожик адабиётининг истеъдодли сўз санъаткорлари девонларига дебоча битганлар. Ўзбек адабиётида девонга дебоча битиш анъанаси Алишер Навоий ижодидан бошланган. У —Бадоеъ ул-бидоя|| ва —Хазойин ул-маоний|| девонларига мукаммал дебоча ёзган. Бу анъана Навоийдан кейинги даврдаги Фузулий, Мунис,

Огаҳий, Шавқий, Табибий, Нодира, Амирий, Муҳсиний, Фақирӣ, Фано, Муҳаййир каби ўнлаб шоирлар томонидан ижодий давом эттирилди.

Дебочалар шоир ё девонни тузувчи шахс, шунингдек, котиб томонидан ёзилади. Шоир томонидан ёзилган дебочалар адабиёт тарихида ижодкорнинг ўз эътирофлари бўлганлиги боис, бирламчи манба сифатида муҳим аҳамият касб этади. Шунини таъкидлаш керакки, девонни тузувчи шахс ё котиб томонидан ёзилган дебочалар шоир томонидан ёзилган дебочалардан маълум даражада фарқ қилади. Чунки бу характердаги дебочаларда, асосан, турли манбаларга асосланган ҳолда шоир ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар келтирилади, девоннинг тузилиши ва кўчирилиш сабаблари изоҳланади.

ЎзРФАШИ қўлёзмалар фондида Ҳофиз Шерозий, Ҳокон каби форс-тожик шоирларининг девонлари сақланади. Бу девонларда девон тузувчи шахслар томонидан ёзилган дебочалар мавжуд. Шунингдек, ўзбек шоираси Нодиранинг форсий девонига ҳам номаълум котиб томонидан дебоча ёзилган.

ЎзРФАШИ қўлёзмалар фондида Ҳофиз Шерозийнинг 9089 рақамли қўлёзмаси сақланади. Бу қўлёзма Ҳикматий деган шахс томонидан кўчирилган ва китобат қилинган. У девоннинг 5а varaғида, яъни Муҳаммад Гуландом томонидан ёзилган дебочанинг охирида Сиддиқ хожи деган шахснинг топшириғи билан девон рўйхатини тузганлигини, уни тузишда девоннинг ўнта қўлёзмасидан фойдаланганлиги, жумладан, Муҳаммад Гуландом ва Абдуллоҳ Марварид Баёний томонидан ёзилган дебочаларни ҳам киритганлиги ҳақида хабар беради.

Қўлёзманинг 1б – 5а varaқларида Муҳаммад Гуландом томонидан, 5б – 8а varaқларида эса Хожа Абдуллоҳ Марварид Баёний томонидан ёзилган дебочалар берилган.

Форс-тожик адабиётининг машҳур ғазалнавис шоири Ҳофиз Шерозий ҳаётлик чоғида шеърларидан девон тузмаган. Шоирнинг дўсти Муҳаммад Гуландом Ҳофиз вафотидан сўнг унинг шеърларини тўплаб девон тузади в унга дебоча ёзади. Дебоча анъаналар асосида ҳамду наът билан бошланади, фикрлар занжирли ташбеҳлар билан баён қилиниб, саъж билан зийнатланади, форсий дебочаларга хос хусусият – кўплаб Қуръони карим оятлари билан далилланади. Муаллиф ҳамду наътдан сўнг сўз ва унинг қиммати хусусида фикр юритади. Унинг фикрича, сўз гавҳари аслида

қимматли нарса, у назм ипига терилганда, қиммати янада ортади. Шу боис —Имкон дўконида ҳеч бир матони ундан қимматроқ сотиб олиб бўлмайди, адвор (мусиқа) бозорида ҳеч бир нарсани ундан баландроқ даражада кўриш мумкин эмас. Хирад (ақл) сайрофи (заргари) ундан азизроқ нақд нарсани қўлга тушира олмас, фикр наққоши ҳаёл дарпардасида ундан гўзалроқ суратни чиза олмас. Ушбу шахвор дурнинг вазни миқдорини оқил хирадманддан ўзга киши билмас¹.

Муҳаммад Гуландом шеър ва шоирлик даражаси ҳақида сўз юритар экан, назмлар беҳисоблигини, бироқ сўз ҳолатининг фарқлари ва шоирнинг санъаткорлик даражаси шеърят денгизи қаърига шўнғиган —ғаввос маҳоратига боғлиқ¹ эканлиги, маҳорат касб этиш эса сўз қоидаларига амал қилиш, расму русумини ўз жойига қўйиш билан амалга ошиши мумкинлигин таъкидлайди: —Қачонки шоир юқоридаги нозик нуқталарни фаҳмлагач ҳамда ушбу жумлалар муқтазосидан воқиф бўлгач, унинг иборалари чехраси ўзига хос ёрқин тус олади ва сўзларининг жамоли тароват касб этади. Шунда унинг биргина байти худди қасида даражасида бўлади. Унинг биргина ғазали бутун бошли саройни эгаллайди, бир қитъаси билан мамлакатни босиб олади, бир рубоий билан рубъи маскун (тўрт тараф мамлакатлари) дан бож олиш қудратига эга бўлади¹ (26 сах.).

Шеър ва шоирлик даражаси ҳақидаги мулоҳазалардан мақсад Шамсиддин Ҳофиз Шерозий ғазалларининг чуқур мазмуни ва юксак бадииятини эътироф этиш эканлигини таъкидлар экан, шундай ёзади: —Жаҳонни ишғол қилувчи ғазаллари қисқа муддатда Туркистон ва Ҳиндистон иқлимларининг ҳудудларигача бориб етди. Ва дилтортар сўзларининг қофилалари (карвонлари) қисқа вақт ичида Ироқайн (икки Ироқ) ва Озарбайжоннинг атрофу жавонибларида бўй кўрсатди. Сўфийлар рақсу самоъси (жазава ҳолатида сўфийларнинг рақсу самоъга тушиши) унинг шўрангиз (ғавғо кўзғовчи) ғазалларисиз ўтмас, подшоҳлар базми унинг завқомиз сўзларини эсламагунча зийнатли бўлмас эди...¹ (36 сах.).

Муҳаммад Гуландом Ҳофиз ғазалиётининг сеҳри хусусида сўзларкан, устози Абдуллоҳ (Абдуллоҳ Марвазий)нинг топшириғи билан шоир шеърларини тўплаб, девон тузганлиги ҳақида хабар беради.

¹ Ҳофиз. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди, 9089 рақамли қўлёзма, 2а – varaқ. Кейинги иқтибослар шу қўлёзмадан олинади ва саҳифалари қавс ичида кўрсатиб борилади.

Ҳофиз девонига XV асрда Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган Хожа Абдуллоҳ Марварид Баёнӣ ҳам дебоҷа ёзган. Алишер Навоӣ вафотидан сўнг давлат муҳри унга топширилган. Марварид Баёнӣ ҳамду наътдан сўнг Ҳусайн Бойқарони мадҳ этади. Унинг шоирлик истеъдоди ва девонига юксак баҳо беради. Шундан сўнг адабий мажлисларнинг бирида Ҳусайн Бойқаро томонидан Ҳофиз девонининг турли нусхаларини тўплаб, уларни қиёслаб, энг ишончли нусхани жамлаш ҳақида фармон берилганлигини сўзлайди. Чунки Ҳофизнинг —... жонга озуқа берувчи ва дилни ўғирловчи кўплаб ғазаллари китобни нотўғри ишлатиш ва дангасалик жиҳатидан рўзгор саҳифасидан тушиб қолган ва машҳурликдан четда қолиб кетишган (76 саҳ.) эди. Демак, Ҳофизнинг гўзал ғазаллари котиблар ёки девон тузувчиларнинг айблари билан бир жойга жамланмаганлиги боис Ҳиротда махсус фармон билан шоир девонининг нисбатан ишончли нусхаси яратилади. Муаллиф дебоҷада фармон берилган вақтни ҳижрий 907 йил, деб кўрсатади.

XVIII асрнинг II ярми XIX асрнинг I ярмида Эронда ҳукмронлик қилган Фатҳалишоҳ Қожор Ҳокон таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Айниқса, унинг латиф ғазал ва қасидалари ўз даврида машҳур бўлган.

Ўз ФАШИ қўлёзмалар фондида Ҳокон девони 907/II инвентарь рақами остида сақланади. Девонга Фатҳалишоҳ Қожор топшириғи билан унинг котиби Муҳаммад Марвазий томонидан дебоҷа ёзилган. Дебоҷа Яратувчига ҳамду наът билан бошланади. Шундан сўнг муаллиф сўз таърифига тўхталар экан, коинотдаги мавжудлик икки ҳарф (—коф ва —нун) ижод қилиниши натижасида пайдо бўлганлиги хусусида фикр юритади. Шу ўринда, назм ва наср, назмнинг насрдан устунлиги ҳақидаги фикрларини баён қилади: —...сухан (сўз) оламида манзум (назм-шеърят) шарафли ва мавзун (тарозига солинган, бир маъромдаги) усул латифдир (яъни, назм насрга қараганда афзалдир.)¹

Бу дебоҷада ҳам анъанавий хусусият сифатида ҳукмдор мадҳига ҳам алоҳида ўрин ажратилган. Баландпарвоз мадҳу санодан сўнг подшоҳнинг давлат ва салтанат ишларини бошқариш билан бирга, назм ва насрда яратилган асарларни мутоалаа қилиши,

¹ Ҳокон. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди, 907/II рақамли қўлёзма, 2а – varaқ. Кейинги иқтибослар шу қўлёзмадан олинади ва саҳифалари қавс ичида кўрсатиб борилади.

Ўзи ҳам шеърлар ёзганлиги хусусида хабар берилади: —Ягона шаҳаншоҳ, замонанинг якто подшоҳи ас-Султон бин Султон вал-Хоқон бин хоқон ас-Султон Фатҳалишоҳ Қожор ки, ... давлат ишлари ва салтанат юмушлари билан ҳам назм ва наср мутоалаа қилишга ҳам ҳаракат қилиб, камолот ва жалолот меърожининг (авжининг) юқори чўққиларига эришгандир. Салтанат ишларидан фориғ бўлган баъзи пайтларда муборак хотирларини бургутмонанд ўткир фикрлари мавзун табъ шарофати билан назм гулистонида маъно сайд (ов) қилиш учун қанотларини шайларди, ҳамда нозик мазмунларни кўнглида сайқал топиши учун табъидаги зангларни тозаларди. Токи фикр машшотаси маъно пайкарларининг кўнгилга оро берувчи қарашларини ҳар хил жинслар ва таржеълар билан оройиш берсин. Хаёлотлар бармоғи билан лайловаш турмакларни тоза тугунини олий мазмунлари билан очарди|| (156а саҳ.).

Муаллифнинг таъкидлашича, илҳом дарёси мавжланган пайтларда, подшоҳнинг муборак хотиридан соҳилга варақлар отилиб чиқарди, яъни шеърлар дунёга келарди. Улар тартиб ипига терилмаганидан замон ҳодисотлари туфайли йўқолиши ёки назардан четда қолиши мумкин эди. Шу боис, ҳукмдор шеърларини тўплаб, девон тартиб беришни ният қилади. Бу ишни амалга оширишни котиби Муҳаммад Содик Марвазийга топширади: —Ул подшоҳнинг фикр дарёси кучли мавжланган пайтда хотир садафидан соҳилга варақлар (турли ноёб тошлар маъносида) отилиб чиқарди. Улар ҳудди Банот ун-наъш (сочилган қизлар – катта Айиқ туркуми юлдузлари) мисоли тарқоқ, мисли Парвин юлдузи каби тартиб ипига терилмаган эди. Эҳтимол (бу дурлар) замон ва вақтнинг ўтиши билан қувваи ҳофизанинг ғафлатга ботиши натижасида назардан четда қолиб кетар. Шаҳаншоҳнинг муборак фикрларига шу хабар етиши, мазкур ғайбий илҳомларини ва илоҳий воридотларини тартиб ва девон қилишга ният қилди. Шу баҳонада камина Муҳаммад Содик Марвазийки, ул подшоҳлик хонадонининг хизматкорларидан эди, мазкур фасоҳатга бой девонга дебоча ёзсалар, дея марҳамат қилдилар|| (156б саҳ.).

Маълумки, туркий ва форсийда латиф шеърлар ёзган Нодира зуллисонайн ижодкорлардан эди. У шеърларидан ҳар икки тилда девон тузган. Туркий девонига ўзи дебоча ёзган, форсий девонига эса номаълум котиб томонидан дебоча ёзилган. Дебочада Нодиранинг фазилатлари таърифу тавсиф этилади. Шунингдек, Амир Умархонинг мамлакат ишларидан ҳоли пайтларда шеърлар

ёзганлиги, девон тасниф қилганлиги, бу девоннинг ўз замонасида машҳур бўлганлиги хусусида тўхталади. Такдир тақозоси туфайли Амир Умархоннинг вафот этганлиги ва бу воқеа шоирани ғамга ботирганлиги ҳақида сўзлайди. Шу ўринда Нодиранинг шеърляти, мамлакат ҳаётида тутган ўрни, халқпарварлик фаоляти борасида сўз юритади: —Шу мусибат чоғида унинг ёқимли мастураси, никоҳли рафиқаси, иффатли маҳбубаси, салтанат паноҳида ва ҳашамат чодирйда тарбия топган насаб ва камол денгизининг гавҳари, иззату иқбол садафининг дурри ноёби, фуқаро ва халқпарварлик ишида катта-кичикка мусаллам бўлган (зот) ёқимли ва шйрин-шйрин шеърлар ёзиш ва тушунишга минг ақлли эркаклардан ортиқроқ бир хотин эди.¹ Дебочада таъкидланишича, форсий девон шоиранинг фармони билан жамланган ва дебоча ёзилган: —... ул хотинлар тожи, иззат ва улуғлик парданишининг баъзи-баъзида, хурсандлик ва юрак ўти алангаланган чоғларда, олий табиатидан турли туман рангдор шеърлар ёзар эди. Озгина вақтда унинг кўп пароканда ғазаллари йиғилиб қолди. Шунинг учун унинг олий фармони билан у шеърлар шу —мажмуада жамъ ва дарж қилинди (8-саҳ.). Ётиборлиси шундаки, дебочада шоиранинг форсий девонидаги тахаллуси Макнуна эканлиги хусусида маълумот берилади: —Чуқур маъноларга, шеър ва адабиётга тушунадиган куллари ва табиатлари юқори хизматчиларининг маслаҳатлари билан ул иффат ва жаҳон садафининг мастура гавҳарининг тахаллуси —Макнуна деб муқаррар этилди (8-9- саҳ.).

Хуллас, шоирнинг ўзи томонидан ёзилган дебочалар ижодкор ҳаёти ва ижодини ўрганишда бирламчи манба сифатида муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, девон тузувчи шахслар ёки котиб томонидан ёзилган дебочалар ҳам дебочанавислик анъаналари маълум даражада сақланганлиги, девон тузиш тарихи билан боғлиқ маълумотлар ётироф этилганлиги боис, шоир ҳаёти ва ижодининг айрим жиҳатларини ойдинлаштиришда, уларнинг адабиёт тарихида тутган ўрнини белгилашда муҳим манбалар қаторида эканлигини таъкидлаш ўринлидир.

¹ Нодира. Асарлар. 2 жилдлик. Ж. 2. I китоб. —Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971, 8-бет. Кейинги иқтибослар шу манбадан олинадй ва саҳифалари кавс ичида кўрсатиб борилади.

ФОЛЬКЛОР ВА ЗАМОНАВИЙЛИК

Б. Раҳмонов, АнДУ доценти, ф.ф.н.

Энг аввало, шуни таъкидлаш зарурки, фольклор ҳамма вақт профессионал санъатнинг барча тур ва жанрлари таркибида, уларнинг ибтидосида белгиловчи аҳамиятга эга бўлиб келган. Шу боис у ҳозирги ҳаётимизда ҳам инсон маънавий камолоти учун хизмат қилувчи бебаҳо хазина вазифасини ўтайди. Фольклор қадим замонлардан буён эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабаси муқаррар эканлигини бадиий образлар воситасида жозибали акс эттириб келди. Халқ оғзаки ижодининг бундай улкан ғоявий-эстетик вазифаси эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш давом этаётган ҳозирги замонда ҳам сақланиб қолади. Аммо фольклор ва замон муаммосининг бошқа бир қирраси ҳам борки, бу қирра анъанавий фольклор жанрларининг бугунги воқеликни замондошимиз эстетик эҳтиёжини қондирадиган даражада акс эттира олиш ёки олмаслиги ҳақида муайян хулосаларга келишдан иборат.

Бизнинг назаримизда анъанавий фольклор жанрлари ва замонавийлик муаммосини бир хилда, ялпи ҳал қилиб бўлмайди. Агар бугунги воқелик халқ афсона, ривоят, эртак ва дostonлари тасвирий имкониятларига тўғри келмаса, айни шу воқелик мақол, кўшиқ, латифа, лоф ва аския жанрларида акс эттирилиши мумкин. Демак, фольклор ва замон муаммосини ҳал этишда ҳар бир жанрнинг ғоявий-бадиий имкониятлари алоҳида-алоҳида ҳисобга олиниши лозим. Чунки тарихий-эстетик категория сифатида ҳар бир жанрнинг ўз умри, ўз ҳаёти мавжуд. Тарихий-фольклорий жараёнда жанрлараро чатишувлар, функционал алмашинувлар тўхтовсиз давом этади. Бинобарин, даврлар ўтиши билан бир жанр фаоллашиши мумкин. Бу жараён сўз санъатининг оғзаки ва ёзма шаклларида ҳар хил даражада, ҳар хил миқёсда доим амал қилади.

Ҳар бир замоннинг ўз фольклори бор. Бу--ҳар бир давр ҳақида халқнинг ўз қараши, ўзининг ғоявий-эстетик баҳоси бўлади дегани. Ана шу қараш ва эстетик баҳони ифодаловчи жанрлар мавжуд. Демак замонавий фольклор муаммосини ҳал этишда бир томонлама ёндашиш мумкин эмас. Чунки анъанавий фольклор жанрларининг реал воқеликка муносабати ҳамма вақт ҳам бир хил бўлавермайди. Анъанавий фольклор таркибида шундай жанрлар ҳам борки, улар

замонавий воқеликни ўз шаклий имкониятлари доирасида акс эттирадilar.

Халқ ёппасига саводхонликка эришган бир пайтда ҳар бир шахснинг воқелик ҳақида ўз қараши, хулосаси бўлади. Бундай қараш, хулоса ва баҳо моҳият эътибори билан ўта индивидуалликка эга. Фольклор жанрлари эса индивидуал хулоса, баҳони эмас, балки жамоа қараши ҳамда баҳосини ифодалайди. Шундай экан, замонавий фольклор бўлиши мумкин эмас, деб ҳукм чиқаришга шошилмаслик керак. Чунки жамият, ҳаёт, кишиларнинг ҳуқуқ-атвори ҳақида ҳозирги кунда ҳам шундай хулоса ва қарашлар, ғоявий-эстетик баҳолар вужудга келадики, улар айрим шахслар томонидан билдирилган бўлсалар ҳам, ўз қиммати ва миқёси билан тез орада омманинг ялпи баҳоси, умумий хулосаси мақомини оладилар. Демак, анъанавий фольклор жанрларининг замонавийлик хусусиятлари ҳақида бир хил хулоса чиқариш ўзини оқлай олмайди. Анъанавий фольклор жанрларининг замонавийлигини белгилашда ҳар бир жанрнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида алоҳида фикр юритиш зарур. Бундай ёндашиш эса ўзбек фольклорининг мавжуд жанрларини икки катта гуруҳга ажратишни тақозо этади.

Биринчи гуруҳга замонавий воқеликни акс эттиришга қодир бўлмаган, тарихий-эстетик категория сифатида сўнишга маҳкум фольклор жанрлари мансуб. Булар сирасига миф, афсона, ривоят, эртак ва дoston каби жанрлар тааллуқли.

Иккинчи гуруҳга замонавий воқеликни, замондошимиз руҳиятини ўзига хос тарзда акс эттира оладиган фольклор жанрлари киради. Булар сирасига қўшиқ, мақол, топишмоқ, латифа, лоф, аския каби жанрлар мансуб.

Албатта, бугунги воқеликни биринчи гуруҳга мансуб жанрларнинг имкониятлари асосида акс эттиришга интилиш ўзини оқлай олмайди. Чунки ҳозирги воқелик, замондошимиз руҳияти анъанавий тасвир ҳамда ифода воситаларига сиғмайди. Бугунги воқеликни акс эттиришга қодир жанрларга келганда шуни айтиш керакки, уларга хос воқеликни тасвирлаш, ифодалаш шакллари асрлар мобайнида шу даражада мустаҳкам композицион моделларга айланганки, улар ҳар қандай воқеликни ўзларига хос ғоявий-эстетик муносабатлар нуқтаи назаридан акс эттира оладилар. Бундан ташқари, мазкур гуруҳга мансуб жанрларда шундай барқарор типлар шаклланганки, улар исталган давр,

исталган жамият кишиларига хос хислатларни акс эттира оладилар. Мана шу ўринда рус адабиётшуноси М.Б.Храпченконинг сўз санъати воқеликни моделлаштиришга имкон бермайди, деб айтган фикри ўзини оқлай олмайди⁸. Кўриниб турибдики, фольклор жанрлари воқеликни бадиий моделлаштириш хусусиятига эга.

Хуллас фольклорга хос онг оғзаки ижоднинг барча жанрларида бир хилда амал қилмайди. Анъанавий фольклор жанрларининг замонавийлигини белгилаганда, ҳар бир жанрнинг ўз имкониятини ҳисобга олиш лозим. Демак, замонавий фольклор мавжуд ва у ёзма адабиётдан фарқли ўлароқ воқеликни анъанавий барқарор шаклларда тўлақонли акс эттириш орқали яшамокда.

“НАЗМ УЛ-ЖАВОҲИР” НИНГ МУКАММАЛ НАШРИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

М. Ражабова, БухДУ доценти, ф.ф.н.

Маълумки, мумтоз адабиёт асарларининг қўлёзмалари ва уларнинг бугунги нашрлари ўртасидаги тафовут ўша бадиий яратманинг илмий-танқидий матнини амалга ошириш билан бартараф этилади. Бизнинг бу таъкидимиз у ёки бу асарнинг муаллиф дастхати ёхуд унинг (муаллифнинг) назаридан ўтган нусхаси мавжуд бўлмаган асарларга тегишли, албатта. Катта илмий-ижодий меҳнат талаб қиладиган ва унинг натижаси ўлароқ юзага келадиган матннинг илмий-амалий вазифаси ҳам худди шундан иборатдир.

Улуғ шоир Алишер Навоий қаламига мансуб —Назм ул-жавоҳир⁸ асарининг худди ана шундай матни М. Рашидованинг «Алишер Навоий «Назм ул-жавоҳир» асарининг матний тадқиқоти» номли номзодлик иши орқали амалга оширилди. Илмий-танқидий матн нусхасида асар таркиби «Муқаддима», 268 рубоий ва «Хотима»дан иборат. Назм ул-жавоҳир»нинг илмий-танқидий матни билан XX жилдликнинг 15-жилдидаги матн қиёсланганда, улар орасида маълум фарқлар борлиги кўзга ташланади. Жумладан, оммавий нашрдан шоирнинг ўн уч (13) рубоийси тушириб

⁸ Храпченко М.Б. Литература и моделирование действительности.// М.Б.Храпченко. Художественное творчество, действительность, человек.- М., СП, 1976. -с.293-312.

қолдирилган. Улардан илмий-танқидий матндаги тартиб рақами билан қуйидаги рубойни келтирамиз:

252. لا كُنايَ نهكارب «Ло каромата лил козиби». (Таржимаси: «Ёлғончининг ҳурмати бўлмайди»).

Сидқ аҳлиға шева жуз саломат бўлмас,
Ҳар ишдаки майл этса ғаромат, бўлмас,
Ёлғончиғаким ғайри надомат бўлмас
Эл олдида таъзими каромат бўлмас [2.117].

«Назм ул-жавоҳир»нинг *мукаммал* нашридаги 60-рубойининг охири мисрасидаги «ёварлик» сўзи илмий-танқидий матнда «рахбарлик» тарзида берилган.

Асҳоб аросида анинг бир шарлик –
Ким шар сори айлағай далиловарлик,
Яхши ул эрурки, айлабон боварлик,
Қилғай санга яхшилик сори ёварлик [1.146].

Навоий бу икки сўздан қай бирини қўллашни маъқул кўрган. Бунинг учун рубойга ғоявий асос бўлган Ҳазрат Алининг «Дўстларнинг яхшиликка бошлагани яхшироқ» ҳикмати ойдинлик киритади. «Ёварлик» (ёрдамчилик мададкорлик) сўзи ҳикматнинг тўлиқ мазмунини шоир кутганидек рўёбга чиқара олмайди. Ўша ҳақиқатга таянган М.Рашидова «рахбарлик» (йўл кўрсатувчи, бошчилик қилиб боровчи) сўзини қўллаган. Айни сўз эса арабий ҳикматнинг рубойидаги назмий шарҳни аниқ ва лўнда ифодалашга кўмаклашган. Рубойининг охири байтида «Яхши улки, сени яхшиликка томон бошловчи, сенга йўл кўрсатувчи» деган хулосага келинадики, бу ҳам бизнинг хулосамиз фойдасига хизмат қилади. Бу хулоса ҳикматда кўтарилган ғояга тамомила мосдир. Сўзнинг алмашилиши Ҳазрат Али ҳикмати мазмунининг рубойида тўла акс этишига монёълик қилган.

«Муқаддима»даги қуйидаги рубойга эътибор қилайлик:

Ул шамьки «Ваззуҳо» қуёш юзидур,
Мазоғ била сурма чекилган кўзидир,
Анинг сариким, ўзи улу ул ўзидур,
Борча «инна минка анта минни» сўзидур [1.123].

Биринчи мисрадаги «Ваззуҳо» («Чошгоҳ кунига қасам» маъносида) – Қуръони каримдаги, пайғамбаримиз шахсиятлари хусусидаги 93-суранинг ва 1-оятнинг номидир. Иккинчи мисрадаги «мазоғ» сўзи ҳам илмий-танқидий матнда ва луғатдагидек «мозоғ» тарзида берилса, бу ҳам пайғамбар шахсиятига бориб боғланади. Нашрда сўз таркибидаги ҳарфнинг алмашилишидан сўз маъно англатиш хусусиятини йўқотган. Ушбу сўз «Ғиёс ул-луғот»да шундай изоҳланади. «Мозоғ ишорат аст ба ояи карима: «мо зоғ ал-басару ва мо тағо», яъне Он ҳазрат дар шаби меърож дар мақоми қурб нагардонид чашмро басуи дигар ашъе ва на бефармони кард аз ҳукми худо; мо нофия ва зоғ сиғай мазист аз зайғ, ки ба маънии кажи ва майл кардан аст. [3.219]

Демак, шоирнинг Ан-Нажм сураси 17-оятда зикр этилган «мозоғ» сўзидан кўзлаган мақсади - Муҳаммад алайҳиссаломнинг кўзларини мадҳ этишдир. Бунинг учун шоир илоҳий манбага мурожаат қилади.

Пайғамбаримизнинг яна бир машҳур ҳамда жуда кўп асар ва тадқиқотларда учрайдиган: «عَهِ يَٰٓأَيُّهَا عَلِيٌّ» «Али мен билан ва мен Али билан бутмиз» (сўзма-сўзига «Али мендан, мен Алидан») ҳадислари борки, унинг мазмуни юқоридаги рубоийнинг тўртинчи мисрасига жо этилган. Нашр изоҳида «Мен сендаман, сен мендадурсан» [1228] тарзида бериладик, буни бир қарашда тушуниш қийин. Бу ҳадисни тўғри тушуниш учун мазкур рубоийнинг учинчи мисрасидаги «Анинг сариким» сўз бирикмасини илмий-танқидий матндагидек қилиб «Анинг билаким» (яъни, Али билан) деб тузатсак, «Анинг билаким, ўзи – улу у – ўзидир» шаклига келади ва ўзидан кейинги мисрадаги ҳадис «инна минка, анта минни» («чиндан ҳам сендан, сен мендан») деган маъносиз бир бирикма эмас, «Ана минка, анта минни» яъни, «Мен сену сен мендирсан» деган маъно чиқади. «Ана» انا («мен») сўзи «инна» اِنَّ ! («дарҳақиқат») сўзидан ёзилиши билан ҳам фарқ қилади. Илмий-танқидий матнда тўғри ёзилгани билан ундан фойдаланилмаган.

«Назм ул-жавоҳир» нашри, унинг ютуқ ва камчиликларини ўрганиш шуни кўрсатадики, умуман олганда, нашрдаги нуқсонларининг катта қисми асар муқаддимасига тўғри келади. Асарнинг илмий-танқидий матни ва нашри ўртасидаги тафовутлар – ғоя ва мазмунга, фикр равшанлигига ва мантиқий изчилликка

бевосита таъсир кўрсатувчи нуқсонлардир. Бу ерда фақат, асар юзасидан олиб бориладиган тадқиқотларда, нашрдаги бу нуқсонларни ҳисобга олиш лозимлигини эслатиб ўтмоқчимиз, холос.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XV жилд. Назм ул - жавоҳир. –Тошкент: Фан, 1999.
2. Рашидова М. «Алишер Навоий «Назм ул-жавоҳир» асарининг матний тадқиқоти»: Филол.фан.номзоди ... дисс. – Тошкент: 1990. Матн.
3. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз се жилд, жилди 2.– Душанбе: 1988.

ЯССАВИЙ ҲИКМАТЛАРИДА НАФС ТАЛҚИНИ

**Т. Матёкубова, ТДПУ доценти, ф.ф.н.
У. Убайдуллаева, талаба**

Аҳмад Яссавий тасаввуфнинг яссавия йўналиши асосчиси, туркийзабон шоир бўлиб, XI асрнинг иккинчи ярми (тахминан 1103-1166) да яшаб ижод қилган. Шоирдан бизгача —Девони ҳикмат тўплами етиб келган. Шоир ҳикматларида юксак инсоний фазилатлар улуғланиб, ахлоқий поклик, маънавий етуклик, ўзликни англаш сингари ғоялар тарғиб этилади, унинг акси бўлган иллатлар қораланади.

Яссавий ҳикматларида *“Қуръони Карим”* сура ва оятлари, ҳадислар мазмуни ва тасаввуф ғоялари воситасида инсофу адолат, ҳалоллик ва тўғрилиқ, шунингдек, ошиқлик, хилват ва узлат ҳақида фикр юритилади. У нафс илинжидаги турфа эврилишлар, жаҳолат, кибр, манманлик, эътиқодсизлик, худбинлик каби кўплаб иллатларни аёвсиз танқид қилган. Шоир инсон маънавий-руҳий камолида дин ва тасаввуф ғояларининг ўрни катта эканлигини яхши билган ва ўз шеърларида бундан маҳорат билан фойдаланган.

—Девони ҳикматда арш, дўзах, зикр, махшар, охират, пир, сирот, фано, холиқ, қиёмат, ғайб, ҳадис, шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат, тавба, авлиё, обид, ориф, ошиқ, зоҳид, мурид, муршид, зокир, май, майхона, шароб ва бошқа диний, тасаввуфий тушунча-

тимсолларлардан кенг фойдаланилган. Улар воситасида фикр ва туйғу таъсирчан ифодаланади.

Маълумки, инсонни инсонийлигидан, иймонидан айирадиган, уни ёмон ишларга йўллайдиган асосий куч - НАФСдир. Аҳмад Яссавий ҳикматларида нафсининг инсониятга етказадиган зарарли оқибатлари кенг ёритилган. Тасаввуф намояндалари инсон табиатидаги салбий кучларни умумий ном билан «нафс» ёки «нафси аммора» деб атадилар ва унга қарши курашдилар. Мол-дунё тўплаш, нафс эҳтиёжига қараб юриш; хирсу ҳавас қатъий қораланди, инсонни (демакки, инсониятни ҳам) ноқислик ва фалокатлардан қутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли — нафсни ўлдириб, қаноат билан ҳалол яшаш, руҳ — иродани чиниқтира бориб, инсонда инсонийликни, яъни илоҳийликни камол топтириш зарур, деб қаралади¹.

Шоир нафсни инсоннинг энг катта душмани, деб билади. «Девони ҳикмат»да Яссавий нафсни золим, қароқчи, ғаддор ғаним, деб тасвирлайди. Нафс домига тушган одам гумроҳ ва забундир, нафсдан қутулмасанг ошиқ бўлолмайсан, Ҳақ йўлига ҳам киролмайсан, дейди улуғ шоир. Нафсдан кечмоқ нафақат ишқ матлаби, балки Яратувчининг амри ҳамдир:

*Ошиқликни даъво қилиб юролмадим,
Нафсдин кечиб, мен амрини қилолмадим,
Нодонлиқда Ҳақ амрини билолмадим,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилгил, парвардигор².*

Яссавий ҳикматларида инсон учун энг улуғ мартаба бу ошиқликдир. Шоир лирик қаҳрамони Яратганга қарата: —*Ҳар на қилсанг ошиқ қилгил, парвардигор*!,- деб илтижо қилар экан, мисранинг ботиний маъносида комил ишончни мужассамлаштиради. Бу Аллоҳга йўл ишқ орқали кечишининг иқрори эди. Шунинг учун ҳам ишқ йўлига кирган ошиқ: —*Бу йўлларда жон бермаса имкони йўқ*”, дейди.

Нима учун шоир лирик қаҳрамони ўзини —*нодонлиқ*” да айблаяпти. Чунки у тирик бир вужуд. Яратилмиш бир банда.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. 39-б

² Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992. 59-б.

Бинобарин, тўла мукамаллик даъвосидан мутлақо йироқ. Бироқ у билган бир ҳикмат борки, унга кўра ошиқлик ҳам Аллоҳнинг улкан инъоми, бандасига юборилган улкан синов. Синалаётган банда эса ҳануз Яратганнинг назарида. Бинобарин, ҳикматда келаётган: “*ҳарна қилсанг ошиқ қилгил*” муждасида улкан умидворлик, тақдири азалга ишонч руҳи, —*нодонлик*” сарҳадларидан юксалмоқ соғинч-истаги мужассам. Муҳими шундаки, лирик қаҳрамон хокисор, камтарин, ҳалим киши. Айнан шу боис ҳам ўз-ўзини тафтиш қилади. Амалларини ноқис кўради, қоникмаслик туйғуси билан яшайди. Шу фазилатлари билан у бизнинг қалбимизга яқин, туйғуларимизни мувозанатдан чиқаришга қодир.

Нафс инсонни улуғ мақсадлардан чалғитадигина эмас, балки беҳуда амаллар, куруқ хаёллар билан аврайди ҳам. Нафси аммора етовидаги инсонни муқаррар фалокат кутади. Аксинча, ўз нафсидан ғолиб инсон ҳамиша музаффардир. Нафс ҳақида —*Қуръони Карим*”да шундай дейилади: “*Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс – агар Парвардигоримнинг ўзи раҳм қилмаса – албатта барча ёмонликларга буюргувчидир. Дарҳақиқат, Парвардигорим мағфиратли, меҳрибондир*”¹, дейилади. Абу Ҳомид Ғаззолий эса нафс ҳақида тўхталиб: —*Нафс балоларнинг боши, разолатларнинг манбаидир. Шайтон учун гуноҳ хазинаси бўлган Нафсни яхши кўрган одам Яратганни таний олмайди*”². - деб ёзади.

Нафс-вақтинчалик роҳат. Ўз нафсига асир бўлган, ўткинчи дунё ҳою ҳавасларига ҳирс қўйган, нафсоний истак ва шайтоний интилишларга қул бўлган кимсалар охир-оқибатда хор-у зор бўлади:

Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай,
Ўлар вақтда иймонингдан жудо қилгай
Оқил эрсанг, нафси баддин бўлгил безор.

Кўринадики, нафс ёмон амалларга етакловчи воситагина эмас, балки гуноҳ ва разолат манбаи ўлароқ, Яратганни таниш йўлидаги улкан тўсиқдир. Аллоҳ марҳамати ва раҳм шафқатига имон келтирган ҳолда, ҳалоллик ва поклик йўлини тутган банда албатта

¹ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: 1992, —Юсуф сураси, 53-оят.

² Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат- ул қулуб. – Тошкент: Адолат, 2002, 15-б.

мағфират қилинади. Демак, нафсдан тийилиш, руҳни тарбиялаш, хуш амаллар билан зийнатлаш орқали қувватлантириб бориш кишининг маънавий юксалиш йўлидир. Инсон нафс қутқусидан озод бўлмас экан, у чин ошиқлик мартабасига кўтарила олмайди.

*Нафсдин кечиб, қаноатни пеша қилган,
Ҳар ким теңса рози бўлуб, бўйун сунган,
Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олган,
Андоғ ошиқ машҳар кун армони йўқ.*

Яссавий қаноат билан яшашни нафсдан кечишнинг муҳим шарти, деб билади. Бироқ замондош китобхон учун шоирнинг — *Ҳар ким теңса рози бўлуб, бўйун сунган* — ошиқнинг тонгла маҳшарда армондан фориғ бўлиши ҳақидаги фикрларини тўғри талқин қилиши бир қадар қийинроқ кечса ажаб эмас. Гап шундаки, бу ердаги ҳақорату ситамларга ризолик жўн тушуниладиган итоаткорлик эмас. Аксинча, нодонлардан юксак туриш, ўз маънавий даражаси билан ундан ажралиш, яхшиларнинг суҳбатига талпиниш, уларнинг дуосини олиш хусусида сўз бормокда. Ошиқнинг бардоши синаладиган лаҳзалардаги ички тийиқлик, руҳий бутунлик, маънавий улуғворлик Яратганнинг мукофотиға сазоворлиги таъкидланмокда.

Демак, яхшию ёмон амаллар учун жазо ва савоб муқаррар. Бироқ ажр маҳшар кун Яратувчининг ўзи томонидан чиқарилади. Сабрли, тақдирга ризо банда - ошиқни эса марҳамат кутади. Илло, ошиқ армони Яратувчи мукофотиға сазовор бўлишдан ўзга матлаб эмасдир.

Кўринадики, Аҳмад Яссавий нафс билан боғлиқ ҳолда инсон табиатидаги очкўзлик, таъмагирлик, жоҳиллик, моддий оламга ортиқча меҳр кўйиш сингари иллатларни қоралайди. Унинг акси бўлган имон-эътиқод етуклиги, маънавий комиллик, ахлоқий поклик сингари юксак инсоний фазилатларни улуғлайди. Яссавий ҳикматлари бугунги кунда етук, ҳар томонлама мукамал авлод тарбиясида муҳим ўрин тутаяди.

ЙЎЛДОШ МАВЛАВИЙ ВА УНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ ХУСУСИДА

Д. Зохидова, ҚДПИ, доценти, ф.ф.н.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти халқимиз бадиий тафаккур тарихининг муҳим ва мураккаб босқичларидан биридир. У миллий уйғониш ва маърифатпарварлик ғояларининг устуворлиги билан, халқчиллик характери билан, ижтимоий-маърифий мотивларининг, бадиий тафаккур доирасининг фавқулодда ранг-баранглиги билан адабиётимиз тарихининг алоҳида босқичи сифатида кўзга ташланиб туради. Мазкур босқичга хос серқирралик ва кенгқамровлиликни ўзбек адабий ҳаракатчилигида муҳим ўринлардан бирини эгаллаб келган Қўқон адабий муҳити мисолида ҳам кўриш мумкин. Кўплаб истеъдодли сўз санъаткорлари камол топган бу маърифат маскани XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида ҳам Амир Умархон (1787-1822) давридаги адабий мақомини сақлаб қолди: ўз муҳитида кўплаб шоирларни уюштиргани ҳолда ижодий марказ вазифасини бажаришда давом этди. Давр адабий ҳаётининг ранг-баранглиги бу вақтда ижод саҳнасига чиққан қалам соҳиблари фаолиятида ҳам акс этди. Бу пайтда Муқимий, Муҳйи, Фурқат, Нисбатий, Завқий, Зорий, Ғурбат, Ёрий, Нусрат, Писандий, Таҳайюр, Қорий, Рожий, Муҳаййир, Наййирий, Мирзои Хўқандий, Маҳмуд Ҳаким Яйфоний, Нисо, Хоний, Ғарибий-Шуҳрат каби ва бошқа ўнлаб ижод аҳллари етишиб чиқдилар. Ғафур Ғулом номидаги Фарғона вилояти Қўқон адабиёт музейи ходимларининг заҳматкаш меҳнатлари натижасида кейинги йилларда тўпланган ва ҳозирда музей хазинасида сақланаётган топилмаларни кўздан кечириб, XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги Қўқон адабий муҳити тасаввуримиздагидан ҳам кўра бой ва серқирра эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. У номлари юқорида зикр этилган шоирлар қаторида Муҳсиний, Шайдои Хўқандий, Фарҳат, Камина, Эшмуҳаммад шоир, Йўлдош Мавлавий, Насимий, Шукрий каби кўплаб иқтидорли қалам соҳибларини ҳам етиштирганки, ушбу ижодкорларнинг ўз адабий муҳитидаги мавқеини ва умуман, адабиётимиз тарихидаги аҳамиятини тайин этиш матншунослик ва манбашунослигимиз олдида турган вазифалардандир. Биз қуйида мазкур ижодкорлардан

бири – нодир шахсият соҳиби ва истеъдодли адиб Йўлдош Мавлавий ҳаёти ва ижодининг айрим қирралари хусусида фикр юритамиз.

Муҳаммад Йўлдош Муҳаммадумар ўғли Мавлавий 1861 йилда таваллуд топган. У Муқимий ва Фурқатлар билан ҳамдавр серқирра ижодкордир. Адабиётшуносликда XX асрнинг сўнгги чоракларига қадар бу аллома зотнинг дўсти Муқимий вафотига айтган таърихи ва бошқа оз сонли шеърларигина маълум эди. Йўлдош Мавлавийнинг қўлга киритилган адабий мероси ҳозирда тубандаги таркиблидир: шоирнинг ғазал, маснавий, мустаҳзод, қасида, қитъа, рубоий, фард ва таърихлари, Жалолиддин Румий ва Бедил асарларига ёзилган шарҳлари, хаттот сифатида кўчирган кўплаб илмий-адабий асарлари, ўз даври фозилларига ёзган мактублари ҳамда уларнинг Йўлдош Мавлавийга йўллаган хатлари. Ўз даврининг маърифатпарвар олими, истеъдодли шоири, ҳафтқалам хаттоти бўлган Йўлдош Мавлавий номига Тажаллий, Мискин, Муҳаммад Камий, Фарҳат, Фаҳрий, Муҳйи, Шукрий, Муҳаммад Али Исфакхоний, Мусо Жоруллоҳ, «Шўро» мажалласи муҳаррири Ризоуддин ибн Фаҳриддин каби шоиру фозиллардан ҳаммаси бўлиб 42 та мактуб йўлланганининг ўзиёқ унинг ўз муҳитида тутган нуфузли мавқеини кўрсатиб туради.

Йўлдош Мавлавий юксак руҳониятли, ҳур тафаккурли инсон бўлиб, Қўқондаги жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан эди. Бу ўринда Йўлдош Мавлавийнинг Абдулҳамид Чўлпон учун устоз мақомидаги зотлардан бўлганини алоҳида таъкидламоқ жоиз. Чўлпон ўз вақтида «Икки йўқотиш» номли мақоласида Йўлдош Мавлавий ҳақида шундай деб ёзган: «Домла Йўлдош Мавлавий Туркистон ва умуман ислом уламоларининг ҳақиқатга қарши кўр бўлишларидан таъсирлангани ҳолда ўзининг табиати асари ўлароқ бошқа ёшлар каби улар билан курашмакликдан ожиз бўлғонлигидан бир чеккага узлат қилиб, чиқиб кетган олимлардан эди. Хўқанддаги «усули жадида» ҳаракатига бошдан-оёқ оралашқон бу муҳтарам зот ҳур фикрли ва ринд, қаландар бир киши эди... Юртимизнинг илмсизлик орқасида кетиб борғон йўлининг охири қандоғ кўрқинч эканини ортиқ тушунар эди. 13-14-йилларда зиёратига кирганимда шу масаладан гаплашиб ўлтуруб, «мен бу кетишимиздан кўб кўрқаман», деган эди. Ўшал вақтдаги аҳвол ва шароитни яхшилаб билган кишилар бу сўзнинг даҳшатини кўб чуқур тушунар эдилар. 63 ёшинда вафот

этган бу зот араб адабиётининг улуғ олимларидан эди, шу адабиёт бахслари устида «Шўро» муҳаррири Ризо қози билан муҳорабаси бор эди. Туркча (ўзбекча) ва форсча шеърлар ҳам айтар, шеърда Жовид отини қўллар эди.»¹ Ана шу фикрлари билан Чўлпон Йўлдош Мавлавийга шахс ва адиб сифатида юқори баҳо берган ҳамда унинг ҳаётини, ижодий фаолиятини ойдинлаштирувчи муҳим жиҳатларни маълум қилган эди. Шеърятда Йўлдош Мавлавий Жовид имзосидан ташқари Мавлавий таҳаллусини ҳам қўллаган бўлиб, ундан етиб келган шеърлар сони 100 дан ошиқдир.

Йўлдош Мавлавий тасаввуф адабиётининг билимдонларидан бўлган. Унинг қўқонлик шогирди Мулло Абдуллоҳон маҳдум Эшонхон ўғлининг устозига бағишланган «Фавоидул-мавлавия ва мавоидул-маънавия» рисоласи (1923 йил) олим ва адибнинг ҳаёти, ижодига оид муҳим манба ҳисобланади. Йўлдош Мавлавийнинг архивида ўнлаб машҳур сиймолар, жумладан, Муқимий, Рожий, Қори Ҳисорий, Муҳсиний, Мирмаҳмуд Қорий, Абдулҳаким Марғинонийларнинг дастхати намуналари сақланади.

Йўлдош Мавлавий 1922 йилда вафот этган. Ундан жудоликни Чўлпон катта йўқотиш деб билган ва алломанинг вафотидан сўнг асарларини текшириб, ўрганиш учун ёш уламолар томонидан уч кишилик ҳайъат тузилганини айтган. Унинг қандай фаолият кўрсатгани бизга номаълум. Лекин Йўлдош Мавлавий ижодий меросини ҳозирда мукамал суратда ўрганиш бу хайрли ишни давом қилдириш эканлиги шубҳасиздир.

АМИРИЙ ДЕВОНИНИНГ БИР НУСХАСИ ҲАҚИДА

З.Қобилова, Қўқон ДПИ доценти, ф.ф.н.

Қўқонлик адабиёт ихлосманди Солижон Йўлдошевнинг шахсий кутубхонасидаги Амирий девонининг қўлёзма нусхаси бошқаларига қараганда анча мукамаллиги билан эътиборни тортади. Қўлёзма номаълум котиб томонидан ҳижрий 1294 – милодий 1877 йилда кўчирилган. Хати чиройли настаълиқда битилган. Матнлар қора сиёҳда ёзилган. Пойгир белгилари қўйилган. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифаси китобнинг эгаси томонидан алоҳида-алоҳида рақамланган. Қўлёзма саҳифаларининг

¹ Чўлпон. Адабиёт надир. -Тошкент: Чўлпон, 1994, 42-б.

умумий миқдори – 414 бет. Қўлёзма бевосита девон дебочасидан бошлаб рақамланган.

Қўлёманинг 1-6 саҳифаларида дебоча жойлашган. 390-бетда Амирий шеърлари (туюқ билан) тугайди. Қўлёманинг бошланиши: *Ҳамд ва сипос, шукур ва ситойиши беқиёс у сонёи ашъ ва холиқи беҳамтоғаким, «коф»у «нун» таркиби бирла олам девонининг назмининг нозими эрмиш...* Девон қўлёмасининг охири:

*Улки, шамъи оразининг нори бор,
Ҳусн гулзорида икки нори бор,
Халқ аро ошиқлигимдин ор этуб,
Ёнида ўлтурсам айтур: «Нори бор».*

Қўлёзма ўлчови: 26X16 см. Матн ўлчови: 18X10 см. Қўлёзма новвотранг ипак қоғозга ёзилган. Қўқонда кўчирилган. Уч тамғали носранг картон муқовада бўлиб, яхши сақланган. Насрий дебочадан ташқари, ғазаллар миқдори 465 та (1972 йилда нашр этилган девонда 216 та), мухаммаслар 53 та (1972 йилдаги нашрдан шундан 34 та мухаммас жой олган), мусамман 5 та, мусаддас 6 та, туюқ 16 та (1972 йилги нашрда мусаддаслар 3 та, туюқлар 6 та). Ўзбек тилидаги шеърлар 307 та, форс-тожик тилидаги шеърлар эса 159 тани ташкил этади.

Мазкур қўлёзма билан М. Қодирова нашрини солиштириш, бизнингча, Амирий девонининг мукаммал нашрини тайёрлашда қўл келиши шубҳасиз. Аввало, шоирнинг ғазалларига тўхтаб ўтиш лозим. Қўлёзмада 42 мисрали ҳамд-ғазал берилган. У ўтмишда тартиб берилган девонлардаги ҳамд-ғазаллардан деярли фарқ қилмайди. Ғазал мундарижасида Оллоҳнинг биру борлиги, чексиз қудрати, олам ва одамни яратишидан мақсади ўз қудратини, раҳим, раҳмонлигини намоён этиш эканлиги, бандалар ҳар бир амалда Оллоҳнинг ягоналигини эсда тутган ҳолда иш олиб борсалар, ўз вазифалари, бурчларини адо этган бўладилар, деган қарашлар ўз аксини топган. Бундай мушоҳадалар девоннинг 13-ғазалигача давом этади. Айниқса, «Аввал ба номи холиқи зул жудду вал ато», «Зиҳи ҳамди худовандоки, бордир холиқи ашъ», «Жаҳон вужуди вужудингдан ўлди то пайдо», «Зиҳи сонёки, андин бор ўлиб олам аро ашъ», «Зиҳи қудрат қилиб бир амр ила кавну макон пайдо» сингари ғазалларининг умуммазмуни девон дебочасидаги ҳамд билан деярли мувофиқ тушади. Амирий девонининг дастлабки

саҳифаларида жойлаштирилган ғазалларини дебочада юритилган мушоҳадаларнинг назмий ифодаси сифатида баҳолаш мумкин. Нашр этилган девондаги мавжуд ғазалларнинг 83 таси қўлèзмадаги ғазалларнинг мисралари билан айнан тенг ёки бошқача айтганда, унга қўлèзмадаги ғазаллардан бирор байт туширилмай киритилган. Булар сирасига «Хизр ҳайвон сувидин ичкон киби, эй дилрабо» (7 байт), «Ишқ асрорини пинҳон айларам ағёр аро» (8 байт), «Сурма тортиб қилма жоду кўзни, эй дилбар, қаро» (9 байт), «Эй топуб гулдек юзингдин турраи таррор зеб» (7 байт), «Нега солсун кўнглум ичра ҳажр шоми тори ўт» (7 байт), «Лаълинг фироқида манга бўлди шароб талх» (9 байт), «Ҳами зулфи орази даврида магар ул қамарга бу ҳоладур» (5 байт), «Эй лабинг даврида саф чеккан хати анбармудур» (7 байт) сингари ғазалларни киритиш мумкин.

Аксарият ғазалларда бир ёки икки, ҳатто тўрт байтгача тушириб қолдирилган. Чунончи, «Деди Юсуф кўриб ёримни: жононингга салламно!» ғазалидан 3 байт тушириб қолдирилган. «Тушти то зулфу юзингдин кўнглум ичра печу тоб» ғазалидан 4 байт нашрга киритилмаган. «Ошиқмен, ишқ ўтида бағрим кабобдур» ғазалида ҳам 3 байт етишмайди. «То жилва қилдинг боғ аро, эй сарвқадди сиймтан» ғазалидан эса 2 байт қисқартирилган. Нашрда бир ёки икки байт қисқартирилган ғазаллар сони ҳам анча. Яна шуниси борки, қўлèзма ва нашрдаги ғазалларнинг байтлар миқдори солиштирилганда, нашрда мисралар сони кўп бўлган ғазаллар ҳам учрайди. Жумладан, «Кулбам сари гар келсангиз» ғазали қўлèзмада 7 байт бўлгани ҳолда, нашрда – 8 байт. Ёки «Ҳушу хирадни бергучи барбод сизмусиз» ғазали қўлèзмада – 5 байт, нашрда – 6 байт ва «Кўнгулким, ғам туни ҳоли паришондир, нечук қилсун» ғазали қўлèзмада – 6 байт, нашрда – 7 байт. Бунинг сабаблари, бизнингча, иккита. Аввало, биз таҳлилга тортган қўлèзма девон нашрини амалга оширган М.Қодирова учун номаълум бўлган. Тўғрироғи, олима Амирий девони нашрини тайёрлашда ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида сақланаётган 99, 153-рақамли қўлèзмалар билан кифояланган. Иккинчидан эса, девон қўлèзмалари турли даврларда турли савиядаги котиблар томонидан кўчирилган. Шу сабабдан бўлса керак, қўлèзмалар солиштирилганда, уларнинг матнларида бир қатор ноаниқликларга дуч келинади. Айрим қўлèзмаларда талайгина ғазал ва уларнинг мисраларида котиблар томонидан

нотўғри кўчирилган ёки алмаштириб юборилган ўринлар учрайди. Баъзи ғазалларда мисралар сонининг оз ёки кўпликдаги фарқни, шубҳасиз, кўрсатилган далил билан изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай ҳолни биз мулоҳаза юритаётган девондаги мухаммас, мусаддас, таржеъбанд, мусамманларда ҳам кузатиш мумкин. Қўлёзма девондаги ғазалдан ташқари жанрлардан 10 таси нашрдагиларга мисралар сони жиҳатдан мувофиқ келади. Бироқ айрим мухаммас, мусамман, мусаддаслардан 1972 йилги нашрга бир, икки, ҳатто уч банддан туширилиб киритилган ҳоллар ҳам йўқ эмас. Чунончи, 7 бандлик «Баски, ул гул ишқидин мен нотаваонга тушти ўт» мисраси билан бошланувчи мухаммаснинг 2 банди (10 мисра) – учинчи ва бешинчи бандлар нашрда қисқаришга учраган (297 – 298 бетлар).

Умуман олганда, Амирий девонининг мазкур қўлёмаси бирмунча мукамал нусхалардан саналишга арзийди. Ундаги турли жанр ва мазмундаги шеърлар Амирий адабий меросининг мукамаллигини таъминлайди.

МИСКИННИНГ МАВЛАВИЙ ЙЎЛДОШГА ЁЗГАН БИР МАКТУБИ ҲАҚИДА

Ш.Б.Нуриддинов, ҚарДУ катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

Мулла Қўшоқ Мискин миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида Тошкент адабий муҳитининг забардаст вакилларида бири бўлиб, у ўз даврининг долзарб мавзуларида қалам тебратган, латиф ғазаллари билан шуҳрат тутган ижодкордир.

Шоир ҳаёти ва адабий мероси тўғрисида унинг замондошлари Пўлатжон Қайюмийнинг —Тазкираи Қайюмий», Мўминжон Тошқиннинг —Тошкент шоирларининг таржимаи ҳоллари» тазкираларида қайд этилган, адабиётшунос олимлар Б.Қосимов, Н.Каримов, А.Жалолов, санъатшунос Б.Насриддиновларнинг қатор тадқиқотларида атрофлича ўрганилган.

Ўтмишда яшаб, ижод қилган адиблар ҳаёти ва адабий меросини ўрганишда улар яшаган даврда яратилган манбаларни тадқиқ қилиш самарали натижа бериши маълум. Шу маънода Қўқон адабиёт музейи фондида аниқланган бир мактуб Мискин ҳаёти ва фаолиятига оид янги маълумотлар бериши билан

аҳамиятли. Мактуб Мискин томонидан кўқонлик шоир ва олим Мавлавий Йўлдошга йўлланган [1:318-320]. Шу ўринда Мавлавий Йўлдош шахсияти ҳақида бир оз тўхталиб ўтиш лозим. Маърифатпарвар адиб Абдулҳамид Чўлпон ўзининг 1920 йилда чоп этилган —Икки йўқотиш|| номли мақоласида Мавлавий Йўлдошни хотирлаб шундай ёзади: —...Туркистон ва умуман ислом уламоларининг ҳақиқатга қарши кўр бўлишларидан таъсирлангани ҳолда ўзининг табиати асари ўлароқ бошқа ёшлар каби улар билан курашишликдан ожиз бўлгонлиғидан бир чеккага узлат қилиб, чиқиб кетган олимлардан эди||. Муаллиф Мавлавий Йўлдошни яқиндан таниган. Буни миллат тақдири, унинг эртасидан қайғуриш борасида 1913-14 йилларда улар ўртасида бўлиб ўтган суҳбатни хотирлаши, шунингдек, Мавлавийнинг ўзбекча ва форсча шеърлар ёзганлиги ҳамда уларда Жовид таҳаллусини қўллаганлиги тўғрисидаги фикрлари далиллайди.

Кўқон адабий муҳити манбалари ва улар тўғрисида яратилган тадқиқотларда турли муносабат билан Мавлавий Йўлдош номи тилга олинади. Манбалар Мавлавий Йўлдошнинг ўз даври адабий ва маънавий ҳаётида катта мавқега эга бўлгани, хусусан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳазиний, Муҳйи, Муҳаййир, Зорий ва Рожий сингари забардаст шоирлар билан яқин алоқада бўлганини кўрсатади. Айниқса, Мавлоно Муқимий билан жуда яқин муносабат ва ижодий ҳамкорликда бўлгани маълум[2:439-440].

Мавлавийнинг шогирди Абдуллахон Эшонхон ўғли унга (яъни Мавлавийга) келган мактублар, эсдалик ва хотираларни тўплаб —Ҳаза-л-мажмуату-л-мусаммат би-л-фавоиди-л-мавлавия ва-л-мавоиди-л-маънавия|| номи остида китобат қилган. Котиб Мискиннинг Мавлавий жанобларига йўллаган мактубларини —қирқ ададдин зиёда эрди||, - дейди. Мактуб матни қуйидагича: *“Жаноби фазилатмаоб пиримиз мавлавий салламаллоҳу-л-гани ҳазратларига маълум ўлғайки, фақир ва Мусохонлар саломат, шабу рўз дуодадурмиз. Илоҳо, жанобларини ҳам Худои таоло ўз паноҳи исматида омон сақлаб, бир-биримиз илан дийдор кўрушмакни насиб айлағай, омин баҳаққи саййиду-л-мурсалин. Баъдаҳу арз шулким, жанобларина бир дона мактуб юбориб эрдим. Жавоби йўқ, нима боисдин эканлигига ҳайронман. Шу фурсатгача кўз туттим. Хабар ўлмагач, қаламга қўл узаттим. Ниҳоят даражада соғинишганбизлар. Мусохонни тўйлари бўла қолса эди. Бир баҳона бирла кўрар эдук. Мусохон Оқилбой деган одамдин дуо демиш*

эканлар, етган бўлса керак. Бирор тайин киши бўлса, бир дона девони шабистон юбормоқчиман. Жаноби Мулло Шоҳмурод котиб ёзиб чоп қилдурмишлар. Ажаб ширин девон бўлмиш, Худо хоҳласа юборурман. Мулло Шоҳмурод домла бирла суҳбат яқин фурсатларда бир-икки зуҳура келмиш эди. Жанобингиздин зикр ўлинди. Зикри айш нисфи айш дегондек кўб зикр қилдук. Қулогингиз қизигондур. Эмди хат боргандин сўнгра бир хат ила сарафроз қилсалар, деб умидворам. Тошкандлар намгарчилик. Мусохонни тўйларига хат қилурбиз, албатта келурсиз. Ушбу хатни ёзиб юбормоқчи бўлиб турган чоғимда ушбу хат олиб борғучи Мулла Аҳмадхон тўра ҳофиз жанобингизни зиёрат қилмоққа ҳаваснок ўлдилар. Биз учун зиёрат қилинг деб китобни шул кишидин юбордим. Ғойибона жанобларина ошиқлариндур. Тўй ҳам яқиндур.

*Бориб мандин шаҳим олдида одоб ила тур, коғаз,
Ўпиб хоки дарин, юз дору деворига сур, коғаз.
Мани мужгонларим бирлан сари кўйин супур, коғаз,
Бошинг бирлан оёгин ўнгали мандек югур, коғаз.
Магар рухсат топилса ҳоли зоримдин гапур, коғаз,
Тамаллуқ пеша қил, ажзу дуо ҳаддин ошур, коғаз.
Ёрут ҳижрон тунин чун шамъ умидим дам ур, коғаз,
Агар топсанг бу давлатни рақиблардан ёшур, коғаз.*

Ассалому алайкум аддои Мулла Қўшоқ Ғуломлари. Мулла Мираҳмадхон муфти мулла Яъқубхон биродарлари кўбдан кўб дуо дедилар”.

Хоксор, камтар, ҳур фикрли ва ринд қаландар бир киши бўлган Мавлавий Йўлдошга самимий муҳаббат ва ихлос билан битилган ушбу мактубда Мискин ҳаётига оид баъзи янги маълумотлар кўрилади. Масалан, номи зикр этилган Шоҳмурод котиб (Тифбандий таҳаллуси билан ижод қилган тошкентлик шоир) билан яқин дўст бўлгани ва ҳар икки шоирнинг Мавлавийга юксак эҳтиромда экани (жанобингиздин зикр ўлинди...қулогингиз қизигондур жумлалари шундай хулоса чиқаришга асос беради), янги нашр этилган девонни юбормоқчи экани улар ўртасидаги мустаҳкам алоқа ўрнатилганининг далилидир. Мусохон (шоирнинг кадрдон кишиларида бири бўлган кўринади), Мулла Аҳмадхон тўра ҳофиз (шоирнинг маҳалладоши, ўз даврининг машҳур санъаткорларидан) номларининг зикр этилиши Мискин ҳаёти ва

ижодий меросига оид маълумотларни тўлдиради, бойитади. Бундан ташқари, Мискиннинг Мавлавий Йўлдошга йўллаган мактубларини —қирқ ададдин зиёда эканлиги улар ўртасида жуда яқин муносабат мавжуд бўлганини далиллайди.

Мактуб охирида келтирилган шеърий парча Юсуф Сарёмий (1845-1912) ижодига мансуб бўлиб, шеър аслида мухаммас жанрида яратилган[3:114-115]. Мактубда мухаммасдаги биринчи банднинг дастлабки уч мисраси, кейинги бандларнинг сўнгги мисралари келтирилган. Сарёмий Камий, Хислат, Мискин, Сидқий, Тавалло, Абдулҳақ Ройиқ каби Тошкент шоирлари билан жуда яқин муносабатда бўлган. Мискиннинг Сарёмий шеъридан фойдаланиши ҳам унинг ўз замондошлари ижодига эътиборли бўлганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қўқон Адабиёт музейи фонди. Инв.№ р-658.
2. Абдулла С. Мавлоно Муқимий. - Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
3. Ю.Сарёмий Танланган асарлар, – Тошкент: Маънавият, 2002.

BOLALAR ERTAKLARINING G.,OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

S.Jumayeva, Qarshi DU katta o`qituvchisi, f.f.n.

Xalq og_zaki badiiy ijodining epik janrlaridan biri ertakdir. Ertaklar sodda va tushunarli bo_lgani uchun barchaga tez yetib boradi. Ayniqsa, ertaklarga qiziqmaydigan, ulardagi g_aroib, ajoyib va sehrli —olam_lga maftun bo_lmagan bolalar topilmaydi. Ertaklar jozibas, qudrati bilan bolani o_z —domil_ga tortadi, uning halol va pok vijdonli bo_lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichkintoylar ertaklarni dastavval onalaridan, buvilaridan va bobolaridan eshitishadi. Bog_cha ostonasiga qadam qo_ygach, tarbiyachi opalaridan tinglashadi.

Bolalarga o_qib yoki so_zlab beriladigan ertaklar mazmuni, g_oyasi, syujeti, kompozitsiyasi, konflikti bir-biridan farq qilganligi sababli ularning yosh xususiyatlari, psixologiyasi, qiziqishlari hisobga olinishi zarur. Masalan, bog_chalarning kichik guruh bolalariga o_qib yoki so_zlab beriladigan ertaklarning asosiy xususiyatlari hajmning

kichik yoki ixchamligi, bir syujetlilik va tilining g_oyat sodda, tushunarli va ravon bo_lishi bilan ajralib turadi. Katta guruh bolalariga o_qib yoki so_zlab beriladigan ertaklar esa syujetli, personajlarga ko_{proq} va ular o_rtasidagi munosabatlar jiddiyroq bo_ladi. Shu boisdan —Bo_{ri} bilan echkil, —Maqtanchoq quyon, —Ochko_z it, —Ikki echkil, —Farosatsiz eshak, —Fil bilan xo_{roz}, —Qumursqal kabi ertaklar kichik guruhlarga o_qib berish uchun tavsiya etiladi.

—Ochko_z it¹ – syujetli, bir personajli, sodda ertak. Uning mazmuniga singdirilgan ochko_zlik va qizg_{anchiqlik}ning yomon oqibatlari bir it obrazi orqali qiziqarli ochib berilgan. Tabiiyki bolalar ertak voqeasini shunchaki qiziqib tinglashmaydi, balki undagi personajlar harakatini —yomon yoki —yaxshi deb baholashadi. Xalq ertaklarining ko_{pchiligi} yaxshilik bilan tugaydi. Ammo —Ochko_z it ertagining syujeti bunday usulda yechilmaydi. It o_z aksini suvda ko_{rgach}, uning og_{zidagi} suyakni ham tortib olmoqchi bo_{lib}, o_{zini} suvga tashlaydi. U —suyagi ayrilib, ham rosa ivib, shalobbo bo_{lib} suvdan chiqadi. Ochko_z itning shu tarzda o_{zini}-o_{zi} jazolashidan bolalar sevinishadi. Ular qalbida qizg_{anchiqlik}, ochko_zlik kabi yaramas odatlarga nisbatan nafrat uyg_{onadi}. Ertakning g_{oyaviy-tarbiyaviy} ahamiyati ham ana shunda.

Bolalarni qiziqtiradigan, ular uchun qadrdon bo_{lgan} mavzulardan biri – hayvonot va o_{simlik} dunyosidir². Ularni bu ajoyib va sehrli dunyoga olib kirishda ertaklarga xos xususiyatlardan biri – tashxis (jonli va jonsiz narsalarni insonlashtirish) va intoq (ularni insonlarday so_zlatish) usullarining o_{rni} va ahamiyati kattadir³.

Jonlantirish usuli qo_{llangan} ertaklar zimmasiga tarbiyaviy vazifa bilan bir qatorda bolalarning badiiy tafakkur doirasini kengaytirishga xizmat etadigan vazifalar ham yuklatilgan bo_{ladi}. Bunday ertaklarning ba‘zilarida biror sirli voqea va hodisa haqida muayyan omillarga tayanilganligi tufayli bolaga juda sodda ilmiy ma‘lumotlar beriladi. Masalan, —Qumursqal⁴ ertagida tabiat qonuniyatlari qiziqarli syujet asosida ko_{rsatilgan}. Unda muz, quyosh, bulut, yomg_{ir}, yer, o_t, mol, bo_{ri}, sichqon va qumursqalar odamlar kabi so_zlaydi. Suhbat jarayonida tinglovchi – bolalar, birinchi navbatda, tabiatdagi hodisalar bevosita bir-

¹ O_{sha} asar. –B. 20-21.

² Imomov K. «Hayvonlar haqidagi ertaklarning oraliq tipi» // O_{zbek} tili va adabiyoti. – 1991. №2. 18-b.

³ Jalolov G_o. O_{zbek} xalq ertaklar poetikasi. – Toshkent: Fan, 1976, 28-b. Bardaxanova S.S. Buryatskiye skazki o jivotnix. Aftoref. diss... kand. filol. nauk. – L., 1972. 22-s. Sarimsoqov B.I. Epik janrlar diffuziyasi // O_{zbek} xalq ijodi buyicha tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 1981, 160-b.

⁴ Jalolov G_o. O_{zbek} xalq ertaklar poetikasi. – Toshkent: Fan, 1976, 29-b.

biriga bog_liquqligini bilab oladilar: quyosh muzni eritadi, bulutlar quyoshning yuzini to_sadi, bulutdan yomg_ir yog_adi, yomg_ir yerga singadi, yerdan o_t o_sib chiqadi va hakazo.

Tashxis va intoq usullari qo_llangan ertaklar tabiatiga xos muhim xususiyatlardan yana biri ularda ishtirok etuvchi personajlarning faqat bir xislati ustida fikr yuritish orqali obraz yaratilishidir. Ertak personajlariga xos bu xususiyat ayrim bolalar xarakterida namoyon bo_ladi. Qaysarlik qoralangan —Ikki echkil, o_zboshimchalik fosh etilgan —Uch tulkil, maqtanchoqlikning yomonligi ko_rsatilgan —Maqtanchoq quyon, urushqoqlik, qizg_anchiqlikning yomon oqibatlar keltirishi tasvirlangan. —Ochko_z it kabi hayvonlar haqidagi ertaklar fikrimiz dalilidir. Mazkur ertaklar bolalar fe'l-atvorida uchraydigan yomon xislatlar turli hayvonlar obrazi vositasida, jonli tasvir va qiziqarli epizodlarda ochib berilgan. Masalan, —Ikki echkil ertagi soddagina xabardan boshlanadi: —Ikki qaysar echki bo_lgan ekan¹. Ana shu xabarning o_ziyoq bolaning butun diqqat-e'tiborini o_ziga jalb etadi. Bolalarga ertakda echki ishtirok etishining o_ziyoq qiziq tuyuladi. Buning ustiga ular ikkita va ikkovi ham qaysar. Ertak voqealari haqida eshitish, shubhasiz, juda qiziqarli bo_ladi.

Ertakda birorta ortiqcha jumla yo_q. Voqea iplari bir-biriga mustahkam bog_langan syujet tez rivojlanadi. Echkil —anhor ustidagi yakka cho_p-ko_prik ustida uchrashib qolishadi. Tanlangan joy juda o_rinli. Chunki ana shu —yakka cho_p-ko_prik ustida ularning xarakteridagi qusur-qaysarliklarni butunicha bolaga ko_rsatish imkoni bor. —Ikkisidan biri yo_l berishi kerak ekan. Ikki echki o_rtasida keskin to_qnashuv boshlanadi. Echkil bir-birlariga yo_l berishni sira istamaydilar. Voqea kulminatsion nuqtaga yetadi. Echkil —achchiqlashib suzishib ketishadi. Qaysarlik ularning aqlini shu darajada ko_r qilib qo_yadiki, natijada ikkalasi —uch qadamdan orqaga qaytib, bir-birlariga hamla qilishadi. —Ikki echki yumaloq-yostiq bo_lib anhorga ag_darilib ketibdi. Ertak konflikti ana shunday hal bo_ladi. Echkil qilmishiga yarasha jazolanadi. Albatta, kattalar nazarida bu unchalik qattiq jazo emas. Ammo urushayotgan echkil holatidan asablari tarang tortgan bolaning nazarida bundan ortiq jazo bo_lishi mumkin emas. Ertaklarning g_oyaviy-badiiy qimmatini shundaki, uning mazmuniga singdirilgan qaysarlik hech kimga foyda keltirmaydi, u

¹ O_zbek xalq ertaklari. Ikki tomlik. 1-tom. —Toshkent: O_zdavnashr, 1960. 47-b.

aqlsizlikning hunuk bir ko_rinishidir, degan g_oya bola ongiga hech qanday pand-nasihatsiz yetib boradi.

Xulosa qilib aytganda, umuminsoniy g_oyalarni targ_ib etish bolalar ertaklarining asosiy vazifasi sanaladi. Zero, bolalar ertaklarining badiiy va tarbiyaviy ahamiyati ularning ruhiy va ma'naviy dunyosiga ijobiy ta'sir etishida aniq ko_rinadi.

Е.Э.БЕРТЕЛЬС – ТАСАВВУФ АДАБИЁТИ МАТНШУНОСИ

Ш. Қахҳорова, ҚарДУ, ф.ф.н.

Ўрта асрлардан бошланган исломшунослик, тасаввуфшуносликни XX асрнинг биринчи ярмига келиб Евгений Эдуардович Бертельс юқори даражага олиб чиқди, тасаввуф илмининг фундаментал назарий масалаларини юксак илмий даражада ҳал қилишда ўзига хос мактаб яратди.

Тасаввуф ва бу тарихий-ижтимоий, бадий ҳодисанинг Шарқ халқлари тафаккури тақомилида тутган ўрни масаласи кенг қамровли бўлиб, у мустақил фан сифатида махсус тадқиқотларни талаб қилишини тушуниб етган Е.Э.Бертельс илмий фаолиятининг илк даврлариданоқ тасаввуф ва тасаввуф шеъриятига алоҳида эътибор қаратди.

Эрон, Арабистон, Афғонистон, Туркия ва бошқа ғарб давлатларида бу соҳада бир қанча тадқиқот ишлари олиб борилган. XX асрнинг биринчи ўн йиллигида инглиз шарқшуноси Р.Никольсон ва француз исломшуноси Л.Массиньоннинг сўфий адабиётини чуқурроқ ўрганишга бағишланган илк тадқиқотлари юзага келди. Масалан, Р.Никольсон XI асргача бўлган манбалардан тасаввуф тушунчасининг етмиш саккиз маънодаги талқинини аниқлаган эди [1:319].

Кўпгина ғарб шарқшунослари ўрта асрлар —форс адабиётини қаҳрамонлик эпоси таъсирида яралган, маълум бир табақа вакиллари учун хизмат қилувчи сарой адабиёти ҳисоблаб келганлар. Тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида бутпарастлик, неоплатончилик, христианлик, зардуштийлик иштирок этганлиги илмда кўп гапирилган. Айни бир моҳиятда такрорланаверадиган бу фикрларнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиганлари ҳам оз эмас. Масалан, ғарб ва рус

шарқшуносларининг кўпчилиги мистикани дастлаб исломга ёт бўлган —элемент|| бўлиб, сўфийлар қадимги мистик фалсафий қарашлар, жумладан, Римда неоплатончиликка асос солган Плотиннинг (204-270) реакцион мистик фалсафасини қабул қиладилар ва ривожлантирадилар, деган тушунчани илгари сурадилар. Ҳолбуки, тасаввуфдаги мистик йўналишнинг замини исломийдир. Е.Э.Бертельс мистик кечинмаларни тасаввуф тараққиётидаги асосий унсур, деб баҳолайди. Мистицизм – инсон қалби учун илоҳий ишқ уфқларининг очилиши, тахайюл майи, олам асрорларини ўзича кашф этадиган илми ғайбдир [2:11]. Е.Э.Бертельс француз исломшуноси Л.Массиньоннинг фикрларини маъқуллаб, шахсий ҳаётда ҳамма жиҳатдан пайғамбар ҳаётидан ўрнатилган интиланган муҳаддислар орасида ҳам зоҳидлик ривожланганлигини айтади. Бунга қарамасдан зоҳидлар билан сўфийлар орасида фарқлар мавжуд.

Илмдаги бу ноаниқликларни бартараф этиш мақсадига қаратилган Бертельснинг тасаввуф адабиёти устида олиб борган фаолиятини ўша даврда илмий оламнинг долзарб муаммоси сифатида ҳам изоҳлаш мумкин.

Тасаввуфий атамалар, тимсоллар, тушунчаларнинг мазмун-моҳияти, шарқ адабиётидаги шартлилик, мажозийлик сирлари ғарб олимлари учун номаълум бўлган. Шунинг назарда тутиб атоқли олим Е.Э.Бертельс ўтган асрнинг бошларидаёқ: —Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Бу адабиётдан хабардан бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин||, -деб таъкидлаган эди [3:54].

Кўп асрлар давомида яралган мумтоз адабиётни комплекс ўрганиш, тасаввуфнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, мавзуси, ғояси ва унинг мумтоз адабиёт ривожига таъсирини ўрганиш мақсадида Е.Э.Бертельс тадқиқотларини уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1) тасаввуфнинг назарий масалаларига бағишланган мақола ва рисоалари (—Тасаввуфнинг келиб чиқиши ва тасаввуф адабиётининг шаклланиши||, —Тасаввуф адабиёти тараққиётининг асосий босқичлари||, —Эрон тасаввуфий панднома дostonчилиги ривожланишининг асосий йўналишлари||, —Исломда жаннат ҳурлари||, —Исломда ойларнинг шахслантирилиши||) ;

2) тасаввуф истилоҳлари билан боғлиқ ишлари (—Форсий тасаввуф шеърляти истилоҳлари хусусидаги қайдлар, —Мират-и ушшоқ- тасаввуф истилоҳлари луғати);

3) маълум бир шоирлар асарларининг таржимаси, нашри, уларнинг таҳлили билан боғлиқ ишлар (—Қутадғу Билиг достонида Иброҳим ибн Адҳам ўғитлари, —Фузайл ибни Аъз, —Аҳмад ибн Ҳарб, —Абу Абд ар-Раҳмон ас-Сулламийнинг давлат оммавий кутубхонасидаги —Тафсир би лисон аҳл ал- ҳақойиқ қўлёмаси хусусида, —Нур ул-улум, —Бобо Кўҳий Шерозийнинг икки ғазали хусусида, —Бобо Кўҳий ғазалларида космик мифлар талқини, —Бобо Кўҳий. Девон нашрига сўзбоши, —Абдуллоҳ Ансорийнинг вазирга мактуби, —Айн ул —Қуззот Ҳамадоний, —Осиё музейидаги Санойининг кичик бир дoston қўлёмаси хусусида, —Шайх Нажмиддин Кубро рубоийлари, —Шайх Нажмиддин Кубро ҳақида қисса, —Шайх Маждиддин Бағдодий рубоийлари, —Фаридуддин Атторнинг —Булбулнома, —Аттор ғазалларига ёзилган шарҳ, —Аттор ғазалига шарҳ хусусида, —Фаридуддин Атторнинг тасаввуфий космогонияси, —Ленинград (ҳозирги Санк-Петербург) давлат оммавий кутубхонасидаги Фаридуддин Аттор дostonининг нодир қўлёмаси, —Навоий ва Аттор, —Фаридуддин Атторнинг —Ҳайётнома асари, —Шайх ва шоҳ қизи ҳақида афсона, —Тарашнома — Жалолиддин Бухорийнинг дарвешлар пандномаси, —Абдурахмон Жомийнинг —Шарҳи рубоиййот, —Муаллифи номаълум чиғатойча таржиъбанд, —Мулла Муҳсин Файз Кошоний назмиёти).

Олим Осиё музейида қўлёмаларнинг рўйхатга олиш (инвентаризация қилиш), каталогини тузиш жараёнида ҳали адабиётшуносликда кам ўрганилган, ёки умуман номаълум бўлган қўлёмаларни, авваламбор, тасаввуфий қўлёмаларни аниқлаб, улар ҳақида хорижда чоп этилаётган илмий журналларда ахборотлар ёзди, баъзиларининг танқидий матнини тайёрлаб чоп эттирди.

XX асрнинг 20-йилларида Е.Э.Бертельс Фаридуддин Атторнинг —Булбулнома асарини таржима қилди. Олим хоразмлик улуғ шайх Нажмиддин Кубронинг таржимаи ҳолини ўрганиш сари биринчи қадамни қўйиб, турли тазкиралардан теришиб жамланган йигирма бешта рубоийсини эълон қилган [3:325-329] ва шайх ҳақидаги бир қадимги ўзбекча қиссанинг мазмунини қисқача баён қилиб берган эди [3:330-335].

Катта кўламдаги рубоийлар мумтоз адабиёт ривожига ва бадий тафаккур тараққиётига кучли таъсир ўтказган ва Шарқ сўз санъатининг олтин фондидан жой олган. Е.Э.Бертельс айнан сўфий шоирлар мўғуллар ҳукмронлиги даврида форс адабиётининг энг гўзал анъаналарини сақлаб қолиб, XIV—XV асрларгача етказганлари, шу тариқа Ҳофизнинг ўлмас ғазаллари ва Абдурахмон Жомийнинг ранг-баранг жанрдаги асарлари каби мумтоз намуналари билан жаҳон адабиётини бойитганини таъкидлайди.

Е.Э.Бертельс —Навоий ва Аттор|| номли мақоласида —тасаввуф мустақил тафаккурга мойил кишиларнинг диққатини жалб этарди||, деб таъкидлаган [3:419]. Алишер Навоийнинг тасаввуф таълимотига доир шеърларида ҳам кўнгли эркин, руҳий ҳурликка илҳақ, ақлан давр ва замон, жамият ва муҳит чегараларидан ниҳоятда баланд кўтарилган орифларнинг ахлоқий, фалсафий, илоҳий тушунчалари кенг ёритилган. Олимнинг айтишича, Алишер Навоий ўз ижодиётида —тасаввуфнинг бутун ахлоқий жиҳатларини қамраб|| олиб, —тақдир маҳкум этган муҳитдан алоқасини узмаган бўлса-да||, тасаввуфнинг —сўнгги мақсадларини бир идеал тарзда|| олдига қўйган эди.

Заҳматкаш олим Е.Э.Бертельснинг илмий-ижодий фаолияти, ютуқлари узоқ ва тинимсиз меҳнат самараси бўлиб, адабиётшунослик, хусусан, тасаввуф матншунослиги ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV в. — Ленинград: 1966.
2. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. —Тошкент: 1991.
3. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. —М.: 1995.

РОЖИЙ ХОРАЗМИЙ ИЖОДИДА ТАСАВВУФИЙ ТИМСОЛЛАР

М.Р. Бердимуродова, ТерДУ, ф.ф.н.

Тасаввуф таълимоти бевосита ислом дини бағрида вужудга келиб, IX-XIII асрларда аниқ фанларнинг ривожланиши туфайли фанга яқинлашди. Тасаввуфнинг ҳам, адабиётнинг ҳам —ватани||

дил бўлгани учун улар жуда тез бирлашдилар. Тасаввуф адабиётининг шаклланишида Абу Саид ибн Абулхайр ва унинг —Самовий мажлислари алоҳида ўрин тутади.

Тасаввуф таълимоти бадий адабиётга кириб келгандан сўнг, аста-секин ўзига хос символик атрибутлари — образлари шакллана бошлади. Масалан: зулф — ошиқ учун тузоқ ва машаққатли йўл. Бу унинг жингалаклиги ва қора рангидан олинган, бутхона эса орифлар мажлиси, тарсо — дунёдан этак силкиб, илоҳий ишққа фарқ бўлган ошиқ тимсолидир.

Тасаввуф таълимоти ҳам фалсафий йўналиш сифатида, ҳам бадий адабиёт сифатида XX асргача яшаб келди. Хоразм адабий муҳитида XIX асрда яшаб ижод қилган ижодкорлар адабий меросида ҳам тасаввуф таълимоти муҳим ўрин тутади. Жумладан, хаттот, муסיқашунос, таржимон ва шоир Рожий Хоразмий ижодида сўфиёна тимсоллар ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Шоир ижодида орифона шеърят муҳим ўрин тутади. Орифона лирика ҳақида М. Шайхзода шундай фикр билдирган: —Орифона ғазалларнинг мазмуни вужуд бирлиги (тангри) бўлиб, тасаввуфнинг маънавий таянчини ташкил этади. Ваҳдати вужуд (ёки вужуд ваҳдати) бутун ғазалиётга тафсилот, суратлар, деталлар бахш этади. Бу хил ғазалларнинг образлари ҳам, йўналиши ҳам бошқа оқимлардан тамомила айрилади. Обид ва маъбуд, қосид ва мақсуд, нозир ва манзур, холиқ ва махлуқ, маст ва махмур, шоҳ ва дастур, фоний ва боқий, одам ва олам, Мусо ва Фиръавн, зоҳир ва ботин, зарра ва офтоб ва ҳоказолар орифона лирикани чуқур озиқлантириб туради¹.

Тасаввуф таълимоти ўз сирру синоатини сўзга кўчириб, чуқур фалсафий ғояларни эл орасига ёйди. Тасаввуф бир сўз билан айтганда, комил инсонни тарбиялайдиган маърифат булоғидир. Илмий ва ирфоний билимларни чуқур билган шоир Олам ва Одам фалсафасини англашда бу таълимотга суянди ва ундан руҳий қувват олди. —Ориф-билувчи, воқиф, ошино, танувчи, ирфон ва маърифат соҳиби. Тасаввуфда Аллоҳ таолонинг зотини, сифатларини, исмларини ва феълларини мушоҳада этувчи²дир.

Шоирнинг орифона ғазалларида нафсни енгиш, каноатли бўлиш, ахлоқни поклаш, қалбни, руҳни тарбиялаш, камолга етказиш бош ғоядир. Бу дунёнинг ҳою ҳавасларидан воз кечган

¹ Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. IV жилд. —Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972, 361-362-б.

² Сулейман Улутоғ. Тасаввуф теримлери сўзлугу. — Истанбул: Маърифет яйинлари, 1991, 51-б.

фақир шоҳликни ҳам назарига илмайди. Аслида бу шоирнинг ҳам ҳаётий эътиқоди, руҳий дунёси яратган ҳақиқатдир. Бу борада шоир табиийки, тасаввуф таълимотига таянади. Ориф образи Рожий ижодида етакчи мавқега эга. Шоир Навоийнинг —Асрул радифли ғазалига боғлаган мухаммасида бу борадаги фикрни юксак чўққига кўтаради:

Кел, эй Рожий, сенга жаҳл ила ғафлат мунча ҳам басдур,
Жаҳон аҳлидин уз пайванд бори дуни нокасдур,

(74 б)¹.

Бутун олам мол дунёси ва амал-мартабасини ориф олдида бир хас деб билган шоирнинг аксарият вақти саройда ўтган бўлса-да, ўзи ҳам бир умр фақирликда яшаган ва қаноатни ўзига пеша қилган. Бу дунёга кўнгил қўймаслик тасаввуфнинг бирламчи шартларидан биридир. Демак, дунёга кўнгил бериш солиқнинг улут мақсадини сўндиради.

Шоирнинг лирик қаҳрамони – ориф нафақат Ҳақ ишқида ёнган ошиқ, балки Олам ва Одам ҳақида чуқур мулоҳаза юритувчи, дунёга теран назар ташлайдиган реал инсон ҳамдир. У шоҳ ва салтанат мавзусидан сўз очиб, шоҳга танбеҳ ва насихат беришга ҳам журъат қилади:

Банда бўлсанг, бандалик амрида қоҳил бўлмаким,
Салтанат бирла Аморат сори мойил бўлмаким,
Иззату жоҳи насаб мулки манозил бўлмаким,
Меҳр тожу чарх тахтинг бўлса ғофил бўлмаким,
Меҳр бемеҳри фалак номехрибоне беш эмас.
Шаҳриёро, бермагил қасрингга кўб тазҳибким,
Ўзни олам ичра султони мамолик деб ким,
Пастлиғ айлаб шиор, эт нафсингга таъдибким,
Шаҳға эл фикрини қилмоқдур, улким, зебким,
Бир сурут қўйдур раоё, шаҳ шўбоне беш эмас (70 а).

Тазҳиб – оройиш бермоқ, таъдиб – адабини бермоқ. Ўзингни бутун оламнинг султониман, деб қасрингга кўп оройиш берма, эй подшоҳ, ундан кўра сени шу кўйга солган нафсингнинг адабини берсанг бўлмайдами? Эл фикрига қулоқ солмоқ шоҳга зебу зийнат

¹ Қавс ичидаги рақам шоир девони саҳифасини билдиради. Бундан кейинги ўринларда ҳам рақамлар девон саҳифасини кўрсатишга хизмат қилади.

бағишлайди, халқ пода бўлса, подшо чўпондир, ундан ортиқ эмас. Навоийнинг —Халқ бир сурув қўйдир, подшоҳ эса бир чўпон, - деган фикрига ҳамоҳанг равишда Рожий ҳам подшоҳга қарата —Нафсингни тарбияла, - дея танбеҳ беради. Навоий саройда туриб, Ҳусайн Бойқарога пандомуз ўғитлар берган, Рожий Хоразмий ҳам саройда туриб Саййид Муҳаммадхон ва Муҳаммад Раҳимхони соний Ферузшоҳга ўғитлар беради.

Сабр-қаноат ва бими ражо-гуноҳ қилишдан сақланиш шоир лирик —менги учун бош шиор. Аллоҳ ҳузурига қайтмоққа интилган лирик қаҳрамон гуноҳ қилишдан қўрқади. Бу қўрқув уни огоҳликка чорлаб туради. Демак, қаноат ва гуноҳ қилишдан қўрқув ҳисси комил инсонга хосдир. Навоий ижодидан таъсирланиш, комил инсонга хос юксак фазилатларни улуғлаш ва бу йўлда тўсиқ бўладиган ярамас иллатларни қоралашдаги изчиллик шоирда яққолроқ кўринади. Албатта, бу Рожий Хоразмийнинг билимдон, яъни олим ижодкор эканлиги билан изоҳланади ва ўз ижодида бу мавзунини кенг ёритади:

Қуллуқ тариқи бими умид ўлди Рожиё,
Қил ўзни бандалиғ аро хавфи ражоға хос.
Ҳар кимса англай олмади анжоми корини,
Ғайб илми филҳақиқат бир Худоға хос (27 а).

дея Навоийнинг қуйидаги мисраларидан таъсирланиб, уни ўзига хос тарзда ифодалаган:

Оғзининг сирри менга маълум агар эрмас не айб,
Ҳеч кимга заррае чун бермамиш Ҳақ илми ғайб.

Маҳфий ҳақиқатларни билиш, унинг сирини очиш ёлғиз Худога хос дейиш билан шоир Навоийнинг бу борадаги фикрини ривожлантиради. Зеро, —Аллоҳни ҳеч ким Унинг ўзичалик билмайди, - дейди ибн Арабий¹.

Маълумки, тасаввуфда —маъни аҳли ва —суврат аҳли деган караш мавжуд. —Маъни аҳли ички рухий олам, маънавият тарбиясига алоҳида эътибор берадиган, —суврат аҳли эса фақат ташқи, зоҳирий жиҳатларга аҳамият қаратадиган кишилардир. Кўр-

¹ Суфизм в контексте мусульманской культуры. —М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989.- С.30

кўрона, эл назаридагина шариат амалларини бажарадиган, лекин ниятлари бошқа бўлган шайх ва зоҳидлар- орифнинг зидди сифатида адабиётда анъанавий тарзда тасвирланиб келган образлардир. Шоирнинг сўфиёна бу ғоялари унинг Навоий ғазалига боғлаган мухаммасида янада ёрқинроқ акс этган:

Оқил эрсанг, зеби зоҳирдин узуб билкулл кўнгул,
Кийгали ҳар дам мулавван жома сори тутма қўл,
Гар танинг ёпса эски шол анга хурсанд бўл,
Эйки, бўлмиш хилъатинг зарбафт бори билким, ул,
Маъни аҳлин кулдурурга заъфароне, беш эмас (70 а).

Ориф учун танни ёпадиган эски бир шол бўлса, кифоя. Навоийнинг —Беш эмас|| радифли ғазалига Рожий боғлаган мисралар шундай мазмун билан суғорилган.

Рожий ижодида —Ўртади|| радифли ғазал характерлидир. Ирфоний ғоялар билан лиммо-лим бу ғазали унинг илоҳий муҳаббат ҳақидаги қарашларининг яна бир намунасидир.

Ишқинг андоқ солди ўтким жисму жоним ўртади,
Дедим оҳи тортамен кому забоним ўртади.
Дўзах ўти махруқ эрмастур фироқ ўти киби
Оҳ бу ўтдинки пирохану ниҳоним ўртади (49 а).

Ишқ кимгадир, нимагадир қаттиқ интилишдир. Айрилиқда қолган ошиқнинг оҳи олдида дўзах ўти ҳеч нарса эмас. —Ошиқ – Аллоҳ таолони сўнг даражада ва буюк мартабада севувчи. Ҳақ ошиғи||¹:

Нўши лаълинг ташнасидурмен талаб водийсида,
Найламен, бу ташналик руҳи равоним ўртади.
Бенишонлиқнинг нишони чун эрур гумномлиғ,
Барқи истиғно тушиб, ному нишоним ўртади (49 а).

Талаб водийси – сўфийлик маслагадаги етти водийнинг биринчиси. Сўфийликнинг амалий –ахлоқий сулукидир. Нўши лаб – ширин лаб, ёрнинг ширин лаби. Мажозан Ҳақнинг висол лаззати. Тасаввуфда —Малак воситасила пайғамбарларга қалб тасфияси

¹ Сулейман Улутоғ. Тасаввуф теримлери сўзлугу. –Истанбул: Маърифат яйинлери, 1991, –С.57.

соясиди валиларга кўкдан инган сўз¹. Барқ —чақмоқ, кўнгилга ишқ алангасининг тушиши. Кейинги мисраларда Ҳақнинг сифатлари янада ойдинлашади:

Эрди жон оинасида ёр рухсори аён,
Оҳким тан кулфати ул навъ жоним ўртади.
Неча юз минг парда ҳоил эрди ул юз васлиға,
Барчасин бир шуъладин ўтлуғ фиғоним ўтади (49 а).

Жон ойнаси — кўнгил. Кўнгил — комил инсон учун бир кўзгу. У — орифларнинг мажлис ўтказадиган жойидир. —Қалб — Аллоҳнинг уйи. Ер ва кўкка сиғмаган Аллоҳ инсон қалбига сиғади². Ҳақнинг рухсорини, гўзаллигини кўз билан кўриб бўлмаса-да, ошиқ қалби билан ҳис қилади. Ҳақ жамоли шу даражада нурлики, шоир фикрича, бир неча юз минг парда билан ўралган. Ёр васлига эришиш учун ошиқнинг ўтлуғ оҳи ана шу ҳоил — пардаларни ёндиради. Ғазалда исёнкорлик ҳам, масту девоналик руҳи ҳам бўй кўрсатиб турибди.

Рожийнинг сўфиёна руҳ ила суғорилган ғоялари асосан ошиқ, ориф, зоҳид ва обид, бут ва бутхона, май ва майхона каби образлар тимсолида акс этади ва тасаввуф таълимотидаги талаб, тажриба ва натижа каби ирфоний ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади, шу тариқа, шоир ҳам руҳан, ҳам маънан ўзини ва ўқувчини ҳам комилликка ундайди.

«НАЗМ УС-СИЛСИЛА» АСАРИНИНГ ҒОЯВИЙ ЙЎНАЛИШИ ВА БАДИИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

Б.М. Мухиддинова, СамДУ, ф.ф.н.

Маълумки, комил инсонни тарбиялаб вояга етказиш масаласи ислом дини ташвиқ этган асосий ғоялардан бири бўлиб, у кишилик жамияти тарихида фақат шу динда ўзининг мукаммал ечимини топди. Чунки, ислом дини уни қабул қилган барча мўмин-мусулмонларни яхши хулқли, илмли бўлишга, инсондаги барча олий фазилатларга эга бўлишга даъват этади. «Мўмин» сўзининг

¹ Ўша манба. 306-б.

² Ўша манба. 274-б.

луғавий маъноси ҳам ювош, фақат омонлик, яхшиликни ўйлайдиган иймонли одам, деган маънони билдиради.

Тасаввуф ўз даври учун янги оламни-тангри, инсон ва коинот уйғунлиги рамзи бўлган ҳақиқат ва гўзаллик дунёсини кашф қилди. Демак, Аллоҳ таолони таниш бутун оламнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилиш демакдир. Бундай интилишлар эса ҳар бир алоҳида олинган шахснинг ахлоқий ва маърифий камолотига ижобий таъсир кўрсатади.

Нақшбандийлик тариқатининг ҳаётсевар таълимотига кўра, Аллоҳ ҳалол неъмат қилиб берган дунёнинг барча ноз-неъматларидан оқилона фойдаланиш баробарида инсон ўзининг маънавий дунёсини бойитиш учун ҳам тинмай саъй қилмоғи керак. Бу таълимотнинг «Дил ба ёру даст ба кор» деган шиори замирида ана шу мазмун ётади. Шу сабабдан ҳам, милодий XIV асрлардан бошлаб бу тариқатнинг инсонпарвар моҳиятини чуқур идрок этган ҳар бир даврнинг илғор фикрли кишилари ўзларининг илмий, ижодий ва ижтимоий – сиёсий фаолиятларини шу илм асосларини тарғиб этиш ва унинг воситасида жамиятни тарбиялаш ишига бағишлаганлар.

Сайидахмад Васлий Самарқандийнинг «Назм ус-силсила» асарида ана шу илоҳий тафаккур куйчилари бўлмиш Шарқ мутафаккирлари зумраси эътиқодларидаги ворисийлик ҳақида ҳикоя қилинади. Унинг «Назм ус-силсила» асари форс-тожик тилида ёзилган. 1330 ҳ. – 1912 милодий йилда назмда битилган мазкур асар адабиётимиз ҳамда тарихимиз тараққиётида алоҳида ўрин тутаяди. Асар 1331 ҳижрий - 1913 милодий йилда Тошкентда чоп этилган. Асар ҳақида сўз борар экан, шуни таъкидлаш лозимки, шоирнинг «Назм ус-силсила»ни ёзишдан мақсади Нақшбандия силсиласи вакиллари ҳаётини ёритиш, улар ҳақидаги баъзи тарихий маълумотларни келтиришгина эмас, балки сўфийлик нисбати, тариқат занжирининг халқаларини баён этишдир. Шу ўринда бир жиҳатга алоҳида эътибор бермоқ зарур. «Шажара» ёки «силсила» деганда асар қаҳрамонининг аجدод ва авлодлари тизими тушунилмайди. Асарни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчи қисм Баҳоуддин Нақшбандга қадар бўлган шайхлар силсиласини ўз ичига олса, иккинчи қисм Нақшбанддан кейинги намоёндалар ҳақида маълумот беради. Васлий таъкидлайдики, Нақшбандия сулукининг силсиласи, гарчи Хожа Баҳоуддин Муҳаммади Бухорий – Хожаи Нақшбанддан бошланган

бўлса ҳам, бироқ шу тариқатнинг ўзи Боязид Бистомий, Абулҳасан Ҳараконий, Шайх Хожа Али Формадий ва Хожа Юсуф Ҳамадонийларга бориб тақалади. Асар муаллифи Хожагон силсиласини Ҳазрати Расули Акрам саллоллоҳи алайҳи вассаламдан бошлаб, Абу Бакр ас-Сиддиқ, Абу Жаъфар Содик ва Салмони Форсий, шунингдек, тасаввуф йўлига асос солганларни бир-бир санаб ўтади. Васлий Самарқандий асарда 30 та бузургвор ва шайхларнинг тариқатларини келтириб, уларнинг ўзларига хос хусусиятларини таърифлайди. Бу шайхларнинг кўплари эса Мовароуннахрнинг улуғ ва пок сўфийларидандирлар.

Асарда Ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в) дан бошлаб Васлий замонининг энг сўнгги сўфийсига қадар ҳар бир ҳалқанинг мукамал баёни келтирилади. Силсиланинг энг биринчи халқаси Ҳазрати Пайғамбар алайҳиссалом эканлар, унинг кейинги халқалари ҳам шу улуғ зот сифатлари билан сифатланмоқлари лозим. Зеро, пайғамбар алайҳиссалом мўминларнинг фазилатларини камолга етказиш учун юборилган зот эканликларини таъкидлаб айтган эдилар. Фазилатлари камолот касб этиб, орифлик даражасига етган сўфийгина силсилага ҳалқа бўла олади. Асарда ҳар бир сўфийнинг ўзига хос сифатлари, тариқатга кириши, у билан боғлиқ бўлган воқеа-ҳодисалар шеърий парчаларда ҳикоя қилиб берилади.

Асарнинг асосий қисмини ташкил этувчи мазкур таълиф этилган бўлимлардан сўнг асар композицияси мукамаллиги учун хизмат қилувчи шеърий парчалар, лавҳалар ўрин эгаллайдилар. Хусусан, олий пок зот, барча сирли ва пинҳон нарсаларни билгувчининг даргоҳи илоҳийига муножот йўлланиб, у «Муножот дар жаноби Қудс Олиму – с-сир вал-хуфёт» деб номланади. Шундан сўнг Васлий бир ҳикоят келтиради. Бу ҳодиса ҳам Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарига мос келувчи бир ҳолдир. Маълумки, «Хамса»ларнинг биринчи дostonларида муаллифлар ўз пир-муршидлари, устозлари таърифида сўз юритганларидан сўнг, мавзу мазмуни ва моҳиятига мос бўлган бирор ҳикоят келтирадilar. Умуман, Шарқ адабиётида бу ҳодиса кенг ёйилган бўлиб, ҳар бир бадий асар имкон қадар ҳикоятлар билан зийнатланади. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»и ва унинг услубидаги асарларида ҳам бу тамойил чиройли намоён бўлади. Сайидахмад Васлий ҳам ўзининг ўзига хос шакл ва ғоявий йўналишдаги асарида ушбу анъанадан четланмасликка ҳаракат қилган. Ҳикоятда машҳур

сўфий Зуннун Мисрий ҳаётидан бир ибратли воқеага эътибор қаратилади. Шайх «денгиз ва қуруқликни кўз билан кўриб, уларнинг ҳолини тенг билиш» учун, «ибрат ўз бетидан пардасини очиши ёки дарё ҳоли ҳайратини ошириш» учун, «ибрат ўлжасини домга илинтириш» учун муридлари билан бир кемага ўтириб, Нил дарёсига тушади. Шунда ногаҳон парвардигори олам ўз ҳикмати билан уларнинг қаршисида бир бошқа кемани пайдо қилади. У кеманинг ичида шавкатли зеб-зийнат билан безалган бир гуруҳ кишилар ўтирган эди. Улар айшу ишрат билан банд, баъзилари май ичиб ширамаст бўлган, баъзилари эса ўз ақлини қўлдан берган эди. Бу ишратпараст гуруҳнинг овозлари еру осмонни қоплаб олган эди. Икки кема бир-бирига рўбарў келган пайтда Зуннуннинг муридларига қўшни кемадаги ғалағовур ёқмади. Бу ҳолда ғазабга келган муридлар пирларига илтижо қилиб айтдилар: «Эй меҳрибон пиримиз, бир дуо айла, бу фирқа денгизга ғарқ бўлсин!».

Шайх икки қўлини дуо учун сийнасида кўтариб бори таолога зори қилди: «Эй маърифатли ҳоким! Бу жамоатни тўлалигича жаннатга элт. Ғофир сифатинг билан уларни кечир, чунки, ҳеч ким гуноҳдан ҳоли эмас». Шу пайтда раҳмат дарёси қайнаб тошди ва Валининг дуоси ижобат бўлди. Бу қавмнинг ҳар бирининг ҳолати ўзгариб, ҳақнинг ишқига мажнун бўлдилар.

Ҳикояни баён этишдан шоирнинг мақсади шуки, у ўз асарида таърифлаб берган ҳар бир авлиёуллоҳга хос бўлган хислатни, яъни кўпчилик идрок эта олмаган ва билимга қодир бўлмаган Ҳақнинг ҳикматини авлиё валоят билан англашини ва ҳар қандай ҳодисани моҳият нуқтаи назаридан яхшиликка йўналтириб юборишини таъкидлаб айтмоқчи. Бинобарин, Зуннун Мисрийнинг дарё сайрига чиқишдан мақсади «ибрат ўлжасини домга илинтириш» эди. Шайхнинг муридлари ўзларига рўбарў келган кемани ва унинг ичидаги ҳодисани бир тасодиф деб тушундилар, шайх эса валоят билан «бу ҳодисада Ҳақнинг не ҳикмати яширин экан?», деб мулоҳаза қилди. Чунки, у ҳар дақиқада Ҳақ таоло унинг кўнглидаги ниятидан огоҳ эканлигини, денгиз сайрига чиқиши сабаби ҳам Ҳаққа аёнроқ эканини ҳис этиб турди. Сув юзида содир бўлиб турган ҳодиса шайх ниятини амалга ошириши учун парвардигор юборган бир восита эди. У тангри таоло яратган имкониятдан фойдаланиб, муридлари қошида ибрат намунасини кўрсатиб, сабоқ берди.

Муаллиф бу ҳикоят орқали авлиёларнинг оддий солих инсонлардан фарқини, уларни юксалтириб турувчи фазилатларини кўрсатиб бермоқчи бўлади. Зуннун тимсолида шоир ўзи васф этган авлиёларнинг ўзига хос қиёфасини яратар экан, ҳикоят сўнгидаги мазкур хулосасини ҳам ўзи назм силкига тортган барча авлиёларга тааллуқан эътироф этади.

Ҳикоятдан сўнг «Таҳрир хотимаси, покдил ва равшанзамир пирдан дуъо умидида» деб номланган боб келади. Муаллиф пиридан дуо умидида ушбу асарни катта ихлос билан ёзгани ва шу чин ихлоси туфайли Муҳаммад Мустафо ҳадисларида айтилганидек, нури сафога эришиши мумкинлигини баён этади. Сайидахмад Васлийнинг «Назм ус-силсила» асари ҳақидаги мухтасар маълумот ушбу мулоҳаза ва таҳлилнинг ўзиёқ асарнинг илмий ва бадий қиммати, тарихий аҳамияти хусусида жиддий эътиборга лойиқ маълумот беради. Шу нуқтаи назардан ҳам асарнинг давлат тили ва лотин ёзувида қайта чоп этилиши мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

НЕОМИФОЛОГИЗМ ВА УНИНГ ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИДА ТУТГАН ЎРНИ

**М. Отажонова,
ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти катта
илмий-ҳодим изланувчиси, ф.ф.н.**

Маълумки, адабиётшуносликда қайд этилишича, ҳозирги замон жаҳон адабиётида мифологик тафаккур усули, мифик сюжет ва образлардан фойдаланиб ижод қилиш анъанаси «мифологизм»,¹ «замонавий мифологик наср»,² «мифологик антропология»,³ «мифологик моделлаштириш», «номлар мифологияси», «неомифологик наср»,⁴ «мифопоэтик талқин», «иккиламчи мифологизация», «мифореставрация», «реимифологизация»,

¹ Мелетинский, Е.М. Поэтика мифа / Е.М. Мелетинский. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. — С.290-296.

² Бу ҳақда қаранг: Козолупенко Д.П. Миф на гранях культуры (системный и междисциплинарный анализ мифа в его различных аспектах: естественно-научная, психологическая, культурно-поэтическая, философская и социальная грани мифа как комплексного явления культуры). - М.: КАНОН+, 2005; Яна ўша. Козолупенко Д.П. Мифопоэтическое мировосприятие). - М.: КАНОН+, 2009.

³ Савельева В.В. Художественная антропология. — Алматы: 1999, — С.23-24.

⁴ Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. — М., 1996. — С. 34.

«иккиламчи семиотизация», «бадий мифологизм» каби атамалар остида ўрганилиб келинмоқда.

Қадимги мифлар ва мифологик тасаввурлар силсиласининг ҳозирги адабий жараён ижодий қайта идрок этилиши натижасида яратилган бадий асарлар «неомифологик адабиёт», «мифоцентрик адабиёт», «мифоген адабиёт»¹ каби терминлар билан юритилмоқда. Бу тип бадий асарлар моҳиятини ўзида нисбатан мукамал ифодаладиган «неомифологик адабиёт» атамаси таниқли фольклоршунос олим Е.М.Мелетинский томонидан илк бор илмий муомалага киритилган бўлиб, аслида мифнинг бадий адабиётдаги турли-туман поэтик талқинларини умумлаштирувчи термин сифатида қўлланилган.

Ёзма адабиётдаги бу йўналиш XX аср сўз санъати ривожига муҳим роль ўйнаган «неомифологик онг» билан боғлиқ. Е.М.Мелетинскийнинг аниқлашича, воқеликни неомифологик онг воситасида англаш ва талқин қилиш анъанаси илк бор XIX асрда - Достоевский романлари ҳамда Вагнернинг песаларида намоён бўла бошлаган. Бадий талқиннинг неомифологик характер касб этиши, биринчидан, адабиёт, санъат ва маданият намояндалари орасида архаик ва классик мифларни ўрганишга бўлган қизиқишнинг тубдан янгиланиши ва изчиллик касб этиши билан белгиланади. Бинобарин, полифоник романларнинг юзага келишида ҳам неомифологик онг муҳим ўрин тутган. Иккинчидан, мифологик сюжетлар ва мотивлар бадий асар сюжет-композицион қурилишида фаол қўлланила бошлаши ҳам неомифологик адабиётнинг ўзига хос белгиларидан бири ҳисобланади. Миф сюжетида фойдаланишнинг ёрқин намуналаридан бири ёзувчи Ж.Жойснинг «Улисс» романи бўлиб, муаллиф —Одиссея|| афсонаси ва унга ёндош мифларни ўз асарида тасвирланган воқеликнинг иккинчи планида параллел қўллаш орқали ўзига хос мифопоэтик талқинни яратган.

XX асрнинг 20-йилларидан эътиборан, яъни жаҳон адабиётида модернизм энг гуллаган даврда деярли ҳар бир ижодкор ўз асарини ёзиш давомида у ёки бу даражада мифга мурожаат қилиши анъанага айланди. Хусусан, Т.Манн томонидан ёзилган «Сехрли тоғ» романи етти йил мобайнида маъбуда Венеранинг мўъжизали тоғида урмгузаронлик қилган қўшиқчи Тангейзер ҳақидаги миф

¹ Хализев В.Е. Мифология XIX-XX веков и литература// Вестник МГУ. - серия 9. - №3, 2002.- с.7

сюжети асосига қурилган бўлса, шу муаллифнинг «Юсуф ва унинг оғалари» асари сюжетининг генетик асослари ўлиб-тирилувчи маъбудлар тўғрисидаги қадимги культ мифлари, шунингдек, «Инжил», «Таврот» афсоналарига бориб тақалади. М.Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романида, шунингдек, Фолькнер асарларида ҳам «Инжил» асотириланинг бадиий қайта ишланиши ҳолати кузатилса, Кафканинг «Жараён», «Қалъа» каби асарларида антик мифлар билан «Таврот» сюжетларининг уйғун талқини кўзга ташланади.

Жаҳон адабиётидаги неомифологизм қуйидаги икки хусусияти билан алоҳида ажралиб туради:

1) бадиий асар матнида анъанавий архетиплар (миф, афсона, эртак ва ҳ.к.) ва дунё халқлари мифопоэтик тафаккури учун муштарак ҳисобланган универсал мифологемаларни қўллаш;

2) адибларнинг архаик ва классик мифология арсеналидаги сюжетлар, образлар, тимсоллар-метафорик атрибутлар, анъанавий мотивлар асосида ўз «мифосхемаси»ни яратиши.

Истиқлол даври ўзбек насрининг бадиий ривожини ўзида мужассамлаштирган етакчи тамойиллардан бири неомифологизм бўлиб, адибларнинг ўз поэтик ниятини ифода этишда қадимги мифлар сюжетида фойдаланиб, замонавий мавзуларни янгича талқин қилишлари устувор йўналишлардан бирига айланиб бормоқда.

Ўзбек адабиётида мифология билан бевосита алоқадор бўлган «универсал мифопоэтик манбалар» (миф ва мифологик афсона сюжетлари, мифологик тасаввурлар, образлар, тимсоллар)дан фойдаланиш усуллари ҳозирги адабий жараёнда янгича тамойил касб эта бошлади: ўзбек мумтоз адабиёти намояндаларининг мифологик сюжетларни ижодий қайта ишлаш билан боғлиқ бой анъаналари ҳамда мифопоэтик моҳият касб этган жаҳон адабиётининг энг илғор тажрибаларини ўзида яхлит ҳолда мужассамлаштирган адиблар фаолиятида «миф ижодкорлиги», яъни бадиий идрок этилган воқеликни мифик тафаккур мезонлари асосида рамзий-метафорик тасвирлашга мойиллик кучаяётганлиги яққол сезилади. Ҳозирги ўзбек насри қадимги мифлар билан тўғридан тўғри алоқадор бўлмай, балки фольклор орқали боғлангандир. Яъни ёзма «адабиёт фольклор орқали мифологияга

бориб тақалади».¹ Фольклор асарларининг сюжет-композицион қурилишида сақланиб қолган қадимги мифология анъаналари халқимиз поэтик тафаккурининг шаклланишида қанчалик муҳим роль ўйнаган бўлса, бугунги ёзма насрнинг бадиий тақомилига ҳам шунчалар жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Ҳозирги ўзбек насрининг мифопоэтик қиёфасини кенг кўламда таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, унда миллий фольклор анъаналаримиз орқали етиб келган архаик мифология, антик давр Шарқ (араб, форс-тожик, ҳинд, хитой ва ҳ.к.) асотирлари комплекси, Европа халқлари классик мифлари (юнон, рим мифологияси), зардуштийлик мифологияси, исломий асотирлар ва бошқа хил турли-туман мифопоэтик анъаналарнинг мураккаб архетипик комплекслари ҳамда бадиий-контекстуал конструкциялари мавжуддир. Мифопоэтик талқиннинг ҳозирги ўзбек насридаги энг янги ва айти пайтда, ўзига хос талқинларидан бири «миф ижодкорлиги» ёки «муаллиф неомифологизми»дир. Неомифологизмнинг бу кўринишлари воқеликнинг оламни асотирий англаш воситасида тасвирлаш анъанасининг архаик миф сюжетлари билан бевосита алоқаси бўлмаслиги, мифопоэтик талқиннинг нисбатан эркинлиги, адибнинг «ўз мифологемалари»ни яратишга интилиши тамойилининг устуворлик қилиши, бадиий ифоданинг миллий характер касб этиши, жаҳон адабиётидаги мифологик наср намуналари билан уйғунлик ҳамда янгича шаклий изланишлар билан характерланади.

Бу жараён нафақат ҳозирги ўзбек насри, балки Марказий Осиёдаги кўпгина халқлар адабиётидаги кечаётган жараёнлардан бири ҳисобланади. Хусусан, «муайян жанрга мансублик хоссаларидан холи бўлган, анъанавий бадиий-эстетик ва ғоявий-мафкуравий стереотиплар қолипига сиғмайдиган, неомифологизм ва неофольклорий тафаккурга постмодернистик муносабат ифодаси сифатида яратилган»² модернистик ва постмодернистик йўналишдаги қозоқ романларида ҳам мифопоэтик талқин устуворлиги кўзга ташланди.

Янги давр ўзбек ёзувчиларидан Омон Мухтор ижодий мероси намунаси бўлган «Ффу», Улуғбек Ҳамдам қаламига мансуб —Исён

¹ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. - М.: Наука, 1976. – С.277.

² Сафронова Л.В. Постмодернистские процессы в современной литературе Казахстана // Инновационные явления в современной культуре Казахстана: материалы международной научно-практической конференции. –Алматы: 2008. - С. 95-102.

ва итоат», Исажон Султоннинг —Боқий дарбадар», —Озод» романларида ҳам мифологик тасаввур имкониятларининг ишга солинганлиги, бадий ўзлаштирганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Шунингдек, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Назар Эшонқул, Шойим Бўтаев, Асад Дилмурод каби адибларнинг асарларида ҳам мифологизмнинг ўзига хос тарзда бадий талқин қилиниши юқоридаги фикрларни тасдиқлайди.

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ТЎПЛАШ ВА УЛАРНИ АРХИВЛАШТИРИШ

Н. Очилов, ҚарДУ, ф.ф.н.

Халқимиз томонидан яратилган маданий мерос ёдгорликларига эътибор, ғамхўрлик, уларни ҳар томонлама ўрганиш имкониятларининг ҳуқуқий асослари яратилганлиги бир қатор қарор ва қонунларимизда белгиландики, бундай хусусиятлар ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарини тарғиб қилишнинг кенг имкониятларини юзага келтирди. Мустақиллик йилларида бу каби ишларни изчиллик билан амалга ошириш анча жонланди. —Алпомиш достони яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш тўғрисида»[1], —Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»[2], —2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида»[3]ги қарор ва қонунларида моддий ва маданий мерос намуналаридан фойдаланиш, уларни асраш, авайлаш, келгуси авлодга етказиш ҳамда ёш авлодни маънавий камол топтириш ва улар тарбиясида ушбу ёдгорликларнинг катта аҳамиятга эга эканлиги таъкидланган. Мазкур —Давлат дастури»да —Ўзбекистоннинг қадимий фольклор ва анъанавий ижрочилиги сақланиб қолган Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Навоий, Бухоро, Хоразм вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Фарғона водийси бўйлаб комплекс фольклор экспедициялари уюштириш» асосида номоддий маданий мерос ёдгорликларининг ноёб намуналарини тўплашга алоҳида эътибор қаратилган. Шулардан келиб чиққан ҳолда Жанубий Ўзбекистон воҳасида мавжуд жонли ижро ва ижодкорлик билан боғлиқ номоддий

маданий мерос намуналарини ёзиб олиш, тўплаш мукаммал бадий нусхаларини чоп эттириш, тадқиқот объектига айлантириш, электрон фондини яратиш долзарб вазифалардан ҳисобланади. Ҳудудда фаолият олиб бораётган бахшилар ижроси ва репертуари, дostonларда туркумлилик ва вариантлилик, бадий маҳорат масалалари ва этнопедагогик хусусиятлар, мавсумий ва оилавий маросимлар фольклори, болалар фольклори, табиат ва коинот билан боғлиқ билим ва кўникмаларга алоқадор халқ қарашлари ва удумлари, халқ насрига алоқадор жанрлар, фольклор-этнографик жамоалари репертуарлари таҳлилий ўрганилиб, ёзиб олинган намуналарини чоп эттириш, электрон фондини яратиш ҳамда уларни архивлаштиришнинг илмий методларини ишлаб чиқиш зарур. Ҳудудда мавжуд фольклор ижрочилик ва ижодкорлик санъати, маросим ва маросимга алоқасиз жанрлар, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хослиги, локал хусусиятларини аниқлаш, уларнинг халқ маънавий-маданий ҳаётида тутган ўрнини илмий-назарий асосда таҳлил қилиш, ушбу намуналарни ёзиб олиш, тўплаш, чоп эттириш ва электрон фондини яратиш каби масалаларни кечиктирмасдан йўлга қўйиш лозим.

Бугунги кунда ҳам воҳада жонли оғзаки жараёнларда давом этаётган номоддий маданий мерос намуналарини ёзиб олиш, тўплаш ва электрон фондини яратиш тарихий фольклорий жараён динамикаси ва постфольклор масалаларини илмий-назарий ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Воҳа номоддий маданий мерос намуналари қуйидаги кўринишларда сақланиб келмоқда. Биринчидан, Жанубий Ўзбекистон номоддий маданий мерос ёдгорликлари таркибида бахшичилик санъати алоҳида ўринга эга. Воҳада бахшичилик санъати қадимий анъаналар асосида етиб келганлиги, Шеробод, Чироқчи, Қамай, Бойсун, Бешқўтон поэтик мактабларининг фаолият кўрсатганлиги, уларнинг ўзаро алоқаси, бахшичилик санъатининг ўзига хослиги, бахши шахси ва унинг дoston ижро этиш маҳорати, дoston ижро этишда сўз ва соз мутаносиблиги, бахшичиликда устоз-шогирдлилик анъанаси ва оилавий шажаранинг ўрни, анъана ва бадиҳа, бахшининг индивидуал ижроси, дostonларда туркумлик ва вариантлилик, бадий маҳорат масалалари, воҳа бахшилари ижросида янгича талқинларнинг юзага келиши, ёзма манбаларнинг бахши ижодига таъсири, бахшининг эпик хотираси, билими ва дунёқараши билан боғлиқ масалалар илмий-назарий ўрганилади. Аввало, воҳа

бахшилари ижросидаги локал хусусиятлар истеъдодли бахшилар репертуаридан терма ва дostonларни ёзиб олиш, уларнинг энг мукамалларини қиёсий таҳлил қилиш асосида чоп этириш, электрон вариантларини архивлаштириш ишларини йўлга қўйиш лозим.

Иккинчидан, Қашқадарё, Сурхондарё ҳудудларида бугунги кунда ҳам сақланиб қолган, халқ эътиқодий қарашлари билан боғлиқ мавсум маросим фольклор намуналарининг магик-ритуал ва функционал хусусиятлари, маиший ҳаёт билан уйғунлашиш ҳолатларини кўрсатиш, ёмғир чақириш маросимида ижро этилувчи —Суст хотин», шамол чақиришга оид —Ё Ҳайдар», қаттиқ шамол бўлганда уни тўхтатиш учун —Чоймомо» ҳамда —Обло барака», —Қўш ҳайдаш», —Бойчечак», —Ё рамазон» ва —Наврўз» байрамига оид мавсумий фольклор намуналарини ҳудудий ўхшаш ва фарқли томонларини қиёсий таҳлил қилиш, матндаги магик-мифологик хусусиятларининг трансформациялашиш ҳолатларини кўрсатиш, маросим жараёнида ижро этилувчи матнларда воҳа аҳолисининг этник табиатига хос анъаналар ва удумларининг сақланиш ҳолатлари, уларни жонли тасвирини электрон нусхаларини яратишдан иборат.

Учинчидан, ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодининг қадимий намуналари оилавий-маросимлар фольклори таркибидаги айтим-олқишлар, қўшиқлардан иборатдир. Инсоннинг яшаш шароити, ҳаёт кечириш тарзи, турли-туман урф-одат, маросим ва байрамларида акс этган. Улар умумий ўхшаш хусусиятларга эга бўлса-да, воҳа этник хусусиятларидан келиб чиқиб, маросимнинг ўтказилиш ва ижродаги фарқлар ҳам мавжуд. Биргина оталар ва боболар томонидан куйланадиган —Ҳуйя»лар, фарзанд туғилиши, чақалоқнинг бешик даври, ёш ва суннат тўйлари, никоҳ тўйи, инсоннинг ўлими билан боғлиқ йиғи-йўқловларда, шунингдек, болаларнинг улғайиш эҳтирослари билан боғлиқ айтим-олқишлар, эркаламалар, овутмачоқ, ялинчоқ, ҳукмлагич, чалғитма, чорлама, гулдур-гуп, санама, айтишма, масхараламалар, номаросим лирикаси ҳисобланмиш лирик қўшиқлар, меҳнат қўшиқлари, фольклор-этнографик жамоалар репертуаридаги мавсум ва маросим қўшиқларини ёзиб олиш, электрон вариантларини яратиш ва архивлаштириш, ҳамда уларнинг тадқиқ қилиш ишларини амалга ошириш лозим.

Тўртинчидан, Жанубий Ўзбекистон воҳаси номоддий маданий мерос намуналари таркибида оммавий жанрлардан мақол, топишмоқлар, ҳали ёзиб олинмаган табиат ва осмон жисмлари билан боғлиқ халқ эътиқодий қарашларини акс эттирувчи ёдгорликлар учрайди. Шунингдек, деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик ва бошқа мавзулар доирасида халқ жонли нутқида мавжуд, аммо ёзиб олиниб, чоп этирилмаганлигининг ўзиёқ бу каби ишларни тезлаштиришни таққозо этмоқда. Воҳада афсона, ривоят, нақл, латифа, эртақ каби фольклорнинг насрий жанрлари ҳам халқ ижоди билимдонлари – оналар, оталар, боболар, момолар хотирасида сақланиб келаётганлиги, уларни кечиктирмасдан ёзиб олиб чоп этириш фанга кўплаб янги маълумотларни беради. Шунингдек, юқорида таъкидланган жанрларни ҳудудий ўрганиб, таҳлил қилиш халқнинг миллий анъаналарга бўлган қизиқиши, бадиий-эстетик тафаккурининг бой эканлигидан далолат беради. Зеро, бу каби ёдгорликларда халқнинг асрий тажрибалари, панд-насиҳатлари, ҳаётга, табиатга, инсон ва жамиятга фалсафий қарашлари ифодаланганлиги билан диққатга сазовор.

Жанубий Ўзбекистон номоддий маданий мерос ёдгорликларининг электрон фондини яратиш ҳамда архивлаштиришда картографик метод усулидан фойдаланилади. Бунда воҳа бахшиларида ёзиб олинган дoston вариантлари, мавсум-маросим ва оилавий-маиший маросимлар, фольклор-этнографик жамоалар репертуаридаги локал хусусиятлар билан боғлиқ ижро жараёнлари ҳамда фольклорнинг кичик насрий жанрдаги намуналарининг электрон намуналари СД форматида архивлаштирилиб, илмий таҳлил қилинади.

Хулоса қилиб айтганда, Жанубий Ўзбекистон номоддий маданий мерос ёдгорликларини тўплаш, чоп этириш, электрон фондини яратиш, архивлаштириш ва илмий таҳлил қилиш орқали халқимизнинг бой маънавий мероси, урф-одатлари, анъаналарини асраб-авайлаш, бойитиш, уларни кенг тарғиб қилиш ва ёш авлод онгига бадиий қадриятларни янада чуқурроқ сингдириш ҳамда уларни миллий-руҳий тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. —Алпомиш|| достони яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш тўғрисида // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 13 январдаги қарори.

2. —Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2001йил 30 августдаги 269-П сонли қарори.

3. —2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги қарори.

ERTAKCHILIK VA DOSTONCHILIK ANʻANALARIDA IJODIY SINTEZ MUAMMOLARI

S. Jumayeva, QarDU, f.f.n.

Asrlar osha davr tahririga uchrab, sayqallashib, goʻzal shakli, chuqur va teran mazmuni bilan bizgacha yetib kelgan ertaklar hanuzgacha eng sevimli, eng jozibali xalq kitobi boʻlib yashab kelmoqda. Xususan, —Ozodachehra, —Tuhmatga uchragan kelin nomli ertaklar oʻzbek anʻanaviy ertakchiligida oʻziga xos oʻrin tutadi. Ertaklarning qoraqalpochka varianti —Vafo savdogar gʻoyaviy – badiiy xususiyatlari, syujet va obrazlari tizimiga koʻra mushtaraklik kasb etadi. Shuningdek, bu mushtaraklik ikki millat vakillarining orzu-umidlari, psixologiyasi, turmush tarzining oʻziga xos uygʻunligida aks etadi.

Ertaklarning oʻzbekcha variantida hikoya qilinishicha, Ozodachehra Balx shahri podshosining chevarasi. Qizning otasi Said savdogar boʻlib, xotini dunyodan oʻtgach, qizini bobosi podshoning huzurida qoldirib, savdo ishi bilan safarga ketmoqchi boʻladi. Podshoning maslahati bilan Ozodachehra shayx Saʼnon huzurida qoldiriladi. Qizdagi latofatni koʻrgan shayx qabih niyatni oʻylab, unga tajovuz qilmoqchi boʻladi. Qiz esa uni obdasta bilan urib qochadi. Sharmanda boʻlgan shayx qizni odobsizlikda ayblab, podshoga arz qiladi. Vazirning aralashuvi bilan qiz oʻlimdan qutuladi va uning favqulodda hodisalarga toʻla sarguzashtlari boshlanadi. Shahzoda Baxt bilan turmush quradi, lekin vazirning oʻgʻli unga xiyonat qiladi, irodali va abjir qiz qirq qaroqchini oʻldiradi, choʻpon yigit kiyimida yurtiga keladi va voqealar soʻnggida dushmanlik qilganlar jazolanadilar.¹

¹Oʻzbek xalq ertaklari. 1-tom. -Toshkent: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1963, 142-152-b.

Qoraqalpoqcha ertak matnida syujetning bu tayanch nuqtalari saqlangan holda qator o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Chunonchi, ertak qahramoni – qizning nomi Qunduz, yurti Chin mamlakatidir. Otasi Vafo savdogar esa podshoning kuyovi bo'lib, uning podsho qizini safardan qaytishda ko'rib qolib, katta qalin (yuz bosh tosh tuya, yuz ot, yuz echki, yuz tilla) evaziga uylanishi, Qunduzning tug'ilishi va unga otasining mehribonligi kabi voqealar birmuncha kengroq bayon etilgan. O'zbekcha matndan farqli o'laroq, bunda razil shayxning ismi aytilmay, hazrati pir deb yuritiladi.¹

O'zbekcha matn variantidagi vazir o'g'li o'rnida bu yerda shahzoda yigitlarining boshlig'i xoinlik qiladiki, bu ham qoraqalpoq ertaklari matnida uchraydigan tipik belgilaridan biridir.

Bu epik sujet qoraqalpoq xalq baxshisi Qurbonboy jirovning —Qanshayim|| dostoniga zamin bo'lgan. Biroq mazkur ertaklar jirov talqinida qator motiv va obrazlar qayta ishlovi bilan sayqallanib o'ziga xoslik kasb etadi, har bir variantning ayrim spetsifik xossalari yorqin ko'zga tashlanadi. Doston syujeti rivoji ikki qismga ajratilganda, buni yaqqol ko'rish mumkin. Birinchi qism – otaning hajga ketish uchun tayyorlanib, qizi – Qanshayimni mulla Mushkilga qoldirishi, qizning esa mulla niyatini payqab, uni fosh etishi va otasi tomonidan cho'lga eltib tashlanishidir. Ikkinchi qism – Qanshayimning cho'ldan topib olinishidan keyingi sarguzashtlaridir. Birinchi qism mazmuni har ikkala matn variantida deyarli bir xil (faqat nashr nusxasida qizning otasi Sulaymon Sardaqlining yetmish yashar xoni deyilsa, qo'lyozma nusxada Qumkent shahridan Salimboy degan kishi deb ko'rsatiladi)².

Birinchi qism xiyla barqaror bo'lib, ertak syujetidan to'g'ridan-to'g'ri transformatsiya qilinganligida namoyon bo'ladi. Xarakteriga ko'ra ham bu qism voqealari ijrochidan jiddiy o'zgartishlar talab qilmaydi, balki fabulaning yorqin ifodasiga va kulminatsiyasiga zamin hozirlashga xizmat qiladi. Shu ma'noda bu qism qoliplashgan an'anaviy boshlanmadir. Ikkinchi qism voqealari oqimi esa dostonga xos epik ko'lam, personajlarni ideallashtirish va boshqa shakliy komponentlarni taqozo qiladiki, bunda endi ertakka xos tasvir me'yori dostonga sig'may qoladi. Shuning uchun ham baxshi ertak syujeti motivlari, hayotiy qamrovi, she'riyati va boshqa qismlariga epos talabi nuqtayi nazaridan yondoshadi. Bu jarayon esa ijobiy bo'lib, dostonchining epik an'analarning qanchalik o'zlashtirganiga, individual uslubiga,

¹Qoraqalpaq folklori. 1-tom. – Nukus: 1977, 200-210 – b.

²Maksetov K. Karakalpakskiy epos.- T.: Nauka, 1977, 170-173.

salohiyatiga va boshqa omillarga bog'liqdir. Shuning uchun ham ertaklarning asosini tashkil etgan syujet dostonga o'tganda unga ba'zi obrazlar va epizodlar qo'shilgan, voqealar tasviri kengroq aspektda, she'riy va nasriy qismlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida bayon etilgan. Dostonga kiritilgan Abdulla obrazini ertakda uchratmaymiz. Qanshayimning akasi bo'lgan bu obraz o'z singlisining sofligiga ishonadi, unga achinadi, otasini ishontirish uchun qizning ko'ylagini cho'pondan olgan qo'y qoniga bo'yab keladi. Ertaklarga xos bo'lgan bu xususiyat dostonning ta'sirchanligini oshirib, uning yanada qiziqarli bo'lishiga xizmat qiladi. Qanshayimni cho'ldan topib olib, unga uylangan kishi har ikkala variantda ham Abdurahmon deb ataladi. Lekin u kitobda botir, qo'lyozmada esa Yunon shohi deb ta'riflanadi. Ham shoh, ham botir sifatida u dostonchi idealini ifodalab, Sardaqli va Yelpeng mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro urushga chek qo'yadi va xalqlar birodarligini ta'minlaydi. Bizning kuzatishimizcha, dostonning nashr varianti o'zbek ertagi asosida paydo bo'lib, unga ba'zi qoraqalpoq qahramonlik dostonlaridagi an'anaviy jang epizodlaridan birini kiritib (Temirxon va Abdurahmon olishuvi), asarning tasvir kuchini oshirgan. Qo'lyozma varianti esa bevosita qoraqalpoq ertagi ta'sirida paydo bo'lib, ertakka xos syujet chiziqlari, badiiy uydirma va fantaziya izlari saqlangan.

Anglashiladiki, dostonda sehr va mubolag'a ertakdagiga qaraganda ancha cheklangan bo'lib, badiiy tasvir va hayotiylik yetakchidir. Obrazlar ham umumiy tarzda emas, balki aniqlashtirilib, xatti-harakatlar, kechinmalar orqali tasvirlanadi. Voqealar bayonida har bir janrga xos uslub - ertakda lo'ndalik va qisqalik, dostonda esa detallashtirish ustunlik qiladi. Dostonga asos bo'lgan voqelik ertakdan o'zlashish jarayonida fantastik unsurlarni hayotiy belgilarga almashtira boshlab, yangi janrning o'z komponentiga aylanib qolgan. Qahramonlari turli toifaga mansub bo'lgan dostonlarda ularning xarakter xususiyatlari ijtimoiy ziddiyat va adolatsizlikka qarshi kurashda ochiladi. Shuningdek, ertakdagi muhim epizodlar o'zaro uyg'unlashib, dostonning epik negizini tashkil etganki, bu ijtimoiy, maishiy mavzuni ko'tarinki usulda bayon etishda imkon bergan.

Xulosa qilib aytganda, —Qanshayim|| o'zbek va qoraqalpoq ertaklari bilan epos an'alarining ijodiy sintezi namunalari sifatida vujudga kelgan yuksak badiiy qimmatga ega asar sanaladi. Unda har ikki turkiy xalqlar ertaklari an'analari syujeti barqarorlashgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qoraqalpaq folklori. 1-tom. – Nukus: 1977, 200-210 – b.
2. Maksetov K. Karakalpakskiy epos.- T.: Nauka, 1977, 170-173.
3. O'zbek xalq ertaklari. 1-tom-Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1963, 142-152-b.

ЗАВҚИЙ ИЖОДИДА НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

**Ф. Каримова, НамДУ доценти, ф.ф.н.
С.Юлдашева, НамДУ талабаси**

Маълумки ўзбек шоирлари Навоий ғазалларига кўплаб мухаммаслар боғлаганлар. Жумладан, Завқийнинг Навоий ғазалларига боғлаган 3 та мухаммаси мавжуд. Улардан устознинг

Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг зор-зор,
Ким, соладур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушкан хор-хор,-

матлабли ғазалига боғлаган мухаммаси муваффақиятли чиққан:

Кўзларим васл интизори бирла бўлди чор-чор,
Печи зулфи ёдида мен гўёйи бемор-мор.
Бора-бора бўлди ҳажр андуҳи кун душвор-вор,
Дўстлар, мен телба аҳволига йиғланг зор-зор,
Ким, соладур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушкан хор-хор.

Ошиқнинг кўзлари ёр васли йўлида нигорон, тўлғонган сочлари ёдида бемор, ҳажри ғами кўнгилда кундан-кун кучайиб бормоқда. Кўнгилдаги тиканлар, ёрнинг қийноқлари туфайли бутун вужудини аланга чулғайди. Ҳажри туфайли телба бўлган ошиқ менинг аҳволимга зор-зор йиғланг, дея нола қилади. Юқоридаги уч мисрадаги Завқий фикрларига кейинги икки мисрадаги Навоий мисралари хулоса бўлган.

Завқийнинг "Эй, сабо, биздин дуо ул лавҳи хандонимға айт", "Мен киби ҳеч ким жаҳонда ошиқи зор ўлмасун", "Ёр келур замона йўқ келмаса келмасун нетай" мисралари билан бошланувчи ғазаллари Навоий ғазалларига битилган назиралардир.

Навоийнинг:

Эй, сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимга айт,-

матлаъси билан бошланувчи ғазали ишқий мавзуда яратилган. Унда маъшуқанинг висолига интиланган ошиқнинг ҳижрон туфайли чекаётган нола-фигонлари, азоб-уқубатлари ўз ифодасини топган. Завқийда еса бу ғазал Мирзо Зиёхон исмли шахсга бағишланган:

Эй, сабо, биздин дуо ул лавҳи хандонимга айт,
Жумла дардимни табиби, яъни дармонимга айт.
Завқий бечора арз айлаб сабога йиғлади,
Эй сабо, албатта ул Мирзо Зиёхонимга айт.

Маълум бўлишича, Мирзо Зиёхон Завқийнинг яқин кишиларидан бўлган, майхўрликка берилган, кўпчиликнинг эътиборидан қола бошлаган. Чунки шоирнинг қуйидаги мисралари бежиз эмас:

Кўнгул нечук дарду алмдир масту бепарво юриш,
Халқ аро бир дам ниқобдин очмасун норимга айт.

Завқийдан кўпчилик дўстлари, яқинлари хабар олиб туришган. Лекин Мирзо Зиёхоннинг дараги йўқ. ҳар кимнинг ўз иши, ташвишлари бор. Лекин дийдор ғанимат. Талмеҳ санъати орқали ўзини Юсуфга қиёслаган шоир ўз Яъкуби Канонига хабар етказишларини сўрайди:

Даҳр аро келган кишилар ҳар бири бир ишдадур,
Жумлани ишдин қўярму шоҳи хўбонимга айт.
Юсуфи Мисрий каби зиндони ғамда қолғоним,
Чоқ ичинда ётқоним Яъкуби Канонимга айт.

Бу назира-ғазал шоир умрининг кейинги босқичларида яратилган бўлса керак. Шоир Навоий ғазалининг вазн, қофия, радифини сақлаган ҳолда ўзига хос ғазал яратганлигининг гувоҳи бўламиз.

Завқий ижодидаги муҳаббат лирикасининг яхшигина намуналаридан бири унинг "Келмаса келмасун нетай?" радифли ғазалидир. Бу ғазал Алишер Навоийнинг:

Ғар аламинмға чора йўқ бўлмаса бўлмасун нетай,
Ғар ғамима шумора йўқ бўлмаса бўлмасун нетай?

матлаъси билан бошланадиган шўх ва жозибали ғазалига назира тарзида яратилган. Навоийнинг бу ғазали машҳур бўлиб, унга кўпчилик шоирлар жавоб ёзадилар. Навоий ғазали соф ишқий мавзуда бўлиб, ошиқ ички кечинмалари, дарду изтироблари тасвирланган. Завқий ғазалида ишқий мазмун ёнига ижтимоий мазмун ҳам қўшилган. Яъни ошиқ ижтимоий аҳволи тилга олинади, ошиққа "дому дона йўқ", маъшуқасини таклиф этишга уйи, сарф этишга "хазона"си йўқ. Бу ғазал шоирнинг камбағаллигидан зорланиб ёзган ижтимоий мазмундаги мисралар билан якунланган:

Кўз тикиб қудумиға тоқай ўлурман интизор,
Илмаса кўзга кулбами келмас келмасун нетай.

Завқий ўз назирасида Навоий ғазалининг вазнини, мисра тузилишини ва бошқа шаклий услубий хусусиятларини сақлагани ҳолда уни мазмунан бойитади, ғоявий йўналишини чуқурлаштиради.

Умуман, Завқий Навоийни устоз деб билган ва шоир анъаналарини муваффақиятли давом эттирган ижодкордир.

ТАБИБИЙ ВА САЪДИЙ

Ж. Маҳмудов, ф.ф.н.

Бир кеча Жомий туш кўради. Тушида фаришталар ширинликлар солинган патнисни кўтариб, қаергадир борар эдилар. —Бу патнисларни қаерга олиб боряпсизлар, деб сўрайди. Жавоб берадилар:

- Саъдийга. Сўрайди: - Нега? Айтадилар: - Бир байт шеър марҳамат қилганлари учун:

*Барги дарахтони сабз дар назари ҳушёр
Ҳар варақаш дафтарист, маърифати кардигор.*

Таржимаси:

*Кўм-кўк дарахтлар ҳушёр одам наздида
Ҳар варағи дафтардир, яратувчининг маърифати.
("Нафаҳот ул-унс"дан)*

Хоразм адабий муҳитининг кўзга кўринган вакили Аҳмад Табибий форсий девонларидан бири —Тухфат ус-султон|| жамланган 7083 инвентар рақамли қўлёзмада иккита —Мусаддаси ба тариқи тазмин|| (Тазмин услубида ёзилган мусаддас) сарлавҳали шеърлар келтирилган бўлиб, бири айнан Саъдийнинг юқоридаги байтига боғланган. Маълумки, мусаддас жанри классик адабиётнинг машҳур жанри бўлиб, Фурқатнинг —Сайдинг қўя бер сайёд|| матлаъли мусаддаси биз учун ёд бўлиб кетган. Мусаддас жанрига, одатда, бирор воқеа ёки бошқа бир шоирнинг муайян бир асари сабабчи бўлади. Бизнингча, Фурқатнинг юқоридаги асарига халқ орасида машҳур бўлган —Кийик воқеаси|| сабаб бўлган.

Дақиқназар шоир сифатида Аҳмад Табибий ҳам ўзидан аввалги мутафаккирлар асарларини синчковлик билан ўқиган ва ўрганган. Унинг ушбу қўлёзмада 2 та мусаддаси келтирилган бўлиб, уларни таҳлил қилганимизда фалсафий мазмунда эканлиги маълум бўлди. Улардан ҳар иккаласи —Мусаддаси ба тариқи тазмин|| (Тазмин усулидаги мусаддас)лар бўлиб, ҳар иккаласининг заминидида машҳур шоирларнинг шеърлари яширинган. Улардан биринчиси Шайх Саъдийнинг —Гулистон|| асарида келтирилган биргина байти асосига қурилган бўлиб, мазмунан бу дунёдаги барча мавжудот, алалхусус, наботот оламида Яратганнинг жамоли акс этганлиги тўғрисидадир. Бу эса фалсафадаги ваҳдат ул-вужуд ва ваҳдатуш-шуҳуд назарияларини ифодалайди. Саъдий Шерозийнинг машҳур байтидан таъсирланган Аҳмад Табибий унгага тазмин мусаддас боғлаган. Бу ҳам бежиз эмас, албатта. Зеро, кузатишлар шуни кўрсатадики, Аҳмад Табибий ҳам фалсафадаги —ваҳдат аш-шуҳуд|| ғояси издошларидан бўлган. Бунга унинг —Шўриши ишқ|| таҳаллуси билан шеърлар ёзган муаллиф ғазалига боғланган муҳаммаси ҳам далилдир. Машҳур француз адиби Андре Жид —Ер неъматлари|| асарида шундай дейди: —Ҳар яратилган

нарасада Яратувчидан бир нишон бор, аммо ҳеч қайсиси унинг розини очмайди.‖ (Ҳунармандий, Ҳасан. Андре Жид ва адабиёти форсий. –Техрон: Завар, 1970, -С.149).

Мазкур байт Абдулла Авлоний —Санойе нафиса‖ мақоласида ҳам келтирилади (Адабиёт. Мажмуа. Академик лицейларнинг 3-босқич ўқувчилари учун, 2-нашри.) Қуйида Аҳмад Табибийнинг мазкур мусаддасини тўла келтирамиз:

Мусаддаси батариқи тазмин (155^б – 156^а)

Ҳарчанд дар ин даҳри дун ҳаст ченин ошкор,
Хоҳий дар арзу само карда бас ашҳ қарор.
Жумла бувад санъати воҳиди зул-иктидор,
Гарчи шажарҳо дар ин боғ бувад бешўмор,
Барги дарахтони сабз дар назари хушёр,
Ҳар варақи дафтариист маърифати кирдигор.

Сўйи гулистон агар сохти ногаҳ гузар,
Пешу пас тў бакўн аз сари ибрат назар,
Ҳаст ҳама шоҳиди сунъи Худо сарбасар,
Бешнўв аз-ин нукта ке-у ҳаст бемўтаъбар,
Барги дарахтони сабз дар назари хушёр,
Ҳар варақи дафтариист маърифати кирдигор.

Ҳарчи дар ин гулистон ҳаст аён, эй рафиқ,
Хоҳики неку бувад, хоҳи бад он, эй рафиқ,
Хоҳики пайдо бувад, хоҳи неҳон, эй рафиқ,
Андак аз-онҳо касе кард баён, эй рафиқ,
Барги дарахтони сабз дар назари хушёр,
Ҳар варақи дафтариист маърифати кирдигор.

Эйки ҳамеша тўро жоҳ мақарар ғафлат аст,
Хўрдан тў дар жаҳон ҳар дам алаз неъмат аст,
Шоҳиди ширин лиқо, баҳри ту ҳам улфат аст,
Лек яқийн дон, ки ин қавл беҳ аз ҳикмат аст,
Барги дарахтони сабз дар назари хушёр,
Ҳар варақи дафтариист маърифати кирдигор.

УБАЙДИЙ ҲИКМАТЛАРИ ХУСУСИДА

М. Абдуллаев, ЎзР ФА ТАИ, ф.ф.н,

Ўзбек мумтоз адабиётидаги энг қадимий жанрлардан бири ҳикмат деб аталгандир. Илмий адабиётларда диний-ахлоқий мазмундаги шеърлар X асрлардан эътиборан ҳикмат деб юритилганлиги қайд қилинган. «Ҳикмат - ҳикматли сўз, сирли ва махфий калима, билимдонлик, донишмандлик ва фалсафа маъноларини акс эттиради».¹

Шунингдек, бу калима луғатларда «маърифати ҳақойиқи мавжудот»; илоҳий ахлоқ соҳиби бўлмоқ; ботилдан йироқлашиб, Аллоҳга мутлақ итоат; қаноат ва яратишдаги илоҳий ғоя; илми ладуний»², - деб шарҳланган.

Қуръони каримда «У ўзи истаган кишиларга ҳикмат берур» («Бақара сураси» , 269-оят), «Аниқки, биз Лукмонга ҳикмат ато этдик...» (Лукмон сураси», 12-оят), деган оятлар Қуръон сирларини билиш, насиҳат ва ўғит, илоҳий билимга эга бўлиш мазмунларини англатади. Мустақил шеърӣ жанр сифатида ҳам ҳикмат, энг аввало, Қуръони карим ва пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари заминида юзага келган. Туркий адабиётда биринчи бўлиб ҳикмат яратган Аҳмад Яссавийнинг:

*Мани ҳикматларим - фармони Субҳон,
Ўқуб уқсанг - ҳама маънийи Қуръон*³, –

дейиши ҳам бежиз бўлмагандир.

Маълумки, Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асари ўзбек адабиётида, хусусан, Яссавий мактаби шоирлари ижодида ҳикматнавислик анъанасининг муваффақият билан давом топишини таъминлаган диний, тасаввуфӣ мажмуадир. Яссавийдан кейин ўнлаб шоирлар ҳикмат шаклида қалам тебратган бўлсалар-да, улар орасида эътиборли ижодий ютуқларни қўлга киритганлари жуда кам бўлган.

А.Фитратнинг эътироф этишича, АЯссавийнинг «Адабиётда тутғон йўли содда, халқ шоирларимизнинг тутғон

¹Адабий тур ва жанрлар. 2-жилд. –Тошкент: 1992, 68-б.

²Иброҳим Чори. Тасаввуф луғати. Тафаккур, 1998, 1-сон. 122-б.

³Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. –Тошкент: 1992, 196-б.

йўллари дур... унинг ҳикматлари вазнда, қофияда, услубда халқ адабиёти аталғон шеърлар билан баробар юради».¹ Мана шунинг учун ҳам Яссавий тўртликлари туркий халқлар ўртасида кенг тарқалган ва алоҳида бир қизиқиш билан ўқиб ўрганилган. Ҳикматнависликда Яссавий анъаналарини давом этгирган мутасаввуф ижодкорлар, хусусан, Сулаймон Боқирғоний ўз ҳикматларида тил, вазн, қофия ва ифодада халқ шеърлятига ўхшашлик ҳамда яқинликка қатъий амал қилган эди. Балки ана шунинг учун ҳам унинг асарлари янада кенгрок тарқалиб, турли қадимий манбаларда алоҳида қайд этилгандир. Буни Фитратнинг «Қўлимизда бўлғон «Тазкиратул авлиёлар»нинг ҳеч бири А.Яссавийнинг «Ҳикмат»ларидан хабар бермаган ҳолда, ҳаммалари Ҳаким Сулаймон отанинг кўп «Ҳикмат»лари борлигини бир оғиздан айтиб турадилар»,² деган фикрларидан ҳам англаш мумкин. Турк олими М.Ф. Купрулузода ва А.Фитрат Сулаймон Боқирғонийдан ташқари ҳикмат жанрида унумли ижод қилган бир қанча шоирларнинг (Ҳуббий, Шамс, Иқоний, Қул Шараф, Фақирий ва бошқалар) номларини кўрсатиб ўтишган. Шулар орасида Қул Убайдий ҳам бор.

А.Фитрат «Қул Убайдий», «Убайдий», «Убайдулло» тахаллуслари билан ҳикматлар ёзғон бу одам бизнинг фикримизча, машҳур ўзбек хони Убайдуллохондан бошқа киши эмас»,³ дейди. Дарҳақиқат, А.Фитрат тахминда янглишмаган ва кейинчалик Убайдуллахоннинг Бухородан топилган девони унинг фикрлари тўғрилигини тўла тасдиқлаган эди.

Лекин А.Фитратнинг Убайдийнинг «Туркча ҳикматлар ёзиб-ёзмоғони»ни «масаланинг қоронғи томони» дея белгилаши ҳам асоссиз бўлмагандир. Чунки А.Яссавийга издош шоирларнинг тажрибалари инобатга олинмаганда, XV асргача адабиётимиз тарихида бевосита Яссавий анъаналарининг давомчиси ўларок қалам тебратган ижодкорлар кўзга ташланмайди.

Шайбонийларнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши ва бадий ижод билан шуғулланишлари туфайли Яссавий шахсиятига ва ижодиётига қизиқиш қайта жонланибгина қолмасдан, унинг ҳикматнавислик анъаналарини давом топтириш тамойили ҳам бошланган эди. Бу ҳаракатнинг бошида Муҳаммад

¹Яссавий ким эди? –Тошкент: 1994, 32-б.

²Яссавий ким эди? 36-б.

³Яссавий ким эди? 34-б.

Шайбонийхоннинг ўзи турарди. Унинг девонидаги ҳикматлар, айниқса, Яссавий шахсияти мадҳ этилган шеърлари ушбу даврони тасдиқлашга қодирдир. Шайбонийнинг ҳикматлари сон жиҳатидан унчалик кўп эмас, аммо улар Яссавий ва унинг ҳикматнавислик йўлига эътиборни жалб этиш нуқтаи назаридан, албатта, характерли.

Мана шунинг учун ҳам Убайдий ҳикмат ёзишга жиддийроқ киришиб, янада яхши ижодий ютуқларга эришган эди.

У бир шеърида Аҳмад Яссавий ҳақида шундай дейди:

*Барча машойих сарвари Хожа Аҳмад Яссавий,
Сонсиз муридлар раҳбари Хожа Аҳмад Яссавий,*

*Хизр отанинг ҳамраҳи, огоҳларнинг огаҳи,
Доим, «илоҳе», - «илоҳе» Хожа Аҳмад Яссавий,*

*Оллоҳ зикри ҳамдами, барча валийлар аъзами,
Пири илоҳий маҳрами Хожа Аҳмад Яссавий,*

*Ҳам ишқ аҳди содиқи, ушшоқ хайли Вомиқи,
Дийдор ганжи ошиқи Хожа Аҳмад Яссавий.¹*

Ушбу парчадаги «барча машойих сарвари», «огоҳларнинг огаҳи», «барча валийлар аъзами», «ушшоқ хайли Вомиқи», «дийдор ганжи ошиқи» каби иборалар ҳам Убайдийнинг Хожа Аҳмад Яссавийга ҳурмат ва эҳтироми нақадар юксак бўлганлигини кўрсатиб турибди. Ўз навбатида Убайдийдан кейинги ҳикматнавислар Убайдий ҳикматларидан баҳраманд бўлиб, бу анъанани давом эттирганлар. Шулардан бири Муҳаммад Тоҳир Эшон Убайдий ва унинг авлод-аждодларини таърифлаб, 1160 мисрадан иборат ҳикмат жанрида асар ёзган.² Ҳикмат қуйидаги байтлар билан бошланади:

*Қабри онинг Бухоро,
Гўё нуру Бухорда,*

¹ТДШИ ШҚМ. Қўлёзма, инв. 8931. 234-б. (Ушбу манба бундан кейин —ДевонI номи билан қайд этилади ва келтирилган парчаларнинг саҳифалари қавс ичида кўрсатилади.)

²ТДШИ ШҚМ. Қўлёзма, инв. 6832.

*Жони анинг Гаффорда,
Ул Убайдий Султонхон. (15а-в)*

Барча истеъдодли шоирлар сингари Убайдий ҳикмат яратишда ҳам тақлидчилик усуллари танлагани йўқ. У шеърятнинг мазкур соҳасида ҳам мавжуд анъанани ривожлантириш билан бирга ғоявий, бадий янгиликлар яратишга интилан эди.

Убайдийнинг ҳикматларидан бирида шундай сўзлар битилган:

*Қуръон отлиг каломни ким ўқуса,
Дев бирла шайтон андин қочар,- дерлар.*

*Ихлос ила файз эшигин ҳар ким қоқса,
Муфтиҳул-абвоб анга очар дерлар. (248)*

Убайдий ҳикмат яратиб диний, тасаввуфий, маърифий ва ахлоқий маънолардан ўқувчига сабоқ бераркан, биринчи навбатда Қуръонга суяниб иш кўради. У «Илмнинг чавғони барча маърифат майдонида» деб билади. Ва «ҳикмат аҳли каби» худди шу майдонда жавлон уради. Бу эса табиий равишда Қуръон ва ҳадис илҳоми ҳамда талаблари билан яшашга ундайди. Бу тўғрисида шоир ўз хулосасини қуйидаги тарзда баён этган эди:

*Санга Қуръону ҳадис ва фиқҳдур маҳкам санад,
Ўзлугудин банда ҳар ишни қачон айлай олур. (234)*

Убайдий ҳикмат жанрида ижод қиларкан, биринчи галда, албатта, Аҳмад Яссавий тажрибаларига суянган ва уларни маълум даражада ривожлантиришга уринган. Шунинг учун Убайдий ҳикматлари орасида бевосита Яссавий таъсирида ёзилган ёки маъно ва оҳанг жиҳатидан уларга ўхшаш шеърлар ҳам тез-тез учрайди. Бундай шеърлар ғоявий-бадий аҳамиятидан ташқари, ўзига хос тарихий қимматга ҳам эга деса, хато бўлмайди. Чунки Убайдий Яссавий ҳикматларини асл шаклида ўқиган ва улардан таъсирланган дейишга етарли асос ва далиллар мавжуддир. Аҳмад Яссавийнинг машҳур ҳикматларидан бирида бундай дейилади:

*Бешак билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро.
Инонмагил молингга, бир кун қўлдан кетаро.*

*Ота-она қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт аёғлиг чўбин от бир кун сенга етаро.*

*Дунё учун гам ема, ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро. (234)*

Дунё, умр, молу давлатнинг ўткинчилиги ҳақида битилган ушбу ҳикмат ҳар томонлама ибратлидир. Шу боис ҳам у ўз ҳаёти ва умрининг мазмуни хусусида фикр юритган ҳар бир кишининг кўнглига кучли таъсир кўрсатади. Бу фикрни Убайдий тўғрисида ҳам айтиш мумкин:

*Кўч елдек, эй рафиқ, олам бари кўчаро,
Кўз юмуб очқунча азиз умринг кечаро.*

*Ўлум солур мотамга, одам ўғлин ҳар гамга.
Ақли бўлгон одамга ушбу ибрат етаро.*

*Давлатингга таёнма, ганжу молга инонма,
Ҳам барчага ишонма, бари андин кетаро. (233)*

Мазкур сатрлар билан бошланган ҳикмат ўн икки байтдан иборат. Ундаги «Кўч елдек, эй рафиқ, олам бари кўчаро, кўзни юмуб очгунча азиз умринг кечаро», «Давлатингга таёнма, ганжу молга инонма» сингари мисралар Яссавийнинг «Бешак билинг, бу дунё барча элдин ўтаро, Инонмагил молингга бир кун қўлдан кетаро», «Дунё учун гам ема, ҳақдин ўзгани дема» деган фикрларининг деярли такрорига ўхшайди. Аммо айнан шу яқинлик ва монандлик сабабли биз Яссавийнинг юқоридаги ҳикмати бошқа бир қатор ҳикматларга ўхшаб унинг издошлари томонидан тўқилмаганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Яссавийнинг ҳикмати том маъноси билан ибрат мазмунига эга. Лекин ундаги фикр-мулоҳазалар Убайдийдек ҳукмдорбир киши томонидан қўллаб-қувватланиши ва «Давлатингга таёнма, ганжу молга инонма» дея, кейин ўлими ҳақида баҳс юритиб:

*Хоҳи жаҳон сарвари, хоҳи бўлсун сандори,
Барчани гўр аждари бир-бир этиб ютаро. (238)*

дейиши яна ҳам ибрат касб этади. Чунки ўлим олдида шоҳу гадо тенг. Ҳақ ҳузуридаги жавобгарлик эса гадога нисбатан шоҳнинг зиммасига кўп масъулият юклайди. Убайдий бу ҳақиқатни чуқур англаб етгани учун ҳам ҳикматини:

*Қул Убайдий, доимо анинг сари ҳаво қил.
Ўкунч била бу дунё барча элдин ўтаро. (245)*

деб тугатади. Убайдий ўлимни ҳаддан ошмасликнинг бир чегараси ва чораси сифатида қараркан, «Эй дўстлар, худода ўлумни унутмангиз» сатри билан бошланадиган шеърининг хотимасида ёзади:

*Ҳар кимки, ҳаддин ўтса Убайдий жафо чекар,
Ўз ҳаддингизни барча билиб ҳаддин ўтмангиз. (251)*

Маълумки, Яссавий ҳикматлари бармоқ вазнида битилган. «Девони ҳикмат»да арузда ёзилган шеър намуналари ҳам учрайди. Бироқ айрим тадқиқотчилар бундай ҳикматлар Яссавийга мансуб эканлигига шубҳа билан қарайдилар. Бизнинг назаримизда, бу масалага ҳам кенгроқ қараш лозимга ўхшайди. Бундай дейишимизнинг боиси шуки, Убайдий девонида Яссавийнинг айнан арузда яратилган ҳикматларига ўхшатмалар ҳам учрайди.

Убайдий ҳикматлари шундай катта адабий ҳазинаки, уларнинг мавзу доираси жуда кенг бўлиши билан бирга, Убайдий дунёқарашида унинг ўз даври адабий хусусиятлари тақозоси билан жуда кўп муаммолар ўртага қўйилган, янги ва ранг-баранг муҳим ғоялар илгари сурилган.

Абдурауф Фитрат Аҳмад Яссавий «Девони ҳикмат»ининг адабий қиймати тўғрисида мулоҳаза юритиб, «Яссавийнинг адабиётда тутғон йўли содда халқ шоирларимизнинг тутғон йўллариidir. Унда Навоий истиоралари, Бобурнинг форсча ёнишмалари йўқдир, унинг ҳикматлари вазнида, қофияда,

услугба халқ адабиёти аталган шеърлар билан баробар юради»¹ – дейди.

Аҳмад Яссавий ижоди анъаналарининг бир давомчиси сифатида Убайдий ҳикматларида Навоий шеърларига хос ташбеҳ ва истиоралар, Бобур шеърларидагидек ёниқ оҳангдорлик йўқ, албатта. Лекин Убайдий ҳикматларининг вазни, қофия ва услуби Яссавий ҳикматларидан фарқ қилганидек, уларнинг бадиий олами ҳам бир қанча ўзига хосликларга эга.

Убайдий ҳикматларининг тили Яссавий ҳикматларининг тилига нисбатан ҳам бирмунча содда ва рангдор. Бундан ташқари, уларнинг орасида лиризм даражаси юқори бўлган ҳикматлар тез-тез учрайди. Бундай ҳикматларда шоир гўё ҳикмат билан ғазал жанридаги айрим хусусиятларни ўзаро уйғунлаштирганга ўхшайди. Масалан, Убайдийнинг бир ҳикмати шундай сатрлар билан бошланади:

*Байтул-аҳзон бўлғусидур боғу бўстон ғам ема,
Ғуссаи ғам гулхани охир гулистон, ғам ема.*

*Ҳажр шомии етса дарду ғам санга дилдордин,
Васл айёми етар дардинга дармон, ғам ема. (381)*

Тил ва услуб эътибори билан бу ҳикмат ошиқона ғазаллардан кескин фарқ қилмайди. Ундаги «ғуссаи ғам гулхани», «ҳажр шомии», «васл айёми» каби истиоравий иборалар ғазалиёт хазинасидан олинган. Ҳикматдаги ғоя эса маърифий-ахлоқий характерга эга.

Хуллас, Убайдий ҳикмат жанрида қалам тебратган шоир сифатида ҳам адабиётимиз тарихидан ўрин эгаллаган ижодкор. Унинг 1786 байтдан иборат 220 донадан зиёд (2 байтдан то 30 байтгача) ҳикматлари фақат сон жиҳатидан эмас, маъно ва моҳият эътибори билан ҳам мумтоз адабиётимиз хазинасига қўшилган салмоқли улушдир.

Убайдий ҳикматларида арабий ва форсий сўзлар, Қуръони карим оятлари ёки ҳадиси шарифлардан олинган ибора ва иқтибослар тез-тез учраса-да, уларнинг тили ва ифодасида унчалик мураккаблик йўқ. Бу ҳикматлар халқ онги ва кўнглини

¹Фитрат. Яссавий ким эди. – Тошкент: 1994, 32-б.

илм, маърифат нурлари билан ёритишга яқиндан ёрдам беради.
Убайдий бир ҳикматида:

*Мени ҳақ қориш Қуръон қилибтур,
Жамолига мани ҳайрон қилибтур.*

*Илмлар бериб ўтлуқ ўлордин,
Тасаввуф мулкида Султон қилибтур, (273) – дейди.*

Шоир ҳикматлари билан тўлиқ танишган ўқувчида ушбу фикрлар асло гумон туғдирмайди.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ ДОСТОНЛАРИДАГИ ДИДАКТИК ҲИКОЯТЛАРНИНГ МАНБАСИ ХУСУСИДА

О. Давлатов, СамДУ катта илмий ходим-изланувчиси

Ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва ривожланиши, маънавий ҳазинамизнинг бойиши ислом дини таълимоти, унинг муқаддас китоби – Қуръони карим ва пайғамбаримизнинг ҳадиси шарифлари билан боғлиқ эканлиги табиий ҳол. Чунки Қуръон ва суннат мусулмон Шарқи тамаддунининг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказиб, асрлар давомида асосий манбалардан бирига айланиб қолган. Адабиёт сўз санъати бўлгани боис, унда қуръоний мавзулар ва набавий ҳикматлар турли бадиий санъатлар ва баён воситалари ёрдамида ифодаланади.

Шу билан бирга, ҳар бир ижодкорнинг бу илоҳий ва набавий манбаларга муносабатлари ва баҳрамандликлари турлича бўлган. Жумладан, Алишер Навоий расмий шариатга нисбатан тасаввуф ва сўфиёна қарашларга кўпроқ майл кўрсатганлиги олимларимиз томонидан ҳаққоний қайд қилинган¹. Тасаввуф намояндалари расмий шариат доирасидан фарқли ўлароқ, Қуръонни фақат зоҳирий-ташқи маъносини тушуниш ва шарҳлаш билангина чекланиб қолмасдан, ундаги ички, яширин ҳам маъноларини ахтариб, таъвил усули ёрдамида шарҳлашга киришганлар. Улар учун ҳадиснинг саҳиҳ ё заифлигини аниқлашдан кўра, унда акс

¹ Комилов.Н. Хизр чашмаси. –Тошкент: Маънавият, 2005, 7-6.

этган ғояни халққа етказиш муҳимроқ эди. Бу мақсадни амалга ошириш йўлида турли усуллар қўлланилган – гоҳида мавжуд бўлган бадий образларга рамзий жило берилса, гоҳида муайян бир оят ё ҳадис мазмунига монанд бирор ҳикоят келтириларди. Тасаввуфий адабиётда ҳикоятлар сюжети хилма-хил: қуръоний қиссалардан тортиб, одоб доирасидан ташқари бўлган латифаларгача учратиш мумкин. Шунингдек, пайғамбарлар ҳаёти ҳақида шундай нақлу ривоятлар ҳам борки, бугунги кунда уларнинг асл манбасини аниқлаш жуда қийин. Чунки бу воқеалар ҳақида муқаддас китобларда умуман сўз юритилмаган¹.

Тасаввуфий ҳикоятларда айрим тарихий шахслар ҳам ҳақиқий қиёфасини йўқотиб, шоирлар тахайюли ёрдамида сўфиёна хислатлар касб этади. Тасаввуф адабиётининг ана шундай тарихий-афсонавий образларидан бири – Султон Маҳмуд Ғазнавийдир.

Тарихдан маълумки, Маҳмуд Ғазнавий ибн Сабуктегин (998-1030 йилларда ҳукмронлик қилган) Ғазнавийлар сулоласининг ҳукмдори бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида турли фикр ва қарашлар мавжуд. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки ҳар бир поэтик деталь ёхуд образ муайян адабий оқим ёхуд индивидуал поэтик услуб доирасида ўзининг хилма-хил функционал имкониятларини намойиш этиши мумкин. Султон Маҳмуд образи ҳам ана шундай мураккаб ва кўпқиррали образлардан ҳисобланади. Умуман олганда, Султон Маҳмуд образи XI асрдаёқ тасаввуф шеъриятига кириб келган эди. Ғазнавийлар дарборида хизмат қилган Санойи шеъриятида ҳам бу шоҳ образи тарихий шахс сифатида эмас, балки сўфиёна маъно ва матлабларни ифода этишга хизмат қилган. Кейинги асрларда ҳам шоирлар Султон Маҳмуд образига кўп мурожаат қилганлар. Биргина Фаридиддин Атторнинг —Мантиқ ут-тайр» достонида Султон Маҳмуд ҳақида 12та ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятлардан —Султон Маҳмуднинг у дунёдаги аҳволи» ҳикояти биз учун кўпроқ аҳамиятлироқдир, чунки Султон Маҳмуднинг нариги дунёдаги аҳволидан ҳикоя қилувчи нақл —Садди Искандарий»да ҳам бор. —Мантиқ ут-тайр»даги ҳикоятнинг қисқача мазмуни шундай: бир —огоҳдил ориф» султон Маҳмудни тушида кўриб, ундан у дунёда ҳолинг нечук, бу дунёдаги шоҳлигинг нариги дунёда бирор имтиёз бердими, йўқми? – деб сўрайди. Жавобида Султон Маҳмуд бу фоний дунёда шоҳ бўлганидан

¹ Бу ҳақда қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. —М.: Наука, 1965. — С.76.

бениҳоят пушаймон эканлигини айтади. Чунки у боқий дунёда Оламнинг ҳақиқий Шоҳи-арзу самовот Илоҳини таниганини, Ҳақиқий Шоҳни билганидан кейин бир парча ерда қисқа муддат ўзини ҳукмрон этиб тасаввур қилганидан шарманда бўлганини изҳор этади.¹

—Садди Искандарий||да ҳам адолат таърифидаги бобдан кейин —Маҳмуди ғозий|| ҳақида бир ҳикоят бор. Унда Султон Маҳмуд номаълум бир орифнинг эмас, балки ўзининг ўғли Масъуднинг тушига киради. Масъуд ундан шоҳлик даврида қилган қайси амали учун жаннат боғида сайр қилиб юрганини сўрайди. Султон Маҳмуд жавоб берадиким:

*...Ул замонким жаҳондор эдим
Адолат қилур фикрида бор эдим².*

Ҳиндустонни фатҳ қилгандан кейин фармон бердимки, сипоҳийлар тинч аҳолига ҳеч қандай зиён-заҳмат етказишмасин. Фармон қандай бажарилаётганини кўрмоқчи бўлиб, сайрга чиқдим. Бир ўрмонни кезаётганимда, қашшоқ ҳинд қабиласига дуч келдим. Шу аснода бир аламли фарёдни эшитиб, ўша томонга от кўйдим. Кўрдимки, қўшинимдан бир аскар ёғочу қамишдан ясалган бир бечораҳол кампирнинг уйига бостириб кириб, уйдан неча шох айириб, бир қоп сомон ҳамда кампирнинг бирдан-бир бойлиги бўлган яшил сопол косани тортиб олиб чиқаётган экан. Золим аскар олган ёғочлар, сомон тўрваси ва сопол косани кампирга қайтариб, кулбасини тузаттирдим. Аскарни бошқаларга ибрат-сабоқ бўлиши учун ўша кампирнинг уйи олдида дорга осишга буюрдим. Фоний дунёни тарк қилганимда ғайбдан нидо келдиким, жамики гуноҳларинг бир муштипар кампирга қилган адолатинг туфайли кечирилди ва қилган ҳар бир риёсиз амалинг учун ҳадсиз-ҳисобсиз мукофот берилди.

Сен ҳам, дейди Маҳмуд ўғлига, нариги дунёда гумроҳлар қаторига қўшилмасдан, абадий фароғатда яшашни истасанг, бу дунёда иложи борица яхшилик қилгин, адолатни ҳаётингни

¹ Фаридуддин Аттор Нишопурий. Мантиқ ут-тайр. —Техрон: Меҳроб, 1365, 122-б. (форс тилида) فرید الدین عطار نیشابوری 'منطق الطیر' تهران ۱۳۶۱ ص ۲۱۱

² Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-том. Садди Искандарий. — Тошкент: Фан, 1993, 119-б.

мазмуни деб бил. Тушдан тўғри сабоқ чиқарган Масъуд умрининг охирига қадар адолат билан ҳукмронлик қилади.

—Садди Искандарийнинг муқаддима бобларидан бирида Навоий ўз салафлари ижодиётига муносабатини қуйидагича ифодалаган:

*Маалқисса, айтурда ул маснавий
Агарчи бор эрдим алар пайрави
Кам афсона килк этти таҳрир анга,
Ки йўл топмаши хатти тағйир анга.*

Зеро, Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳикоят ҳам —хатти тағйир йўл топган ҳикоятлардандир. Юқорида —Мантиқ ут-тайрдаги ҳикоят Навоий учун қай даражада сарчашма вазифасини ўтаганини билвосита кўрсатиб ўтдик. Е.Э.Бертельс ушбу ҳикоят Низомийнинг —Махзан-ул-асрордаги Султон Санжар ва кампир ҳақидаги ҳикояти таъсири остида шаклланган деб ҳисоблайди¹. Қўшимча тарзда шуни айтиш мумкинки, мазкур ҳикоят сюжетида Аттор ва Низомий ҳикоятларининг айрим унсурларидан ижодий тарзда фойдаланилгани билан бирга, Қуръоннинг айрим оятлари бу ҳикоят учун асосий ғоявий манба бўлиб хизмат қилган.

Ҳикоятнинг иккинчи байтида қуръоний оятнинг иқтибосига учраймиз:

Эшиттимки Маҳмуди ғозийга даҳр
Чу жоми ҳаёт ичра ҳал қилди заҳр
Қилиб “иржиъи” нағмасин истимоъ
Ружу этти оламга айлаб видоъ

—Иржиъи сўзи —Фажр сурасининг 28-оятидан иқтибос қилинган. 27-30 оятлар яхлит, ягона маънони ифодалайди ва А.Мансур бу оятларни шундай таржима қилган:

27. “Эй хотиржам-сокин жон!

28. (Ато этилган неъматлардан) рози бўлган (ва Аллоҳ таоло томонидан ҳам) рози бўлинган ҳолингда Раббинг (ҳузури)га қайтгин!

29. Бас, (солих) бандаларим (сафи)га қўшилгин.

¹ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: Наука, 1956. С. 401.

30. ва жаннатимга киргин¹.

Оятларнинг маъно-моҳияти Маҳмуд ҳикоятига мос тушади. Шоир оятни ҳикоят мазмунига мувофиқ аввал келтириб, ўқувчини уни ўқишга руҳан ҳозирлайди. Бироқ дoston сатрларини беазаган бу илоҳий каломнинг матндаги бадиий-ғоявий вазифаси шу билангина чекланиб қолмайди. Муаллиф бу иқтибос воситасида эзгу амал, эзгу фикрат ва эзгу каломни ҳаёт шиори қилиб олган бандаларни охиратда ҳадсиз-ҳисобсиз мукофотлар кутаётганини, зарра мисқолчалик яхшилик қилган кишига охиратда бир неча барабар кўпроқ мукофот берилишига эътибор қаратади. Султон Маҳмуднинг кампир кулбасини қайта тиклагани учун жаннат боғи, иккита шох эвазига тубо дарахти, синган сопол идиш бадалига зумуррад ҳовуз мукофот олганини батафсил тасвирлаш ҳам тасодифий эмас. Бу манзара Қуръонда қайта-қайта таъкидланган *“ҳеч бир амал жавобсиз қолмас ва ҳар бир яхшилик у дунёда мукофотланур”*, оятини кўз ўнгимизда гавдалантиради.

Кўриб турганимиздек, бу ҳикоят оят ва ҳадислар заминида шаклланган бўлса ҳам, адолатни тарғиб қилувчи бобдан кейин келгани сабабли, ҳикоятда қайси мавзудаги ҳадис ва оятларнинг мазмуни акс топганини илғамоқ унчалик мушкул эмас. Аммо рамзий-тамсилий ҳикоятларда айнан қайси оят ва ҳадислар манба ё асосий ғоя бўлиб хизмат қилганини аниқлаш бир мунча қийин кечади. Бу ҳол нафақат ҳикоятларда, балки бадиий образлар устунлик қиладиган барча шеърларга хосдир. Чунки бундай шеърларда маъно қатламдорлиги рамз ва таъбирлар воситасида амалга оширилади, ҳатто шоир кўзлаган ёки ўйлаганидан ҳам кўп ва кенгрок мазмун акс этади.

Қуръон ва ҳадис булоғидан озиқланган, тўғрироғи, улар асосида яратилган қиссалардан бири, —Лисон ут-тайр¹нинг 119 бобидаги Мажнун ал-Ҳақ ҳақидаги ҳикоятдир. Бу ҳикоят ҳақида биринчи маротаба Е.Э.Бертельс маълумот берган, аммо унинг аниқ манбасини кўрсатмаган эди.² Ҳикоятнинг мазмуни қуйидагича:

Ҳақ йўлига кирган Мажнун ал-Ҳақ деб номланган бир девона бор эди. У бир куни ўзи каби бир —лоғар эшак¹ка миниб, Каъба сари сафарга отланади. Қоронғу тушиб, ёмғир ёға бошлайди.

¹ Қуръони карим маъноларининг таржимаси /Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. —Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. 594-б. —Мадорик тафсири¹да ёзилишича, бу хитоб Аллоҳ таоло томонидан жон эгасига вафоти олдидан ёки жаннатга кириши арафасида ёки қиёматда қабридан туришида айтилади.

² Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. —М.: Наука, 1965. —Б. 321.

Мажнун ал-Ҳақ йўл бўйида бир вайронани кўриб, ўша ерда тунамоқчи бўлади ва Худодан эшагига қараб туришини сўраб, ўзи вайрона ичига кириб ухлайди. Томдан чакка ўтиб, девонани уйғотади ва у ярим тунда яна йўлга чиқмоқчи бўлади. Ташқарига чиқиб, эшагини тополмай фигони фалакка чиқади ва Худони маломат қила бошлайди: —Эй Худо, мен сенга эшагимни топширган эдим, нимага асрамадинг. Агар одамлар сенинг уйингга бормаганларида, сенда бундай мақому манзалат йўқ эди. Эшаксиз уйинг (Каъба)га қандай бораман. Ярим тунда менга қаердалигини кўрсатмаяпсан. Менинг эшагимга қараб туришга ор қилдинг, ҳолбуки, сенга топширган омонатимни асраш вазифанг эди. Шу аснода бир ажиб чакмоқ чақиб, Мажнун ал-Ҳақнинг йўлини мунаввар этади ва у узоқда ўтлаётган эшагини кўриб қувонади. Телба эшаги топилганидан кейин ҳам Худо билан муомалани давом эттиради, аммо энди унинг сўзларида ғазаб эмас, балки лутф ва меҳрибонлик устувор эди: —Эй менинг жоним ичида, балки юз жондан ортиқ Тангрим, сен менинг ҳақиқий дўстимсан. Албатта, бошида сен менинг эшагимни бўйнига арқон боғлаб, сақламадинг, шу сабабли, менда — бир ажиб ошуфталиғ юз берди, аммо сен менинг бу аҳволимни кўриб, тадбир айлаб, эшагимни кўрсатдинг ва бу ишинг билан мени сенга нисбатан айтган сўзларим туфайли шармисор этдинг. Мен сенинг бу нотўғри қилмишингни батамом унутдим, сен ҳам менга ўхшаб, жаҳл устида айтган гапларимни унутсанг, яхши бўларди. Мен сени кечирдим, сен ҳам мени кечир.

Девона шу алфозда гоҳ ўзини мақтаб, гоҳ Тангрини улуғлаб йўлида давом этарди. Навоий бу ҳикоятдан шундай хулоса чиқарадики, гарчи телбанинг сўзлари шарият мезони бўйича мутлақо нотўғри ва куфр бўлса-да, лекин у Ҳаққа дўст тутинган одамнинг тилидан айтилгани учун ҳам айни ҳақиқатдир.

Шу ўринда савол туғилиши табиий: мазкур ҳикоятда бирон оят ё ҳадис айнан ёки мазмунан берилмаган бўлса, сюжети ҳам бирон пайғамбарнинг ҳаёти ёки бошқа диний ривоятларга боғлиқ бўлмаса, унинг Қуръон ва ҳадисга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Бизнинг асосий мақсадимиз ҳам ушбу боғлиқликнинг бор ё йўқлигини аниқлашдан иборат.

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафодан шундай бир ҳадисни ривоят қилишган: ***“Уч киши бор, Аллоҳ уларнинг дуосини қабул қилмайди:***

1. Хароба уйга кириб ётган кишини (паноҳингда асрагин, деган дуога қулоқ йўқ). 2. Ёл устида ётган кишини (ўзинг асра деганини). 3. Уловини қўйиб юбориб, Аллоҳдан йўқолмаслигини сўраган кишини”¹.

Мажнун ал-Ҳақ, айнан, ана шу учта мустасно ҳолат, яъни Аллоҳнинг мадади кафолатланмаган амалга қўл урганини кўрамиз. Қоронғу тушиб, ёмғир ёғаётган вақтда уловини Аллоҳга топшириб, ёл устидаги вайронага кириб ётади. Аммо Аллоҳ уни ва уловини муқаррар бўлган бало-қазолардан сақлайди ва, ҳатто, Мажнун ал-Ҳақнинг қилмишидан ғазабланмасдан, уловини топишга ёрдам беради. —Фатҳ|| сурасида келтирилганидек, *“Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишини мағфират қилур ва Ўзи хоҳлаган кимсаларни азоблар. Аллоҳ мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир”*.

Умуман олганда, —Лисон ут-тайр||нинг 63та ҳикоятидан 12 таси Аттор асаридан ижодий фойдаланилган, қолган 51 тасини Навоий Қуръон қиссалари, ҳадислар, авлиёларнинг ҳаёти, араб ишқномалари ҳамда форс шеърляти асосида ёзган. Шу сабабли, ҳар бир ҳикоятни манбаларини аниқлаш, бу манбаларнинг Навоий достонига кўрсатган таъсирини аниқлаш Навоийга хос бўлган буюк ижодий салоҳиятни янада теранроқ англашда ёрдам беради, деб ўйлаймиз. Бу хусусият фақат —Лисон ут-тайр|| ҳикоятларига эмас, балки бошқа достонларга ҳам хосдир.

ЖАНР ТАБИАТИ ВА ҚАҲРАМОН РУҲИЯТИ ТАСВИРИ

М. Асадов, ЎЗР ФА ТАИ илмий ходими

Соқийнома инсон руҳий олами, қувончу қайғуси, кўнгил тубида яширинган орзу-армонлари, шунингдек, олам ва одам, ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат тушунчалари ўртасидаги туганмас зиддиятларни ниҳоятда ишончли, ҳаққоний тасвирлайдиган ўзига хос поэтик жанр саналади. Ижодкор шахсияти, руҳий ва фикрий дунёси, замон ва замон аҳлига муносабати, шунингдек, теран фалсафий мушоҳадалари ва ҳаётий ҳулосаларини билишда соқийномалар муҳим манба ҳамдир. Мазкур жанрнинг ўзбек адабиётидаги дастлабки намунаси бўлган Навоий соқийномаси айни жиҳатдан алоҳида мавқега эга. 16 банд,

¹ Минг бир ҳадис. —Тошкент: Камалак, 145-6.

458 мисрадан иборат йирик ҳажмли мазкур шеър шоирнинг санъаткорлиги, шахсиятининг юксак қирраларини, қолаверса, у яшаган тарихий давр хусусиятларини янада чуқурроқ ва кенгрок билишга имкон беради. Соқийномада автобиографик моҳият устунлик қиладики, унда марҳумлар хотираси, замон ва инсон қисмати орасидаги зиддиятлардан ҳам баҳс юритилган. У ҳаётга ниҳоятда яқинлиги, қаҳрамонларнинг маълум бир тарихий давр ва замонга мансублиги, воқеа-ҳодисаларнинг ёрқин акс эттирилиши билан ҳам характерли. Соқийномадаги мулоҳазалар шоир тазкирасидаги маълумотлар билан қиёсланса, таърифланаётган қаҳрамоннинг фаолияти ва шахсияти ҳақидаги қарашларни бойитади.

Соқийноманинг ҳар бир банди бевосита соқийга мурожаат билан бошланган. Мазкур байтларда асар мундарижасида унинг мазмунига ишора қилувчи воситаларни келтириш санъати (барооти истиҳлол) таносуб билан уйғун тарзда келади. Соқийномадаги образ, тимсол ва истилоҳлар тарихий қаҳрамонларнинг шахсияти, руҳий-маънавий дунёсини билишда ҳам ўзига хос вазифа бажаради. Унда шоирнинг яқинлари, устозлари, шунингдек қаламкаш дўстлари ҳақида айтган фикрлари ҳам беқиёс аҳамиятга эга. Шулардан бири Саййид Ҳасан Ардашердир.

Маълумки, Навоий ва Саййид Ҳасан Ардашернинг самимий, дўстона муносабатлари ҳар қандай давр учун ибрат бўла оладиган ҳодисадир. —Ғаройиб ус сиғар||даги мактубида шоир ўзини бу зотга —шогирду фарзандмен|| деб тилга оларкан, уни —Вафо анга пеша, сахо анга фан, Вафову сахо кони Саййид Ҳасан|| дея улуғлайди. Хотира-ёднома характеридаги асарида ҳам унинг тариқат йўлида ўзига устоз эканлигини айтиб, —назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди||, деб ёзади. Шоир соқийномасининг XXVI бандида ҳам —жоми фано||, —маст||, —дайри фано||, —риндлар базми||, —хирқа||, —фано аҳли||, —фано туфроғи||, —хокнишин||, —фонийи мутлақ||, —солики афтода||, —пири иршод|| каби тушунча ва сўз бирикмалари орқали Саййид Ҳасан Ардашерга ишора қилинган. Мазкур банд куйидагича бошланган:

*Соқие, қуй тутубон жоми фано,
То кўрайким, недур анжومي фано.¹*

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 6-жилд. -Тошкент: Фан, 1990, 497-бет. (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. — М. А.)

Аёнки, фанонинг луғавий маъноси йўқлик, йўқ бўлмоқ. У тариқатнинг сўнгги мақоми бўлиб, Оллоҳдан бўлак ҳамма нарсадан узилиб, ёлғиз Ҳаққа боғланиш, таваккул этиқоди билан яшаш демакдир. Мутасаввифларга кўра, фанонинг уч хил кўриниши бор:

1. Фано фил-кусуд: соликнинг ўз орзу-истаклари билан эмас, Оллоҳнинг хоҳиш ва иродасига кўра ҳаракат қилиши, ўз иродасини Оллоҳнинг иродасида фоний этиши, яъни йўқ қилиши.
2. Фано фил-шухуд: Оллоҳдан бўлак нарсани кўрмаслик, ишқ ва важднинг таъсирида ҳар бир нарсага Оллоҳнинг тажаллийси сифатида қараш.
3. Фано фиш-шайх – Фано фил пир: муриднинг муршидга, дарвешнинг пирига фоний бўлиши. Яъни муриднинг ўз шахсий истак-хоҳишлари ўрнига шайхнинг маслак ва ниятларини қўйиши.¹

Жоми фано тимсоли эса, мана шу фикрларнинг жами, йиғиндисини англатган. Шу сабабли, шоир Саййид Ҳасан Ардашер ҳақида шундай ёзади:

*Йўқ фано дайрида ўздин хабаре,
Қолмайин ўзлукидин ҳам асаре. (6, 497)*

—Мажолисун нафоисда шоир бу тўғрида “...йигитликда зоҳир улумин касб қилиб эрди. Аммо фақр жониби золиб эрди”(13, 68), деб ёзади. —Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашерда ҳам уни “солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний”, дея таърифлаган (15, 89). Кўринадики, бу каби мулоҳазаларни соқийномадаги фикр-туйғулар ҳам тасдиқлайди. —Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашерда ўқиймиз: “Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди: “ташвише бўлмамиш бўлгайким, букун сендин хабар топа олмадуқ” (15, 91). Соқийномада бу қуйидаги тарзда ифода этилган:

*Мен анинг бандалиғига хурсанд,
Ул дебон лек рафиқу фарзанд. (6, 490)*

Шунингдек, ёднома-хотира мазмунидаги асарида шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг ўзи учун устоз, маънавий йўлбошчи, ҳар томонлама ибрат бўла оладиган инсон эканлигини айтади: “Ва

¹ Улудог С. Тасаввуф истилоҳлари луғати. -Истанбул: 1995, 188 – 189-б.

фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди...” (15,91)
Буни соқийномадаги фикрлар ҳам тасдиқлайди:

*Манга зоҳирда атову устод,
Лек маъни аро пири иршод. (6, 497)*

—Маҳбуб ул-қулубда ринд ҳақида шундай таъриф берилган: “...ринди хароботийки, май ичмак била ўтар авқоти, ҳубобдек бода ҳавоси бошида, суроҳидек бош қўяр ери соғар қошида”. Шу билан бирга, мутафаккир шоир ринднинг қиёфасини мана бундай чизади: “...расволиқ кўйида аёғи яланг, боши ҳам ва бадмастлар дастбурдидин манглайи захлиқ, қоши ҳам...” Аммо ринд нафсу ҳаводан, ўткинчи орзу-истаклардан узилган (“замон яхиши-ямони била иши йўқ”), кўнглини Ҳаққа, ҳақиқатга бурган олийжаноб ва олийҳиммат кишидир. Яъни “нафси гарчи туфроққа ҳамдаст, ҳиммати оллида фалак наст”(14, 45). Бу фикр-туйғулар ринд поэтик образи ҳақида билдирилган, албатта. Аммо Алишер Навоий шеъриятида ринд образининг реал, ҳаётӣ асоси, прототипи ҳам мавжуд. Бу Саййид Ҳасан Ардашердир. “Чунки Навоӣ назарида Комил инсон ҳаётӣ бир нарса эмас, балки реал ҳаётӣ одамлар, бироқ шуниси борки, бундай одам тариқат сулукини қабул қилган чинакам дарвеш бўлиши керак. Бошқача айтганда, идеал инсон – бу камида гўзал ахлоқли, зоҳирӣ ва ботинӣ илмларни эгаллаган фонӣ табиат фақир киши. Саййид Ҳасан бунинг намунаси ҳисобланган”.¹ Унга бағишланган ёдномасида шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг йигитлик чоғларида май базмлари тузганлиги ва уларга ўзи бошчилик қилганлигини айтган. Бу мажлислар ярим тун, баъзан тонгга қадар давом этган. Шоир унинг мажлис иштирокчиларига нисбатан ширин сўзли, илтифотли, сертакаллуф, қўли очик ва катта-кичикка бирдай муносабатда бўлганлигини ёзади. Шуниси қизиқки, Саййид Ҳасан Ардашер майхўрлик кечаларида ҳаммадан кўп май ичса ҳам, маст бўлиб қолмас экан. Аксинча, базмдан сўнг, бошқа майхўрларни бирма-бир уйларига элтиб қўйиб, ҳар бирини ўз хонадони кишиларига топшириб, ёлғиз яшайдиган даврадошларнинг ўринларини солдириб, бошларининг ёнига кўзада сув қўйдириб қайтаркан. Сўнгра хуфтон намозини адо этиб, ўзининг ҳужрасида хотиржам дам оларкан: “Бу навъ

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр – Ўзбекистон, 2009, 357-б.

риндлиқларга муртакиб эрдилар, ҳар намозда муножотлар қилиб, Ҳақ субҳанаҳу ва таолодан ўзлариға тавба ва тавфиқ тилар эрдилар” (13, 68). Соқийномада ҳам Саййид Ҳасан Ардашернинг шу каби фазилатлари улуғланган:

*Риндлар базмигача ком чеккай,
Ул харобот элидин жом чеккай.* (6, 497)

Хуллас, Саййид Ҳасан Ардашернинг юксак инсоний фазилатлари, икки улуғ зотнинг дўстона муносабатлари мазкур жанр кўзгусида янада ёрқинроқ акс этади. Ўз навбатида, соқийномада айтилган фикрлар шоирнинг Саййид Ҳасан Ардашер ҳақида бошқа асарларида келтирилган барча мулоҳазаларини умумлаштиради ҳамда қаҳрамон ҳақида ўқувчида яхлит тасаввур уйғотади. Соқийномадаги қарашлар ихчамлиги, соддалиги ва ҳаётийлиги билан ҳам эътиборга молик.

МАТН ТАЛҚИНИ ТАРИХИ ХУСУСИДА

**О. Р. Жўрабоев, ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги
Давлат адабиёт музейи катта илмий ходими, ф.ф.н.**

Матнни ўрганиш ва талқин қилиш узок ўтмишга бориб тақалади. Кейинги йилларда мумтоз матнларни англаш, талқин ва таҳлил этишда модерн услуб ва усуллар алоҳида мавқе қозонмоқда. Герменевтика ана шундай услублардан бири ва муҳимидир. Унинг келиб чиқиши ва мазмун-моҳияти ҳақида бир қанча тадқиқотларда таъкидланган.¹ Шу билан бирга, герменевтиканинг Шарқдаги, хусусан Ислом Шарқдаги, кўринишлари ҳам бормиди, деган савол ўринлидир.

Шарқ мумтоз адабиётини чуқур англаш кўплаб диний билимларсиз мумкин эмас. Бу борада муҳим ўрин тутувчи тафсир илмида² аҳамиятли бўлган *балогат*, Ғарб адабиётида *риторика* билан деярли бир хил моҳиятга эга. Айнан шу жиҳатлар матн талқини тарихи билан узвий боғлиқдир.

¹ қаранг: Ш.Жабборов. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент: Akademiya, 2010.

² қаранг: Р.Обидов. Куръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003.

Аслида *балогат* Қуръони каримни тафсир қилувчи мужтаҳид олимларга зарур бўлган илм бўлиб, у ўз навбатида *маъоний*, *баён* ва *бадеъ* каби уч турга бўлинади. Улар чиройли ва маъноли сўзлаш ҳамда ёзишнинг илми сифатида ижодкор аҳлига турфа хил қоида (норма-меъёр)ларни ҳам белгилаган. Масалан, *маъоний*да маъно ифодалаш учун жумлалар тузишда сўзларнинг хоссаларини ўрганилади; *баён*да эса жумлаларнинг тузилиш хоссалари ўрганилади; *бадеъ*да бўлса жумлаларни гўзал кўринишда тузиш санъати ўрганилади.

Ғарбдаги риторика илмининг асосчиси Арасту (Аристотель) —англаш ва талқин этиш|| муаммоларини тадқиқи учун фалсафа билан уйғунлашиб кетгувчи —*Peri hermeneias*|| (Герменевтика доираси) рисоласини яратди. Кейинчалик бу доира Абу Наср Форобий номи билан қўлланила бошлади. Арасту рисоласини Форобий —Ал-Ибора|| номи билан шарҳлади ва кенгайтирди. Кейинчалик бу рисола мантиқ илмига оид китоблар ичидан жой олган. Афлотун (Платон) ва Арастунинг —юзага чиқариш ва талқин қилиш|| маъносида қўллаган —*hermenevtik*|| (талқин қилиш, таъбирлаш) истилоҳи эса вақт ўтиши билан кенгроқ қўламда — уч хил маънода қўлланила бошлади¹:

1. Бирор маънони юзага чиқармоқ, баён этмоқ, тилга олмоқ; мумтоз адабиётда *шарҳ*, *ҳошия*, *таҳшия* номи остида билинган талқинлардир.

Мазкур жиҳатни шундай изоҳлаш мумкин. Уқмоқ учун аввал англаш, англамоқ учун эса ўқимоқ лозим. Англамоқнинг қийинлиги ҳам, қоришиқлиги ҳам шу нуқтада тугун ҳосил қилади. Матнни англаш давомида ундан парча ёки тўласича олиш муҳимдир. Матннинг бутуни уни ташкил қилган калималар, сўз гуруҳлари, жумлалар ва иборалар туфайли англашилиши мумкин. Матн парчалари эса матннинг бутлиги ичида англашилади. Бу аниқлик —англаш доираси|| сифатида тасвир этилгандир. Билим ёки ўрганишнинг ҳолатларини ифодаловчи асарларнинг талқин қилиш усули билан тарихий, адабий, диний ифодаларни талқин этиш усуллари фарқ қилади. Аввалгиси ўзгармас асосларни кўзда тутса, кейингилари давомий суръатда ўзгариб турувчи ҳолатларни асос қилиб олган.

¹ I.Genc. //Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. C. 395-404.

2. Бир сўзни бошқа бирор калима ила *ёритиш, очиқлаш, таърифлаш, билдириш, тафсир қилиш*. Масалан, адабиётда *очиқлаш* – бирор бир бутун муҳитни сўзлар билан ифодалаш эмас, бир ҳодисани сўз ила ифода этмоқдир. Айтайлик, Бобурга мансуб бир фард:

*Ёр қадрин билмадим то ёрдин айрилмадим,
Ёр қадри мунча ҳам душвор экандур билмадим.*

Байтда етакчилик қилаётган *ёр* ва *қадр* сўзларидир. Муаллиф ҳар икки сўзни бирикма ҳолида келтириб, умум учун эмас, айнан ўзи учун ёр қадрининг нечоғлик эканлигини ифодаламоқда. Яъни, ижодкорнинг оний ҳолати бир ҳодиса сифатида очиқланмоқда.

Яна, шу иккинчи хил мазмундаги *талқин* Арасту қўллаган маънода эса тўғриламоқни ва янглиштирмамоқни кутадиган бир ифодадир. Классик мантиқ илми билимдонлари талқин қилиш маъносида *ибора* калимасини қўллайдилар. *Ибора* истилоҳ ўларок бирор нарсани ҳам зеҳнда жонлантириш, ҳамда тасаввур этиш ёки очиқлаш сифатида маънога етакловчи восита. Шу ўринда, арабча *ибора* сўзини калима сифатида *таъбир* ва *эътибор* билан бир ўзакдан эканлигини ҳам таъкидлаш зарур.

Арасту ва Форобий талқин қилиш муддати ёки вақтини мантикий ҳал этмаганлар. Бу жиҳат қайсидир маънода чегарасиздир. Мисол учун, бирор асар яратилган даврда у ҳеч талқинга учрамаслиги, вақтлар ўтиб эса турфа талқинларга сазовор бўлиши адабиёт тарихида учрайдиган ҳол. Ёки, асар матнидаги маънони топишга ҳарчанд уринилса-да топилмаслиги, фалон муддат ёхуд замон ўтгач у янгича талқин билан кашф этилиб маъноларини ечиш мумкин. Бунга мисол қилиб, тарих давомида Жалолиддин Румийнинг —Маснавийи маънавий¹ асарига ёзилган шарҳлар ва уларда очиқланган маъноларни келтириш мумкин. XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда —Маснавийи маънавий¹ асарига 34 та шарҳ ёзилган.¹

Талқин қилишнинг услуби эса талқинлаш усули ичида шаклланади. Вақт ўтиши билан тафсир илми ҳам бир матннинг маъносини ўз заминида очиқлаш тамойил (принцип)ларини юзага келтирди.

¹ А.Насриддинов. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АДД. –Душанбе: 1990, С.10.

Очиқлаш – мавжуд бўлган бир англам ва йўналма узра тайёрланади. Бу йўналма ва маъно доирасини —илк англам|| деб юритилади. Талқин қилинган моҳият бирор ҳолатни, бирор мавзунини ёхуд бирор асосни аввалдан, яъни илк англам билан аёнлашади. Уни аниқлаштириш ҳам шу нуқтаи назардан унинг англам юзасига дахлдордир. *Герменевтик доира* дейилувчи бу маъно юзаси бўлмасдан матннинг англами юзага чиқмайди. Негаки, герменевтик фалсафага кўра матнни фақат тушунишгина эмас, балки уни англашга ҳам эътибор бериш зарур.

Шунингдек, англам тозариши, яъни янгиланиши, ўзак жиҳатиданми, матн биланми, матн мавзуси биланми муаммо туғдиради. Яъни, англаб олинган ўзакнинг ўз уфқини, матнни ёки унинг асосини қандай қамраб олганлик хусуси ҳанузгача очиб берилмаган бир фалсафий муаммодир. Айнан шу қисмни тушуниб олиш, топишмоқ ечимидагидек аста-секин ҳал этилиши лозим бўлган бир масалани англамоқнинг асос шартидир. Сўнгра, бу илк англаш кенгайиб бориб *тўласича англаш* юзага чиқади.

3. Бирор сўзни бошқа бир сўзга *айлантириш, таржима қилиш, аслига ёки натижасига боғлаш, ўгириш, маолини бериш*. Буни мумтоз адабиётда *таъвил* ҳам дейилади. *Ўгириш* англамоқни сақлаш учун қилинаётган махсус талқин ҳолатидир. Ўгираётган шахс (таржимон) икки тил орасида воситачилик қилаётган кишидир. У ўгирилаётган матн дунёси билан ўқувчи дунёси ўртасида кўприк бўлади. Ҳам бошқа-бошқа икки тилнинг, ҳамда айри-айри алоҳида икки маданиятнинг бегоналигини кетгазувчи восита соҳибидир. Ўгирма (ёки, таржима) баъзан бир тилнинг турли даврлардаги ҳолатига кўра ҳам қилинади. Мисол учун, қадимги туркий ёдгорликлар (Ўрхун-Энасой, Култегин битиклари, —Қутодғу билиг|| каби) ўз ҳолатидан ҳозирги-замонавий ўзбек тилига табдил қилинган. Таржимон-ўгирувчи таржима жараёнида грамматик, тарихий ва матн билан боғлиқ бир қанча воситалар ёрдамида ишга киришади. *Таъвил* эса қадимий матн ифодаларини биз тушунадиган тилга айлантириш ҳолатидир.

Юқорида кўрилган ҳар уч англаш ҳолида ҳам талқиний фаолият ётади, ёпиқ, замон ва макон фарқи билан узоқлашган бирор ибора, матн ёхуд ўзакка яқинлик боғлашга ҳаракат қилинади.

Агар ўзбек мумтоз адабиёти тарихи нуқтаи назаридан қаралса ҳам ҳар учала талқин акс этганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Биринчи галда турфа талқинлар кўлөзма матнлар билан боғлиқ

ҳолда кўзга ташланади. Айнан шу жиҳатни ўрганиш ва тадқиқ этиш ўзбек матншунослигининг асос вазифаларидан бири ўлароқ шаклланган. Хусусан, XX аср давомида олиб борилган аксар ўзбек матншунослик тадқиқлари шу жабҳада бўлган (П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон, С.Муталлибов, А.Қаюмов, М.Ҳакимов, С.Ғаниева, М.Ҳамидова каби олимлар тадқиқлари). Матнни фалсафий англаш, герменевтик талқин усуллари кўллаш эса айнан истиқлолдан сўнг, янги асрга келибгина айрим изланишларда кўрина бошлади (Д.Салоҳий, А.Эркинов, Б.Каримов кабиларнинг изланишлари).

Лекин шуни ҳам кўзда тутмоқ керакки, матншунослик бадиий асарнинг ички-ботиний жиҳатларини очиб бериш, матннинг асл моҳиятини англаш, филологик ечимдан ташқари фалсафий маъносини ҳам ўрганиши лозим. Шу билан бирга, матннинг яратилиш тарихи, матн ўзгариши содир бўлган бўлса унга олиб келган ҳолатларни аниқлаш ва муаллиф варианты сақланиб қолмаган тақдирда асарнинг аслига яқин матнни тузишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйгандир. Бу эса уч жабҳада олиб борилади:

1) матн тарихини ўрганиш; 2) матн талқини; 3) матн тузиш.¹

Аслида матнни англаш ва матншунослигимиз кўп асрлик тарихга эгалиги шубҳасиздир. Мисол учун, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ шу ишга қўл урган дейиш ўринли. —Девону луғотит-турк|| асарида сўзларнинг маъноларини очиб бериш учун кўплаб матний таҳлил ва талқин ишларин олиб борган. У барча туркий халқлар оғзаки ижоди бўлмиш дostonлардан парчалар, қўшиқлар, мақоллар, ҳикматли сўз ва ибораларни ҳамда ёзма адабиётдан олинган қасида ва шеърларни туркий сўзларнинг нозик қирраларини очиб бериш учун илова сифатида асарига жойлаштирган. У бир неча сўзларнинг кўплаб маъноларини ифода этабилмоқ учун адабий парчалардан фойдаланган.

Ёки, матншунослик бўйича яна бир катта миқёсдаги ишни темурийзода Мирзо Бойсунқур (1397-1433) амалга оширган. У жаҳонда илк маротаба, замонавий матншунослик тушунчасидаги, илмий-танқидий матн яратган. У Фирдавсийнинг —Шоҳнома|| достони нусхаларини йиғдириб, ўзаро солиштириб, аниқликлар киритиб, замонасининг энг моҳир хаттотларига ягона нусхада, миниатюралар билан безаттириб кўчиртирган. Ҳозирги кунда у —Шоҳнома||нинг кейинги нусхалари учун асос матн бўлиш билан

¹ Ш.Сироҷиддинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. —Тошкент: Akadennashr, 2015, 7-6.

бирга, уникал ва ноёб манба сифатида Эрон давлат кутубхонасида сақланмоқда.

Матншунослигимиз ва матн талқини тарихи албатта Амир Алишер Навоий номи билан чамбарчарс боғлиқдир. Навоий асарлари нафақат ўзбек адабиёти тарихида, умуман Шарқ адабиётида ҳам энг кўп кўчирилган ва тарқалган асарлар сирасига киради. Уларни дастлаб Навоийнинг ўзи кўчиртирган нусхалари ва кейинчалик китобат қилинган нусхалари ҳам машҳур бўлиб кетган. Бу кўп сонли қўлёзмалар ўртасида, албатта, тафовутлар ҳам сезилади. Мисол учун, матншунос М.Ҳамидова —Садди Искандарий¹ достони қўлёзмалари аро аниқланган матний тафовутларни уч гуруҳга ажратади:

- 1) композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар;
- 2) имловий хатолар;
- 3) матнни маъновий бузилишга олиб келган текстологик тафовутлар.¹

Бу фарқ ва тафовутлар кейинчалик котиблар томонидан амалга оширилган. Навоийнинг ўзи томонидан қатъий матн ҳолига келтирилган асарларидан бир қанчаси бу каби матний ўзгаришларга дуч келган. Албатта, бу жиҳат кейинчалик тузилган шоир асарларининг илмий-танқидий матнларида кўзга ташланади. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, Навоий асарлари матншунослигимиз тарихида энг кўп илмий-танқидий матн қилинган асарлардир. Шу кунга қадар муаллифнинг йигирма яқин асари танқидий матн қилинган.

Қизиғи шундаки, Навоийнинг ўзи ўз асарларини илк ва асосий таҳрирчисидир. Унинг вақт ўтиб амалга оширган матний талқинлари жуда ҳам муҳимдир. Масалан, —Хазойинул-маоний¹ни тузаётганда —Бадоеъ-ул-бидоя¹ ва —Наводирун-нихоя¹даги шеърларини қайтадан кўриб, матний таҳрирлар билан киритган. Мисол учун:

*Ёшунгон эмиш қаро булутга моҳим,
Гардунни совурмоғлиг эрур дилхоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,
Невчун қаро қилмасун фалакни оҳим?!¹*

¹ М.Ш.Ҳамидова. Алишер Навоий —Садди Искандарий¹ достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. —Тошкент: 1994, 30-б.

рубойидаги —фалакни сўзи, —Хазойиннинг илк девони —Ғаройибус-сиғарга —қуёшни тарзида таҳрир қилиб киритилган (93-рубойи). Матн талқини нуқтаи назаридан бу таҳрир ўринлидир. Негаки, қуёшнинг бутун борлиқни ёритиб турувчи манба эканлигини, башарти у хираланиб қолса, бутун олам, шу жумладан, фалак (осмон) ҳам қоронғулашиб қолишини назарда тутиб, Навоий ҳақли равишда сўзни алмаштирган.

Матн талқини масаласи эса кейинги асрларда давом этган. Умуман олганда эса матн талқини тамойили ва унинг тарихи масаласини мумтоз адабий матнлар воситасида янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этиш жуда муҳим ҳамда қизиқарли илмий хулосаларни юзага келтириб чиқариши шубҳасиздир.

“ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИЙН” АСАРИНИНГ ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИНИ ТУЗИШГА ДОИР

**О.С.Алимов,
ЎзРФА Алишер Навоий номидаги
Давлат адабиёт музейи илмий ходими**

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга аталган мазкур мемуар асари ўтган асрнинг иккинчи ярмидан сўнг матншунос ва манбаъшунос олимларимиз томонидан тадқиқ этилиб, бир неча бор илмий муомалага киритилган. Бироқ шундай бўлса-да, мазкур асар матний илмий-танқидий объект сифатида ўрганилмаган². —Хамсат

¹ Алишер Навоий. МАТ. 1-жилд. Бадойеъ-ул-бидоя. —Тошкент: Фан, 1987, 655-б. Изоҳ: бу нашрда Навоий матни сунъий равишда тузатиб кетилган. Яъни, —фалакни сўзи —қуёшнига алмаштирилган. Аслида —Хазойин учунгина Навоий таҳрир қилгани юқорида таъкидланмоқда — О.Ж.

² —Хамсат ул-мутаҳаййирийн асарини марҳум олим П.Шамсиев 1966 йили —Фан нашриёти орқали ўзининг —Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий номли китобида нашр эттирган ва бу китобга П.Шамсиевнинг ўзи ва С.Ғаниевалар кириш мақолаларини ёзганлар². Кейинчалик бу асар 1967 йил шоир —Асарларнинг 15 жилдлик мажмуасининг 14-жилдида Порсо Шамсиев томонидан нашрга тайёрланиб босилиб чиққан². Навоийнинг 550 йиллик таваллуди муносабати билан 1999 йили чоп этилган 20 жилдлик —Мукаммал асарлар тўпламининг 15-жилдида П.Шамсиев матни асосида профессор С.Ғаниева томонидан қайта нашр этилган. 2011 йил Навоийнинг —Тўла асарлар тўпламининг 5-жилдидан ўрин олган —Хамсат ул-мутаҳаййирийн асари С.Рафиддинов, С.Ғаниевалар томонидан нашрга тайёрланиб чоп этилган². Шунингдек, шоирнинг 525 йиллик юбилейига бағишлаб —Фан нашриёти томонидан чоп этилган —Навоийга армуғон номли мақолалар тўпламида профессор Ҳ.Ҳомидий томонидан —Навоий ва Жомий² номли мақоласи нашр этилган бўлиб, унда бу икки дўстларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида фикр юритиш билан бир қаторда бевосита мазкур асар ҳақида ҳам ўз қимматли фикрлари баён қилинган. 1992 йил —Фан нашриёти томонидан чоп этилган Р.Воҳидовнинг —Навоийнинг икки дурдонаси китобида мазкур асар юзасидан қилган таҳлиллари ўз аксини топган ва ҳоказо.

ул-мутахаййирининг илмий-танқидий матнини тузишга жами 5 та мўътабар қўлёзма манбаълар танлаб олинди. Уларнинг учтаси дунё китоб фондларида сақланаётган энг эътиборли қўлёзмалар бўлса, иккитаси мамлакатимиз қўлёзма фондларида сақланаётган қадимий манбаълардир:

1. Франция Миллий кутубхонасида Suppl. Turc. 317-тартиб рақами остида сақланаётган Навоийнинг —Куллиётни қўлёзмаси (таянч манбаъ).

2. Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ фондида 4056-тартиб рақами остида сақланаётган қўлёзма.

3. Санкт-Петербург, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат Халқ кутубхонаси фондидаги Дорн 558-тартиб рақами остида сақланаётган қўлёзма.

4. Тошкент, ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида 9-тартиб рақами остида сақланаётган қўлёзма.

5. Тошкент, ЎзФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 2242-тартиб рақами билан сақланаётган қўлёзма.

Тўғри, бу қўлёзмалардан ҳам аввалроқ даврда, яъни шоирнинг ҳали ўзлари ҳаётлик чоғларида (китобат йили - ҳижрий 901-902, милодий 1496/97-1498/99 йиллар) ҳамда бевосита назоратларида битилган яна бир мўътабар нусха мавжудлиги илмий оммага маълум. У ҳам бўлса, Истанбул Тўпқопи саройи музейининг Реван кутубхонасидаги 808-инв. рақам остида сақланаётган хаттот دسکي يذذ طالى Дарвеш Муҳаммад Тоқий томонидан китобат қилинган —Куллиётдир. Профессор Ҳ.Сулаймоннинг ёзишича, бу куллиётнинг фотонусхаси Адабиёт музейига келтирилган. Бироқ, биз бу фотонусхалар билан танишаётганда, унинг аввалидан 8 саҳифанинг йўқлигига гувоҳ бўлдик. Шунинг учун биз бу ишимизда бу манбадан таянч нусха сифатида фойдалана олмадик. Аммо, қолган варақларининг мавжудлиги ва бу тадқиқот асносида олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатдики, Тўпқопи нусхаси ва Париж нусхаси деярли ўхшаш, матн бир-бирига жуда ҳам яқинлиги маълум бўлди. Ҳар иккала қўлёзманинг ҳам Ҳиротда кўчирилганлигини эътиборга олган ҳолда, эҳтимол, Париж нусхаси айнан Тўпқопи нусхасидан кўчирилган бўлса керак, деган хулосага ҳам келиш мумкиндир. Бундай дейишимизга сабаб, профессор Ҳ.Сулаймоннинг 1973 йил —Адабий меросда эълон қилган

—Алишер Навоий куллиёти қўлёмалари тадқиқотидан¹ деб номланган мақоласида эълон қилинган қиёсий жадвалда акс этишича, Навоийнинг ҳижрий 896 йилда ёзган —Дебоча²си, 898 йилда ёзган —Рисолаи муфрадот³и ва 906 йилда ёзган —Маҳбуб ул-қулуб⁴ асарлари ҳар иккала —Куллиёт⁵да ўз аксини топмаган ва ҳар бири 26 та асарни ўз ичига олган. Фақат китобат қилишда асарларнинг тартиб ўрни алмаштирилган, холос¹. Шунинг учун биз бу қўлёманинг бизда мавжуд бўлган нусхаси тўлиқ бўлмаганлигини эътиборга олиб, ундан ёрдамчи нусха сифатида фойдаландик.

Қўлёма манбалар уларни китобат қилган котибларнинг саводхонлиги, маҳоратидан келиб чиққан ҳолда бир-бирларидан фарқ қиладилар. Котиблар асарни кўчириш асносида айрим сабабларга кўра матнда беихтиёр саҳв-хатоларга, камчиликларга йўл қўйганлари ёки унга баъзи сўз ва ибораларни киритган ҳолатлари кўзга ташланади. Бу ҳолатни биз тошбосма нусхаларда ҳам учратишимиз мумкин. Чунки улар ҳам муайян бир қўлёманинг ўз давридаги замонавий маҳсулидир. Шундай бўлса-да, бу котиблар томонидан кўчирилган асарларнинг барчаси ҳам асарни яратган муаллифнинг мероси бўлиб қолаверади. Бу хато-камчиликлардан ҳоли бўлишимиз учун муаллиф қаламига мансуб нусха лозим. Бироқ, Навоийнинг ўз қўли билан ёзган асарлари ҳозиргача мавҳум масалалардан биридир. Демак, матншунослик соҳасининг асосий вазифаларидан бири муаллиф матнини тиклашдир. Бунинг учун муаллиф яшаган давр ёки шунга яқинроқ даврда китобат қилинган қўлёмаларни имкон қадар излаш ҳамда улардаги фарқлар, қўшимчалар, хато ва камчиликлар илмий ўрганилиб чиқилгандан сўнг, муаллиф қаламига яқин бўлган матнни тиклаш, уларнинг илмий-танқидий наشريни амалга ошириш мумкин бўлади.

Қуйида —Хамсат ул-мутаҳаййирийн⁶нинг илмий-танқидий матнини тузиш тажрибасидаги баъзи лавҳалар баён қилинади:

1. Асар аввалига қўлёмаларнинг ҳеч бирида бўлмаса-да —Басмала⁷ ёзилди² ҳамда у ([]) белгиси билан белгилаб қўйилди.

¹ Қаранг: Ҳамид Сулаймон. —Алишер Навоий куллиёти қўлёмалари тадқиқотидан¹. —Адабий мерос¹, - Тошкент: Фан нашриёти, 1973, 83-92 – б.

² Маълумки, ҳар бир қўлёма манбаълар Аллоҳнинг муборак номи билан китобат қилинган. Негадир бу ҳолат асарнинг биз тадқиқ қилган манбаъларининг ҳеч бирида учрамайди. Биз бу билан муаллиф ёки котибларни хатога йўқ қўйганлар дейиш фикридан йироқмиз. Шундай бўлса-да, муборак ҳадиси шарифда айтилганидек, —Ақл соҳиби бўлган кишининг ҳар бир ишики, Аллоҳнинг муборак номи ва унга ҳамд айтиш билан бошланмаса, у ишнинг охири кесик, натижаси йўқдир³ деган хабарга мувофиқ ишимизда —Басмала⁴ни зикр этишни лозим топдик.

Бундай белги яна биринчи мақолатнинг 12-ҳикоясида хуштабъ(и) сўзида ҳам учрайди. Бу ҳолат куйидагича кўринишга эга: جڭ [طئع]ى. Бу сўздаги ى —è харфи ҳам ҳеч бир кўлездемада йўқ, бироқ унинг бу сўзда бўлишлиги маънони тугал бўлишига хизмат қилади. Шунинг учун биз уни матнга киритдик ва юқоридаги белги билан белгилаб қўйдик.

2. Танқидий матн тузишда сўзларнинг имлосига эътибор берилди. Масалан, —Хамсат ул-мутаҳаййирийн¹нинг **аввалги мақолатнинг учинчи ҳикоясида** шундай жумла мавжуд:

ال دضشح داپى كائ كهة يثاسك خاطشلاسى دئزى اچ تشلاس صيا ادا تبس اشيك لاس

Бу жумладаги —ташҳизи² сўзи танқидий матнга жалб қилинган кўлездмаларнинг тўрттасида, яъни Париж нусхасида دئضى , Истанбул нусхасида دئضى тарзида берилган. Санкт-Петербург нусхасида эса умуман бошқа ى نغى сўзи китобат қилинган. Ёрдамчи нусха сифатида фойдаланилган Тўпқопи нусхасида аввал айтганимиздек, бу қисми бизда мавжуд эмаслиги туфайли била олмадик. Тошкент 2 (ФАШИ) нусхасида эса бу ибора мавжуд катта бир қисм котиб томонидан тушириб қолдирилган. Тошкент 1 (Адабиёт музейи) нусхасида бироз яқинроқ бўлган دئزى шакли китобат қилинган. Балки котиб хатоан ҳойи ҳуттий устига нуқта қўйгандир, эҳтимол. Бу ҳолатни аниқлашда биз П.Шамсиев ва С.Иброҳимовларнинг “Навоий асарлари лугати” ва Б.Ҳасановнинг “Навоий асарлари учун қисқача лугат” номли китобларидан истейфода этган ҳолда эришдик¹.

- Ушбу аввалги мақолатнинг **тўртинчи ҳикоясида** нашрларда саҳву хатога йўл қўйилганлиги гувоҳи бўламиз. Барча учала нашрларда куйидаги ҳолат такрорланган:

“Бир кеча бир улуг кишининг маҳаллида жамоати азизлар хизматида туштум. Мутаҳҳари Удийким, хушовозликда Зухранинг отаси ва хушхонликда анинг фарзанди руҳафзоси бўла олур эрди”².

Бу ерда —Зухра³ сўзига эътиборингизни қаратмоқчимиз. Аввало, —Асарлар⁴да бу сўз —Зухра⁵ дея қаттиқ —х⁶ билан берилган, балки бу техник хатодир. Аммо Мутаҳҳари Удийнинг бир вақтнинг

¹ Қаранг: Шамсиев П. Алишер Навоий асарлари лугати. —Тошкент: Фан нашриёти, 195..., 603-б. Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача лугат. —Тошкент: Фан нашриёти, 1993, 275-б.

² Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967, 15-б.; Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. —Тошкент: Фан нашриёти, 1999, 17-б.; Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн томлик. 5-том. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 742-б.

ўзида —Зухра||га ҳам ота , ҳам фарзанд бўлиши мумкин эмас. Биз бу билан китобни нашга тайёрлаганлар матнни хато ўқиганлар, дейиш фикридан йироқмиз. Матнни қўллезмалар билан қиёслаш жараёнида бу нашрлар Санкт-Петербург нусхаси (инв. 558) ва баъзан ШҚМ нусхаси (инв. 2242) асосида тайёрланганлигини тахмин қилдик. Санкт-Петербург нусхасида бу сўз худди нашрдагидек ёзилган. Бироқ, бу нусхада нашрда берилган —маҳаллида|| сўзи —мажлисида|| эканлиги аниқ кўринади. Нашрда бу сўз хато берилган. Биз урғу бермоқчи бўлган жой —ота|| лафзи. Таянч манбаъ бўлмиш Париж нусхасида бу сўзнинг тўғри варианты —она|| қўлланган бўлиб, маъно тугал ҳолда намоён бўлган. Яъни, —Зухра|| – чўлпон юлдузи (Венера)ни шоирлар хонанда ва созандалар ҳомийси, осмон чолғувчиси, созандаси, дея тасвирлайдилар. Шу боис, матндаги Мутаҳҳари Удий чолғувчиликда Зухра унга гўё она ва хушоҳангу хушовозликда у Зухрага фарзанд кабидир, деган маъно англашилади. Демак, бу ерда матн қуйидагича акс топади:

تَشْ كُچْ تَشْ اَنْغْ كَثِيْ يَجْهَنْدَا جَاعِدْ عَضْضَلَسْ خَذِيْرِيْ ذَنْبِرُوْ يَطْشْ عَدِيْ
 كِيْ خَنْبْ اِصْنَاكْ دَا صَشْ اَكْ اَعِيْ ُ خَنْبْ خَايَنْدَا اَكْ شَصْدْ سَخْ اِضَاعِيْ تَلَا
 اَنْسِ اَشْدِيْ

—Бир кеча бир улуғ киши мажлисида жамоати азизлар хидматиға туштум. Мутаҳҳари Удийким, хушнавозликда Зухра анинг онаси ва хушхонлиғда анинг фарзанди руҳафзоси бўла олур эрдил.

- Мазкур мақолатнинг **олтинчи ҳикоясида** келтирилган персонажнинг исми ҳақида ҳам биров фирк юритишга тўғри келди. Нашрларда бу исм Маҳмуд Ҳабиб тарзида берилган. Тошкент нусхаларининг ҳар иккаласида бу исмнинг иккинчиси —Ҳабиб|| деб, бошқа тўрттала нусхаларда эса —Жайб|| дея китобат қилинган. Навоий даврида кишилар исмига уларнинг амалларига монанд исм қўшиб айтиш ҳоллари учраб турган. Масалан, (хонандалар) – Ҳофиз Басир, Ҳофиз Мир, Ҳофиз Ҳасан Али, Ҳофиз Жомий, Шох Муҳаммад Хонанда, Ҳофиз Турбати. (Созандалар) – Ҳасан Найий, Қул Муҳаммад Удий, Мутаҳҳари Удий, Аҳмад Ғижжакий, Али Тамбурий ва ҳоказолар¹.

Алишер Навоий —Хамсат ул-мутаҳаййирийн||да бу шахснинг қилмиш ишлари “*девонаи фосиқи абтарий шаҳарда бор эрдиким, дойим маст юрур эрди ва йўлуққон элга ташиълар ва сафоҳатлар*

¹ Қаранг: А.Н.Болдырев. Алишер Навоий в рассказах современников. Сборник статей. – М., –Л., 1946 г., 134-стр.

қилур эрди” дея сифат беради. Маълумки, бундай кишилар ўзларининг уст-бош, кийим-кечакларига эътиборсиз, ёқа вайрон, абгор ҳолатда бўладилар. Шу боис, юқоридаги фикрга таянган ҳолда бу шахсининг исми Маҳмуд Жайб (яъни, Маҳмуд Ёқа, Маҳмуд ёқавайрон) бўлишлиги эҳтимолга яқинроқ. —Жайбнинг —ёқа маъносини ҳам англатиши сўзимизга тасдиқ бўлади¹.

- Аввалги мақолатнинг охириги ҳикоясида мустақиллик йилларидаги нашрларда ғализ хато ҳолати учрайди². У ҳам бўлса қуйидаги жумлада:

“То бир кун ани бир бузуқда топтиким, Қуръон ўқуйдур эрди. Онча турдиким, ул Қуръон ўқумоқдин фориғ бўлди”³.

Маълумки, Қуръон бу барча оламларни яратган буюк Зот Аллоҳнинг ўз ҳабиби ва расули Муҳаммад (с.а.в.) орқали бутун инсониятга рушду ҳидоят, дастур ул-амал бўлувчи мўъжизасидир. Бу муборак китобдаги барча оят инсониятни разолатдан ҳидоятга, эгриликдан тўғрилиқка, башариятни комилликка етаклайди ҳамда уни тиловат қилишнинг ўзи ҳам ибодат даражасига кўтарилгандир ва ҳар бир ҳарфи учун савоблар ваъда қилинган. Демак, Қуръон ўқиш —бузуқ амал эмас, балки киши қалбига завқ бағишлайди. Матндаги —бузуқ сўзи ўрнига —бу завқ сўзи қўлланилса, маъно аниқроқ англашилади. Бу сўз Тошкент 1 (Адабиёт музейи) нусхасида — رُق د || тарзида тўғри китобат қилинган. Тўғри, —бузуқ сўзи —вайрона маъносини ҳам англатади. Бироқ, Имом Юсуф бин ал-Хусайннинг —вайронада эмас, балки масжидда бўлганликларини баён қилувчи ҳужжат ҳам мавжуддир. Шу боис, жумла қуйидагича ўқилса мақсад ҳосил бўлади:

ذاتش كُي اى پش ت رُق دا ذاپرى كى لَشَا اَلْنَسْ اَشْدَى اَجْ نَسْدَى كَى اَلْ
لَشَا اَلْبَاقِ دِ لَسْغ تَنْدَى

“То бир кун ани бир бу завқда топтиким, Қуръон ўқуйдур эрди. Онча турдиким, ул Қуръон ўқумоқдин фориғ бўлди”.

- Асарнинг **учинчи мақолатида** Навоий —Фарҳод ва Ширин достонидаги Ҳазрат Жомий мадҳи кечган парчани келтирган. Ана шу парчада

¹ Қаранг: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. Навоий асарлари луғати. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 217-б.; Э.Фозилов. Алишер Навоий асарлари луғати, I-том. —Тошкент: Niso poligraf нашриёти, 2013, 813-б.

² Ўн беш томликда бу ҳикоя тўлиқ берилмаган.

³ Қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. —Тошкент: Фан нашриёти, 1999, 28-б.; Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн томлик. 5-том. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 750-б.

بی ذمک از اس داند دا آياو چگه لا
جشع کش کشد تیب جاو

байти келтирилади. Марҳум устоз Порсо Шамсиев томонидан нашр этилган —Хамса|| асари ҳамда —Фарҳод ва Ширин|| достонининг илмий-танқидий матнида, шунингдек, Навоий —Асарлар||ининг 14-жилди, —Мукаммал асарлари тўплами||нинг 15-жилди ҳамда —Тўла асарлар тўплами|| 5-жилдларида байтнинг иккинчи мисраъидаги —бўлуб|| сўзи —эрур|| тарзида эълон қилинган¹. Биз танқидий матнга жалб қилган барча олти қўлёманинг барида бу сўз —бўлуб|| эканлиги аниқ қайд этилган бўлиб, биз матн танқидига жалб қилинган манбаъларга суянган ҳолда —бўлуб|| сўзини матнда қолдирдик. Худди шу парчанинг бошқа бир байтида, яъни:

جا اچشا جا كى دايرى یشخ عانه
اكي جا خهمى كپ دشخ

байти келтирилади. Биринчи мисраънинг охиридаги —шуҳрат|| сўзи ўрнида юқорида саналган нашрларда —макнат|| сўзи қўлланилган. Биз яна ўз суянган манбаъларимизга таянган ҳолда —шуҳрат|| сўзини матнда қолдирдик. Чунки биз жалб этган барча манбаъларда бу ўринда —шуҳрат|| сўзи китобат қилинган. Бир қарашда юқорида келтирилган мисоллардаги фарқларнинг матн мазмунига унчалик катта таъсири йўқдек кўринади. Бироқ, текстологик жиҳатдан тадқиқ этилаётган асарга жалб қилинган барча олти манбаъда келган сўзларни четга суриб, бошқа танқидий матнда келтирилган иборани киритишга ҳам ҳаққимиз йўқ. Шунинг учун биз ўз манбаъларимизга таяниб иш тутдик. Бу ҳолат ушбу парчанинг охирида ҳам кўринади. Порсо Шамсиев —Фарҳод ва Ширин|| асарининг танқидий матнини тузаркан, бу иш тугал, деб айтмаган, албатта. Балки кейинги тадқиқотлар Навоий асарларини ўрганишни янада юқори поғоналарга кўтаришини қайд этганлар².

Асарни бешта қўлём асосида қиёсий тадқиқ этиш асар матнини тўлдиришга, хато жумла ва сўзларни тузатишга ҳамда муаллиф қаламига яқин бўлган матнни тузишда қимматли манба ўлароқ хизмат ўтадилар. Уларни синчиклаб, қиёсий тадқиқ қилиш

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев. —Тошкент: Фан нашриёти, 1960, 159-б. Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий текст. Тайёрловчи: Порсо Шамсиев. —Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1963, 16-б; Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967, 51-б.; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. —Тошкент: Фан нашриёти, 1999, 61-б.; Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн томлик. 5-том. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 778-б.

² Қаранг: Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. —Тошкент: Фан нашриёти, 1986, 40-б.

натижасида Алишер Навоийнинг —Хамсат ул-мутаҳаййирини асарининг тўлиқ ва муаллиф қаламига яқин матни юзага келди. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш ўринлики, бугунги кунда матншунослик соҳаси олдида турган вазифалардан энг муҳими, аждодларимиз меросини тўлиқ англашда ва авлодларга етказишда уларнинг илмий-танқидий матнини тузиш ва бу масалага катта эътибор қилиш соҳа мутахассислари олдида турган долзарб ва муҳим муаммолардан бири бўлиб келган ва қолмоқда.

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ “ЎЗБЕК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ” МАЖМУАСИДА “БОБУРНОМА” МАТНИДАН ПАРЧАЛАР

О.Ҳамроева, ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси

Абдурауф Фитрат йирик матншунос олим сифатида ўзбек адабиётининг йирик асарлари манбалари устида жиддий тадқиқотлар олиб борган. Хусусан, олимнинг З.М.Бобурнинг —Бобурномаи асари матни ҳамда унинг нашри масалаларига доир қимматли маълумотлари диққатга сазовор.

З.М.Бобурнинг —Бобурномаи асари ўзида бир қанча соҳага оид билимларни жамлаган йирик асарлардан бири бўлиб, барча даврларда асарнинг нашри долзарб масалага айланиб келган. Заҳматкаш олимлар Порсо Шамсиев ва Содик Мирзаевлар томонидан 1948-1949-йилларда —Бобурномаининг 2 жилдлик кирилл ёзувидаги нашри амалга оширилди¹. Ушбу нашр 2 босма нусха матнига таянилган бўлиб, Қозон босмасига нисбатан Лондон босмасидан кенгроқ фойдаланилган. Айни шу йиллари —Бобурномаи шарқшунос Михаил Салье томонидан рус тилига таржима қилинди. Бу нашр кейинчалик 1993 йилда қайта нашр этирилди². 1958 йил Бобур таваллудининг 475-йиллиги муносабати билан Бобур ижодий мероси бир неча маротаба эълон қилинди. 1960 йилга келиб —Бобурномаининг илмий нашри чоп этилди³. У академик В. Зоҳидовнинг —Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида номли сўзбошиси билан бошланади.

¹ Бобирнома. 1-2-қисмлар. —Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948-1949. (нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев)

² Бабурнаме. (Записки Бабура). Перевод М. А. Салье. —Тошкент: 1993.

³ Бобир. З. М. Бобирнома. 1-2-қисмлар. —Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960. (нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев)

Бу нашр биринчи нашрга қараганда, анча мукаммал, қайта ишланган бўлиб, бунда олимлар Қозон ва Лондон босмаларини ўзаро солиштириб, асарнинг русча ҳамда туркча таржималардан фойдаланиб, атоқли отларни махсус ўрганиб, кўрсаткичлар остида нашр эттиришган. —Бобурнома||нинг бу нашри кенг китобхонлар орасида тарқалиб, кейинчалик асарнинг кейинги нашрларига ҳам асос бўлиб хизмат қилди. 1966-йилда —Бобир: Танланган асарлар|| 3 жилдлигининг 2-3-жилдларига,¹ 1989-йил —Юлдузча|| нашриётида эълон қилинган нашр² ҳамда мактаб дарсликларига киритилган матнлар учун 1960-йилдаги матн асос қилиб олинди.

—Бобурнома||нинг илк нодир қўлёзма нусхалари мавжуд бўлса-да, анча пайтгача асарнинг илмий-танқидий матни яратилмаган эди. —Бобурнома||нинг илмий-танқидий матнини илк бора бобуршунос олим Эйжи Мано амалга оширди³. У бу илмий-тақидий матнни 1995 йил эълон қилиб, 1996 йилда шу нашрнинг узвий давоми сифатида мукаммал —Кўрсаткичлар||ни алоҳида жилд ҳолида чоп эттирди⁴. Мазкур танқидий матн —Бобурнома||нинг асл нусха тилидаги 4 нусхаси ва шу билан бирга форс тилидаги қўлёзма нусха асосида тайёрланди. Олим асарнинг 4 асл нусхаси - Эльфинстон, Ҳайдаробод, Британия, Қозон босма нусхаларидан ташқари, 2та форсча қўлёзма – Янги Деҳли Миллий музейидаги —Воқеоти Бобурий|| деб номланган қўлёзма, Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган нусхалардан фойдаланган. Нашрга Ҳайдарободдаги нусха асос қилиб олинган бўлиб, олим илмий-танқидий матнни тиклашда жами бўлиб 7 та: 4 та ўзбекча ва 3 та форсча нусхалардан фойдаланган.

Ўз-ўзидан маълумки, бундай йирик, ҳар бир соҳа вакили учун хазина даражасидаги манба Фитрат эътиборидан четда қолиши мумкин эмас эди. Олим замонасининг илғор матншунос олими сифатида бу асар устида жиддий изланишлар олиб борди. —Бобурнома|| Фитратнинг болалик чоғиданоқ эътиборини тортган эди. Олим мадрасада ўқиб юрган кезларида бу асарнинг матни билан танишиб улгурган эди. Фитратнинг Истанбулдаги таҳсили —Бобурнома||нинг жуда кўп қўлёзма ҳамда босма нусхалари билан танишиш имконини берди. Айни шу даврда бу асарнинг Қозон ва

¹ Бобир. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-3-жилд. —Тошкент: Фан, 1966.5.

² Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. —Тошкент: Юлдузча, 1989.

³ Z. M. Babur. Babur-nama (Vaqa'yi). Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and by Eijji Mano. Kayoto, Syokado, 1995

⁴ Babur-nama (Vaqa'yi). Concordance and classified indexes by Eijji Mano. Kayoto, Syokado, 1996

Ҳайдаробод нусхалари асосидаги жуда кўп босма нусхалари Истанбул мадраса ва кутубхоналарида мавжуд эди. Бу каби маълумотларни турк олими ва —Бобурнома||нинг туркча таржимони Рашид Раҳмати Аратнинг қайдларида ҳам учратиш мумкин. —Бобурнома|| нусхалари нафақат Истанбул, балки Бухоро мадрасаларида ҳам кенг тарқалган эди. Олим бу каби имкониятлардан унумли фойдаланиб асарни синчиклаб ўрганиб чиқди. —Бобурнома|| матнидан деярли барча асарларида фойдаланди. —Мирза Бедил|| номли мақоласида Бедил хусусида, у яшаган давр ҳақида тўхталиб —Бобурнома||дан кўчирмалар келтирди¹. Ундан ташқари, олим Навоий ҳақидаги барча мақолаларида Бобурнинг Навоий ҳақидаги қарашларига жиддий эътибор бериб —Бобурнома||дан шоир таржимаи ҳолига алоқадор ўринларидан иқтибослар келтирди². —Адабиёт қоидалари||, —Ўзбек адабиёти намуналари||, —XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш|| каби қўлланма, мажмуа ва мақолаларида —Бобурнома|| билан боғланган саҳифалар бериш билан бирга уларни таҳлил қилади. Олим —Бобурнома|| асарига нафақат бадий асар сифатида, балки XVI аср тарихий воқеаларини ўрганувчи ва айрим ҳодисаларни тасдиқловчи муҳим ҳужжат сифатида қараган. —Адабиёт қоидалари|| асарида адабий тушунчаларни изоҳлаш мақсади билан келтирилган парчалар илмий жиҳатдан таҳлил этилса, —Ўзбек адабиёти намуналари|| мажмуасида келтирилган парчаларни кузатиб, олим бу ўринда —Бобурнома||нинг бадий қимматини намоён қилаётганини кўриш мумкин. Фитрат —Ўзбек адабиёти намуналари|| мажмуасида келтирилган парчалар Ҳиндистон тасвирига бағишланиб —Ҳиндистон|| сарлавҳаси остида келтирилган. Аслида эса, 1519 йил воқеалари бобидан олинган. Келтирилган матнда бу юртнинг жўғрофияси, сиёсий ҳолати; ҳайвоноти, сув ҳайвонлари, —туюр||, яъни қушлари, ўсимлик ва гуллари; Ҳиндистонда йил фасллари, ўлчов бирликлари акс этган. Фитратнинг Ҳиндистон таърифига бағишланган айни шу матнларни танлашининг ўз сабаби бор эди, чунки бу даврда Ҳиндистон ҳақида маълумот берувчи бирор манба мавжуд эмас эди. Ундан ташқари, мустамлака даврини бошдан кечираётган Туркистон ҳаёти билан Ҳиндистондаги аҳвол жуда ўхшаш эди.

¹ Фитрат. Мирза Бедил. Тонг, 1920, 2-сон.

² Фитрат. —Навоийнинг форсий шоирлиги ва унинг бир форсий девони тўғрисида|| // —Маориф ва ўқитғувчи||, 1915, 12-сон.

Шунинг учун бўлса керак, Фитратнинг бошқа асарларида ҳам Ҳиндистон ва ҳинд аҳли ҳаётига кенг эътибор қаратилган.

Фитрат мажмуасида келтирилган парчалар матни ва —Бобурнома||нинг мукаммал нашрларидан бири П. Шамсиев нашри матни билан солиштириб кўрганимизда, улар ўртасида жиддий фарқлар борлигини кузатдик. Маълум бўлдики, Фитратнинг қўл остида бўлган —Бобурнома||нинг қўлёзмаси Қозон босма номи билан Туркистонда кенг тарқалган нусхаларга асос бўлган қўлёзмалардан бири бўлган. Чунки 1960 йили Порсо Шамсиев нашрга тайёрлаган Лондон нусха асосидаги “*нарсалар*” ўрнига “*нималар*”, “*икки*” ўрнида “*якка*” каби сўзларнинг қўлланиши шуни кўрсатадики, у Қозон босмага асос бўлган Ҳайдаробод нусхаси асосида кўчирилган қўлёзмадир.

Кейинги изланишларимизда, —Ўзбек адабиёти намуналари|| мажмуасида —Бобурнома|| асаридан келтирилган парчаларни 2002 йилда нашр этилган ва адабиётшунослар томонидан анчайин мукаммал деб ҳисобланаётган Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ҳамда Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрланган —Бобурнома|| матни билан солиштириб ўрганишга ҳаракат қилдик¹. Ушбу матнни Саидбек Ҳасанов нашрга тайёрлаган. Мажмуада келтирилган парчалар билан 2002 йилда нашр этилган —Бобурнома|| матнини ўзаро солиштирганда, улар ўртасидаги фарқ катта эмаслигига гувоҳ бўлдик. Бу фарқли жиҳатларни умумий тарзда қуйидаги тартибда белгиладик.

1. Матнлар орасидаги фарқнинг асосий қисмини фонетик фарқлар ташкил этади. Масалан, матнлар орасида а-о, и-э, у-ў, к-қ, г-ғ, д-т, п-б унли ва ундошлар фарқланади.

Фитрат мажмуасида: (*Ҳиндистон, Бангола, вилоятига борибдур, қўюбдурлар, ушбунча, экиз, дарёсидан, қилинди*)

Саидбек Ҳасанов нашрида: (*Ҳиндустон, Бангала, вилоятига, борибдур, қўюбтурлар, ушмунча, икиз, дарёсидин, қилилди*)

Ундан ташқари, ундошнинг иккиланиш ҳолати (*икки, етти* сўзлари) Фитрат мажмуасида иккилантирилмайди (*ики, ети* шаклида берилади).

2. Матнлар орасида иккинчи фарқли (морфологик фарқ) жиҳат кўшимча ҳамда боғловчиларнинг ишлатилишида кўзга ташланади.

¹ З.М.Бобур. Бобурнома. —Тошкент: Шарқ, 2002. (Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов)

Масалан, ва боғловчиси, 3-шахс эгалик қўшимчасининг ишлатилишида фарқни учратиш мумкин.

Фитрат мажмуасида: *(ер, сув, ёғоч, тош; хартумнинг ики ёнида; шимолдаги)*

Саидбек Ҳасанов наشريда: *(ер ва сув, ёғоч ва тош; хартумининг икки ёнида; шимолидаги)*

3. Матнлар орасидаги энг катта фарқ лексик фарқдир. Мажмуада келтирилган матн ҳамда Саидбек Ҳасанов наشريдаги матндаги сўзларнинг ўқилиши борасида анча жиддий фарқни кузатиш мумкин. Бу фарқли жиҳатлар жой номларининг ўқилишида кўпроқ сезилади. Ундан ташқари, сўзларнинг ўрин алмашиш, баъзида жумлаларнинг, ҳатто гапларнинг тушиб қолиш ёки аксинча қўшилганлик ҳолатини (бу ҳолат Фитрат мажмуасида) ҳам кузатиш мумкин.

Фитрат мажмуасида: *(Байоқ, Раҳт, чиқара олмайдулар, Дарёлар оқар сувидур, тоғлардиндур, ушбу тишларни қўюб қилур, бир қатор теванинг бўғзини)*

Саидбек Ҳасанов наشريда: *(Бийаҳ, Рапат, чиқармайдулар, Оқар суви дарёлардур, тоғ ракларидиндур, ушбу тишлар била қилур, икки қатор теванинг бўғзуи.)*

—*Девонга фил ўқ берулар*” жумласидан сўнг Фитрат мажмуасида қуйидаги изоҳловчи гап учрайди: —*Яъни солугларини ҳам фил билан берадулар*”.

Саидбек Ҳасанов наشريдаги қуйидаги жумла Фитрат мажмуасида учрамайди: *“Ҳиндустоний “ҳаатий” дерким”*

Фитрат мажмуасидаги матн ҳамда Саидбек Ҳасанов наشريдаги матн орасида фарқли ҳолатлар мавжуд бўлса-да, уларнинг аксарияти мазмунга дахл қилмайди. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Фитрат — Ўзбек адабиёти намуналари|| мажмуасидага ҳар бир манбага алоҳида тадқиқот иши сифатида қараган. Мажмуа таркибидаги матнларни асл қўлёзма нусхаларида олишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам — Ўзбек адабиёти намуналари|| мажмуаси нафақат ўз даври учун, бугунги кун учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

ТАШБЕҲ ВА ИСТИОРАЛАРДА МАВЗУ, ҒОЯ ВА МАҲОРАТ МУТАНОСИБЛИГИ

А. Қурбонов, ТДПУ катта илмий ходим-изланувчиси

Сўз санъатини ташбеҳ ва истиораларсиз тасаввур этиш қийин. Ташбеҳ ва истиора сўзни санъат даражасига кўтарувчи энг бирламчи тасвирий воситалардир. Ўтмиш араб адабиётшуносларининг тасвирий воситаларни *маҳосин*¹ деб номлаб, уларни икки турга: *маҳосини зотий* (туб, туғма) ва *маҳосини оризий* (ясама, сунъий) каби турларга бўлишлари, зотий хусн деганда эса энг аввало ташбеҳ ва истиорани назарда тутишлари ҳам бежиз эмас.² Зеро, муайян асарнинг ғоявий мазмуни ҳам, шоирнинг бадий маҳорати ҳам энг аввало ташбеҳ ва истиораларда кўзга ташланади. Шу маънода ушбу тасвирий воситаларни ғоявий мазмун ва шоир маҳоратининг ўзига хос мўъжаз кўзгуси деб айтиш мумкин.

Алишер Навоий ижодида ҳам ташбеҳ ва истиоранинг ўрни бекиёс. Шоирнинг лирик ҳамда эпик асарлари таҳлилига бағишланган тадқиқотларда бу муҳим поэтик воситалар юзасидан қимматли мулоҳазалар баён қилинган.³ Лекин шу билан бирга, Навоий ижодида шундай бадий дурдоналари ҳам борки, уларда ҳам шоирнинг ноёб ва мислсиз маҳоратидан дарак берувчи ташбеҳ ва истиора намуналарини учратиш мумкин. —Хамсал, хусусан, —Фарҳод ва Ширин‖ достонидаги насрий сарлавҳалар шулар жумласидандир.

—Навоий шеърятининг энг биринчи фазилати бўлмиш тасвирдаги таносуб унинг ташбеҳларида ҳам етакчилик қилади, — деб ёзади атоқли навоийшунос Ё.Исҳоқов. — Ташбеҳ учун танланган ҳар бир лавҳа ёки деталь тасвир объекти билан қандайдир йўл билан боғланишли бўлиб, ўшанга хизмат қилади‖.⁴ Айтиш мумкинки, бу хусусият, яъни ташбеҳ ёки истиоранинг тасвир объекти билан бевосита боғланиб кетиши насрий

¹ Маҳосин – хусн сўзининг кўплик шакли.

² Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – Москва: Наука, ГРВЛ, 1983 – С.130; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Фан, 1981, 34-б.

³ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.

⁴ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. Иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1977. 147-б.

сарлавҳаларда шоирнинг лирик асарларига қараганда ҳам изчил ва кучлироқ намоён бўлган. Маълумки, дostonдаги воқеалар ривожидан тоғ тасвири муҳим ўрин тутди: Фарҳод тош кесиб, тоғ ва тошлар орасида Ширин учун ариқ ва қаср бунёд қилади. Асарда шу воқеа билан боғлиқ ташбеҳ ва истиораларнинг бутун бир силсиласи мавжуд. Жумладан, шоир XXXI боб сарлавҳасида Шириннинг тоққа, Фарҳод ҳузурига келиб, унга нисбатан кўнглида меҳр уйғонишини шундай тасвирлайди: *қуёш тоғдин тулуғ қилгондек, ул кўҳи бало сарвақтига етгони ва анинг метини ламъасининг барқи мунинг хородек кўнглига асар этгони*.¹ Биринчи жумлада иккита истиора мавжуд: *қуёш ва кўҳи бало* (бало тоғи), ҳар иккиси ҳам икки маъноли бўлиб, шоир қуёш деганда ҳам қуёшни, ҳам Ширинни, кўҳи бало деганда эса ҳам тоғни, ҳам Фарҳодни назарда тутди. Шириннинг Фарҳод ҳузурида пайдо бўлишини эса қуёшнинг тоғ чўққиси узра нур сочишига ўхшатади: *Қуёш тоғ ортидан чиқиб, чўққида пайдо бўлганидек, Ширин ҳам қуёшдек тоғ ортидан чиқиб, ул бало тоғи – Фарҳоднинг ҳузурида пайдо бўлади*. Иккинчи жумлада Шириннинг кўнгли хоро – тошга нисбат берилган: *хоро(тош)дек кўнгли*. Унинг, яъни Фарҳоднинг метинидан чақнаган чақмоқ, – дейди шоир истиоравий тасвир услубини ишга солиб, – *тоғ тошларига қандай асар қилган бўлса, мунинг, яъни Шириннинг хородек кўнглига ҳам шундай асар қилди*.

Зоро, яъни тош тафсили XXXIX боб сарлавҳасидан ўрин олган ташбеҳ ва истиоралар учун ҳам асос бўлган: *элчининг шаҳдлик заҳри шишаси қалъанинг хорасидин ушолгони, яъни Мухинбону хорадек маҳкам жавобларидин ожиз қолгони*. Жумладаги *шаҳдлик заҳри шишаси, қалъанинг хораси* бирикмалари истиора, *хорадек маҳкам* бирикмаси эса ташбеҳ санъатини ҳосил қилган.

Хусрав Ширинга уйланмоқ орзуси рад этилгач, Арманияга бостириб келиб, уни қамал қилади. Аммо ичкарига кира олмайди, чунки қалъа дарвозасини Фарҳод кўриқлаб турар эди. Иложсиз қолган Хусравга Бузург Уммид шундай йўл кўрсатади: бир мактуб ёзиб, уни Мухинбонуга элчи орқали юбормоқ даркор. Элчи бизнинг сўзларимизни унга етказсин, бу сўзларда ҳам лутф бўлсин, ҳам таҳдид, ҳам ўтинч, ҳам пўписа. Шунда у, шубҳасиз, ўз заифлигини англаб, биз билан муроса қилишга мажбур бўлади:

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 8-том. – Тошкент: Фан, 1991, 31-б. (Бошқа иқтибослар ҳам шу нашрдан олинган).

Шак эрмаским, аён айлаб мадоро,
Забунлуқ айлағайлар ошкоро.

Хусрав, сарлавҳада тасвирланишича, *лутфомиз алфозга қаҳр ва шаҳдангиз каломга заҳр қотиб*, бир мактуб ёзади. Бу мактуб гўёки *шаҳдлиқ заҳр шишаси* – заҳар қўшилган асал шишаси каби эди. Хусрав мактубда Меҳинбонуға таъна тошларини ёғдириб, унинг аввалги элчиларига берган жавобини эслатади. Меҳинбону, гарчи Хусравдай қудратли ҳукмдорнинг сўзларини рад этиш қийин бўлса ҳам, ошиқ ва маъшукни бир-биридан жудо қилишни истамай, Шириннинг бир айби бор, деб баҳона қилган эди: *ки жуфт отин қошида тутса бўлмас, бу сўзнинг гирдига ёвутса бўлмас*. Агар шу гап рост бўлса, – дейди Хусрав мактуб орқали заҳрини сочиб, – нега бу кун унинг кўнгли Фарҳодга мойил бўлган? Эшиттимки, бу телба гадонинг охи оламини тутган бўлса ҳам, ул оининг жаҳли чиқмас, аксинча, уни тез-тез қасрига чорлаб, васлидан баҳраманд айлар эмиш:

Висоли бирла айлаб кўнглини шод,
Ғами ҳажридин айлар эрмиш озод.

Хусрав бу сўзлар Меҳинбону кўнглига кўрқув солар, айбига иқрор бўлиб, оқибат шафқат тилар, деб умид қилган эди. Аммо унинг *шаҳдлиқ заҳри шишаси қалъа хорасидин ушалади*. Меҳинбону унга *хородек маҳкам жавоблар* қайтаради. Фарҳод ишқи сен ўйлаган ишқ эмас, – дейди у Хусрав таънасиға жавобан:

Бу кун Фарҳод ул озодавашдур,
Ки йўқлуқ бодасидин журъакашдур.
Фано ўти аро андоқки хошок,
Вужуди хирманин пок ўртамиш, пок.
Бўлубтур уйла Ҳақ зотида фоний,
Ки йўқтур анда ўзлукнинг нишони.

*Озодаваш*¹ ошиқ учун ҳамма нарса мазҳардир, – деб таъкидлайди Меҳинбону, – у нимағаки назар солса, унда фақат Ҳақ

¹ Пок сўзининг маънодоши.

жамолининг жилвасини кўради. Ширин эса Ҳақ жамолининг энг гўзал, энг чиройли мазҳаридир, бинобарин, Фарҳоднинг Ширинга ошиқлиги Ҳаққа ошиқликдан ўзга нарса эмас:

Бу ашё ичраким, бўлғай мазохир,
Кўрар мазҳарни ҳар ён бўлса нозир.
Қаю мазҳарки, ажмал келса мавсуф,
Ажаб йўқ анда кўпрак бўлса машъуф.

Маълум бўладики, сарлавҳада келтирилган истиора ва ташбеҳ – *қалъа хораси*, яъни *Меҳинбонунинг хородек маҳкам жавоблари* ҳақиқий ишқнинг тамсилий ифодасидир. Шу маънода Хусрав мактубини —сохта ишқ, Меҳинбонунинг Хусравга жавобини эса, худди Сукрот ҳаким сўзлари каби, —ҳақиқий ишқ рисоласи, деб айтиш мумкин. Агар Сукрот сўзлари бу рисоланинг дебочаси бўлган бўлса, Меҳинбонунинг жавоблари унинг фано ҳақидаги боби, балки хотимасидир. Фарҳод бу рисолаи ёшлик чоғларида —дард муаллими мактабида —лафз-балафз, балки ҳарф-баҳарф ўқиган, аммо Хусрав бу рисоладан беҳабар эди. Ҳақиқий ва хусравона (авом) ишқ ўртасидаги фарқ ва зиддият шоир яратган истиораларда ғоят ёрқин ифодаланган: *заҳр шишаси – қалъа хораси*. *Шиша* тошга тегиб, қандай синса, Хусравнинг ишқ ҳақидаги тубан тасаввурлари ҳам *қалъа хораси*, яъни *Меҳинбонунинг хородек маҳкам жавобларига урилиб, шундай ушалади*.

Аммо бу Хусрав *заҳр шишасининг ишқ хоросидан* биринчи бор ушалиши эмас. Аввалроқ Фарҳод ҳам унга бу борада хородек сабоқ берган эди. Хусрав Арман мулкига лашкар тортиб, уни қамал қилган чоғда Фарҳод кўрғонни ҳимоя қилиб, баланд бир тош устида ўтирар, агар тош тож бўлса, у тожга қадалган гавҳар янглиғ эди. Фарҳод сиймосига жо бўлган файзу шукуҳ Хусрав кўксига ўткир ханжардек санчилади. Аммо шундай бўлса ҳам, уни бир гадо деб билиб, такаббурлик билан ундан отини сўрайди. Фарҳод дейдики, *от аҳли эмасман*:

Ичимга ишқ ўтидин тушкали дуд,
Не отим, балки зотим бўлди нобуд.
Мени от англамакдин ишқ этиб ёт,
Мен отдин ёту мендин ёт ўлиб от.

Шу ўринда —Лисон ут-тайрдаги бир ҳикоят¹ ёдга келади: Иброҳим Адҳам Балх султони эди, аммо тожу тахтдан кечиб, сулук йўлига киради, Нишопурга келиб, бир вайронада қаттиқ риёзатга берилади. У муттасил рўза тутар, кечалари кўз юммай, бутун тунни бедорликда ўтказар, кундузлари эса ранж чекиб, бир кучоқ ўтин терар, ўтинни бозорга элтиб, пулига ифторлик қилар эди. Бир куни *ақтоби замон* — бир гуруҳ комил пирлар султоннинг йўлини тўсиб, унинг сулукда қай даражага етганини билиш учун имтиҳон қиладилар. Ҳикоятда пирлар сўзи келтирилган эмас. Аммо Иброҳим Адҳамнинг жавобидан сезиш мумкинки, сулук пешволари унга шундай сўзлар билан мурожаат этишган: *Эйки, Иброҳими Адҳам, шоҳи Балх...* Иброҳим Адҳам уларга шундай жавоб қайтаради: *Ониким, сен тилайсен, қолди ул, Балхдин мен бу тараф тутқонда йўл.* Бу жавобни эшитиб, улар шундай хулосага келадилар: *нотамом эрмиш ҳануз, чунки мулку оти ҳали ҳам ёдидан чиқмабди.* Орадан бир йил ўтиб, шу ҳол яна такрорланади. Бу сафар *дедиларким: сулук ичра иши бўлмиш тамом.* Чунки *чиқмади бу қатла султондин нафас*, яъни, Фарҳод сўзлари билан айтганда, у отидан, оти эса ундан бутунлай ёт бўлган эди.

Фарҳод *от аҳли эмасман*, дер экан, аввало, маълум бўладики, унинг ҳам Иброҳим Адҳам каби *сулук ичра иши бўлмиш тамом.* Шу билан бирга, бу сўзлар Хусравнинг хусравлигига нисбатан яширин киноя ҳам. Чунки у, Фарҳоддан фарқли ўлароқ, нафақат зоти, балки оти билан ҳам *от аҳлидир.* Чунки хусрав сўзининг маъноси подшоҳ. Хусрав хусравлиги: нафақат мулку зоти, балки оти билан ҳам фахрланар эди. Бу ҳол Фарҳодга берган саволида ҳам, ошиқлик даъвоси қилиб, Меҳинбонуга йўллаган мактубида ҳам сезилиб туради. Ҳолбуки, чин ошиқлик, Фарҳод таъкидлаганидек, мулку оти билан фахрланиш эмас, балки *ишқ аро оти, балки зотини нобуд қилмоқдир.*

Аммо Хусрав Фарҳод ишқини ҳам ўз —ишқли каби бир ишқ деб гумон қилар, унинг кўнглида ҳам ўзи каби *мулкият гулуси* бор деб ўйлар эди. Шунинг учун у Фарҳодни маҳв этиш пайида бўлади. Фарҳод бу беҳуда уриниш эканлигини уқтирар экан, қўлига тош олиб, аввал Хусрав бошидан худди,² байроғидан маҳчасини³

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Насрий баён билан). — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991, 163–165-б.

² Худ — узун учли, баҳайбат жез қалпоқ.

³ Маҳча — байроқ учига ўрнатилган ярим ой.

учиради, сўнгра эса тил тийғи билан бундан-да оғирроқ шикаст етказди. Эшиттим, – дейди у Хусравга, – жафо майдонига от сурганинг етмаганидек, ишқ ҳақида лоф ҳам урар эмишсан. Аммо бу қандай ошиқликки, ишқ аро мулку жондан кечиш ўрнига —олай деб мулк элидин тахт ила тож, —қилурсан нозанин кўнглини ношод:

Бу бўлғай дарду ишқ ойини, ваҳ,ваҳ,
Вафоу меҳр шарти, Аллах, Аллах!
Киши ишқида зор бўлмоқ бу бўлғай,
Ғамидин беқарор ўлмоқ бу бўлғай!

Улуғ шоир бу воқеани насрий сарлавҳада шундай тасвирлайди: *Фарҳоднинг тил хороши била анинг бағрига ниш сончмоғи.*¹ Жумладаги истиора – *тил хороши*. Бу истиора Фарҳоднинг дарду ишқ, вафову меҳр шарти ҳақидаги кескин сўзларининг ифодасидир. Истиоравий ифода таркибидаги *хорош* сўзининг луғавий маъноси *тарошлаш, тирнаш*.² Бир қарашда бу сўз билан хоро ўртасида мутаносиблик йўқдек туюлади. Бироқ улуғ шоир бу сўзни бежиз келтирмаган, агар эътибор берилса, унинг *хороси, хораси* сўзлари билан муайян даражада ҳамшакл эканлиги кўзга ташланади: *хораси, хороси, хороши*. Уларнинг ёзувдаги ифодаси ҳам деярли бир хил: – خشایی – خاساعی – ذلی عی. Натижада ийҳомангиз³ бир санъат юзага келиб, *тил хороши* тил тийғи, тил найзаси каби маънолар билан бирга, *тил хораси* маъносига ҳам эга бўлиб қолган, яъни *Фарҳоднинг тил хораси била анинг (Хусравнинг) бағрига ниш санчмоғи*.

Хусрав Фарҳоднинг бу каби қаттиқ тошидин пажмурда ва тош каби қаттиқ сўзидин озурда келиб,⁴ макр йўлини тутди. Бир ҳийлагарни топиб, уни Фарҳод ҳузурига йўллайди. Ҳийлагар сохта оҳу фиғон чекиб, дейдики, бир маҳбубим бор эди, кўрғон қамал қилиниб, ичкарида қолди, уни неча кунлардан бери уни кўра олмай, азобда қолдим. Фарҳод ўзгалар, айниқса, ишқ аҳлининг дардига тоқат қила олмас эди. Сохта ошиқнинг —ғами уни беҳуш қилиб қўяди. Уни Хусрав ҳузурига келтирадилар. *Бузург Умид ул*

¹ XXXVIII боб сарлавҳаси.

² Навоий асарлари луғати, Б. 650.

³ С.Олим ибораси. Қаранг: Олим С. Ийҳомангиз санъатлар. // —Жаҳон адабиёти журн., 2015, 2-сон, 132–141-б.

⁴ XXXIX боб сарлавҳаси.

бандларга муқайяд девона димоғига ҳуш кетургач, Хусрав ҳужжат юзидин анга сўз қот¹иб, у билан ишқ ҳақида баҳс қилади. Шоир бу баҳс тасвирида ҳам шиша ва хоро тафсилига мурожаат қилган, у Хусравнинг саволларини шишага, Фарҳоднинг жавобларини эса хорага ўхшатади: саволоти шишалари – жавоблари хораси. Йигирма беш байтнинг бир мисраси Хусрав саволотининг шишаси бўлса, иккинчи мисраси Фарҳод жавоблари хорасидан иборат.

Маълумки, Хусрав мунозарани қуйидаги *шишасифат савол* билан бошлайди:

Деди: қайдин сен, эй мажнуни гумрах?

Деди: мажнун ватандин қайда оғаҳ!

Хусравнинг сўзлари ҳар қачонгидек кибру ҳаво, дўқ-пўписа оҳанглари билан тўла. У Фарҳодни мажнуни гумроҳ: ақлини йўқотиб йўлидан адашган мажнун деб атайди. Фарҳод *жавобининг хораси* зоҳиран шу саволга киноядир: агар, – дейди у, – сен айтгандек мажнуни гумроҳ бўлсам, ватанимни қаердан билай?! Аммо аслида бу сўзлар ҳам оти, балки зотидан ҳам ётликнинг яна бир ўзига хос изҳоридир. Унинг касби камоли, балки мақоми, ўзи бундан кейинги байтда гувоҳлик берганидек, мажнунликдир – *Деди: недур санга оламда пеша? Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.* Мажнунлик эса шундай бир мақомдирки, бу мақомда, Иброҳим Адҳамдек, ишқ аҳлининг оти, балки мулку зоти ҳам ёт бўлади: ҳа, мажнунман, аммо шундай мажнунки, – дейди Фарҳод Хусрав саволоти шишасини синдириб, – мен ватандан, ватан эса мендан ётдир, бундай мажнун ватандан қандай қилиб огоҳ бўлсин!

Хусравнинг фикрича, ишқ ичра мажнунлуқ ақлга зид, чунки у бирор касб-кор эмаски, у билан кишининг тирикчилиги ўтса: *бу ишдин ўлмас касб рўзи.* Аммо Фарҳод унинг сўзларини қатъий рад қилиб дейдики, чин ошиқлар учун касб рўзи – тирикчилик, балки тирикликнинг ўзи ишқ сўзидир: *касб ўлса басдур ишқ сўзи!* Хусрав ишқ сўзидан бир нишон кўрсатишни сўраганда, Фарҳод унга шундай жавоб қайтаради:

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона,

Деди: куймай киши топмас нишона!

¹ XXXIX боб сарлавҳаси.

Улуғ шоир —Лисон ут-тайрда *ишқ сўзи* ҳақида шундай ибратли бир ҳикоя келтиради. Қушларнинг кўнглига Симурғ шавқи тушганидек, бир гуруҳ парвоналар кўнглига ҳам шамъ шавқи тушган эди. Бир кун кечаси улар бир-бирига шундай дейди: шамъ ўтига ошиқ бўлсак ҳам, уни кўрмаганмиз, шунинг учун йўлга тушайлик, неки билсак, шарҳ этиб, унинг аслини баён айлайлик! Бу сўзни эшитиб, парвоналардан бири учиб кетади, бир шабистонга бориб қараса, шамъ нур сочиб турибди:

Чун мунаввар қилди нуридин кўзин,
Ёнибон¹ ёйди олар ичра сўзин^{2,3}

Аммо унинг *сўзи* ўзгаларга тушунарсиз эди, у *сўзини* янада баландроқ қилди, бундан, барибир, фойда бўлмади. Шунда яна бир парвона шамъ сари парвоз қилди. У ҳам ёниб, сўз баёнига киришди, аммо бу сафар ҳам *бўлмади мақсуд жамъ ичра аён*. Чунки уларнинг пару боли шамъ ўтида куймаган эди, зеро, *куймай ўтда ҳирқатин билмас киши!*

Фарҳод таъкидлаган ҳақиқат ҳам шу эди – *Деди: куймай киши топмас нишона!*

Хусрав дейдики, *бу ишқ тарки яхшироқдир*. Фарҳоддан *бу шева ошиқдин йироқдир*, деган жавобни эшитгач, унга шундай дейди:

Деди: ол ганжу қўй меҳрин ниҳоний,
Деди: тупроққа бермон кимиёни!

Байт ишқ ҳақиқатининг кўзгусидир. Хусрав наздида инсон учун энг олий саодат, энг олий бахт, бу – тожу тахт, кишвар, ганж. Шунинг учун у Фарҳодга ганж таклиф қилади, ганжни олсин-у, тарки ишқ айлсин: *ол ганжу қўй меҳрин ниҳоний!* Аммо Фарҳод учун тожу тахт ҳам, мулку ганж ҳам тупроқ билан баробар: *тупроққа бермон кимиёни!* Тупроқ биринчи мисрадаги ганжнинг, кимиё эса меҳр(ишқ)нинг истиоравий ифодаси бўлиб келган: *ганж*

¹ Икки маънода келган: 1) орқасига қайтиб; 2) куйиб.

² Икки маънода келган: 1) сўзларини; 2) куйишини.

³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Насрий баён билан). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991, 226-б.

– *тупроқ, меҳр – кимие*. Бир-бирига зид, айна чоғда, мутаносиб бу тимсоллар бағрига шундай фикр жо бўлган: *ганж тупроқ бўлса, меҳр(ишқ) кимиедир*. Кимие эса, қуйидаги байтда таъкидланишича, ҳар қандай нарса: тош бўладими ёки тупроқ – уни олтинга айлантирадиган бир мўъжизакор жавҳар:

Қилиб тошу туфроғни олтунки, бор
Сенинг коргоҳингда бу кимие.¹

—Лайли ва Мажнунда шоир ишқни ана шу мўъжизакор жавҳарга ўхшатади: *Эй ишқ, ғариб кимиесен*.² Кимие тупроқни олтин қилганидек, ишқ ҳам инсоннинг тупроқдек тийнатини олтинга айлантиради, ошиқнинг олтиндек сап-сарик юзи бунга гувоҳдир. Агар ишқнинг кимие эканлигига ишонмасанг, – дейди бир байтида шоир ошиқ тилидан, – юзимнинг олтини юз далили билан буни исбот қилиши мумкин:

Буки дерлар, кимиедур ишқ, бовар қилмасанг,
Қилғуси юз важҳ ила собит узорим олтуни.³

Ишқ кимиеси бўлмас экан, кўнгил ҳам кўнгил эмас, қалбдир:

Кўнгул ишқ ўти ичра бўлди холис,
Магар бу қалбга ул кимиедур.⁴

Байтда айтилишича, мис кимие ўтида куйиб, олтинга айланганидек, қалб ҳам ишқ ўтида куйиб, холису пок кўнгилга айланади. Пок кўнгил эса Ёр жамолининг жилвагоҳидир. Шунинг экан, Фарҳоднинг кимиедай ишқдан кечиб, кўнгилни қаро тупроқдай хира ва тийра қилувчи ганжга алмаштириши тасаввурга ҳам сиғмас ҳол эди – *Деди: тупроққа бермон кимиеми!*

Улуғ шоир сарлавҳада Фарҳоднинг бу каби кескин ва қатъиятли жавоблар силсиласини бениҳоя аниқ ифодаловчи яна бир истиора келтиради: *сўз сангборони – сўз тошбўрони! Фарҳоднинг бу навъ қаттиқ сўзлари сангборонидин*, – дейди шоир, – *Хусравнинг*

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 6-том. – Тошкент: Фан, 1991, 11-б.

² Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 9-том. – Тошкент: Фан, 1991, 294-б.

³ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 4-том. – Тошкент: Фан, 1991, 435-б.

⁴ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 6-том. – Тошкент: Фан, 1991, 115-б.

кўнгулдоғи саволлари шишадек синғони. Кўнгилдаги саволлари шишадек синган Хусрав чексиз алам ва ғазаб билан *анинг қатлига жозим бўлади: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум!* Унинг наздида *қатл ҳукми* Фарҳодни —бу ишқдин инкор қилдирадиган энг даҳшатли сўз эди, аммо Фарҳод Хусравнинг сўзларига мамнуният изҳори қилади: *ишқида мақсудимга етгум!* Чунки Жонон ишқида жон бериш, аввало, ошиқнинг азалий орзуси бўлса, иккинчи тарафдан, дoston хотимасида тасвирланганидек, ишқ аҳли учун ўлим ҳам бир висол: жоннинг Жонон билан қовушишидир.

Шундай қилиб, хоро (тош) ташбеҳ ва истиоралари насрий сарлавҳаларда мазмунан ҳам, миқдор жиҳатидан ҳам муҳим ўрин тутди: *хородек кўнгил, кўнгил хораси, қалъа хораси, хородек маҳкам, илик тоши, тил хороши, тошдек қаттиқ, жавоблар хораси, сўз сангборони.* Аввало, айтиш лозимки, улуғ шоирга хос оригинал тафаккур маҳсули бўлган мазкур ташбеҳ ва истиоралар ижодкор услубининг тақозоси ўлароқ юзага чиққан. Бу услубга хос муҳим жиҳат шундаки, шоир муайян ҳолат ёки кечинмани тасвирлар экан, мавзудан узоқлашмай, аксарият ҳолларда асарда қаламга олинган нарсa ва ҳодисаларнинг ўзини бадиий воситага айлантиради.¹ Мавзу ва тасвирий воситалар ўртасидаги узвийлик натижасида, бир тарафдан, ҳолат ёки фикр аниқ ва ёрқин ифодаланган бўлса, иккинчи тарафдан, ғоявий мазмун шу муносабат билан яна бир бор таъкидланган. Бинобарин, келтирилган ҳар бир ташбеҳ ва истиорани ғоявий мазмуннинг ихчам ва мўъжаз ифодаси деб айтиш мумкин.

Иккинчидан, гарчи барча ташбеҳ ва истиоралар асосида ҳам хоро тафсили ётса-да, уларнинг ҳар бири учун хоронинг муайян бир жиҳати муқояса объекти бўлган. Жумладан, Ширинга нисбат берилган *хородек кўнгил* анъанавий маъшуқанинг тошдек қаттиқ ва бераҳм кўнгли эмас. Улуғ шоир Шириннинг *хородек кўнгли* дер экан, унинг кўнгли ҳали тоғ тошларидек бежило, сайқалланмаган кўнгил эканлигига эътибор қаратади: Фарҳод метин ва тешаси, яъни ишқининг шуъласи барқдек чакнаб, тошларга асар қилганидек, Шириннинг хородек кўнглига ҳам асар қилади, тошларни тарошлаб, уларга оро берганидек, Шириннинг кўнгли хорасини ҳам тарошлаб, унга оро беради: *Шириннинг кўнгли хорасини аниг тешаси фикри хорош қилғони.*

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. — Тошкент: Фан, 1983. — Б. 162.

*Қалъа хораси, хородек маҳкам, илик тоши, тил хороши, тошдек қаттиқ, жавоблар хораси бирикмаларида ҳолат ўзгача: ташбеҳ сабаби хорога хос қаттиқлик, мустаҳкамлик. Бу жиҳатдан улар Хусрав сўзларига нисбат берилган шишанинг зидди: хоро қанчалик мустаҳкам бўлса, шиша шунчалик мўрт. Шиша ва хоро тафсиллари бағрига жо бўлган маънолар ҳам диққатга сазовор: *ишиша сохта ишқ* (авом ишқи, ҳақиқий ишқдан беҳабарлик) бўлса, *хоро ҳақиқий ишқ рамзидир!* Бинобарин, *Фарҳоднинг жавоблари хораси била Хусравнинг саволоти ишишаларин ушатқони* асло ажабланарли эмас.*

Бу каби тарҳи тоза тасвирий ифодалар яратиш, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, улуғ шоиргагина насиб бўлган *заррада меҳрни ниҳон айлаш* маҳоратининг ёрқин жилваларидир.

«БОБУРНОМА»ДА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

**И.И.Сулаймонов, СамДУ катта
илмий ходим-изланувчиси**

«Бобурнома»да уч минтақа: Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистоннинг тарихи, 1600 тадан ортиқ тарихий шахсларга берилган одилона, объектив баҳоси, шахснинг ким бўлишидан қатъи назар у ҳақида билганларини ҳаққоний, ўзгартирмай, бўрттирмай ифодалаши муаллифни мухлислари олдида обрўсини жаҳонга машҳур этди. Шу боисдан тарихчилар, шарқшунослар унинг шаънига Инсон мадҳига айтиладиган энг сара сўзларни айтдилар. Масалан, инглиз тарихчиси Эльфинсон «Бобурнома» ва унинг муаллифи ҳақида қуйидаги самимий сўзларни билдирди: «...бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳарбий одамнинг ташқи кўриниши, кийимини, таъби ва одатларини ифода қилади, мамлакатларни, уларнинг иқлими, табиати, хўжалиги, санъат ва ҳунармандчилик намуналарини тасвирлаб беради. Лекин муаллифнинг ёрқин характери асарга энг кўп жозиба бағишлайди» [1;23].

Ушбу баҳолар Бобур ижоди, айниқса унинг машҳур «Бобурнома» асарига таяниб, даврнинг ижтимоий-сиёсий ва тарихий ўзгаришлари, турли воқеаларига муаллиф кўзи билан қарашни тақозо этадики, биз имкон қадар уларни таҳлилга

тортишга ҳаракат қилдик. Бунда тарихий шахсларнинг ғолиблик ва мағлублик контекстида таҳлил этиш, бу шахслар руҳиятида турли ҳолатларда содир бўладиган руҳий-психологик манзараларни бадий ифодаланиши заминида ўрганишни мақсад этдик. Зотан, уша сертахлика даврда шахснинг руҳий ҳолати, турли оғир дамларда ўзини тута билиши ёки аксинча, ҳаракатини бошқара олмаслиги кузатиладики, бу салтанат бошлиқларида, нуфузли шахсларда давлатни бошқариш ва унга бу ҳолатлари зиён етказмайдиган тарзда кўрсатиб бера олиши давр сиёсатини юргизишда муҳим ўрин эгаллаган. Бобур ижодида бу мавзунинг ўрганилиши муаллиф дунёқараши, давр ижтимоий-сиёсий ҳолатига бўлган қарашларини ойдинлаштиради ҳамда унинг насрий асарда ишлатган жумла, ибора, сўзларини бадий маҳорат нуқтаи назари билан тадқиқ этиш, ғолиб ва мағлуб психологияси орқали давр ижтимоий-сиёсий ҳолатини очиқ бериш имкониятини ҳам беради. Бу эса, Бобурнинг тарихшунос, давр сиёсатининг юксак билимдони, холис эксперти призмаси орқали таҳлил этилади.

Бобур Ҳусайн Бойқаро давлатчилигининг таҳлилига киришар экан, биринчи навбатда, бу темурийзоданинг сиймосида тажрибали, ҳарбий жангларда суяги пишган, Хуросондек кенг ўлкада ҳукмрон шахсни тасаввур қилади. Лекин Ҳусайн Бойқаро давлатдорлигидаги айрим жиҳатлар, Бобур фикрича, Амир Темур салтанатини мустаҳкамлашга эмас, балки унинг парчаланишига олиб келувчи ҳолатларни эслатади. Бобур 1495-1496-йиллар воқеаларига тўхталиб, Ҳусайн Бойқаро салтанатида Хисравшоҳ исмли беги бўлиб, охирги пайтда Ҳирот ҳокимиятига бўйсунмай қолганлиги ҳақида гапиради, уни танқид қилади. Шу билан бирга, бундай муносабат давлат ишини юргизишда бошқа муаммоларни ҳам келтириб чиқарганки, бу Бобурнинг қуйидаги салбий баҳосига сабаб бўлган: «Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига ва мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди»[1;54].

Бобур Султон Ҳусайн мирзо салтанат бошқарувида жуда қалтис ҳаракат қилиб, Ҳирот салтанатида ота ва ўғил ўртасидаги муаммонинг нотўғри ҳал этилгани, салтанат бошқариш тарихида бундай ҳолат ҳали кузатилмагани, ниҳоят Султон Ҳусайн ҳамда фарзандлари орасида душманликкача бориб етган тарихий вазиятга баҳо бериб, шундай ёзади: «Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиъуззамон мирзога бериб, анинг вилоятиниким,

Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиъуззамон мирзо музтар бўлди. Мунча йил ёғийликлар ва фитналарнинг сабаби ул эди» [1;54].

Бундан ташқари, Бобур Ҳусайн Бойқаро сиёсати ва давлатчилиги ҳақида гапириб, юқоридаги ғояси – бир вилоятга, юртга, маконга икки кишининг ҳоким, султон этиб тайинланишини темурийлар саройидаги энг нолойиқ иш, деб билади. Бу қарор темурий шаҳзодалар орасида нифокни кучайтириши, уларнинг муносабатлари бузилиши ва ҳатто қонли жангларга олиб келишини ўша давр тарихчиси сифатида баён этади. Қуйидаги мисолда, юқоридагидек Бобур «баширкат подшоҳлик қилиш»нинг Ҳусайн Бойқаро давлатчилигидаги энг номуносиб иш деб билади ва бунини тарихнинг хатоси деб баҳолайди: «... Бадиъуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳири тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. ...Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқия бўлди: Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур: «Даҳ дарвеш дар як гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд» [1;140]. (Мазмуни: Ўн дарвеш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшо бир иқлимга сиғмайди).

Бунда Бобур Султон Ҳусайн мирзонинг тарихий хатосини давр эксперти сифатида темурийлар салтанати манфаатини кўзлаган ҳолда аниқ, равшан билдирмоқда. Ҳусайн Бойқаро бу ҳаракати билан ҳозиргача ўз салтанатида ота ва ўғил зиддияти шусиз ҳам тахт ягоналигига раҳна солиб келаётганига қарамасдан, иккала ўғли – бўлажак тахт ворисларини мунозарали масалани ҳал қилиш, ҳар бир шаҳзодани алоҳида-алоҳида вилоятларга ҳоким этиб тайинлаш ўрнига уларни шериклик тариқасида ҳукмронлик қилишларини маъқул кўрадики, бу Бобур фикрича, «мунча йил ёғийликлар ва фитналарнинг сабаби ул ўлди», деган баҳосига сабаб бўлган.

Бобурнинг фикрича, давлат бошқаруви ва унинг тартибли олиб борилиши салтанат мустаҳкамлигининг асосидир. «Бобурнома»нинг жуда кўп ўринларида у Хисравшоҳ ҳақида сўз юритир экан, бу бекнинг хислатларини қоралаб гапиради, уни темурийлар хонадонининг душмани сифатида баҳолайди. Бобур Ҳусайн Бойқаро сиёсатини танқид қилиб, Хисравшоҳга ўз салтанатида жуда катта эътибор ва нуфуз берганлиги, бу эса

Хуросон давлатининг инқирозига сабаб бўлишини оддий мисол билан исботлаб беради: «Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отиға хутба ўқутғайлар» [1;66].

Бобур салтанатни бошқариш ва давлатчиликда ҳар бир ишни чуқур ўйлаб, кейин хулоса чиқаришни алоҳида таъкидлайди. Унинг бу қарашлари аниқ воқеликдан сўнг, ҳаёт тажрибасига асосланган тарзда ўз ифодасини топган. У яқинлари, бекларининг гапига кириб, «фармон бўлдуким, бизинг била бўлғонлар таниғон нималарини олсунлар», деб амр берар экан, бундай фикрга келиши ғалат эканлигини, биров шошиб иш кўрганини холисона баён этиб, «Бобурнома»да ҳар гапни фақат ростини баён қилиш мақсади эканлигига яна бир бор содиқ қолади ва шундай ёзади: «Жаҳонгир мирзодек музи (ғаниме) ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг заминида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур» [1;69]. Бундан Бобурнинг узоқни кўзлаб давлатдорлик қилиши унга Қобул давлатчилигини тузишга, Ҳиндистонда қисқа муддат ичида мустаҳкам салтанатнинг пойдеворини яратишга имкон берди.

Бобур ота юрти – Самарқандга бўлган меҳри юксаклигини таъкидлаган ҳолда, ушбу шаҳар тахтига ўтириш армон бўлиб қолганлиги «Бобурнома»да ўз аксини топган. Бобур қандай бўлмасин Самарқандни Шайбонийхон истилосидан омон сақлаш, уч марта интилишлари боис бу шаҳар тахтига ўтириб, уч марта ҳам теурийзодаларнинг ерлари, ҳудудларини ҳимоя этиб, Самарқандни эгаллаган Бобурга ёрдам тилаган тақдирида мадад бермаганликларини у афсус ва надомат билан таъкидлаб ёзади. Тарих эксперти сифатида Бобур теурийзодалардан барча кучни бирлаштириб, хонадоннинг асосий душмани Шайбонийхонга қарши йўналтириш мақсадга мувофиқлигини қайта-қайта таъкидлайди: «Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсони бўлмайдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб била мадад қилғайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқлик бетакриб экандур... Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай бизга кўнгул кўмаклар

бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонга Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара вақтида элчиликка йиборди»[1;85].

Бобур давр тарихи билимдони сифатида ҳар бир султон, саркарда, бек ва аъёну ашрофларнинг қобиляти, уруш майдонида ўзини тута билишнинг ижобий ва салбий томонларини аниқ кўрсатиб берган. Масалан, унинг икки темурийзода, султонларга берган баҳоси характерлидир. У Султон Маҳмуд ҳақида фикр юритар экан, у шунчалик кўрқоқлиги сабаб ўзига тааллуқли кенг ҳудудни ғанимларидан қандай ҳимоя қила олади, агар Фарғона тахтига даъвогар Аҳмад Танбал олдида ундан кўркиб, қалтираб турса; бундай кўрқоқлар билан Амир Темур салтанатини ҳимоя қилиш мумкин эмаслигини гўё таъкидламоқчи бўлади: «Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдин бисёр орий эди. Танбал била ўтру (рўбару) бўлгон чоғ хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидурким, мунча дағдаға ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзунгиз кўрқса, кўзунгизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг» [1;85].

1503-1504 йиллар воқеалари зикрида Бобур Ҳусайн Бойқародан узоқдан-узоқ мактуб олади. Бу мактублар «... Бадиъуззамон мирзоға ва манга (яъни - Бобурга – И.С.) ва Хисравшоҳға ва Зуннунға бир мазмун била узун- узоқ нишонлар келди»[1;103]. Ушбу мактуб мундарижасини Бобур асарида келтирар экан, Султон Ҳусайн мирзонинг шунчалик тажрибаси борлиги, темурийлар орасида энг тажрибали ва қудратли султон бўлишидан қатъи назар, давр сиёсати, умумий душман Шайбонийхонга қарши курашишда Хуросон мулкига мансуб қалъаларни мустаҳкамлаш эмас, барча темурий шаҳзодалар бирлашиб, ўзаро ихтилофларга барҳам бериб, касри нафснинг баҳридан кечиб иш тутишлари лозимлигини таъкидлайди. Ўша даврда барча темурийзодалар ичида тиниқ фикр билдирган, тарих воқеаларига объектив баҳо бера олган шахс – Заҳириддин Бобур эди.

Бобурнинг Ҳусайн Бойқаро сиёсатига берган баҳоси, қарашларидан англашиладики, Амир Темур салтанатини аслича сақлаб қолиш, Хуросон ва Мовароуннаҳрда бу салтанатни давом эттириш имкони бор эди. Султон Ҳусайн мактубидаги «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юққори Тўккуз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт

килинг» мазмунидаги маслаҳатлари ва фармон қабилидаги кўрсатмалари Бобурнинг стратегик сиёсатига мутлақо тўғри келмасди. Бобур фикрича, бу муддатда вақтни бой бермасдан, барча темурийзодалар кучни бирлаштириб, Шайбонийхонга қарши курашга отланмоқлари зарур эди. Афсуски, Ҳусайн Бойқаро бошлиқ барча темурийзодалар ўз мулкларини асраш пайига тушдилар ва Шайбонийхон уларни бирма-бир маҳв этиб, ғалабага эришди.

«Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунки, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улуғроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди.... Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуғ подшоҳ ғанимнинг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолғай?!» [1;103].

Хулоса қилиб айтганда, Бобур Амир Темур тахтининг ҳақиқий вориси сифатида тарих майдонига чиқар экан, ҳақиқий тарихшунос, эксперт сифатида «Бобурнома»да ибратли фикрларни ифода этади. У темурийлар салтанатининг ҳимоясига даъват этар экан, бирор номақбул иш қилинган бўлса, бундан адоват қидирмасдан унинг ислоҳига киришишга чақирадики, бу жиҳат салтанатда ижтимоий, сиёсий ва ахлоқий муҳитни соғлом тарзда шаклланишига маълум даражада таъсирини ўтказган: «Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак» [1, 143].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи Ҳасанов С. –Тошкент: Шарқ, 2002.
2. Низомиддинов Н.Ғ. Буюк бобурийлар тарихи (XVI-XIXаср). Монография. –Тошкент: Fan va texnologiya, 2012.
3. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. –Тошкент: Шарқ, 2011.

“ҚИССАИ ЖАМШИД”НИНГ БИР ҚЎЛЁЗМА НУСХАСИ ҲАҚИДА

М. Жабборова, ТДПУ тадқиқотчиси

Қадимда халқ қиссахонлиги анъанаси шоҳномахонликнинг таъсири ўлароқ жуда тез ва кенг оммалашди. Уларнинг оғзаки вариантлари билан бир қаторда ёзма манбалари ҳам юзага келди. Қиссанинг ёзма вариантлари китобий дostonлар ёки халқ китоблари номи билан машҳур бўлган. Бир жиҳатдан олиб қараганда, —классик поэзия намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасида юзага келган ёки яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган, шунингдек, бевосита ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарларни китобий дostonлар дейиш мумкин¹ деган фикр ҳам тўғри. Иккинчи жиҳатдан эса, ушбу қиссалар халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг ўзаро уйғунлашуви, бирикиши натижасидир.

Дастлаб яратилган қиссаларнинг хажми озроқ, воқеалар кўлами кейинги даврлардагига нисбатан торроқ бўлган. Қиссахонлик халқ орасида тобора авж ола бошлагач, бундай қиссалар оғиздан оғизга ўтиб, қайта ишланиб, бадий жиҳатдан сайқаллаштирилган, хажми ҳам сезиларли даражада ортган. Бунинг натижасида —Халқ яратган дostonлар китобат қилинди, шоирлар ва адиблар томонидан қайта ишланди; шу зайлда оғзаки адабиёт билан ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи —халқ китоблари² деб аталган бадий асарлар цикли вужудга келди.³

Халқ китоби —Қиссаи Жамшид⁴нинг ҳам бир қанча вариантлари юзага келди. Асарнинг қўлёзма, тошбосма ва оғзаки услубдаги халқ варианты⁵ шулар жумласидандир. Вариантлар сони ошгани сайин қиссанинг тили, тасвирий ифода услуби ва айтиувчининг нутқи силлиқлашди, асарнинг бадиияти ошди. Ушбу вариантларнинг ҳар бирини кўздан кечириш шу жиҳатидан ҳам муҳимдир. Зероки, —вариантлик халқ ижодининг тарқалиш доираси ва халқчиллигини белгилайди. Вариантлар мустақил аҳамиятга эга бўлган поэтик факт сифатида ижтимоий ва бадий

¹ Т. Мирзаев, Б. Саримсоков. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти / Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. —Тошкент: 1981, 23-б.

² Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. — Тошкент: Ўқитувчи, 1967, 32-б.

³ ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти —Фольклор архивида —Қиссаи Жамшиднинг №84 ва №102 рақамли магнит тасмасига муҳрланган оғзаки варианты сақланади.

тафаккурнинг ривожланиш жараёнини ўрганишда алоҳида қиммат касб этади.¹ Уларнинг —илдизи узоқ замонларга бориб тақалгани сингари, кейинги асрларда ҳам шаклланиб, мукаммаллашиб борди ва уларнинг янги-янги вариантлари пайдо бўлди.²

Тошкент давлат Шарқшунослик институти тадқиқот марказининг нодир қўлёзмалар фондида халқ китоби —Қиссаи Жамшид³нинг бир қанча қўлёзма ва нашрий нусхалари сақланади. Шулардан бири № Р:6143 рақамли қўлёзмадир. Китобнинг ҳажми 14х25. Сатр йўли 13 та. Қўқон қоғозига бир оз хунук настаълиқ хати билан битилган. Ушбу дастхат —Қиссаи Жамшид⁴ асарининг нисбатан қадимийроқ қўлёзма нусхаси бўлиб, ҳижрий 1237(мил.1821)йилда кўчирилган.

Дастхатнинг усти қаттиқ картон билан қайта муқоваланган. Нусханинг бошидаги бир неча саҳифаси йўқолган. Бошланмаларнинг қизил сиёҳда ёзилганлигини ҳисобга олмаганда, китоб ҳошия ва безакларсиз, қора сиёҳда ёзилган. Биринчи саҳифада —Хулафои⁵ сарлавҳаси билан қуйидаги форсча матн берилган. Бошланмаси: —*Хулафои Рошидиндан аввал Абдулла ибн Аббос, дуввўм Абдулло ибн Амир, саввўм Абдулло ибн Масъуд, чаҳорўм Зобид ибн Собид, панжўм Ойишаи Сиддиқа, шаитўм Муси Ашъар, ҳафтўм Мъор Жабал Асъад раст аст.*⁶ Давомидан ушбу саҳифанинг охиригача уларнинг шарҳи берилган. Асарнинг сўнгги бетида эса Фолнома номли қуйидаги, асарга тааллуқли бўлмаган ўзбекча матн берилган. —*Фолномаи Ҳазрати шоҳи Мардон Карим Абдуваҳобнинг руҳи покларига ...* Фотиҳани бир йўла, Ихлосни уч йўла ўқумоқ керак эди. Кейин бу сиёҳ бирла ром тортқил ::::: ва анинг сакиз сакиз ...* қилгил. Агар бир қолса хўб бўлғай, токи давлатга етгай, Аллоҳ Таоло ҳар не мақсадинг бергай. Эй фол эгаси, билгил ва огоҳ бўлгил, бу фолнинг бир кунда, ё уч кунда, ё бир ҳафтада муқаррар бўлғай. Агар сафардин сўрасанг боргил. Одина куни чиқгил, қамуг ишларинг хосил бўлғай* || Биринчи ва охириги варақдаги ушбу ёзув билан китоб матни ёзуви бир биридан фарқ қилади. Шунга асосланиб, асарнинг кўчирган котиб ва уни қайта муқовалаган шахс, яъни биринчи ва охириги

¹Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. — Тошкент: Ўқитувчи, 1980, 14-б.

²Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб.— Тошкент: Ўқитувчи, 1967, 33-б.

³Абу Райҳон Беруний номидаги ТДШИ қўлёзмалар маркази —Қиссаи Жамшид⁴. Инв № Р:6143. 1-б.

* Ёзув ўчиб кетганлиги туфайли ўқий олмадик.

саҳифага матн киритган котиб бошқа шахс, деган хулосага келиш мумкин.

Китобнинг бошида ҳам охирги саҳифаларида ҳам асарнинг номи, кўчирган котиби ҳақида маълумот йўқ. Китоб бошидан неча саҳифа йўқолгани номаълум. Иккинчи варақдан —Қиссаи Жамшид¹ асарининг воқеалари бошланади. Лекин 50-бет деб қизил қалам билан белгилаб қўйилган ушбу саҳифада Жамшид ва Лайливашнинг қимор ўйнагани воқеаси тасвирланган. Аслида бу лавҳа асарнинг бошида эмас, кейинроқ юз бериши керак эди. Шу сабабдан, асарнинг бошидаги саҳифалари йўқолган, деган хулосага келдик. Учинчи варақда эса қиссанинг нисбатан бошроғидаги воқеаларни ўқишимиз мумкин. Бундан китобни қайта муқовалаган одам 2 ва 3 варақларни ўрнини алмаштириб тикиб қўйганлиги маълум бўлади.

Ушбу қўлёзмада мукаммал нашрларда мавжуд бўлган асарнинг бошланмаси, шунингдек, Жамшиднинг насли насаби, отаси Тахмурасп девбанд ва акаси Қахрамон ҳақидаги тафсилотлар мавжуд эмас.

Қўлёзма матни қуйидаги лавҳа билан бошланган: *“Халқ фитна қилди. Бу бечора ҳолидин хабар олмайдур. Ҳама итифоқ қилиб, Жамшид шикорга чиқонда бир неча мол, канизак, қул, чўри, бир неча йилқи, об озукқа олиб бориб Жамшидни шаҳардин бадарга қилиб, узотиб қўйдилар. Чероки мусофирлиқ тортсун, очлиқ тўқлиқни, яхши ёмонни кўруб, ибрат олсунлар, – деди. Андин сўнг олиб келурмиз дедилар.”*¹

Қўлёзмада воқеалар тафсилоти қисқароқ баён этилади. Хусусан, қахрамоннинг Балхга боргани ҳақида маълумот берилмаган. Жамшид Ҳиндистонга боргач, бир кишидан нард ўйнашни ўрганади. Ҳаммани ютиб, давлатманд бўлади.

Матнда ҳикоя қилинишича, шаҳарга Болғор подшоҳининг иниси Лайливаш келади. Унинг маликаси Қозоқ подшоҳининг қизи Маликаи Дилсўз эди. Лайливаш уни қирқ хачир мол эвазига сотиб олган эди. Жамшид Лайливаш билан қимор ўйнайди: *“Баъзи бул ютти, баъзи ул ютти, аммо Лайливаш Жамшидни андоғ юттиким, ҳеч нимарсаси қолмади. Биродаридин тўрт ҳамён зар қарз олиб келиб, қобларга хошак тиқиб, шул мол деб гилам ёпиб ўйнади, Лайливашни юти.”*² Кейин Лайливаш Маликаи Дилсўзни

¹ —Қиссаи Жамшид¹ Инв№ Р: 6143. 5-6.

² Инв№Р:6143. 3-6.

тикишга мажбур бўлади, уни ҳам ютқазади. Шундан сўнг *“Маликаи Дилсўзумни бой бердим. Ҳар нечук бўлса ўзумни қўяй. Олсам хўб, агар ул ютса, Маликаи Дилсўзумни кўруб, хизматида юрарман”*¹ деб ўзини тикиб ўйнайди. Омади келиб Жамшид уни ҳам ютиб олади.

Қўлèзмада ҳикоя қилинишича, Турон подшоҳи шикорда юрганида Маликаи Дилсўзни учратади. Унинг кимлигини суриштириб билади ва маликани Жамшиддан ютиб олиш мақсадида Жамшид билан қимор ўйнайди. Жамшид ютқизаётган пайти Маликаи Дилсўз келиб ўйин тарзини ўргатади. Жамшид вазиятдан Дилсўзнинг кўрсатмаси билан чиқади ва Турон подшоҳини ютади. Мукаммал вариантда эса Жамшид ютқазиб ҳеч нарсаси қолмайди ва ўйинга маликани тикади. Турон подшоҳи маликани даврага олиб келишини сўрайди. Малика келгач, подшоҳ билан ўйинни Жамшид эмас, малика давом эттиради, Жамшид эса сетор чалади. Малика подшоҳдан Жамшид ютқазган барча молларни, ҳаттоки, подшоҳнинг ўзини ҳам ютиб олади. Иккала асарда ҳам тасвирланишича Жамшид Туронга подшоҳ бўлади, маликага уйланади ва Турон подшоҳини ўзига вазир қилиб олади.

Жамшид Рум подшоҳига бизга итоат қилинг, мазмунида нома ёзиб элчи юборади. Рум подшоҳи Хунхорнинг жаҳли чиқиб, Жамшид билан жанг қилиш учун Хитойдан Баҳроми Хитойини чақиртириб, Баҳромнинг отаси Фағфури Чинга хат жўнатади.

Қўлèзмада эса Баҳромни чақиртириш учун Шабранги Румийни элчи қилиб юборилади. Ушбу дастхатда Баҳромнинг отаси ҳақида умуман маълумот берилмаган.

Шунингдек, Хунхор Жамшидни тутиш учун Чоҳарбоғи хаёлига тўрт минг миршаб юборади. Кейин Рум подшоси унга қарши яна Шермасти Хабаший номли Маликаи Зебоҳуснга ошиқ бўлиб, подшоҳдан ранжиб юрган паҳлавонни юборади. У Жамшид билан дўст тутинади. Жамшид маликаи Зебоҳуснни Шермастга никоҳлаб беради. Чорасиз қолган Хунхор яқин вазирлари Сиёмак ва Равшанакни юборади. Улар ҳам ўз қариндошлари билан топишади. (Сиёмак Жамшиднинг бобоси, Равшанак амакиси) Дарғазаб бўлган подшоҳ жанг қилгани ўзи келади. Жамшид дўстларига зиён етмаслиги учун олти ой мухлат билан у ердан

¹ ИИБ №Р:6143. 3-6.

кетишга мажбур бўлади. Мана шу ерда яна Жамшиднинг дуоси билан қора бўрон туриб, улар шаҳар аҳолисига аралашиб кетади.

Воқеа тафсилотига кўра, Жамшид шаҳарга чиққач, бир ҳаммомчига дуч келади. Унга ўзини Хабаш шаҳридан келдим, Шермастнинг одамиман, деб таништиради. Тошбосмада эса ҳаммомчига Жамшид шаҳардан қочибди. Биз Турондан уч савдогар келган эдик. Икки дўстимни тутиб олишди, мен қочдим, дейди.

Қўлэзмада Қатрони Румий ва уни қўлга тушириш лавҳаси йўқ. Яна бир фарқли жиҳати Хунхорнинг айёри Шабранги Румий Жамшид ва Шермастни Маликаи Зебоҳусннинг равоқиға яширинганлигини айтади ва тутиш учун боради. Улар у ердан ҳам қочишади. Чол кампирникига боришганида, орқасидан Шабранг Румий келгани тафсилоти қўлэзмада кейинроқ, Бодрафтор келганидан кейин берилган.

Шунингдек, мазкур қўлэзмада Бодрафтор Маликаи Дилсўзга ўзини айёр эканлигини билдириш учун узугини яширинча олиш воқеаси, Шабранги Румийнинг Жамшид ва Бодрафторни орқасидан қувиб бориб қўлга тушиши саҳналари йўқ. Қўлэзмада эса қаҳрамонлар ҳақидаги таъриф тавсифлар деярли учрамайди.

Қолган воқелар ривож мукаммал нусхадаги каби давом этади. Фақат уларнинг хотимаси турлича берилган. Қўлэзмада Жамшиднинг Заххок томонидан ўлдирилиши воқеаси билан асар тугайди. —*Подшоҳ Жамшидни тутуб олиб борди. Заххок сўз сўради. Аз дариқ қилиб давлатларни олиб, халқни фиреб бирла олибсен. Бешии Хиронга ўтлар ёқтинг, зоратлар солдинг. ... ўлтурурман, деб бир неча кўб гуноҳларни бўйнига қўйди, рост ёлгонларни айти сенга ўлим йўқ, деди. Вазир ҳукамоларни жам қилиб, ду сара арраларни келтуруб, тахтага олди. Икки тахтани орасида маҳкам қилди. Бошидан оёғига арра қилдурди. Бу фалаки гаддордин ба сад хасрат ва надомат бирла кетти. Бу фоний дунё ҳар кимга бир доғ қўйди. Тамат 1237.*”¹

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, Р:6143 инвентар рақамли қўлэзмада тафсилотлар бир мунча қисқа, воқеалар баёни сиқик ва лўнда берилган. Баъзи изоҳловчи матнлар, эпизодик образлар, узундан узоқ лавҳалар умуман учрамайди. Ушбу китоб —Қиссаи Жамшиднинг тўлиқ варианты ҳисобланмаса-да, ўзбек

¹ ИНВ №Р:6143. 65-6.

адабиётида ёзилган Жамшид қиссасининг энг қадимий нусхаси сифатида муҳим адабий қимматга эга

ХУСАЙНИЙ ДЕВОНИНИНГ БОКУ НАШРИ ХУСУСИДА

Ҳ. Жўраева, ТДПУ ўқитувчиси

Хусайн Бойқаро девони илк маротаба 1926 йил Бокуда чоп этилган. Ушбу нашр Хусайний ғазалларини турк оламининг кенгрок жамоасига етказиш, китобхонлар эҳтиёжини қондириш, шоир шеърларини тарғиб қилиш жиҳатидан аҳамиятлидир. Аммо ношир қўлэзма манбалардан қиёсан фойдаланмаганлиги учун девон матнида кўплаб хатоларга йўл қўйилган. Бизнинг тадқиқотимиз қиёсий йўналишда бўлганлиги боис, ғазаллардаги етишмовчилик, сакталикларни кўрсатиб ўтамиз.

تَبَذَى كَمْ لَرَى ُ يَ كَلِيمَاسِيدَان سُونْغ، اللّٰه اَنْشِدْ اَنْش دى كِتوب
 ғазали билан бошланади. Хусайнийнинг аслида 7 байтни
 ташкил этувчи ушбу ғазали 5 байт ҳолида кўчирилган. Ғазалга
 тегишли 2-3-байтлар матнда мавжуд эмас.

2-байт:

لَا أَيْئُ كَسِدْ ُ گَهْدَكْ كِگَلِ دَانِ دَاكْشِفِد دَانِ پُزْ
آنذا عَشْضِ اذْ ای تَصَا

3-байт:

پیشِ یِ کصِ یسیدی دِکْ لَ اَیِیِ عَلا تِی
اِکی شَدَّ رُط تِ کِ تَش اَیَا

Эътибор қаратилса, ғазал калималарида ҳам фарқли ўринлар кўзга ташланади. 2-мисрада عَيْك сўзи ўрнига جُش сўзи қўлланилиши лозим эди.

Нашрда 3-ўринда келган ғазал мисраларида ҳам тафовутлар бор. Хусусан, 4-байт 1-мисраси охирида келган **چى كىس بىشئى** ўрнида **چى** **قى** сўзи ишлатилиши керак. Шунингдек, ғазал мақтаъсининг 1-мисрасидаги **پىرى عشق** ўрнига **پىرى رفيق** сўзи қўлланиши мақсадга мувофиқ келади.

[illegible]

1-байт 2-ғазалининг *رس گهت عه ا ط كِهپذا ذيع اضطشاب* мисрасидаги — *عكغذس* жумласи аслиятда ҳолатида ишлатилган. 4-байт 2-мисрасида ҳам *سزالتغ ذاب* калимаси *ذاب ذابغ سز* шаклида тўғри ёзилиши керак.

мисраси билан *ق داجد عراب* бошланувчи ғазалнинг 4-байт 2-мисрасида бирикмаси байт мантиқига мувофиқ эмас. Шу боис, *ق داجد عراب* ҳолатида берилиши даркор. Ғазалнинг 6-байтида талай камчиликлар мавжуд.

Байтдаги *يغ كض عى - كض عى* — кўринишида мукамал ёзилиши керак.

Ҳусайн Бойқаронинг *گد* радифли ғазали 2-байт 2-мисрасида *گلا* сўзи аслиятда *گلا* ҳолида берилган. Шеърнинг 4-байт 1-мисраси *يگ د گ* — *يگ د گ* сўзларида фарқланади. Байтнинг *ص* *يغ* ўрнига 2-мисрасидаги *يچ* ишлатилган.

5-ғазалининг *ك جشا تش لى د ذيرى يثغرا ئ ا خ* қўлёзмада *يگ* ўрнига Боку нашрида *يگ* сўзи ифодаланган.

Китобдаги 15-ғазал жами 5 байтдан иборат бўлиб, қўлёзма билан солиштирганда байтлар ўрни алмашиб кетгани аниқланди. Нашрдаги 4-байт манбадаги 3-байт саналади. Шунингдек, мисра сўзларида ҳам фарқли ўринлар учрайди. *س دس يكشالله كى جائگ د كصو* мисрали шеърда 5-байт 1-мисрасида *ايك* ўрнида қўлёзмада *يچ* сўзи берилган. Ҳусайнийнинг *عرايس* радифли ғазалнинг мақътаси дастхат манбада қуйидагича:

اي دغى عېد نك تنباى اكش جا تشن ياعاو
دو چ ال آساو جائ عېراين

Боку нашрида эса, мисрадаги *ج* сўзи тушиб қолган. 2-мисра бошида келган *دس* ўрнига *دس* сўзи ишлатилган.

18-ғазалнинг 4-байт 2-мисраси сўнгида *دس* нотўғри ёзилган, аслида *دس* бўлиши керак.

دس ўрнига *دس* радифли ғазалнинг 3-байт 1-мисрасида *دس* сўзи ишлатилиши керак эди. *گم صى اطشاذا ال لان اصفش ي دس* ғазалининг мақътаъси:

اي دغى تاسچ عتاق اچش ع غ تا
دا نكا اعاص نك لاس لهيا ال كاش يدس

2-мисраси бошидаги *نكا* тарзида *جاي* нашрда *د* сўзи берилган.

كَذِي تَ يَنْضُ كَغْلٍ عَا نِي لَشَاسِدِي دَدِّ
لَشَ نَطِي أَ تَهْ نَطِي عَرَابِ أَنْدِي

کڱھو 4-بایتيдаги ғазалининг دڭڭى كى ئاي د اگا تڭاي اش
 كڱھو كۆرینیшиدا قۇللانغان ва тўғри ишлатилган.

мисраси билан
 бошланган ғазалнинг мақтаъси Боку нашрида келтирилмаган.
 Ғазалга тегишли байт тубандагича:

Хусайнийнинг **اَپ** радифли ғазалининг мақтаъсида ҳам камчилик кўзга ташланади. Байтдаги **صَّ** сўзи Боку нашрида тушириб қолдирилган. Султон Хусайннинг **اى سٹك** ғазали мақтаъсининг 2-мисрасидаги **مئى** нотўғри берилган, ушбу сўз **گذا** тарзида қўлёзмада тўғри қўлланган.

6-байтдан иборат. Аслида шеър 7 байт ҳажмида бўлиб, 6-байт нашрда тушиб қолдирилган.

Хусайнийнинг ئەдаъ ва ڊغاو радифли ғазаллари байтлари жойлашишига кўра, кўлèзмадан тубдан фарқ қилади. Нашрда бундай камчиликлар шоир ғазаллари мазмун-моҳиятига жиддий

جاو صُہی یلِذِ یہک خاسی دغاو

шаклида келган. لايگذا جملاسي لايگذا ميسراسيداغي لايگذا نك دس

ағрай атарә пүңкү байт-6, даг а— сўзи дақи мисрасидаги -تب ك
 шаклида, шунингдек, пүңкү калимаси мисрасидаги اصخ يى
 عتيك الط كي دسد عتيك خاهي عطاي ي تكي мисраси сўнги энг фазалнинг
 ҳолида қўлланган. Демак, мантиқ ва
 моҳият, вазн нуқтаи назаридан қўлёзма оригиналлик касб этади.

دائى مىسرا داغى دەپ بۆشلىنىدى. دايى ئاڧىيا عو اذى عە
كالىماسى شاكلىدا قۇلەزمادا ەزىلغان.

چُجائۇنە اظاس ياسخ لهتياغ. Нашрда эса, ياسخ لهتياغ
 كۇرينيшиدا Учрайди.

يَتَعَمُّ صُهْدٌ اٰی عَتِكَ اَمْ كَصٍ ۚ يٰذَا دَ مِیْ رَاسِیْدَاغِی مِیْ سَ كِیْ كِیْهِ اَسَا
 4-байтидаги ئَیْسِیَاكُم ۚ اَسْءَاكُم , ғазал мақтаъси
 ۛ تَارِیْدَاغِی بَیْ رِیْ لْغَانِ سُوْزِی ۛ تَارِیْدَاغِی

иборалар, байт ва мисралар ниҳоятда пароканда, чалкаш ҳолда чоп этилган. Шунга қарамай, бу нашр ўз вақтида Ҳусайний девонини халққа етказишда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

“БОБУРНОМА” ШАРҚШУНОСЛАР ТАЛҚИНИДА

А.Ғ.Хўжаев, ҚарДУ ўқитувчиси
Ш.Ш.Ашурова, ҚарДУ ўқитувчиси

—Бобурнома таржималари ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларини ўрганиш нуқтаи назаридан жуда муҳим манбадир.

Европа илми аҳлига —Бобурнома ни биринчи марта таништирган олим Вицен бўлган. У 1705 йилда асардаги Фарғона водийси географиясига оид тасвирларни голланд тилига таржима қилиб, Амстердамда нашр эттиради.

Бироқ Бобурнинг Европадаги чинакам шуҳрати роппа - роса юз йилдан кейин XIX аср бошларида қарор топди. Бу ишда инглиз шарқшунослари Жон Лейден ва Вильям Эрскинларнинг хизмати катта бўлди. Улар асарни таржима қилиб, тадқиқ этиш жараёнида Бобур ҳаёти, шахсий қобилиятлари билан танишади ва у Европа тадқиқотчиларини ҳайратда қолдиради. Бобур сиймосида улар улкан саркарда, моҳир давлат арбоби, дилбар ва дилкаш инсонни кўрдилар.

Шарқшунос Эльфинстон Бобурни —Шарқнинг Юлий Цезари, деб атайди. Лейн Пуул бўлса: —ўз портретини чизишдаги самимийлик, фазилят ва камчиликларини ҳаққоний тасвирлаш, очиққўнгиллилик ва ростгўйликни Бобурнинг ажойиб хислати, деб таърифлайди. —Бобурнома таржимони Эрскин эса бундай ёзади: —Бобур характерининг мислсиз белгиси унинг бошқа мулкдорларникига ўхшамаслигидир. Осиё тождорларидаги дабдаба, сунъий характер ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобурнинг характери табиий, ҳаётни севувчи, самимий бўлиб гавдаланади.

Бобур тахтда ўтиришига қарамай, оддий турмушнинг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолди. Осиё ҳукмдорлари орасида Бобур сингари гениал ва талантли кишилар камдан-кам учрайди.

Бобурдаги бундай фазилятлар, авваламбор, унинг гениал асари —Бобурнома да акс этгандир. —Бобурнома Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳар бир одамнинг ташқи кўриниши, кийими, таъби-одатини ифода этади ва мамлакатларнинг иқлими, пейзажи, ҳўжалигини, санъат ва ҳунармандчилик асарларини тасвирлаб беради. Лекин асарга

муаллиф характерининг ўзи энг кўп жозиба бахш этган», - деб ёзадилар И. К. Сингх ва У.Бендерджи.

—Бобурнома»ни инглиз тилига таржима қилган Жон Лейден ва Вильям Эрскинлар бир-биридан беҳабар ҳолда иш бошлаган эдилар. В. Эрскин форс адабиёти бўйича бир қанча тадқиқотлар муаллифи, Британия музейидаги кўпгина қўлёзмаларини тўплаган ва ўрганган атоқли шарқшунос эди, доктор Лейден эса форс тилдан ташқари эски ўзбек тилини ва ҳинд тилини ўзлаштирган билимдон шахс бўлган. В.Эрскин Абдурахимхоннинг форсий нусхаси асосида таржимани 1811 йилдан бошлаб, 1817 йилда охирига етказди. А. С. Бевириж хоним айтганидек, Эрскин —европалик бобуршунослар ичида пионер эди», у —дунё китобхонлари» олдида катта хизматни адо этди. Бироқ Эрскин таржимани нашр эттиришга шошилмайди, бу орада у доктор Ж. Лейден ҳам —Бобурнома»ни инглизчага ўгирганини эшитиб қолади ва бу таржима билан танишишга ошиқади. Бу орада Ж.Лейден бевақт вафот этиб, таржима охирига етказилмай қолган. Эрскин Лейден таржимасини қўлга киритиб, ўзиники билан солиштириб чиқиш мақсадида, Лондонга хат ёзади. Ж.Лейден таржимасини қўлга киритгач, Эрскин таржималарни батафсил солиштириб, контекстга мос келмайдиган жойларни тузатиб, пухталаб боради.

Шу орада у —Бобурнома»нинг туркий оригиналини инглиз шарқшуноси Эльфинстондан сўраб олади ва ишнинг ҳаммасини солиштириб чиқишни ният қилади, чунки Лейден чигатой туркий тилини яқин орада ўрганганлиги сабабли таржиманинг кўп жойларида саҳв жойлари бор эди. Шунинг учун ҳам Эрскин диққат ва эҳтиёткорлик билан туркий ва форсий вариантларни солиштириб чиқади. Шундай қилиб, «Бобурнома»нинг қолган қисмини туркий оригинал, форсий таржима ҳамда Эльфинстон орқали жаноб Меткалфдан олган нусхалар билан солиштириб, ишни охирига етказади ва 1826 йилда Лондонда чоп эттиради.—Бобурнома»ни инглизча таржимадан А. Кайзер немис тилига ўтиради ва 1828 йилда Лейпцигда нашр эттиради. 1871 йилда Паве де Куртейл асарни француз тилига ағдариб, Парижда чоп эттиради.

«Бобурнома»нинг чет тиллардаги таржималари ҳақида таржимашунос олимлар Н. Отажонов, Ғ. Хўжаев, Ф. Салимова, С. Шукриллаеваларнинг тадқиқот ишларида атрофлича ўрганилган ва қизиқарли маълумотлар берилган.

Бу фактлар таржимоннинг ўз ишига масъулият билан қараганлиги, —таржимоннинг илмий аниқликни таъминлаш учун нечоғлик меҳнат қилганлигини кўрсатади. В. Эрскиннинг нияти фақат —Бобурнома||ни инглиз китобхонига таништиришгина эмас, у асл нусха ўрнини босадиган даражада пухта, ишончли инглизча вариантни яратишни кўзлаб иш кўрган. Илмий ижодий меҳнат самараси бўлган бу таржима ҳақиқатан муваффақият қозонди ва мутахассисларнинг таҳсинига сазовор бўлди. Шундай қилиб, В. Эрскин Ж.Лейден таржимасини қайта ишлаб чиқиб, ишни охирига етказди ва —Бобурнома|| Лейден-Эрскин таржимасида|| номи билан 1826 йилда Лондонда чоп этилади. Бу таржимадан китобхон қизиқарли материаллар, танқидий матн тузиш учун олиб бориладиган изланишлар, қадимий ишончли нусхалар, —Бобурнома|| билан шуғулланган шарқшунос олимлар тўғрисида кенг маълумот олиш мумкин.

Шу айтилганларнинг ўзиданоқ —Бобурнома||нинг мислсиз комусий асар эканлиги аён бўлади. Турли халқ ва элатлар олимлари томонидан мазкур асарнинг атрофлича ва чуқур тадқиқ этилиши, таржима қилиниши ҳамда қайта-қайта нашр этилиши, жаҳон халқларининг бу асарга қизиқиши тобора ортиб бораётганини билдиради.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА САНДИҚ ТИМСОЛИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Ф. Маматқулова, ҚўқонДПИ ўқитувчиси

Шарқ халқлари оғзаки ижодида муайян бир асарнинг сюжетида боғлиқ бўлган бирор-бир деталь айтувчи томонидан эътиборда сақланган ва бу деталь қайсидир бир маънода қаҳрамонлар тақдири, уларнинг саргузаштлари, бирор-бир муаммонинг ечимида муҳим аҳамият касб этган. Чунончи, ўзбек халқи яратган асотир ва афсоналарда, дoston ва эртакларда қилич, қалқон, ханжар, афсонавий қозон, сандиқ, узук сингари ашёларнинг алоҳида ўрни бор. Дейлик,—Алпомиш|| достонида Ҳакимбек 7 ёшида бобоси Алпинбийдан қолган 16 ботмонли парли ёйни кўтариб ва Асқар тоғининг чўққисини отиб Алпомиш номини

олган¹. —Равшан|| достонида эса Ҳасанхоннинг ўғли Равшанбек бувиси Юнус паридан олган узук туфайли Зулхуморни хабарини топади, уни излаб Ширвон юртига боради, бошидан кўп саргузаштларни кечиради². —Зумрад ва Қиммат|| эртагида қизил ва оқ сандиқ Зумрад ва Қимматнинг характер қирраларини очишга хизмат қилган³. —Маликаи Ҳуснобод|| эртаги ва шу асосда Ҳамид Олимжон томонидан ёзилган —Ойгул билан Бахтиёр|| адабий эртагида ҳам маликани сандиққа солиб оқизиб юбориш эпизоди мавжуд⁴. Ёхуд —Кунтуғмиш|| достонини олиб кўрайлик. Ушбу достонда асарнинг бош қаҳрамони Холбека, Буврахоннинг буйруғи билан уни йўқлаб ҳеч ким келмай қўйгач, бир канизагининг маслаҳатига кўра, моҳир устага сандиқча ясатиб, унга ўз расми ва сочидан бир тола солиб, дарёга оқизади.Узоқ юртларда ов қилиб юрган Кунтуғмиш ва унинг йигитлари сандиқчани тортиб олиб, талашиб қоладилар. Сандиқча ичида нима нарса бўлса Кунтуғмишга, сандиқчанинг ўзи йигитларга тегади. Ана шундан эътиборан Кунтуғмишнинг ошиқлик ҳолати ва саргузаштлари бошланади. Қисқаси, сандиқча бутун бир асарнинг сюжети ва композициясига туртки беради⁵.

—Тоҳир ва Зухрал|| достонида ҳам сандиқ тимсоли мавжуд бўлиб, бахшилар у орқали асарнинг сюжети, конфликти, ҳатто тимсолларнинг ҳам ишонарли ва таъсирчан чиқишини таъминлашга ҳаракат қилганлар. Сандиқ тимсоли достоннинг муҳим бир унсури сифатида намоён бўлади. Бу хусусият достон сюжетининг маълум бир нуқтасида кўринса-да, асарнинг умуммазмунига жиддий таъсир ўтказади. Маълумки, подшо Бобоҳон ўз ваъдасида турмай, қизи Зухрани Тоҳирга беришни истамайди. Бу ҳам етмагандай, Тоҳирни бу ўлкадан йўқотиш пайига тушади ва Қоработирга Тоҳирни қандай йўл билан бўлса ҳам ўлкадан бадарға қилиш вазифасини топширади.

Раҳматулла бахши Юсуф ўғли томонидан айтилган —Тоҳир ва Зухрал|| достонида⁶ушбу сюжет чизиғи қуйидагича намоён бўлади: Тоҳирнинг энаси ўғлининг Зухра билан аҳду паймон қилганидан

¹ Алпомиш. —Тошкент: 2001, 15-б.

² Равшан. —Тошкент: 1976, 14-б.

³ Ўзбек халқ эртаклари. —Тошкент: 1969, 213-б.

⁴ Қаранг; Ўзбек халқ эртаклари. —Тошкент: 1969, 179-б; Ҳамид Олимжон.Мукамал асарлар туплами.3-жилд. —Тошкент: 1983,166-б.

⁵ Кунтуғмиш. -Тошкент: 1979, 23-б.

⁶ —Тоҳир ва Зухрал. —Тошкент: 1974, 5-48-б.

бохабар бўлгач, сўзи ўтар киши сифатида юртнинг уламоларидан бири Мулла Ҳаққулни Қорахон подшо ҳузурига йўллайди. Аммо ичи қора мулла совчилик русумини бажо келтириш ўрнига, подшога қизини йиғиштириб олишни, у Тоҳир билан гап-сўз бўлиб юрганини айтади. Бу гаплардан кейин Қорахон подшонинг Тоҳирдан қаҳри келади. Бу қаҳр кун сайин аланга олиб, Тоҳирни сандиққа солиб, дарёга оқизмоққа аҳд қилади. Шу эпизоддан бошлаб, достонга сандиқ тимсоли кириб келади. Халқ ўртасида Қорахон Тоҳирни сандиққа солиб оқизар эмиш, устага сандиқ йўндираётган эмиш, деган гаплар тарқалади ва бу гап Зухранинг қулоғига ҳам етиб боради.

Сандиқ қадимги асотир ва афсоналарда бирон-бир культ вазифасини бажарган бўлиши ҳам мумкин. Тоҳирнинг қатл этилмай ёки бадарға қилинмасдан, айнан, сандиққа солиб дарёга оқизиб юборилиши шундан. Сандиқ моҳиятан қатор муҳофазавий жисмларга маънодош ҳисобланади. Зеро, инсон ташқи таъсирлардан бирор-бир жисм орқали ҳимоялангани азалдан маълум. У ҳимоя воситаси сифатида бошпана қурган, шамол-шовқинлардан ўзини эҳтиёт қилиши учун девор тикланган, ёхуд кийим-бош тиккан. Шу маънода, сандиқ ҳам Тоҳирни бутунлай маҳв этувчи восита эмас. Достон сюжети Тоҳирнинг Зухра билан кейинчалик ҳам учрашишини тақозо қилади. Шу сабабли сюжетга сандиқ тимсоли олиб кирилади. Зухра отасининг бу қарорини эшитиб, қаттиқ ваҳимага тушади. Элдан яширинча уста боланинг олдига бориб, унга сандиқнинг мустаҳкам бўлишини, ичига сув кирмаслигини, лойқа ўрнашиб, гирдобларда чўкиб кетмаслигини ўтинади. Зухранинг оху-нолаларидан таъсирланган уста бола: —Эй, опажон, хотирингиз жам, кўнглингиз тинч бўлсин! Тоҳир акамга сиз ўйлаганингиздан ҳам яхшироқ қилиб сандиқ ясаепман», - деб Зухрани тинчлантиради. Бахши сандиқнинг Тоҳирни муҳофаза қила оладиган қудратини кўп ўринларда алоҳида таъкидлайди. Зеро, сандиқ асов дарёга тушгандан кейин бирор-бир фалокатга дучор бўлиши мумкин, лекин устанинг ваъдаси, бу ваъдага вафоси туфайли Тоҳир дарёда қанча оқмасин, Тоҳир соғ-омон қолади. Сандиқ достонда оддий бир тимсол эмас. У билан Зухра ва Тоҳирларнинг орзу-умидлари, висол иштиёқи, энг муҳими эса, бахшининг ижодий методи туташиб туради. Қолаверса, инсоният тафаккурида шаклланиб келган энг юксак орзулар ана шу сандиқнинг талофат кўрмай яхшилар қўлига тушиши ҳамда

Тоҳирнинг озод бўлиши ҳақидаги қарашлари билан чамбарчас боғланади. Дарҳақиқат, Тоҳир 3 ой сандикда оқиб, Урганч юртига бориб қолади. Бу ернинг подшоси Рустамхоннинг икки қизи сайр пайтида дарёда оқиб келаётган сандикқа дуч келиб қолганда, Рустамхон масалани бундай ҳал қилади: сандик – Гулойшага, сандик ичидаги нарса - Гулҳадичага бериладиган бўлади. Бу —Кунтуғмиш|| достонидаги эпизодга айнан ўхшаш. Шундай қилиб, сандик ичидаги Тоҳир Гулҳадичаники бўлиб қолади. Бундан кейинги воқеалар сандик тимсоли билан боғлиқ эмас. Бироқ агар сандик бўлмаганда, Тоҳир Қорахон томонидан қатл этилиши ёки Гулҳадича Тоҳирга дуч келмаслиги ҳам мумкин эди. Шу сандик туфайли Тоҳирдаги вафодорлик, севгида собитлик, ҳар қандай ҳолатда ҳам Зухра ўй-хаёллари билан яшаш туйғулари намоён бўлганини кўрамиз. Гулҳадича қанчалик ўз ниятларига эриша олмайди – охири, Тоҳирнинг ўз юртига қайтишига изн беради.

Умуман олганда, сандик детали халқ оғзаки ижодига тегишли бир қатор асарларда муҳим ўрин тутар экан, булардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин бўлади.

Биринчидан, қадим-қадимдан кишилар сандикни турли бало-офатлардан сақловчи муҳим бир восита сифатида қабул қилганлар. Қолаверса, ўзлари учун муқаддас саналган ашёларни, энг қимматбаҳо нарсаларини, ҳатто, яхши ниятларини ҳам беркитганлар, жумладан, халқимизда фарзандининг тўйи учун сандикқа олти ёшдан ташласанг ортади, етти ёшдан ташласанг етади, - деган мақол бор. Баъзилар эса, тансиқ озуқаларни ана шу сандикда асраганлар. Шу сабабли сандик кишилар хонадонининг муҳим жиҳози сифатида уйнинг тўрида сақланган.

Иккинчидан, сандик ва унинг шакли (шамойили ҳам) инсон ҳаёти билан боғлиқ жуда кўп ишларда, урф-одатларда муҳим аҳамият касб этган. Ҳатто фиръавнларнинг жасадлари ҳам сандиксимон мустаҳкам тош тобутларга солиниб, турли жавоҳиру қимматбаҳо ашёлар ва қалқонлар билан бирга кўмилган.

Учинчидан, сандик инсонлараро бир деталь сифатида сир хазинаси, сир сақловчилик вазифасини ҳам ўзида намоён қилган. Халқ оғзаки ижодига мансуб жуда кўп асарларда ёвуз кучлар, хусусан, девларнинг жони ҳам кичик сандикчада сақлангани маълум.

Хуллас, сандик тимсоли халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар матнида сюжет ва конфликтнинг шаклланиши, қаҳрамонларнинг

бошидан кечирган воқеаларни ёритиши, турли характер қирраларини намоён қилиши билан бошқа деталлар қаторида ўзига хос ўрин тутди.

ФОЛЬКЛОР ЖАНРЛАРИНИ САҚЛАБ ҚОЛИШДА БАДИЙ ҲАВАСКОРЛИК ЖАМОАЛАРИНИНГ ЎРНИ

3.Рахмонова, АнДУ ўқитувчиси

Халқ ҳаётини цивилизация гуриллаб эгаллаётган, фан ва техника ютуқлари ва уларга асосланган санъат турлари қишлоқ ва шаҳарларни ўз домига тортаётган бир пайтда бадий ҳаваскорлик халқ ижодининг энг яхши асарларини сақлаб қолиш, жонли ижро жараёнини омма орасида кенг ёйишнинг бирдан-бир фаол воситасига айланди. Бироқ бадий ҳаваскорлик билан фольклор ижодкорлиги ва ижрочилиги ўртасидаги алоқа кўнгилдагидек ташкил этилгандагина фольклор жанрларидаги васийлик изчил давом этади. Бунинг эса бир нечта муҳим шартлари борки, уларга амал қилмаслик фольклор билан бадий ҳаваскорлик ўртасидаги алоқани ижобий томонга эмас, балки салбий томонга буриб юбориши табиий.

Ана шу шартлардан бири фольклор жанрлари билан бадий ҳаваскорлик жамоалари ўртасидаги маҳаллий колоритнинг уйғунлигини аниқлаб олиш зарурлиги ҳисобланади. Масалан, Тошкент ва Фарғона водийсидаги бадий ҳаваскорлик жамоалари учун аския, ҳажвий ва юмористик йўналишдаги оғзаки томоша жанрлари (муқаллид, оғзаки драма, қизиқчилик, масхарабозлик ва бошқалар), дорбозлик, кўшиқ, ўлан, лапар каби хореографик, мусикий ижрочиликка асосланган фольклор жанрлари мос келади.

Самарқанд, Кашқадарё ва Сурхондарё воҳалари бадий ҳаваскорлик жамоалари учун маҳаллий хореографик кўшиқчилик ижрочилиги, дoston куйлаш анъаналари мос келади. Бироқ дostonчилик анъаналари бундай жамоалар фаолиятида ривожлана олмайди. Чунки ҳаваскорлик жамоаларида дostonлардан парчаларгина ёки алоҳида термалар ижро этилади, уларда ижодкорлик, янги асар яратиш тамойили бўлмайди. Бинобарин, қайси ҳудуддан бўлмасин, фольклор жанрлари ҳаваскорлик жамоаларида ижодийлик нуқтаи назаридан эмас, балки ижрочилик жиҳатидан анъанавийликни давом эттира олади, холос.

Анъанавий кўшиқлар, лапар ва хореографик томошаларни табиий шарт-шароитда, маҳаллий колоритда ижро этиш тажрибаси жиҳатидан Бойсундаги "Шалола", "Бешқарсак", "Анор" каби фольклор этнографик жамоалари ижрочилиги анъанавий ва ҳатто қадимги магик-ритуал унсурларни сақлаган ҳолда асарни оммага етказиши билан катта аҳамият касб этади.

Бундай фольклор-этнографик жамоалари, бир томондан, фольклор матнларини хореографик ва мусиқий унсурларни табиий маҳаллий ижро анъаналари асосида сахнага олиб чиқишга эришдилар. Иккинчи томондан, улар сахна намойиши учун профессионал санъат имкониятларидан эмас, балки ўзлари яшаган шароит имкониятларидан фойдаландилар. Учинчи томондан, улар маҳаллий кийим-кечак, безак ва бошқа этнографик ашёларни ҳам жанрнинг табиий-маҳаллий яшаш шароитидан келиб чиқиб истифода этдилар. Бунинг оқибатида, ушбу фольклор-этнографик ансамбллари нафақат республикамиз, ҳаттоки яқин ва узоқ хориж мамлакатларида ҳам ўзбек фольклори намуналарини санъаткорона намойиш этдилар. Қолаверса, улар унутилиш жараёни тобора кенг кулоч ёзиб бораётган ҳозирги шароитда анъанавий фольклор матнларини, рақс ва мусиқий ижро йўллари сақлаб қолишга, ҳозирги авлод хотирасини узоқ аجدодларимиз яратган дурдоналар билан қайтадан нурлантиришга эришдилар. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, бадиий ҳаваскорлик ҳеч қачон фольклордаги ижодийликка имкон берувчи жабҳа бўлган эмас ва бўла олмайди ҳам. Бадиий ҳаваскорлик фақат фольклор ижрочилигини таъминлайди. Шунда ҳам у фольклор асарларининг барчасини эмас, балки ҳаваскорлик жамоаларининг ижрочилик режаларига мувофиқ келадиганларини, давр ва мафкура талабларига жавоб берадиганларини ижро этишга – сақлашга имкон беради.

Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд ва Хоразм вилоятларидаги бадиий ҳаваскорлик жамоалари таркибида халқ бахшилари ҳам иштирок этиб, дostonлардан айрим парчаларни халқ ўртасида ижро этиб, кўпчиликнинг олқишини олмоқдалар. Аммо бу парчаларни дostonчилик анъаналарининг жонли, табиий ижроси билан тенглаштириб бўлмайди. Бу нарсани халқ дostonлари ёки уларнинг диққатга сазовор ўринларини халқ хотирасида сақлаб қолиш, ижро йўллари унутмасликнинг бир воситаси сифатида баҳолаш мумкин, холос.

Анъанавий фольклорнинг барча жанрлари ҳам бадий ҳаваскорлик ижрочилиги талабларига мос келмайди. Масалан, эртак, афсона ва ривоят каби жанрлар сахна ижрочилигига мутлақо тўғри келмайди. Чунки бу жанрлар XX асрга келиб, ижро жараёнида амал қилинадиган кўпгина магик-ритуал талабларни, хатти-ҳаракатларни йўқотди. Уларда фақат вербал (сўз) компонент орқали муайян сюжетни ҳикоя қилиб бериш сақланиб қолди, холос. Бу эса оммани бир-икки соатлик томоша жараёнида ўзига жалб қилиш имконига қодир эмас. Чунки бадий ҳаваскорлик учун томошавийлик, хатти-ҳаракат фаоллиги, намоёишкорлик, муסיқий ва хореографик ижрочилик биринчи даражали аҳамиятга эга.

ҲИКМАТ ТИЛИ ГҲЎ

Н. Мамадалиева, ЖИДУ ўқитувчиси

Миллий мустақиллик расмий равишда тил мустақиллигидан бошланди, десак хато бўлмайди. 1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши ҳақидаги Қонун республикамиз мустақиллигига қўйилган илк қадамдир. Шу боисдан президентимиз Ислон Каримов тилнинг жамият тараққиётидаги мавқеи, комил инсон тарбиясидаги аҳамиятига катта эътибор бериб, «Она тили- миллатнинг руҳидир. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар», [1] -деган эди.

Маълумки, шўро тузуми даврида халқ, миллат тарихига оид, хусусан, туркий тилдаги тарихий асарларга эътибор жуда кам эди. Туркийшунослик фанида XIII-XIV асрга тегишли туркий обидалар тил хусусиятларини тадқиқ қилиш борасида қатор жиддий ишлар амалга оширилганлиги илм аҳлига, айниқса, тил тарихи мутахассисларига яхши аён [2].

Эски туркий тил ёдгорликларини ўрганишга хорижлик тадқиқотчилар қадимдан алоҳида қизиқиш билан қараганлар ва салмоқли тадқиқотлар яратганлар [3]. Ҳозирги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар мустақилликни мустаҳкамлаш, халқнинг онгини аста-секин янги замонга қараб ўзгартириш негизига давом этмоқда. Миллий ўзликни англаш,

миллий ҳамжихатлик, маънавий қадриятларни тиклаш соҳасида кўгина ишлар амалга оширилди. Улуғ аجدодларимиз номи оқланиб, уларнинг тарихий, маънавий мероси ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда.

Қуръони каримда Аллоҳнинг —олим‖ (ҳамма нарсани биладиган), —басир‖(кўрувчи), —сомиъ‖ (эшитувчи) каби сифатлари борлиги айтилади. Қалб Аллоҳнинг илоҳий ишқнинг ватани бўлса, уни зоҳиран халққа етказувчилар пайғамбарлардир. Ботинда Аллоҳ бўлса, зоҳирда пайғамбар. Тасаввуф – инсонни комил инсон даражасига етиши оқибатида Аллоҳга яқинлашуви ҳақидаги таълимот бўлса, тариқат – бу комил инсон даражасига эришишни кўрсатувчи тўғри йўлдир. Тасаввуфдан мақсад комил инсон ахлоқи каби ахлоқланиш бўлса, дунёда тан олинган комил инсон тимсоли Одам сафийуллоҳдан тортиб Муҳаммад пайғамбаргача ўтган пайғамбарлардир. Шундан келиб чиқадики суннати набавий ҳам тасаввуфни юзага чиқарувчи омиллардандир.

Ўрта Осиёда ана шундай ўз тариқатини тарғиб этган тариқатчиларидан Алишер Навоий «Туркистон мулкининг шайх ул-машойихи» деб таърифлаган Аҳмад Яссавийдир. Аҳмад Яссавийга шайхлик хирқасини пири муршиди Юсуф Ҳамадоний кийдирган. Аҳмад Яссавий ўз тариқати яссавияга асос солган. Яссавия тариқати жаҳрия зикрга асосланган. ‖Жаҳриянинг моҳиятини нидо ва ҳайқириқ ташкил этади‖. Аҳмад Яссавий ҳаётлигидаёқ узоқ ўлкаларга муридларини жўнатиб, ўз тариқатини кенг тарқатишга ҳаракат қилди. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, —яссавия тариқати аввал Сайхун ва Тошкент ҳудудида, кейинроқ Хоразм, Мовароуннаҳр, Хуросон, Озарбайжон ва хатто Онадўли диёрларида кенг тарқалди. Бундан ташқари яссавийлик шимолда Қозонгача, ғарбда Болқон яриморолигача етиб борган‖[5]. Маълумки, шеърнинг таъсир кучи беқиёслиги ва ёдда қолиши осонлигини пайқаган тасаввуф шайхлари бу борада ўз таълимотларини омма орасига ёйиш учун шеърятдан бир восита сифатида фойдаланганлар. Яссавий ҳам —Оддий халқ оммаси англайдиган услубда сўфиёна ҳикматлари —шеърлари билан атрофидаги одамларни Ҳақ йўлига чақиради, уларнинг маънавиятига кучли таъсир кўрсатади‖[6].

Қатағон даврида ҳам яссавийшуносликка муҳим ҳисса қўшган ўзбек олими Эргаш Рустамовнинг таъкидлашича, Аҳмад Яссавий чивикдан сузгич тўқиш, ёғочдан қошиқ йўниб сотиш билан

тирикчилик қилган. Яссавия тариқатида меҳнат қилиш фарз, текинхўрлик айб саналган. Аҳмад Яссавий дейдилар: «Шайх улдурки, нарзу ниёз олса, уни мискин, ғариб, бечора, етим-есирларга бергай. Агар бу нарзу ниёзни ўзи еса, гўё мурдор ит емишини тановул қилган бўлур» .

Аллоҳ таоло таълимини, пайғамбар алайҳиссалом ўғитларини туркий тилда ёйиш яссавия тариқатининг мақсадидир. Яссавия таълимоти туркий тилда бутун оламда тарқалган. Мумтоз адабиёт билимдони, таниқли яссавийшунос олим Иброҳим Ҳаққулнинг ёзишича, у Қуръони каримни асос қилиб олиб, форсий тасаввуф тажрибаларидан фойдаланган ҳолда, туркий ахлоқ, қадимий туркий дунёқараш ва ишончларни ҳам ўзига омукта қилган. «Яссавийликда илм-маърифат эгаллаш, ҳиммат ва саховат туйғуларини камол топтириш, нафсга қарши курашда собит бўлиш, ҳалол меҳнат билан ризқ топишга алоҳида аҳамият берилган»[7].

Таниқли адабиётшунос олим Натан Маллаев Аҳмад Яссавий ҳикматларининг кўпчилиги муайян бир куйга мувофиқ яратилиб, шайху муридлар томонидан куйлангани, ваъзларда ўқилгани ҳақида маълумот берган эди. Шу жиҳатдан Хожа Аҳмад Яссавий туркий адабиётда ҳикмат жанрининг асосчиси ҳам ҳисобланади.

Яссавий ҳикматлари қадимдан туркий халқлар орасида машҳур бўлган. Бу ҳикматларнинг тили ўз даври тилидан узоқлашиб, XVII- XVIII асрлар тилини, замонавий тилни эслатиши уларнинг тилдан тилга кўчиб, сайқалланиб, ўзгариб келишидир. —Девони ҳикмат¹ нинг қадимий қўлёзмалари топилмаган. Унинг мавжуд нусхаларини кейинги асрларда халқ оғзидан ёзиб олиб, китоб ҳолига келтиришган.

«Насойим ул-муҳаббат»да келтирилишича, Сулаймон Боқирғоний ҳали Аҳмад Яссавий қўлида тарбияланаётган давридаёқ унга «ҳикмат тили гўё» бўлган ва бу донишманд муридига Ҳаким лақабини ҳам устози берган»[9]. Бу далил диний ва тасаввуфий илмлар қатори, ҳикмат айтишни ҳам Боқирғоний Яссавийдан ўрганганига бир ишорадир. У ўз устозини ҳикматларида —машойихлар сараси², —икки жаҳон кўзгуси³ каби сифатлар билан улуғлайди. Хожа Аҳмад Яссавий девонини шохбайт, шохмисра ва шохташбеҳ деб айтиш мумкин.

Чин олим ёстуғин тоштин яратти,
Нима уқти, ани оламға айтти.

Аҳмад Яссавий ҳикматларида Қуръони карим маънолари талқини, ислом аҳкомлари ва тариқат асослари тарғиби, илоҳий ишқ тараннуми, панд-насихат, эзгу ахлоқ таърифи, ёмон хулқлар, дунё, нафс танқиди ғоялари етакчи ўрин тутди. Мисра:

Толибларга дурру гуҳар сочдим мано.

—Девони Ҳикмат|| номи билан бизгача етиб келган китоб, асосан, шогирдлари томонидан тартиб берилган. —Девони Ҳикмат||га илоҳий ишқ ғояси ва маърифий мазмун етакчилик қилади. Шу боисдан ҳам Яссавий ҳикматлари маъно ва моҳият эътибори билан Қуръони карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига чуқур боғланган.

Маълум бўладики, Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуф пири сифатида янги туркий тариқатга асос солибгина қолмай, шаклан содда, услуби раво, мазмуни теран, бадиий юксак ҳикматлари орқали ҳикмат айтиш анъанасини бошлаб берган ва туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган сиймодир[10].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Адолат, Ватан ва Халқ манфаати ҳар нарсадан улуғ. —Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
2. XIII-XIV аср туркий ёдгорликлар тили. Морфология. — Тошкент: Фан, 1986.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. —М.-Л. 1951.
5. Турар У. Тасаввуф тарихи. —Тошкент: Истиқлол, 1999.
6. Турар У. Тасаввуф тарихи. —Тошкент: Истиқлол, 1999.
7. Яссавийлик//. Ўзбекистон миллий энциклопедияси 10-жилд — Тошкент, 2005.
8. Алишер Навоий. МАТ, 20 жилдлик, 17-жилд.
9. Ҳикматлар./ Аҳмад Яссавий. С.Боқирғоний. Тузувчи Э.Очилов —Тошкент: Ўзбекистон, 2013.

БАДИЙ АСАРНИ НАЗМДАН НАСРГА ЎТКАЗИШ АНЪАНАСИ (Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» қиссаси мисолида)

А. Арслонов, ТерДУ ўқитувчиси

Насрий баёнчилик, табдил, бадий асарни назмдан насрга ўтказиш анъанаси ҳам адабиётимиздаги кўпгина бошқа ҳодисалар сингари узоқ ўтмишга бориб тақалади. XIX аср бошида Навоий дostonлари насрий баёнларининг дастлабки намуналари Хоразмда адиб Умар Боқий томонидан яратилди. Бу эса Навоий дostonларини фалсафий «мураккаб» адабиётдан – «содда» адабиётга жанрдан жанрга таржима қилишнинг илк намунаси эди.

Умар Боқий XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида Киромий, Роқим, Нишотий, Андалиб, Мунис каби шоирларга замондош бўлиб Хоразмда ижод этган. Умар Боқий ҳақида бизгача ниҳоятда кам маълумот етиб келган бўлса-да, бироқ бу ижодкор ва унинг Навоий дostonлари асосида яратган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» қиссалари олимларимиз томонидан маълум даражада ўрганилган.

XVI асрдан бошлаб темурийлар тарих саҳнасидан кетганидан сўнгги даврларда саройларда маънавиятга, бадий адабиётга бўлган эътибор сусайганлиги кузатилади. Муайян даврларда саройларда адабий муҳитнинг йўқолиши бадииятнинг юксак чўққисида яратилган Навоий асарларини идрок этиш йўлидаги масофани нафақат давр, балки савия нуқтаи назаридан ҳам узоқлаштириб юборди. Навоий дostonларини даврдан даврга, жанрдан жанрга таржима этишдаги асосий сабаб, аввало, худди ана шу шарт-шароит эди. Бу талқинлар Умар Боқийнинг Хоразм хони ағойи Авазбекка (1790-1804) ҳадя этилган Навоий дostonлари бўйича яратилган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» қиссалари эди.

«Умар Боқий иш жараёнида, асосан, китобхонни кўзда тутган, – деб ёзади профессор Ғ. Саломов – шунинг учун у кўпинча асл нусхага нисбатан эркинроқ муносабатда бўлади. Натижада воқеаларни халқ китоблари услубида баён этади, асл нусха мазмунини баён қилиш давомида ўрни билан ундан «шеърый цитаталар» ҳам келтиради.»¹

¹ Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983, 192-б.

Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» қиссаси ва Навоийнинг шу номли достони қиёсан таҳлил этилган дастлабки тадқиқот сифатида атоқли олим Абдурауф Фитратнинг 1930 йилда «Аланга» журналида чоп этилган «Фарҳод ва Ширин» достони тўғрисида» сарлавҳали мақоласини қайд этиш мумкин. Журналнинг биринчи, иккинчи сонларида эълон қилинган мазкур мақолада Абдурауф Фитрат қисса ва достоннинг қиёсий таҳлилидан олдин, умуман, «Хусрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» сайёр сюжетларининг адабиётга кириб келиши, Фирдавсийдан, Бесутун тоғларидаги битиклардан то Навоийгача босиб ўтган йўли хусусида батафсил тўхталади. Тадқиқотга Марказий Осиё, хусусан, Бойсунда мазкур сюжетлар асосида пайдо бўлган халқ ҳикоялари ҳам жалб этилади. Фитратнинг ушбу мақоласи ва кейинги тадқиқотларда Умар Боқийнинг иккала қиссаси ҳам Навоий достонлари асосида яратилгани узил-кесил исбот этилган.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и 54 бобдан иборат. Умар Боқий ушбу достонни халқ китобига айлантиришда композицион яхлитлаш йўлидан боради. Достонни бир неча бўлақларга бўлиб ўзи ном бериб чиқади. Навоий достонидаги деярли ҳамма сарлавҳалардан воз кечади.

Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин»идаги боблар сарлавҳалари қуйидагича:

Асар бошланиши Навоий достони биринчи бобидек сарлавҳасиз берилган

Ва оллоҳи Аълам шаҳзода Фарҳодни ойнаи Искандарга боққани ҳикояси

Шаҳзода Фарҳодни ойнаи Искандарни тамошо қилиб оташи ишққа гирифтор бўлгани

Фарҳодни ариқ қозимоқ билан бало тоғини бошига ёғдурғонини ҳикояси

Ва бу аснода Фарҳод париваши учун Хисрави золимнинг элчи йиборганини ҳикояси

«Фарҳоднинг ул хайлнинг» деб бошланувчи Навоий «Фарҳод ва Ширин»ининг 42-боби сарлавҳаси Умар Боқий баёнида тўлиқ сақланиб қолинган

Алқисса бу фасл Фарҳод жон баҳақ таслим қилғони бу турур¹

¹ қ. Боқий Умар. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» / сўзбоши муаллифлари: Ҳ. Неъматов, Т.Жумаев. – Қарши: Насаф, 1993, 88-б.

Демак, Умар Бокий «Фарҳод ва Ширин»ни халқ китобига айлантириш мобайнида уни композицион жиҳатдан етти бўлакка бўлади. Фарҳод ва Хусрав мунозарасига бағишланган 41-боб сарлавҳасини тўлиғича сақлаб қолиб, 168 байтдан иборат ушбу бобнинг 55 байтини келтиради. Бу байтларнинг ҳам аслини, ҳам мазмунининг қисқача насрий баёнини беради. Умар Бокийнинг бу бобдан шу қадар кўп байтни аслича келтириши, бу қисмнинг асар композицияси, воқеалар тугуни, конфликтдаги авж нуқта эканлигидан келиб чиққандир.

Умар Бокий қиссасида воқеалар Навоий достони бўйича изчил боради. Аммо қисса сўнгида адиб дostonда бўлмаган бир эпизодни қўшган. Бизнингча, адиб бу билан дostonнинг қиссада ўз аксини топмаган фалсафий тасаввуфий мазмунининг талқинини беришга ҳаракат қилган:

«Аммо бу аснода Арман вилоятида қирқ адад солиҳ кишилар бор эди. Ҳаммалари бир кечада Фарҳодни туш кўрадилар. Андоғ кўрдиларки, беҳишти анбарсиришда бир иморати олий, ул иморатда нурдин бир улуг тахт, ул тахтда Фарҳод бирлан Ширин ўн тўрт кунлик тўлун ойдек, қўлларида пиёла зарин, ичида шароби антаҳур, бир-бирларига тутушуб ўлтурубдурлар. Яна бир тарафида Меҳинбону билан ато ва анолари атрофида гуломони зарринкамар канизагонлар, пари-пайкарлар ўлтурубдурлар. Бу солиҳ кишилар мундоғ шавкат билан кўруб, ҳайрон бўлуб: «Булар нечук тоат қилуб, мундоғ даража топтилар? – деб посбонларидан сўрдилар. Айдики:

– Буларнинг тоати улким, ишқи мажозийда оламга шўришу гавго солдилар. Буларнинг шуҳрати оламни тутти. Аммо поклик бирла ўттилар. Буларнинг ниҳояти покликларидин ҳақ-таоло, охирул-амр, мажозийни ҳақиқийга мубаддал қилди. Ушбу боисдин худои таоло буларга мундоғ мартаба берди, - дебдурлар. Эртаси бу қирқ киши мундоғ тушларини баён қилдилар. Барча халқ таҳсин ва офарин қилдилар. Илоҳи ул оишқи содиқларнинг ҳурматидин биз осийларни ҳам гайирдин бегона қилиб, ўз муҳаббатинга ошно қилиб, дийдорингга мушарраф қилгайсан. Омин.»¹

Ушбу сўзлардан кейин бир жумла арабча дуо, сўнг тўрт мисра китобда учраши мумкин бўлган имло хатолари ҳақидаги анъанавий форсча шеър, сўнг мазкур шеърнинг мазмуни, сўнг таърих, ниҳоят:

¹ қ. Бокий Умар. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» / сўзбоши муаллифлари: Ҳ. Неъматов, Т. Жумаев.
– Қарши: Насаф, 1993, 88-б.

*Хати тақдир аст берун аз ғалат,
Аз ғалат холе набошад ҳеч хат, –*

байти ва «*котиб-ул фақир-ул ҳақир Абдулҳамид Қори*» имзоси билан қисса тугалланади.

Хуллас, Умар Боқий қиссада аслият мазмунини бир тилнинг ўзида бир жанрдан иккинчи жанрга, яъни назмдан насрга, даврдан даврга, фалсафий, тасаввуфий адабиётдан халқона адабиётга, мураккаб адабиётдан содда адабиётга таржима этар экан, юқорида гувоҳи бўлганимиздек, қиссанинг баъзи ўринларида аслиятнинг тасаввуфий маъносига ҳам халқона тилда, лўнда қилиб изоҳ бериб ўтишга ҳаракат қилган. Зеро, адиб Фарҳод ва Ширин ишқи мавзусини тасаввуф истилоҳи билан «ишқи мажозий» деб атайди. Аммо бу қиссахонликдан мақсад ҳам фақат «афсонахонлик» эмас, балки «ишқи мажозий»нинг «ишқи ҳақиқий»га эврилиш жараёнини кўрсатиб бериш. Қиссанинг айрим ўринларида адиб бу ҳақиқатни ҳам ўз тасаввурича талқин этиб кетишга ҳаракат қилади:

«Ҳақ таоло, охирул-амр, мажозийни ҳақиқийга мубаддал қилди» ёки «ва ҳар ким... ишқи мажозийда ўртанса... ишқи ҳақиқийга мушарраф бўлса, не ажабдур?»

Хуллас, Умар Боқийнинг мазкур қиссаси Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг дастлабки насрий талқини, насрий баёни эди.

НАФОСАТГА ТАШНАЛИК

Т. Тошболтаева, ҚДПИ катта ўқитувчиси

“Ғазал ёзишдан мақсад жонга роҳат ва дилга ҳаловат келтиришидир. Бинобарин, ғазал ёкимли, маъқул, ширин бир вазнда, очиқ, ойдин ва нафис сўзлар билан олийжаноб фикрларни куйлаши лозим”

Қайс Розий.

Муҳаббатнинг илоҳий руҳини кўнглига сиғдира олган шоир олдида чегарасиз ижодий имкониятлар очилади. Жумладан, у ирку миллатидан қатъий назар, одамларни маънан ҳамжиҳат қилиш, уларнинг қалбини —ишқ|| аталмиш ягона манзилда бирлаштириш

мумкинлигига ишонади. Бу эса ғоятда муҳим. Бунга эришмагунча, шоир умуминсоний ишқ босқичларига кўтарилиб билмайди.

Ўзининг ҳассос, қалб тортар ғазаллари ила эл орасида машҳур бўлган Хўжаназар Ғойибназар ўғли Хувайдо ана шу илоҳий ишқ босқичига кўтарилган сиймолардан биридир. Хувайдонинг шеърлар девони бир неча марта тошбосма усулида нашр қилинган. Уларнинг ичида шоирнинг набираси ташаббуси билан 1909 йилда нашр қилинган нусхаси энг эътиборлидир.

Хувайдо шеъриятнинг ҳамма асосий шаклларида ижод этди: ғазал, маснавий. рубоий... Шоир ғазалларидаги соддалик, равонлик, самимият, нафосат беихтиёр кишининг кўнглига ҳузур бағишлайди. Унинг ғазалларида нафосатга ташналик чанқоғи жуда кучли, жуда гўзал, маънавий-руҳий эҳтиёж маҳсулидир. Бу эса ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унинг туғилиши дид, билим, дунёқараш ва идрок кабилар билан мустаҳкам алоқадор. Тўғри, қарийб минг йиллик адабиётимиздаги бош мавзу - ишқ. Аммо, айтинг-чи, камалак ўз бағрига қанча ранг, қанча оҳанг, қанча нур сиғдирганлигини ким аниқ белгилай олади? Ҳеч ким. Италиянинг даҳо шоири Данте —шеъриятда, энг аввало, ҳислар самимийлиги ва туйғулар таранглиги керак, - деган экан.

Мумтоз лирикамиз қиёс қилиб бўлмас ижодий чўққиларни забт этган, шунинг учун ундаги энг муболағали, гоҳо борлиқ чегараларидан ҳам илгарилаб кетган афсонанамо мазмунлар ичида самимий ҳис-туйғулар шуъласи барқ уриб туради. Хувайдо шеърияти ҳам ана шу нафосат, ана шу самимийлик ифодасидир:

Қаро кўзинг қароши на балойи баҳайбат эмиш,
Қароқчидек мўралаши бил айна давлат эмиш.
Кўриб чу зулфи хатингни Хўтандаги оху,
Емай чу сумбул ўтини ҳануз хижолат эмиш¹.

Ушбу содда мисралардаги самимият ва нафосатга эътибор қилайлик. Хувайдо тасаввур қилган ёрнинг —ҳайбати, —қароқчидек мўралаши шундай гўзаллик касб этганки, кўз олдингизда ошиқнинг маҳзун кўнглини ўзининг чиройли —ҳайбати, —кийноқли мўралаши билан азоблаётган ва ўзи бу —қилиғи дан ҳузурланаётган маъшуқа қиёфаси намоён бўлади. Шоирнинг

¹ Хувайдо. Танланган шеърлар. -Тошкент: Ўзадабий нашр, 1961, 35-б.

таланти ила кўп ҳам шеъриятда ижобий талқинда ишлатилавермайдиган —мўраламоқ||, —баҳайбат|| сўзлари шунчалик нафосат касб этганки, ғазални тинглаган кишида илиқлик уйғотади.

Чинакам шеър биринчи навбатда, инсон руҳини тарбиялайди:

Ҳеч ким ишқ ўти ичра мен каби куйгони йўқ,
Ушбу ўтға, дўстлар, куймаклигимнинг сони йўқ.
Неча муддатлар эрур, ишқ ўти тушди кўнглима,
Қилмадим бир зарра зоҳир, ҳеч киши билгони йўқ.¹

Илоҳий ишққа интилиш - ҳар бир комилликка интилувчи кишининг олий мақсади. Шу ишқ уни юксакликка элтади, руҳиятини поклайди, Оллоҳ дийдорига насибвор этади. Ҳувайдо ғазалиётидаги ана шу фалсафа машрабона бир руҳ олганки, бунини юқоридаги ғазалда ҳам кузатишимиз мумкин. Фикримизнинг исботи сифатида яна бир ғазалга эътиборингизни қаратамиз:

Кўрсат жамолинг, мастоналарға,
Ишқинг ўтида парвоналарға.
Мандин дуо сандин ижобат,
Жоним тасаддуқ, жононаларға. (*Машраб*)

Раҳм айласангчи, девоналарға,
Ишқингда бўлгон афсоналарға.
Айлаб жудолик, эй ҳамнишиним,
Қилдинг жафолар ҳамхоналарға. (*Ҳувайдо*)

Бу далиллар Ҳувайдонинг Машраб ижодий мактаби толибларидан эканлигини кўрсатади. Яна:

Эй майфурушим, бир коса май бер,
Келди Ҳувайдо майхоналарға,

Ёки:

Кел эй соқий, кетур жоми пайо-пай баданни соф эт,
Ёрутгил, косаи даврон бу дамлар ҳам ғаниматдур.

¹ Ўша тўплам, 79-б.

Бода, соғар, май образларида Ҳувайдонинг Оллоҳга бўлган ишқи акс этган. Кўп Шарқ шоирлари қатори Ҳувайдода ҳам маъшуқа таърифи ва тавсифидаги сўзлар Тангрига қаратилган. Ҳувайдо учун илоҳий ҳаёлларга берилиш қандай эҳтиёжларни ифодалар эди? Мен бунинг сабабларидан бирини таъкидламоқчиман. Агар шоир қалбида ўша мислсиз ёрнинг жамол кўрсатиш эҳтимоли пайдо бўлса, гўё ердаги ҳамма нарса бошқача шаклга айланган. Яъни, ҳаммаси асосий гўзаллик олдида бир қадар хиралашган, арзимас туюлган. Демак, қалб хотиржамликни буткул унутган. Майда изтироблар ўрнини улкан дард, азоб эгаллаган. Бу эса юракнинг идеалдаги, қувонч маросими ҳисобланган. Мана шунда шоир ўзининг олам ва одам ҳақида фавқулодда кенг миқёсларда фикр юритишига гўё қатъий ишонган. Юқоридагилар шоир ижодининг яна бир шоирона самимияти, деб ўйлайман.

Ҳувайдо шеъриятида ҳамма байтлар —туғма|| яралган. Шу қатори, бадий санъат ва тасвирлар ҳам...

Ваҳ мани бошимға тушти, на қилай савдойи ишқ,
Айта берсам заррасиға тоқат этмас —Кўхи Қоф||.

(ташбех санъати)

Беҳуду мастона юрмишман ўзимни билмайин,
Кимни кўрсам Хизр деб, илгин тутиб килдим тавоф.

(талмех санъати)

Бир садо чикди қадахдин: —Ёрни кўр майда деб,
Кўра олмассан деди то этмагунча майни соф||.

(интоқ санъати)

Айта берсам қоф то қофи жаҳонға сиғмағай,
Эй Ҳувайдо, оҳу сўзи —айн|| —алиф||у —шин||у —қоф||.

(ошиқ сўзи келиб чиқади, ҳарфий санъат)

Бир ғазалнинг ўзида ҳам ташбех, ҳам ғулув, ҳам талмех, ҳам интоқ, ҳам ҳарфий санъатнинг қўлланилиши, яна бу санъатларнинг содда тарзда берилиши шоирнинг юксак истеъдод ва риндона табиат эгаси эканлигидан дарак беради.

—Теграмизда борми ўзи юракли инсон,

Йўқ, аксинча, бижиб ётар калбсиз кимсалар, - дейди замондош шоирлардан бири. Бу аччиқ ҳақиқатга тан бериш керак. Шеър – қалб нури, инсоният йўлини ёритувчи машъала. Шеър ҳақидаги баҳолар эскиради. Қарашлар ўзгаради. Лекин чин шеърнинг - шеърининг ҳаракати тўхтамайди. У неча-неча авлодлар билан учрашиб, маъно ва оҳанг хусусиятларини янгилаб, яшашда давом этаверади. Бу фикр Ҳувайдо ғазалиётининг умрбоқийлигига ҳам дахлдордир.

“АВЕСТО”ДАГИ БИР ПОЭТИК ОБРАЗ ХУСУСИДА

**Д. Насриева, ТошМИ қошидаги Юнусобод
академик лицейи ўқитувчиси**

Шарқ шеърлятида май ва унга алоқадор образ-тушунчалар воситасида лирик қаҳрамоннинг руҳий олами, кўнгил ҳақиқатлари ниҳоятда жонли, ёрқин ҳамда таъсирчан ифода этилган. Дарҳақиқат, ҳар қандай даврларда ҳам май адабиётда ғам-қайғуни маҳв этувчи, кишига қувонч, шодлик ва кўтаринки кайфият улашувчи ўзига хос ҳаётсеварлик рамзи саналган. Бу фикрларнинг исботини бундан салкам уч минг йил илгари яратилган туркий ва форсий халқларнинг муштарак ёдгорлиги, яъни зардуштийликнинг муқаддас китоби —Авестода ҳам кўриш мумкин. Тўғри, китобда май ва унинг маънодошлари саналган бирор истилоҳ учрамайди. Бироқ турли урф-одатлар, айниқса диний маросимлар чоғида маст қилувчи ичимлик —ҳаома истифода этилганки, бу май мавзусининг ёзма адабиётдаги илк кўринишлари эканлигига ўқувчини ишонтиради. Чунончи,

Сиғинаман бахт-шодлик ҳаққи,
Бор овозда дуо қиламан.
Ибодатлар келтирадирман
Қўл етмас ул Ҳуварнога мен.
Ҳаоманинг шарбати билан
Эъзозлайдирмиз

Етиб бўлмас ҳамда илоҳий
Хуварнони биз...¹

Шеърӣ парчада тилга олинган ичимлик — —ҳаома шарбати, асосан, мажозӣ, кўчма маъноларни ифодалаб, кишига ҳаётӣ лаззат ва илоҳӣ завқу шавқ бағишловчи тимсол сифатида тавсифланган.

Айрим манбаларга кўрсатилишича, —ҳаома ичимлиги илоҳӣлик сифатларига эга бўлган, оташпарастларнинг қурбонлик маросимлари учун махсус ўстирилган, тутуни ўткир ҳид таратувчи, кайф берувчи ўсимлик саналган. Бу ўсимликнинг сиқиб олинган суви сигир сути билан аралаштирилиб, маст қилувчи ичимлик тайёрланган. Унинг номи ҳам —ҳаома дейилган². Озарбайжон олими Э.Алибайзодага кўра, —ҳаома махсус навли узумдан тайёрланган бўлиб, уни ичиш чоғида оташпарастлар соз чалиб, дуо ўқиб туришган экан.³ И.М.Дьяконов эса, —ҳаома шарбати илк марта афсонавий ҳукмдор Вивахвонт даврида яратилганлигини айтади.⁴

О.Маковельскийнинг ёзишича, —ҳаома шарбати ни ичган ҳар қандай киши кенг қамровли билим соҳибига айланиб, оддий кишилар билмаган илоҳӣ ҳақиқатларни ҳам англай олган.⁵

Қадимшунос олим Г.П.Снесарев зардуштийлик динидаги қадимий дафн маросимларида ҳам —ҳаома шарбати ишлатилганлигини қайд этади. Унинг таъкидлашича, зардуштийларнинг эътиқодига кўра, жон бераётган киши доимий тарзда ёмонлик кучлари рамзи Ахриман таҳдиди остида бўлган. Шу сабабли, унинг олдида ёвуз кучларни ҳайдаш учун иккита мубад (коҳин — Д.Н.) ҳар доим шай туриши лозим саналган. Улардан бири олов қаршисида дуолар ўқиб турса, иккинчиси оғир ётган одамга тетиклик бағишлаш мақсадида унинг оғзига —муқаддас ҳаома шарбатидан томизиб турган⁶.

«Авесто»да —ҳаома шарбати ёруғлик ва эзгулик кучларининг зулмат ва ёвузлик кучлари устидан қозонилажак ғалабалари асоси,

¹ Авесто. - Тошкент: Шарқ, 2001, 220-б.

² Изох: Шунингдек, Ёруғлик ва Эзгулик рамзи Ахурамазданинг ўғилларидан бирининг исми ҳам Ҳаома бўлган. Қаранг: Özhan Öztürk. Folklor ve mifoloji sözlüğü. —Ankara: 2009, S. 1448.

³ Алибайзода Э. Оташпарастларнинг ҳаома ичимлиги//Озарбайжон адабиёти тарихи (энг қадимги даврлар). — Баку: 2009, 314 – 319-б.

⁴ Дьяконов И.М. История Мидии. -М., Литература, 1961, С. 145.

⁵ Маковельский О. Авеста - Баку: АН АзербСССР, 1960, С. 113.

⁶ Снесарев Г. П. Релекты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.-М.: Наука, 1969, С. 108.

манбаи сифатида ҳам улуғланган. Шу сабабли, у илоҳий ва битмас-туганмас куч-қудрат рамзи ҳамдир:

Ахура бунёд айлаган
Вартрагнага сиғинамиз.
Интиламиз нажот ва зафар
Ҳаомасига.
Жон вужуд, яхшиликларнинг
Пушт-паноҳи,
Ҳимоятгари.
Татир эса ким ҳаомадан
Уни сира мағлуб ётолмас.¹

Кўринадики, асарда ҳаома образи кишиларнинг руҳий-маънавий юксалиши, поклик ва ички гўзаллик ифодаси, жўшқин кайфият, тенгсиз куч-қудрат, илоҳий марҳамат ва илҳом рамзи бўлиб келади. Бу образ маълум бир макон, замон, тарихий шароит ёки халқнинг урф-одат ва анъаналари билан боғлиқ тарзда тасвирланишига кўра эътиборга моликдир. Шунингдек, —Авесто|да аксини бундай тушунча ва қарашлар май мавзусидаги шеърларнинг пайдо бўлиши ва кейинги тараққиётида ҳам муҳим ўрин тутган, десак асло хато бўлмайди.

ХОЛИС ҚАЛАМИГА МАНСУБ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО» ДОСТОНИНИНГ БИР ҚЎЛЁЗМА НУСХАСИ

Г. Равшанова, ҚарДУ ўқитувчиси

Шарқ адабиётида жуда кўплаб сўз санъаткорларини ўзига жалб эта олган қиссалардан бири Ҳазрат Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги қиссадир. Бу қиссалар силсиласи қадим ўтмишдан то бугунга қадар ўз жозибая тароватини йўқотмаган. Дастлаб, исломгача бўлган динларнинг муқаддас китоблари - Таврот ва Инжилда зикр этилувчи Яъқуб пайғамбар ва унинг ўғиллари ҳақидаги ривоят кейинчалик Қуръони каримда махсус сура тарзида нозил бўлади. Бу муқаддас китобда ҳазрати Юсуф сабр-қаноатнинг улуғвор фидоийси сифатида талқин қилинади. Ундаги бу

¹ Авесто. – Тошкент: Шарқ, 2001, 220-б.

олийжаноб фазилат туфайли у охир-оқибат барча кўргулик ва ситамлар устидан ғолиб чиқади.

Минг йиллар давомида нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам бу қисса қайта-қайта қаламга олинди. Натижада ўнлаб, юзлаб сара насрий ва назмий қиссаю дostonлар адабиёт майдонига кириб келди. Шундай намуналардан бири XIX асрда Марказий Осиёда яшаб ижод этган Холис Сарёмийнинг —Юсуф ва Зулайҳо|| дostonидир. Бу дostonнинг Холисга нисбат берилишига сабаб, у ўзи ҳақида дostonнинг кириш қисмида қисқа маълумот бериб ўтади:

Дил отим мани Маҳмуд Ҳакимдур,
Таваллудда манга ул от қадимдур.
Ҳавоийдур ва ё Холис назаргоҳ,
Баногоҳ учраса ҳар бор жазогоҳ.
Ўқуғонда анга қилсун дуолар,
Ўқуса ҳар маҳал аҳли вафолар.¹

Бу дoston Қўқон қоғозига настаълиқ хатида қора ва жигарранг сиёҳ билан ёзилган. Муқоваси сариқ қоғоздан ишланган. Қўлёзманинг охирги варақлари йўқ. Таъмирлаш вақтида хатолик билан 20-бетига —Китоби Санобар||дан парча киритилиб кетилган. 58-варағи йиртилган ва 106-107-бетлари тушиб қолган. Ёзув XIX аср ўрталарига тегишли. Бу нусхадаги жами саҳифалар 137 бетни ташкил этади. Дoston Оллоҳга ҳамд айтишдан бошланади:

Ҳамд айтай ҳар ду жаҳон,
Ёри бергил ҳамдинга очсам забон.
Ман биломан яккаю-яғонасан,
Сирри ниҳонимга сан хўб донасан.
Ошкора албатта маълум санга,
Мундин орта ҳамд нега на ҳад манга.[1Б]
Ундан сўнг пайғамбарларга наът қисми берилган:
Дуруд ҳамду ҳодий олам,
Жами анбиёга эрурсан хотам.
Ким эрур билсангиз ул шоҳ сармад,
Ани номи шарифидур Муҳаммад.

¹ Ўз РФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв.№1391, 3-б.[3А]

Хулосан башардур шоҳ сарвар,
Шафез уммат эрур рўзи маҳшар...[4А]

Ривоят қилдиларки, мавло кўркни минг улуш қилди, тўққиз юз тўқсон тўққизини Момо Ҳавога берди. Қолган бир улушини минга бўлиб, унинг 999ини Ҳазрати Юсуф алайҳиссаломга, бир улушини эса тугал оламларга берди. Миср халқи етти йил қаҳатчиликка мубтало бўлди. Мол-мулкани, асбобини, қулини, фарзандини, ўзини Юсуфга сотиб ошлиқ оладилар. Омборда ошлиқ қолмайди. Ҳосилгача тўрт ой қолганда Юсуф алайҳис-салом Миср халқига ниқобини кўтариб, жамолини кўрсатади. Юсуфнинг жамоли билан таом емайдилар, унинг кўрки билан кун кечирадилар. Холиснинг —Юсуф ва Зулайҳо|| достонида Юсуф алайҳис-саломнинг васфу жамоллари қуйидагича таърифланади:

Кўзи тушкон кимарса берди бир йўл ақлини барбод,
Ки ҳаргиз ўзига келмай қилурлар оҳ ила садрод,
Ғами Юсуф билан бўлғай келса бўлғай дилшод,
Малойик ҳуру ғилмонлар беҳишт ичра қилур фарёд,
Вухушу ҳам туюру ҳам парию инсу жон ўртар. [7Б]

Туркий адабиётда Юсуф ва Зулайҳо мавзусида яратилган асарларнинг аксарияти назмда битилган. Бунга сабаб, биринчидан, ўқилиши осон; иккинчидан, таъсирчанлиги кучли; учинчидан эса, ўйноқи оҳангга эга эканлигидан куйлашга ва ёдлашга қулай. Бундан ташқари, асрлар давомида мусулмон олами бадийий сўз санъати тарихида шеърятнинг етакчилик қилганлиги ҳам таъсир қилмай қолмаган.

Достоннинг неча асрлардан буён севиб ўқилиб, кўчирилиб келаётганлигининг бош сабаби унда соф, беғубор ва илоҳий ишқнинг бадийий ифодаланишидир. Зулайҳо тушида мафтун этган йигитга - Юсуфга бўлган севгисига умрининг охиригача содиқ қолади:

Аё Юсуф етти йилдур мани ҳолим хароб эттинг,
Юрокға ишқ ўти солдинг чекти бағрим кабоб эттинг,
Мани бечорага жабру-ситамллар беҳисоб эттинг,
Кўрарман кун сари ҳусну жамолинг офтоб эттинг,
Бўлубман санга кўб ташна юрак қоним шароб эттинг.[85Б]

Исломгача бўлган давр адабиётида, хусусан, Юсуф ҳақидаги қиссаларда Зулайҳо образи бўлмаган. Бу образни Шарқ адабиёти намояндалари ўз асарларига киритганлар. Зулайҳо образининг берилиши, унинг хатти-ҳаракатлари Юсуф характери очиби беришда муҳим роль ўйнади. Юсуфнинг сабр-қаноати, метиндек иродасини ҳеч қандай куч енга олмайди. Адиб Зулайҳони фаоллаштиради, у Юсуфга ҳийлаю тухматлар қилади. Юсуф бунга жавобан сабри бўлади. У ишонадики, албатта, сабр-қаноат ўз меvasини беради. Натижада, Юсуф ўзининг комил шахс эканлигини кўрсата олади. Зулайҳони, умуман, дostonнинг барча қаҳрамонларини тўғри йўлга бошлайди.

Бизга маълумки, бу сайёр сюжет асосида кўплаб дostonлар битилди. Биргина Шарқ адабиётида 150 дан ортиқ ижодкор ушбу мавзуга мурожаат қилган. Мавзу жиҳатдан бир хиллик бўлса-да, улар орасида тафовутлар ҳам йўқ эмас. Холиснинг —Юсуф ва Зулайҳо|| дostonида Юсуфнинг сингисининг исми Норжон бўлса, туркий —Юсуф ва Зулайҳо||да Маъсума¹ деб аталади. Холиснинг дostonида Зулайҳо уч бора Юсуфни тушида кўради (7 ёшида, 9 ёшида ва 11 ёшида), туркий —Юсуф ва Зулайҳо||да эса фақат 17 ёшида тушига киради. Ёки бу дostonда Юсуфни акалари ўлдирмоқчи бўлганда кўкда бир баҳайбат қуш пайдо бўлиб, уларга таҳдид қилса, туркий —Юсуф ва Зулайҳо||да акалари Юсуфни бир тепалик устида ўлдирмоқчи бўлганларида тепаликдан садо келади: «Агар Юсуфни мани устимда ўлдирор бўлсангиз, ҳаммангизни бир дамда юторман».

Шу ва шунга ўхшаш тафовутлар дostonда бир қанча учрайди. Жомийнинг (Огаҳий таржимаси) —Юсуф ва Зулайҳо|| дostonида Юсуф тушида ой, қуёш ва ўн бир юлдузнинг ўзига таъзим қилганини кўради². Холиснинг —Юсуф ва Зулайҳо|| дostonида бўлса, Юсуф халойиқ уни жавоҳирдан ясалган тахтга ўтказганини кўради[11А].

Холис —Юсуф ва Зулайҳо|| дostonини яратишда фақат шакл билан чекланиб қолмасдан, ўқувчини зериктириб қўймаслик мақсадида бир неча вазнларни уйғун ҳолда қўллайди. Бундай усул билан дoston яратиш санъатининг гўзал намуналаридан бири Фузулийнинг —Лайли ва Мажнун|| дostonида ҳам учрайди. Ушбу

¹ Олим Равшан. Туркий Юсуф ва Зулайҳо. - Тошкент: Али Абу ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1995.

² Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 3 жилд. - Тошкент: F.Фулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

достонда турли хил жанрларни, жумладан, рубоий, мураббаъ, мухаммас, мустазод, ғазал кабиларни учратиш мумкин. Баъзи ўринларда ғазал деб мураббаъ ёки рубоий жанрини қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Холиснинг —Юсуф ва Зулайҳо|| достонида 28 та ғазал, 4 та рубоий, 2 та мухаммас, 1 та мустазод, 1 та мураббаъ келтирилган:

Рубоий:

Олдурубман бу кўнгулни ул ёра,
Тополмадим шунча айлаб ҳеч чора,
Ишқ тузоғи солди олам ғубора,
Бошим узра гард қайдин бўлубтур.[67А]

Мухаммас:

Худони қудратин кўр, банда бўлгон подшоҳ бўлди,
Шаҳаншоҳи жаҳонлар хизматида хун гадо бўлди,
Икковни ўртамизда неча йиллар можаро бўлди,
Сани мужгон ўқунгдин кўкрагим ҳадсиз яро бўлди,
Зулайҳо ишқинг ўтига куя-куя қаро бўлди.[123Б]

Мустазод:

Кўрудимман ани сийнаси ғам, кўзида нам, кўнгли аламда,
Яъқуб бобом деди йиғлоди бисёр, қурбонинг эмасму,
Ҳижрон тугониб вақти висол еттимукин дерман нома,
Холис билур дер мани сўрди мани ҳушёрдур анинг
эмасму.[99А]

Мураббаъ:

Эй Юсуф, кел деб йиғлоюрман,
Санда кўнгил деб йиғлоюрман,
Қилма малул¹ деб йиғлоюрман,
Олғил кўнгил деб йиғлоюрман.[102А]

Юқоридаги парчалардан шунга амин бўламизки, бу достон ҳам бошқа туркийда битилган —Юсуф ва Зулайҳо||лар каби бадий жиҳатдан мукаммаллик касб этган. Бу достон чин инсоний туйғулар-севги, гўзаллик, яхшилиқнинг ёмонлик, покликнинг

¹ Хафа, ғамгин.

ёвузлик, макр ва тубанлик устидан мутлақ ғалаба қозонишини кўрсатади.

АС-Саолибийнинг котиблар учун ёзган асарлари

Х. Сулаймонова, ТДШИ ўқитувчиси

Абу Мансур ас-Саолибий (961-1038) X аср охири XI асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган машҳур олим, шоир ва адиб бўлиб, умри давомида юздан ортиқ асарлар ёзган. Мазкур асарлар араб тили, адабиёт, илму балоға, илму фасоҳа каби бир неча филологик фанларга ҳамда тарихга оид бўлиб, уларнинг аксариятида Мовароуннаҳр адабий муҳити, олимлар ва шоирлар ижоди ҳақида қимматли маълумотлар берилган, асарларидан парчалар келтирилган.

Ас-Саолибий девонхона котиблари учун қўлланма вазифасини ўтаган бир неча муҳим китоблар ёзган:

1. Канз ал-куттаб. (—Котиблар хазинаси);
2. Аҳсану калим ан-Набий саллаллоҳу алайҳи вассаллам вас-соҳоба ват-тобийй ва мулук ал-жаҳилийя ва мулук ал-ислам ва-л-вузаро ва-л-куттаб ва-л-булаҳо ва-л-ҳукамо ва-л-уламо. (—Пайғамбарлар, саҳобалар, пайғамбарларнинг тобеъинлари, исломгача ўтган подшоҳлар, ислом подшоҳлари, вазирлар, котиблар, нотиқлар, ҳокимлар ва олимларнинг энг яхши сўзлари);
3. Ҳашш ал-ҳашш. (—Бўстон бўстони) Бу асарда машҳур котибларнинг асарларидан намуналар берилган.
4. Нузҳат ал-албоб ва умдат ал-куттаб. (—Қалбларнинг шодлиги ва котиблар таянчи).

Ас-Саолибий мазкур асарларига турли муносабат билан ёзиладиган расмий ёзишмалар (султоният) ҳамда биродарлик ёзишмалари (расаил ихваний)да фойдаланиш учун Қуръони Карим оятларидан иқтибослар, ҳадислар, буюк кишиларнинг фикрлари, машҳур шоирларнинг шеърлари, халқ мақолларидан саралаб киритган. Шу боис бу китоблар ўша пайтларда ниҳоят даражада ривожланган ва давлат бошқарувида муҳим вазифа бажарган девонхоналар ва уларда фаолият олиб боровчи котиблар учун қимматли қўлланмалар бўлиб хизмат қилган. Олимнинг котиблар

учун ёзган асарлари ичида —Канз ал-куттаб|| (—Котиблар хазинаси||) тазкираси муҳим манба ҳисобланади. Китобда исломдан олдинги (жоҳилия) даврдан бошлаб то ас-Саолибий замондошларигача бўлган ижодкорларнинг шеърларидан бобларнинг мавзуларига мос равишда парчалар келтирилганлиги асарни тазкира деб аташимизга асос бўлади.

Ас-Саолибий ҳаёти ва фаолиятини чуқур ўрганиб бир қатор мақолалар эълон қилган, унинг —Зад сафар ал-мулук|| китобини тадқиқ этиб, нашр қилган олим, Байрутдаги Америка университети профессори Билол Орфалий ўзининг —The works of Abu Mansur al-Thaalibi|| (—Абу Мансур ас-Саолибий ишлари|| (асарлари) номли мақоласида ас-Саолибий асарлари рўйхатини келтириб —Канз ал-куттаб|| яна —ал-Мунтаҳал|| номи билан ҳам аталишини таъкидлаган.¹ Олим яна ушбу асарнинг муаллифи борасидаги баҳсли муноқашага ҳам тўхталиб ўтади: —... Баъзилар уни ас-Саолибийнинг асари дейишса, бошқалар унинг дўсти, шоир ва адиб ал-Меколий(1045 йилда вафот этган)га тааллуқли деб ҳисоблашади.² Араб олими Яҳё ал-Жаббурий бу мунозарани асосли далиллар билан ҳал қилди. Унга кўра —الترذم|| —ал-Мунтаҳал|| (—Кўчирилган, ўзлаштирилган||)- ас-Саолибийнинг асари, —أنرخم|| —ал-Мунтахил|| (—Бошқаларнинг ишини ўзлаштириб олган, плагиатор||) эса ал-Меколийга тегишли. Ҳар икки асар ўзаро солиштирилганда эса, —ал-Мунтаҳал||даги сўнгги шеърий парчалар ал-Меколийнинг асарида олинганлиги кузатилди. Ас-Саолибийнинг —ал-Мунтаҳал|| асари 1901 йили Искандарияда профессор Аҳмад Абу Али томонидан нашр этилган. Ал-Меколийнинг —ал -Мунтахил|| асари эса 2000 йилда Яҳё ал-Жаббурий томонидан Байрутда нашр қилинган.

Дунё миқёсида саолибийшунослик илмини бошлаб берган ва бу борада салмоқли ишларни амалга оширган профессор Исматулла Абдуллаев ас-Саолибийнинг —Канз ал-куттаб|| ва —Ал-Мунтаҳал|| китобларини алоҳида-алоҳида асарлар деб кўрсатган. —Ал-Мунтаҳал|| (—Кўчирилган||)И ни —ал-Мунтахил|| (—Кўчирувчи||) деб таржима қилган ва асар бошқа китоблардан кўчириб, адабий ўғирлик қилувчилар ҳақида ёзилган бўлиши кераклиги³ ҳақида тахмин қилган. Яна И.Абдуллаев бу китоб Мисрнинг Искандария

¹ Bilal Orfali. The works of Abu Mansur al-Thaalibi. Journal of Arabic Literature 40(2009) 273-318. page 290.

² Ас-Сафади ас-Саолибийга тегишли деса, ал-Кутубий ал-Меколийга тааллуқли деб ҳисоблаган.

³ И.Абдуллаев. Абу Мансур ас-Саолибий. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. 39-б.

шаҳрида 1903 йилда нашр этилган, деб бироз янглиш маълумот берган. Бундай ноаниқликни профессор И.Абдуллаевнинг ас-Саолибий ҳақидаги тадқиқотлари ўтган асрнинг 70-80 йилларида олиб борилганлиги ҳамда олим асарларининг қўлёзмаларини бири-бирига солиштириб, қиёслаб ўрганишнинг имкони бўлмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. И.Абдуллаев ҳам буни аниқ таъкидлаб ўтган: —...Бу асарларнинг баъзи бирлари икки ном билан юритилган китоблар бўлиши ҳам мумкин. Буни фақат олим асарларини бири-бирига солиштириш орқалигина аниқлаш мумкин. Китоблар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланиши ва бир қанчаси бизгача етиб келмаганлиги учун бундай имкониятдан маҳруммиз.¹

Биз Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1848 - II инвентарь рақами остида сақланаётган 1727 йилда номаълум ҳаттот томонидан кўчирилган —Канз ал-куттаб асари қўлёзмаси билан Искандарияда нашр этилган —Ал-Мунтаҳални солиштириб кўрганимизда, уларда айрим фарқларни пайқадик. Баъзи ўринларда қўлёзмадаги айрим маълумотлар тушиб қолиши ёки аксинча бўлиш ҳолатлари кузатилади. Масалан, —Мунтаҳалнинг —Муаллиф муқаддимаси қисмида ас-Саолибий ушбу китобда шеърларидан намуналар келтирилган шоирларни хронологик тартибда гуруҳлаб, номларини санаб ўтади.

—Канз ал-куттаб қўлёзмасида қуйидаги 7 та гуруҳ номи келтирилган:

1. **الجاهلية** Жоҳилия даври шоирлари (жами 30 та шоир);
2. **الخصائص** Исломгача бўлган даврнинг охири ва ислом даврининг бошларида яшаган шоирлар (жами 10 та);
3. **الروماني في الاعلاو** Ислом даврининг етакчи шоирлари (жами 25 та);
4. **الأنبياء** —Янгиланиш даври шоирлари(жами 84 та);
5. **انصسا انكراب** Ўзи вазир ёки котиб бўлиб ижод билан шуғулланганлар (жами 22 та);
6. **الأنبياء** —Қадимиятга қайтиш даври шоирлари (жами 26 та);
7. **الخصائص** Замондош шоирлар (жами 62 та).

—Ал-Мунтаҳал асарида эса сўнгги уч гуруҳ: —Вазирлар ва котиблар, —Қадимиятга қайтиш даври шоирлари ҳамда —Замондош шоирлар гуруҳлари негадир келтирилмаган. Ёки —Ал-Мунтаҳалнинг 9-бетида Ибн Аби ал-Бағл ҳамда Абу-л-Фатх ал-

¹ Ўша китоб, 42-б.

Бустий шеърларидан бир мисрадан намуна берилган, —Канз ал-куттаб|| қўлèзмасида эса бу икки муаллиф келтирилмаган. Демак, юқоридаги мисоллардан келиб чиқиб, асарнинг нашри ва қўлèзмаси ўртасида жиддий фарқлар мавжуд, деган хулосага келишимиз мумкин. Шунингдек, биз Аҳмад Абу Али —Ал-Мунтаҳал|| ни қаерда сақланаётгани, ким томонидан кўчирилгани, қайси қўлèзма асосида нашрга тайёрлаганидан ҳам хабардор эмасмиз. Яъни бу фарқлар қўлèзмаларни кўчиришда котиб ёки ҳаттотларнинг бизга маълум бўлмаган сабаб билан қилган хатоси ёхуд эътиборсизлиги бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Умуман олганда, —Канз ал-куттаб|| асарининг дунё кутубхоналарида сақланаётган яна бошқа қўлèзмалари ҳам мавжудми, —Канз ал-куттаб||га —Ал-Мунтаҳал|| номини ким берган, қўлèзма ва нашрий нусханинг ўзаро фарқлари қандай каби кўплаб саволларга илмий асосланган жавоблар, далиллар топиш навбатдаги илмий изланишларимизнинг бош мавзуси ҳисобланади.

Ас-Саолибий —Канз ал-куттаб|| асарини келтирилган парчалар мазмунига қараб 15 бобга бўлган:

1. انخظ ُ انكرايح ُ انتلايح ظا ُ - Хат ёзиш, ёзиш санъати ва назмдаги балоғат (нотиклик) ҳақида;

2. انراء ُ انراء ُ انراء ُ يا جش يجشا ُ - Табриклаш, ҳадялар бериш, улар билан боғлиқ маросимлар ҳақида;

3. انرعاص ُ انشاث ُ يا رسم تا ُ - Таъзия, марсия ва уларга тегишли нарсалар ҳақида;

4. يكاسو الاخلاق ُ اندخ ُ ذ ُ - Олижаноб хулқ, мадҳ этиш ва шуларга ўхшашлар ҳақида;

5. الاعرأح ُ انتفاع ُ انض ُ الاعرعاح ُ - Илтимос қилиш, шафоат ва ёрдам сўраш ҳақида;

6. انتكش ُ انشاء ُ يا ماستا ُ - Шукур айтиш, олқиш, мақтов ва шуларга яқин нарсалар ҳақида;

7. الاعرعطاي ُ انعاذناخ ُ الاعرزاساخ ُ - Кўнгилга яқин олиш, таъна қилиш ва узр сўраш ҳақида;

8. انجاء ُ انزو ُ ركش انماتخ ُ - Ҳажв қилиш, гина қилиш ва ёмон жиҳатларини эслаш ҳақида;

9. انك انبا ُ انزال ُ - Замондан ва ўз аҳволидан шикоят қилиш ҳақида;

10. الايثال ُ اندكى ُ اداب ُ - Мақоллар, ҳикматли сўзлар ва ақл-одоб ҳақида;

11. الإخاخ ُ : - Биродарлик ёзишмалари ва соғиниш ҳақида;
12. انغھطأخ ُ يا َهك ُ تا : - Султонлик (расмий ёзишмалар) ва унга яқин нарсалар ҳақида;
13. انكئح ُ انئظ ُ الاطلاق : - Ҳибсга тушиш, бахтсизликка йўлиқиш ва улардан халос бўлиш ҳақида;
14. انغادج يا ُضائى ائا : - Зиёрат ва унга боғлиқ нарсалар ҳақида;
15. الادغح ُ يا ُمرئ ُ تا : - Дуолар ва унга яқин нарсалар ҳақида.

Асарнинг мавзу жиҳатдан турли бобларга бўлиниши котиблар учун катта қулайлик яратган. Бобларда келтирилган шеърӣ парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар котибларнинг турли муносабат билан ёзиладиган расмӣ ва биродарлик ёзишмаларида тайёр қўлланма вазифасини ўтаган.

Ас-Саолибийнинг мазкур асари араб адабиётида кам ўрганилган, ўзбек арабшунослигида эса ҳали қўл урилмаган мавзу бўлганлиги боис, уни манбашунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш, таржима ва таҳлил қилиш долзарб масаладир.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДАГИ ТОҒ ВА ҒОР ОБРАЗЛАРИНИНГ МИФОЛОГИК ТАЛҚИНИ

З.Қ.Эшанова, АнДУ катта ўқитувчиси

Халқ достонларида тоғдаги ғор бир-бирига яқин поэтик маъно ташийдӣ. Хусусан, —Гўрўғли‖ достонларида тоғдаги ғор образи муҳим ўрин тутадӣ. Гўрўғлининг эранлари Асқар тоғдаги ғорда йиғилиб туришади. Айнан ана шу эранлар ғорида Гўрўғли алп сифатида инициация жараёнидан ўтади. Бир сўз билан айтганда, Гўрўғлининг ҳаёти бу хил сирли ғор билан чамбарчас боғлиқ кечишини англаймиз. —Гўрўғли‖ туркумининг сўнгги достонида унинг ғорга кириб ғойиб бўлиб кетиши тасвирланган. Профессор Тўра Мирзаев Гўрўғлининг сўнгги кунлари билан боғлиқ икки сюжетни —Ҳоди Зариф суҳбатлари¹ китобида келтириб ўтган. Жанубий Тожикистон бахшилари репертуарида мавжуд бўлган вариантыда ҳам Гўрўғли ғоргакириб кетган: —Сулдузи тоғида

¹Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. — Тошкент: 2013, 186-188-б.

Гүрүғли йигитлари билан Одилшоҳ ўртасида бўлган қаттиқ жангда бир кам қирқ йигит шаҳид бўлади. Ғирот Чамбилга қайтиб келади. Кексайган Гүрүғлининг ўзи бориб Одилшоҳ билан 18 кун уруш қилади. Урушда Ғирот 18 еридан яра ейди. Шунда Гүрүғли: —Энди менинг вақтим ўтган экан, — деб отни қўйиб юбориб, ўзи тоғдаги бир ғорга кириб кетди. Чамбилга қайтиб келган ярадор отни Юнус пари сўйиб, кафанлаб кўмади. Пари Сулдузи тоғига бориб, Гүрүғли билан гаплашмоқчи бўлади. Шунда ғойибдан: —Эй, Гүрүғли, энди сенинг вақтинг ўтди, пари билан гаплашиш лозим эмас, — деган овоз келади. Юнус пари қайтиб Чамбилга келиб: —Бедостон ўтган, тўрам, — дея йиғи берган ва шу жойда қолиб кетган экан.¹ Айниқса, Собир бахши сўзлаб берган ҳикояда ғор образининг моҳияти аниқ кўринади. Унда айтилишича: —Чамбилга яқин Юлдуз тоғида бир сирли булоқ бўлган экан. Бу булоқ сирини Гүрүғлидан бўлак ҳеч ким билмас экан. Гүрүғли ярадор бўлса, шу булоққа бориб ювиниб, соғаяр экан. Гүрүғли узок яшаб, ўзи ва оти 120 ёшга кирибди. У бир кун шу булоққа бораётганда, бир ғордан аёл кишининг —Воҳ, Гүрүғли, оҳ Гүрүғли, деган овози чиқаётганини эшитибди. Гүрүғли ғорга кириб қараса, 80 ёшга кирган бир кампир экан. Бу кампир аслида бир подшонинг қизи бўлиб, ёшлигида Гүрүғлига ошиқ бўлган ва уни кўрмоқчи бўлиб, шу ғорга келиб қолган экан. Гүрүғли: —Гүрүғлини кўрсанг, нима қилар эдинг? — деб сўрабди. Шунда кампир: —Бўйнига қилич солиб, қонини ичар эдим, — дебди. Гүрүғли: —Бу ночорнинг қўлидан нима иш келар эди, деб ўйлаб, ўзини танитибди ва қиличини берибди. Кампир унинг бўйнига қилич солиб, ўлдирибди ва қонини ичибди. Кампир Гүрүғли қонидан ҳомиладор бўлиб қолиб, бир ўғил туғибди. Отини Эрўғли қўйибдилар. Эрўғли вояга етиб, Чамбилда иш кўрсатиб ўтган экан. Гүрүғлига ошиқ бўлиб, уни умри давомида кутган аёлнинг Юлдуз тоғи ғорида яшаши бежиз эмас. Аслида Гүрүғлини ўлдириб, қонини ичувчи аёл ер ости дунёсининг қизи эди. Фикримизни олим томонидан келтирилган дostonнинг туркман версияси исбот этади. Олим бу версияга тўхталиб шундай ёзади: —Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, Гүрүғлининг сўнгги кунлари билан боғлиқ туркман халқ дostonларида ҳам —Эрўғли, —Қонўғли, —Бекўғли номлари учрайди. Масалан, 1939 йилда Гурбантурди бахши Гўтур ўғлидан ёзиб олинган —Гүрүғлининг охирги даври

¹Келтирилган манба. 186-б.

достонида тасвирланишича, бир куни Гўрўғли қирқ йигити билан овга чиқади. Йўлда қатор ўсган етти чинорни кўрадилар. Қирқ йигитнинг бири Сафар кўса: —Ким бир ўқ билан шу етти чинорни биргаликда ура олади? — дея тегажоғлик қилади. Гўрўғли ёйини кўлига олиб, қатор турган етти чинорга қарата отади. Ўқ етти чинорни ҳам тешиб ўтади. Чинорлардан қон оқади. Чинорлар остида қирқ чилтан йиғилар экан. Чилтанлар Гўрўғлини қарғайдилар. Гўрўғли оти билан ерости подшолигига тушиб кетади. Уни ерости подшосига олиб келадилар. Подшо унинг ҳайбатидан кўрқади. Подшо ўз тили ва дунёнинг барча халқлари тилларида гапирса ҳам Гўрўғли тушунмайди. Шунда уни осмоннинг баҳайбат махлуқи деб ўйлаб, ўлдирмоқчи бўлади. Доно вазир уни ўлдирмасдан уйлантириш лозимлигини, шунда ундан ерости подшолиги одамлари тилини тушунадиган болалар туғилиши мумкинлигини айтади. Гўрўғлини уйлантирадилар. Ундан ўғил туғилади. Подшо унга Бекўғли, деган ном беради. Бекўғли ерости одамларининг тилини ўрганиб, отаси ерусти кишиси эканлигини айтади.

Оға Юнуснинг синглиси дев билан еростида яшар эди. Унинг ёрдами билан девлар Гўрўғлини ер устига чиқариб, Чамбилга олиб келадилар. Гўрўғли келиб билса, яқинлари ва йигитларидан Оға Юнус, Авазхон, Сафар кўса барҳаёт бўлиб, қолганлари вафот этган ва тарқалиб кетган экан.

Гўрўғли тирик бўлган йигитларини тўплаб, овга олиб чиқади. Овдан қайтишда саҳродаги бир кулбага дуч келадилар. Унда бир кампир яшаётган бўлиб, исми Фикрқиз экан. Кампир бу жойлар бир вақтлар чорвадорларнинг манзили бўлганлигини, ўзи ёшлигидан Гўрўғлига ошиқ бўлиб, унинг ҳажрида шу кулбага келиб қолганлигини ҳамда бир юз йигирма ёшга кирган бўлса-да, бир томчи қонини ичиш мақсадида, уни шу кулбада кутиб ётганлигини айтади. Гўрўғли ўйлаб, яқинлари билан хайрлашади ва йигитларига ўзини боғлаб кампирга беришларини сўрайди. Кампир Гўрўғлини ўлдириб, қонини ичади. Ундан ҳомила пайдо бўлиб, бир ўғил туғади. Ўғилнинг номини Эрўғли қўядилар. Туркман версиясида ғор образи тилга олинмаса-да, Гўрўғлининг ер ёрилиб ер ости оламига тушиб кетиши семантик жиҳатдан ғор образига уйғун келади.

—Маликаи айёр, —Нурали, —Машриқо —Оға Юнуснинг олиб қочишлиши ва бошқа дostonларда тасвирланган кўпчилик дев

образлари тоғдаги ғорда яшашади. Ўзбек халқ ижодида дев образининг мифологик асослари ва бадий талқинларини тадқиқ этган фольклоршунос Жаббор Эшонкулов девларнинг макони ҳақида шундай ёзган: —Дев макони кўпинча —борса келмасдаги юрт деб аталади. Ўзбек фольклорида борса келмас юртга куш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган эпик саҳролар орқали борилиб, у одатда тоғ ва ғор билан боғлиқ равишда, кўпинча ё ер остида, ё кун ботиш тараф (ғарб)да жойлашган бўлади... Барча туркий халқларнинг анъанавий дунёқарашларида ер ости дунёси тоғ ва ғорлар билан боғланадики, бу қадим туркийларда ушбу жойлар илоҳий ва муқаддас саналганидан далолат беради¹. Мифологик образлар-девларнинг ғорларда яшаши ҳақидаги фикрларни рус олимаси Стеблева ҳам ўз ишларида таъкидлаб ўтади². Девлар достонларда икки олам чегарасида пойлоқчилик қилишади. Ўз оламларига бошқа кучларни ўтказмаслик учун курашади. Фақат қаҳрамонгина бу девларни ўзига бўйсундириб ёки ҳалок этиб мақсадига етиши мумкин. Эпик қаҳрамон девларни ақл-идроки билан енгиб ўтади ва уларни ўзига бўйсундириб олади. Енгилган мифологик образлар-девлар эпик қаҳрамонга ўзга оламларга, парилар юртига бориб келишида ва мақсадига эришишида кўмак берадилар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқ достонларида тоғдаги ғор ўзга оламга ўтиш йўли, девлар кўним топган жой сифатида ҳам талқин қилинади. Олам ва унинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар ҳамда дуалистик мифларнинг трансформацияси халқ достонларидаги тоғ ва ғор образларининг мифологик талқинларига асос бўлган.

МИРЗО ТАРЖИМАЛАРИ

Р. Файзуллаева, ҚарДУ катта илмий ходим-изланувчиси

Маълумки, Хивада таржима адабиёти юксак даражада ривожланган. Бунга —*Бобожон Санойӣ, Муҳаммадрасул Мирзо, Аҳмад Табибий, Комил Хоразмий, Роҷеъ, Юсуф Баёнӣ, Толибхўжа, Муҳаммад Рафеъ* каби адибларнинг ҳар бири бештадан, тўрттадан, Огаҳийнинг бир ўзи эса ўн тўққизта

¹ Эшонкулов Ж. Фольклор. Образ ва талқин. — Қарши: Насаф, 1999, 15-б.

² Стеблева И. З. Мифологические персонажи с двойной функцией: помощника и противника главного героя турецкой волшебной сказки//Очерки турецкой мифологии - М.: Восточная литература, 2002, стр.8

асарни таржима қилган»и [1] яққол далилдир. Мирзо девонининг автограф нусхаси ҳисобланган, ҳозирда Тошкент давлат Шарқшунослик институти Қўлèзмалар марказида 1500-инвентарь рақами билан сақланаётган қўлèзма муқовасининг ички томонида шоирнинг қуйидаги изоҳи бор: —*Ҳақирнинг порсийдин туркий тилига таржима қилгон китобларининг адади будур: бирланчи, Бархурдор Туркман ал-мутахаллис бил-Мумтознинг “Раъно ва Зебо” отлиг китоби; иккиланчи, “Тибб” китобидин “Тухфату-л-мўъминин”нинг бир дафтари; учланчи, ҳадис китобидин Мавлавий Абдулҳақнинг “Фазойилу-л-Қуръон”и; тўртланчи, “Шамсу-л-маориф” китобининг икки бўлагиким, иккави ҳам асмоъи ҳуснонинг шарҳидурлар, арабийдин туркий тилига таржима қилилди; бешланчи, “Дақойиқу-л-ахбор” китобининг таржимасиким, араб тилидин туркий тилига ўтқарилди; олтиланчи, ушбу “Марғубу-н-нозирин”дур; еттиланчи, Фузулийнинг порсий “Соқийномаси”ким, ани ўз назмидин чиқормай туркий маснавий этиб “Марғубу-н-нозирин” девонимга ҳазрат Муҳаммад Раҳимхон илҳоқ эттурдилар».*

Кўриниб турибдики, ушбу изоҳ Мирзонинг форс ва араб тилларидан қилган таржималари ҳақида маълумот беради. Лекин “олтиланчи, ушбу “Марғубу-н-нозирин”дур” дегани хато. —Марғубу-н-нозирин» таржима асар эмас, балки Мирзонинг девони, яна ҳам тўғрироғи, Аҳмад Табибийнинг икки тазкирасига киритилган Мирзо ижоди намуналаридан тузилган мажмуа ҳисобланади. Қўлèзмадаги —*Ҳозо китобу-л-мажмуъи би “Марғубу-н-нозирин” маъа “Маснавиётини Табибий»* деган изоҳ бунинг исботидир.

Бу таржималар устидаги изланишлар натижасида қуйидагиларни аниқлашга муваффақ бўлдик.

Шарқшунослик институти Қўлèзмалар марказидаги **883-тартиб рақамли қўлèзма** —*Раъно ва Зебо»* достони таржимасидир. Ҳижрий 1297 (милодий 1879-1980) йилда таржима қилинган бу асар Мирзонинг ўз дастхати билан ҳижрий 1302 (милодий 1884-1985) йилда оққа кўчирилган. Ҳажми 132 varaқ. Ўлчами 15x25,5.

Ушбу асар таржимасининг яна бир неча нусхалари бўлиб, улардан бири 884-рақам билан сақланади. Бу нусха Паҳлавонниёз Мирзобоши (Комил) таржимаси бўлиб, таржимон вафотидан анча кейин ҳижрий 1320 (милодий 1902-1903) йилда кўчирилган. Ҳижрий 1319 (милодий 1901-1902) йилда кўчирилган 886-тартиб

рақамли, шунингдек, 891/IV-тартиб рақамли нусхаларнинг таржимони ва котиби номаълумдир. 4406-тартиб рақамли қўлёзмада хижрий 1254 (милодий 1838-1839) йил санаси кўрсатилган. Бу Мирзонинг таржимаси эмаслиги ушбу санадан аниқ маълумдир.

—Шамсу-л-маориф|| Аҳмад ибн Али ибн Юсуф ал-Қурайший ал-Буний (вафоти 1226 йил) қаламига мансуб китоб бўлиб, Мирзо бу китобнинг икки қисмини араб тилидан таржима қилган. Мирзонинг изоҳига кўра, бу асар асмоъи ҳусно – Оллоҳнинг 99 исми шарҳига бағишланган.

—Шамсу-л маориф|| таржимаси қўлёзмаси ҳам бир неча нусхада бизга қадар етиб келган [2]. **9591-тартиб рақамли қўлёзмада** асарнинг 1-қисми (14 боб) берилган. Қўлёзманинг 5-^б варағида —*Мулла Паҳлавонниёз марҳумининг ўғлидурманким, мулаққаби “чаффа навис*|| деган ёзув бор. Бу маълумотдан Мирзо чап қўлда ҳам хушхат бўлгани ҳақида билиб оламиз.

Қўлёзма хижрий 1309 йил рабиъулаввал (милодий 1891 йил октябрь-ноябрь) ойида кўчирилган. Котиби – таржимоннинг ўзи (Мирзо)дир. Таржиманинг кейинги қисмлари 6896-тартиб рақамли қўлёзма (асарнинг 15-21 боблари), 7341-тартиб рақамли қўлёзма (асарнинг 21-30 боблари), 7342-тартиб рақамли қўлёзма (асарнинг 39 боби), 7288-тартиб рақамли қўлёзма (асарнинг 21-40 боблари) лар орқали етиб келган.

Яна шуни ҳам алоҳида қайд этиш ўринлики, мазкур асар Хоразмда Муҳаммад Шокир ибн Қулниёз Урганжий томонидан ҳам хижрий 1309 (милодий 1891-1892) йилда таржима қилинган. Қўлёзмалар марказида 6891-тартиб рақами билан Урганжийнинг таржимаси нусхаси сақланади. Қўлёзмада таржимон номи аниқ кўрсатилган. Таржима қўлёзмаларининг 6896-, 7288-, 7341-тартиб рақамли нусхаларида котиб номи ҳам, таржимон номи ҳам кўрсатилмаган. Ҳар икки таржима бир вақтда амалга оширилгани учун бу нусхалар кимнинг таржимаси – Мирзоникими ёки Урганжийникими эканини аниқлашнинг ҳозирча имкони бўлмади. Кейинги тадқиқотларимизда уларни ўзаро таққослаб, муаммога ойдинлик киритиш мақсадимиз бор.

Озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулийнинг —*Хафт жом*|| (—Соқийнома||) асари таржимаси Мирзо ижодида алоҳида ўрин тутади. Фалсафий-мажозий характерга эга бу асар ўзига хос композицион қурилишга эга. Анъанавий ҳамддан сўнг соқийга

мурожаат, соқийномалардан кейин бир ҳикоят тартибида яратилган бу асарда мусиқа асбоблари – най, даф, чанг, уд, сетор, конун ва танбур кабилар тилга кириб, ўз аҳволидан сўз юритадилар. Шоирнинг бу асар таржимасига мурожаат қилганига унинг ўзи ҳам мусиқа билан жиддий шуғуллангани туртки бўлгани аниқ.

—Ҳафт жом|| (—Соқийнома||) асарининг Табибий таржимаси ҳақида сўз юритган Ф.Ғанихўжаев —Аҳмаджон Табибий ҳаёти ва ижоди|| номли тадқиқотида: —*Бу ўринда яна шуни айтиш керакки, Фузулийнинг “Етти жом” асари ўша йили (1908 йил) шоир Мирзо томонидан ҳам таржима қилинган эди. Мирзо таржимаси ҳам ўзининг равон услубда ёзилганлиги билан диққатга сазовордир. Ҳар икки шоир ҳам бир асарни ўз дунёқараши, ўз билими ва ўз услуби билан баён этган. Улар ўртасидаги тафовут асосан ҳикоятлардадир||* [3] деб ёзади. Н.Комилов Мирзо асарни байтма-байт таржима тамойилига, Табибий эса эркин таржима тамойилига амал қилиб ўзбек тилига ўгирганига эътибор қаратади. Шу жиҳатдан таржималарнинг ҳажми бир-биридан кескин фарқ қилишини кўрсатади [1]. Мирзода 325 байт, Табибийда 1500 байт. Асарнинг ўзи эса 300 байт эканини инобатга олсак, Мирзонинг таржимаси айнан —Ҳафт жом|| асарининг сўзма-сўз таржимаси экани ойдинлашади. Мирзодаги ортиқча 25 байт мунозараларни бир-бирига улаш мақсади натижасида пайдо бўлган. Мазкур асар таржимаси бевосита адабий асар бўлгани сабабли Мирзо девонининг барча нусхалари таркибига киритилган.

Мирзонинг бошқа таржималари, жумладан, тиббиётга оид —Тухфату-л-мўъминин||, ҳадисшуносликка бағишланган Мавлавий Абдулҳақнинг —Фазойилу-л-Қуръон||, —Дақойиқу-л-ахбор|| китоблари устида изланишлар давом эттирилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Комилов Н. Бу қадимий санъат. —Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр, 1988.
2. Тошкент давлат Шарқшунослик институти Қўлёзмалар маркази фонди, инв. №№ 6891, 6896, 7288, 7298, 7341, 7342, 9591.
3. Ғанихўжаев Ф. Аҳмаджон Табибийнинг ҳаёти ва ижоди: филология фанлари номзоди... дис. —Тошкент: 1969.

TARIXIY ASARLAR TARJIMASINING O'ZIGA XOSLIKLARI

Z. Mamatsaliyeva, ToshDShI magistranti

Til jonli hodisa, u uzluksiz rivojlanib turadi va har bir davr o'z adabiy tiliga ega. Ammo bu bir davrning tili ikkinchi bir davrning tilidan keskin farq qiladi. Tilda to'xtovsiz o'zgarishlar sodir bo'ladi. Tilning qaysidir birliklari o'zgaradi, ba'zilar esa o'zgarmay keying davrlarga ham o'tib keladi. Demak til rivojida ikki qaram-qarshi hodisa-yangilanish va eskirish yuz berib turadi. Tilda nafaqat bugungi, balki kechagi yoki ming yil ilgari belgilarni ko'rishimiz mumkin. Har bir davrning ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlari tilda o'z izini qoldiradi. Tarixiy asarlarda ijtimoiy-tarixiy harakatdagi xalq hayotining ma'lum bir davri ifodalanadi. Bunday asarda qo'llangan til vositalarining katta qismi vaqt o'tishi bilan turli o'zgarishlarga uchragan, bir qator so'zlar eskirib, iste'moldan chiqib, unutilib ketgan, bir guruh, so'zlarning ma'no ko'lamini kengaygan, yana boshqalarining esa, aksincha, chegaralanib, toraygan. Bir so'z bilan aytganda, asar yaratilgan davr tilida qanday qo'llanishda bo'lgan bo'lsa, shunday saqlanib qolgan til vositalarini topish mushkul. Bu esa o'z navbatida tarjimon uchun bir qancha qiyinchiliklarni tug'diradi.

Tarjimon tarjima talablaridan kelib chiqib, adabiy yodgorlikni hozirgi adabiy til normalariga javob beradigan qilib tarjima qiladilar. —Har bir davr har bir asarni o'z zamonasining adabiy tiliga ag'darishni talab qiladi¹. Tarjima har bir davrning o'z mahsuli. Har avlod o'z tili imkoniyatlaridan kelib chiqib tarjima qilaveradi.

Zamonaviy asarlari bilan tanilgan yozuvchi uchun uzoq o'tmishni badiiy ifodalash, o'sha davr ruhini bera oladigan uslub kalitini topa olish oson kechmaydi. Asar tilini yaratishda yozuvchining mahorati, yutug'i shundaki, voqealar tavsiloti hozirgi adabiy til qoidalari asosida yoritilib, qahramonlar nutqida XV asr kishisining so'zlashuv manerasi, muomala madaniyati hisobga olingan holda arxaik so'z va iboralar qo'llanilgan personajlar nutqiga xos milliy, madaniy xususiyatlarni yorqinroq ifoda etish uchun qo'llanilgan arxaik so'z va iboralarning aksariyati hozirgi kundagi mavjud jonli tilda ishlatilishi bilan xarakterlidir. Shu boisdan tarixiy davr ruhi tasavirlangan asarlar tarjimasining murakkabliklaridan

¹Комилов Н. Классик таржимада услуб. // Таржима санъати. -Тошкент: 1973, 109-6.

biri undagi arxaik soʻz va iboralar ishtirokida tuzilgan qahramonlar nutqini, ularning ritmini, ohangini nechogʻlik qayta tiklash bilan bogʻliqdir. Zotan, adabiyotshunos olim, tarjimon Y.Surovtsev taʼkidlaganidek, —Tarix inson xarakterida, shuningdek, qahramonlar nutqida oʻz ifodasini topadi¹.

Asliyatda aks etgan davr ruhini berishda tarjimon soʻz tanlash muammosiga duch keladi. Asar tarjimasiga kirishar ekan, u asardagi hozirda tarixiy-arxaik hisoblangan til vositalarining hammasini saqlab qololmaydi. —A.V.Fyodrov fikricha, arxaiklashgan asarlar tarjimasidan maqsad zamondosh oʻquvchini adabiy yodgorlik bilan tanishtirishdir. Bu maqsadni amalga oshirishda esa zamonaviy tilni qoʻllash asosida zarur tarixiy ruhni berish uchun grammatik hamda leksik birliklardan tanlab foydalanish koʻzda tutiladi². Tarixiy-milliy oʻziga xoslikni hamda adabiy asarning asosiy maʼno-mazmunini ochib berish uchun qadimgi yozma obidalarimizda qoʻllanilgan tarixiy-arxaik leksika turk, moʻgʻul, arab, hamda fors til birliklarini oʻz ichiga oladi va mazmuniga koʻra maishiy, harbiy, diniy, ijtimoiy kabi guruhlariga ajratilishi mumkin. Ularning tarjimasidagi vazifasi: tarixiy davr ruhini berish; sharq xalqlari hayoti tarixiga xos tushunchalarni aks ettirish; sharq tarixiga qiziqish uygʻotish; xalqning tarixiy-milliy, maʼnaviy madaniyati darajasini aks ettirish; yozma obidalar tarjimasida maʼno noziklarini paydo qilib, uning til va uslubiga taʼsir qilish kabilardi. Bir qator tarjimashunos olimlar tarixiy-arxaik leksikani muqobil tarjima qilish hamda asliyatda aks etgan tarixiy davr ruhini kitobxonga toʻgʻri yetkazishda tarjimon quyidagi bir necha omillarni hisobga olishi kerak deb, hisoblaydilar: a) mutarjim, eng avvalo, asliyat tilining ham diaxronik, ham sinxronik qatlamini bilish, uning serjilologini, serqirraligini his qilishi, tasviriy vositalarning eng nozik va murakkab tomonlarini tushuna olish; b) asliyatda tasvirlangan xalq turmush tarzining oʻziga xos tomonlari, diniy eʼtiqodlari, anʼanalari, urf-odatlar, udumlari, marosimlari, etnografik qiyofasi haqida tasavvurga ega boʻlish; d) tarixiy asarda tasvirlangan tarixiy davr ruhi, tarixiy shaxslar, unda tilga olingan xalq tarixining asar yaratilgan davrga oid turmush tarzi va ular haqidagi ilmiy manbalar bilan tanish boʻlishi kerak. Tarjimashunoslikda tarixiy davr ruhini aks ettirish muammosiga bagʻishlangan tadqiqotlar tarixiy-arxaik leksika

¹Исокова Ш. Бадий таржимада миллийлик ва тарихийликнинг акс этирилиши. (Ойбекнинг —Навоий романининг французча таржимаси мисолида): Ф. ф. н.дисс... — Тошкент: ЎзМУ, 2004, 100-б.

² Ўрмонова Н. Таржимада тарихий-архаик лексикани акс этириш принципи ва таржима аниқлиги. (Ўзбек классик адабиётидан француз тилига қилинган таржималар таҳлили асосида) Ф. ф. н. дисс... — Тошкент: ЎзМУ, 2008, 52-б.

—arxaizmlar¹ deb yuritilmoqda va uni oʻzga tillarga oʻgirish yoʻllari turlicha tahlil qilinmoqda. XX asrning II-yarmidan boshlab G.T.Salomov, N.K.Komilov, A.V.Federov, O.N.Semenova, S.Vlaxov va S.Florin, A.Lilova, M.Ledere kabi tarjimashunos olimlar tomonidan ushbu muammoga jiddiy eʼtibor qaratildi. Mumtoz asarlar tahlili N.Otajonov¹, F.Salimova² hamda zamondosh adiblarning tarixiy janrdagi romanlarining oʻzga tillarga tarjimasi masalalariga bagʻishlangan tadqiqotlarda L.Y.Xusainova³, X.K.Xamraev⁴, Sh.Isoqova⁵, N.M. Oʻrmonova⁶, shuningdek N.Xodjayeva⁷, M.Xasanovanning⁸ magistrlik ishlarida, M.M Javboʻriyevning —Badiiy tarjimada milliy xarakter va tarixiy davr koloritini qayta yaratish⁹ (Odil (Odil Yoqubovning —Ulugʻbek xazinasil tarixiy romani misolida) nomli nomzodlik dissertatsiyasi hamda Sh.Ibrohimovanning —Odil Yoqubov romonlaridagi milliylikning turkcha tarjimalarda aks etishi¹⁰ nomli nomzodlik dissertatsiyalari u yoki bu muammoni yoritish barobarida tarixiy realiyalarni aks ettirish usullariga munosabat bildirilgan. L.Xusainova —Milliy oʻziga xoslik va tarjima. Oʻzbek tarixiy romanlarining ruscha tarjimalari asosidal mavzuidagi ilmiy tadqiqotida ilk bor Oybekning —Navoiyl, O.Yoqubovning —Ulugʻbak xazinasil tarixiy romanlari tarjimalarini tahlil qildi. Mazkur dissertatsiyaning I bob, 1-boʻlimida —Mazmunning tarixiyli-gi-uslubning tarixiyli-gil, 2-boʻlimida —Davr ruhini berishning oʻziga xos xususiyatlaril, III bobning 2-boʻlimida —Milliy oʻziga xoslik-realiyalar va tarjimal kabi muammolarni tadqiq etdi.

¹ Отажонов Н. Бобурнома жаҳон адабий жараёнида: киёсий типологик таҳлил: Ф. ф. д. дисс. —Тошкент: ЎЗР. ФА, 1994.

² Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики —Восточнотюркского словаря Паве де Куртейля и перевод Бабурнаме Дисс. ... к. ф. н. — Тошкент: 1997.

³ Хусайнова Л.Ю. Национальное своеобразие и перевод (на материале перевода узбекских исторических романов на русский язык). Дисс. ...к. ф. н. — Тошкент: 1987.

⁴ Хамраев Х.К. Воссоздание национального колорита произведений узбекской прозы во французских переводах. Автореферат. Дисс. ...к. ф. н. — Тошкент: 1988.

⁵ Исокова Ш. Бадий таржимада миллийлик ва тарихийликнинг акс эттирилиши. (Ойбекнинг —Навоий романининг французча таржимаси мисолида): Ф. ф. н.дисс... — Тошкент: ЎзМУ, 2004.

⁶ Ўрмонова Н. Таржимада тарихий-архаик лексикани акс эттириш принципи ва таржима аниқлиги. (Ўзбек классик адабиётидан француз тилига қилинган таржималар таҳлили асосида) Ф. ф. н дисс... — Тошкент: ЎзМУ, 2008.

⁷ Ходжаева Н. Премчанднинг Севги инъоми романи таржимасида миллий колоритнинг берилиши. Магистрлик диссертацияси. — Тошкент: ТошДШИ, 2009.

⁸ Хасанова М. Яшпалнинг раққоса романида Тарихий архаик лексиканинг берилиши. Магистрлик диссертацияси. — Тошкент: ТошДШИ, 2007.

⁹ Жавбўриев М.М. Бадий таржимада миллий характер ва тарихий давр колорини қайта яратиш. Ф. ф. н. дисс... Автореф — Тошкент: 1991.

¹⁰ Иброҳимова Ш. О.Ёкубов романларидаги миллийликнинг туркча таржималарда акс этиши. Ф. ф. н. дисс... — Тошкент: ТошДШИ, 2010.

Muayyan milliy adabiyotning yuksak namunasi sifatida har qanday badiiy asar, avvalambor, keng va teran koʻlamdagi milliylik xususiyatiga ega boʻladi. Binobarin, mazkur xususiyat oʻz teranligini, kengligini tarjimada ham saqlab qolishi kerak. Tarjimonga tarixiy mavzudagi asarlarni tarjima qilish zamonaviy mavzudagi asarlarni tarjima qilishga nisbatan murakkab mashgʻulot hisoblanadi. Biroq u yoki bu tarjimonning tarixiy asarlarni tarjima qilishdagi faoliyatiga baho berishdan oldin tarixiylik va milliylik tushunchalariga toʻxtalib oʻtishni lozim topdik. Badiiy asardagi tarixiylik tushunchasiga nazariyotchilar tomonidan turlicha taʼrif beriladi. —Tarixiylik ostida adabiyotning tarixiy mavjudligi(V. Reyman) ham, asl hayotda boʻlib oʻtgan tarixiy voqea-hodisa bilan bogʻliq mavzu (S. Azbelov) ham, voqelikni taraqqiyotda koʻrsatish (L. Pinskiy) ham, hayotiy haqqoniylik, voqelikni keng koʻlamli tasvirlash, mafkuraviy baholarning taraqqiyparvarligi (V.Dovgopol) ham tushuniladi. S. Kormilov esa tarixiylik ostida badiiy asar gʻoyaviy-badiiy tuzilishning alohida xususiyatini, zamonlar oʻrtasidagi tub farqlarning aks ettirilishi va shu bilan birga umumtarixiy jarayonning bir butunligini tasvirlashni koʻradi¹. Tarixiy mavzudagi asarlarda tarixiylik va milliylik bir-biri bilan chambarchas bogʻliqdir. Bu tushunchalarning birini tarjimada notoʻgʻri aks ettirilishi, oʻz navbatida ikkinchisining ham buzilishiga olib keladi. Maʼlumki, har qanday asar asliyatda oʻz zamonasining adabiy tilida tuziladi va oʻz davr oʻquvchisiga tushunarlidir. Zamonlar oʻtib, avlodlar almashinib, qarashlar, urf-odatlar oʻzgaradi, tilning ifoda vositalarida jiddiy farqlar seziladi. Natijada, ajdodlar tafakkuri mahsuli boʻlgan klassik asarni bugungi kun oʻquvchisining tushunishi mushkullashadi. Tarixiy adabiy yodgorlikni tushunishni qiyinlashtiruvchi quyidagi bir necha sabablar bor: asliyat yaratilgan davr uchun odatiy boʻlgan, ammo davrlar oʻtishi bilan eskirgan tarixiy, milliy, diniy, harbiy soʻzlarning qoʻllanilganligi; asliyat yaratilgandan soʻng oradan oʻtgan vaqt davomida tilning lugʻat xazinasida tarkibidagi turli oʻzgarishlar sodir boʻlganligi; oʻzga tillarda oʻzlashgan leksik qatlamning qoʻllanilganligi; milliy ruhni oʻta chuqurligi va yana bir qator boshqa omillar mavjud.

Tarixiy soʻzlar tarjimasi yuzaki qaraganda alohida lisoniy muammo boʻlib koʻrinsa-da, tarixiy asarni zamonaviy tilga tarjima qilish jarayonida u hal qiluvchi unsur hisoblanib, tarjima sifatini belgilashda muhim omilga aylanadi. V.Fedorov haqiqatda arxaik boʻlgan asarni

¹ Исокова Ш. Бадий таржимада миллийлик ва тарихийликнинг акс эттирилиши. (Ойбекнинг —Навоий романининг французча таржимаси мисолида): Ф. ф. н.дисс... — Тошкент: ЎзМУ, 2004, 11-12 –б.

tarjima qilish maqsadini aniq belgilab bergan: —zamonaviy kitobxonni yaratilish davrida, o_z davri kitobxonlari uchun tanish bo_lgan, ammo zamonaviy kitobxon uchun notanish, noma'lum bo_lgan so_zlarga boy asar bilan tanishtirish va bunda shu so_zlarni realiyalarni shunday yetkazib berish yoxud tarjima qilish va bunda so_z va grammatik unsurlarni tanlab olish lozim. Bu so_z va grammatik unsurlar ma'lum holatlarda kerakli tarixiy muhitni berishi lozim. Tilda doimiy, turgun hamda vaqtinchalik, o_tkinchi, o_zgaruvchan til hodisalari ham borki tarjimon bu o_rinda tarjimasiga kirishgan asar yaratilgan o_tmishni chuqurroq o_rganishi, asar muallifining uslubini, dunyoqarashini bilishi, uning o_zi haqida to_liq ma'lumotga ega bo_lishi zarur. Shuningdek, tarixiy asarning shu davrga qadar boshqa tarjimonlar tomonidan amalga oshirilgan barcha tarjimalarini ham yaxshilab o_rganib chiqishi, ushbu yo_nalishdagi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo_lishi kerak. Bu kabi omillar mumtoz asarlar mazmunini chuqurroq anglashga, tarjima jarayonida uchrashi mumkin bo_lgan mushkulliklarning yechimini topishda hamda yo_l qo_yilishi mumkin bo_lgan xatoliklarni oldini olishga yordam beradi. Odatda, to_g_ri anglab, tushunilgan narsa va hodisagina tarjimada to_g_ri aks etishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tarjimonning muhim bosh vazifalaridan biri original, ya'ni asl nusxa mazmunini maksimal darajada, to_liq yetkazib berishdan iborat. Asl, original matn tili hamda tarjima tili tizimidagi farqlar hamda mazkur tillardagi matnlarni yaratish xususiyatlardagi farqlar har bir tilda mavjuddir va bular turli darajada asl nusxa mazmunini tarjima qilishda to_liq saqlanish imkoniyatini turli darajada cheklashi mumkin. Tarjimonning vazifasi original matnda mavjud bo_lgan axborotni to_liqroq olish, buning uchun u ham umumiy bilimlarga ega bo_lishi lozim, ya'ni bunda tarjimon dastlabki til sohiblari ega bo_lgan umumiy bilimlariga ega bo_lishi lozim. Shuning uchun tarjimon vazifalarini muvaffaqiyatli bajarilishi dastlabki tilda gapirayotgan xalqning tarixi, madaniyati, adabiyoti, urf-odatlarini, zamonaviy hayot va boshqa realiyalari bilan hamma tomonlama batafsil tanish bo_lishini talab qiladi. Boshqacha qilib aytganda, to_liq, to_laqonli, muvofiq tarjimaga qo_yiladigan asosiy vazifa tarjimonni asar tarjima qilinayotgan til mamlakatining realiya hamda hayot va faoliyatidagi muayyan shart-sharoitlarini bilishidir.

ХИЛВАТИЙ ПОЭТИКАСИНИНГ АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИК ТАҲЛИЛИ

О. Болтабаева, НамДУ катта илмий ходим-изланувчиси

Поэтик таҳлил жараёнида ижодкор салоҳияти ҳақида сўз боради ва унинг нималарни тасвирлаши билан бир қаторда, қандай тасвир усулларида фойдаланиши эътиборга олинади.

Мулла Йўлдош Хилватий ижодига назар ташласак, шеърӣ санъатлар лирик тимсолни, олам ва одам муносабатини ҳаётӣ, таъсирчан акс эттиришга хизмат қилганининг гувоҳи бўламиз. Хилватий шеърятининг бадий қимматини қуйидаги байтлар таҳлили орқали ҳис этиш мумкин:

Зулмати оламни зоил айламас бу офтоб,
То намоён бўлмаса, эй маҳ, жамолинг **талъати**.
Талъати хуршиди рухсорингни кўргач, кўкда меҳр,
Пардаи мағрибга рў қилғай қилолмай тоқати.¹

Байт мазмунидан кўринадики, шоир маъшуқанинг ҳуснда тенгсиз эканлигини табиат ҳодисаси орқали чиройли далиллаган. Биринчи байтда маъшуқани ой деб истиора санъатининг гўзал намунаси яратилган. Шоирнинг фикрича, қуёш ой юзли қуёшдан-да гўзал маъшуқани кўргач, бу гўзалликка тоқат қила олмай пардаи мағрибга бош қўяди. Шоир юқоридаги икки байтда мусалсал, ташбеҳ, истиора, ҳусни таълил, ташҳис санъатлари асосида маъшуқа жамолини чиройли далиллар билан ифодалайди. Шу тариқа давом этаётган ғазал байтларининг сўнгги сўзи навбатдаги байтнинг илк сўзи ўрнида айнан такрорланади. Хилватий ғазалнинг барча байтларини бир-бирига занжирсимон қилиб пайвандлайди ва изчил мусалсал кўриниши ҳосил бўлади. Мусалсал санъати **ташобеҳул-атроф, тасбеғ** деб ҳам номланади.

Маъшуқа ишқида ўртанган ошиқ ҳолати кейинги байтларда қуйидагича ифодаланган:

Неъматни дунёни манзур айламас уқбони ҳам,

¹ Хилватий. Девон. – Тошкент: Фан, 2001, 78-б. (Кейинги ўринларда шу манбага мурожаат қилинади ва келтирилган парчаларнинг саҳифалари қавс ичида кўрсатилади)

Тушса ҳар дилхастага ишқингни дарду **меҳнати**.
Меҳнати ишқингдин асло бўлмасун кўнглум жудо,
Ким, бу меҳнат бирладур ғамлик дилимнинг роҳати...

Ишқ оташида ағёр жафосини кўрган ошиқ учун тортган азоблари ҳеч ким кўрмаган роҳатни бахш этмоқда. Байтдаги «меҳнат», «роҳат» сўзлари орқали тозод санъати воситасида шоир ошиқ ҳолатини таъсирли акс эттиради. Ташобеҳул-атроф (тарафлар ўхшашлиги) ғазалнинг ғоявий мундарижаси билан узвий алоқада бўлиб, ғазалнинг сўнгги байтигача давом этган:

... Хизматингга келди васлингдин талаб айлаб бу дам,
Эътиқоди рости бирла бу ғуломинг Хилватий.

Ташобеҳул-атроф, яъни мусалсал санъати бир маъно асосида иккинчи бир маъно вужудга келишини таъминлайди ва шеърый санъатларнинг энг мураккаби, кам учрайдиганларидан биридир. Мураккаблиги шундаки, вазн бузилмаслиги, байтдаги қофия ва сўз маъноларига футур етмаслиги керак. Бу санъат шоирга куйидаги талабларни қўяди: ҳар байт охиридаги сўз иккинчи байт бошида айнан такрорланиши шарт; байт бошида айнан такрорланган сўз маъноси байтдаги бошқа сўзларга мос бўлиши шарт; байт бошида айнан такрорланган сўз вазн талабига ҳам жавоб бериши керак; байтлардаги қофия тури сақланиши лозим. Ташобеҳул-атроф санъати ўзбек адабиётида Навоийдан олдин яшаб ўтган шоирлар ижодида учрамайди. Биринчи марта Навоий ижодида қўлланган бу санъат XIX асрга келиб Огаҳий, XX аср адабиётида эса Ҳабибий ижодида учрайди. Шундай камёб санъат тури Хилватий ижодида учраши шоирнинг юксак салоҳият эгаси эканини кўрсатади. Ҳазажи мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган ушбу ғазал қофияси **васлли мутлақ қофия** асосига қурилган. Ғазалда «**талъати, тоқати, неъмат, меҳнати, роҳати, кулфати, нисбати, ... хизмати, Хилватий**» сўзлари қофия бўлиб келган ва ўзак охиридаги «т» равий, ундан олдинги «а» тавжих, равийдан кейинги «и» чўзиқ унлиси эса (у эски ўзбек ёзувимизда ҳам ёзилади) васл дейилади. Бу хил қофия васлли мутлақ қофия ҳисобланади.

Ғазалдаги мусалсал санъати сўз, маъно, қофия ҳамда вазнни тўғри танлашни талаб этади. Бу уйғунлик Хилватийнинг юқоридаги ғазалида ўз аксини топган.

Ишқ ва ошиқлик бобидаги ғазалларида маъшуқани таъриф тавсиф этиб, умрининг ғаниматлиги ва ҳаётнинг гўзаллигини тараннум этган Хилватий ижодида мажозий ишқ, илоҳий ишқ, баъзан мажозий ва илоҳий ишқ уйғун ҳолда куйланганининг гувоҳи бўламиз. Хилватийни Навоий таъбири билан айтганда, —мажоз тариқи билан ҳақиқат асрори^{||}ни куйлаган шоирдир, десак муболаға бўлмайди. Шоир гоҳ комил инсонни мадҳ этади, гоҳ Аллоҳга бўлган муҳаббатини изҳор этади. Гўзалликка ошуфта кўнгил гоҳ фалак, ҳижрон, ағёр жафосидан фарёд чекади, маъшуқаси васлига етмоқ учун талпинади. Ишқ йўлида азоб чекаётган ошиқ маъшуқасидан умидини узмайди, унинг муҳаббатига эришмоқ учун яшайди:

Ҳамиша жустижў қилмоқ шиоримдур висолингни
Ки, то маҳфуз эрур жоним бу жисми нотавон ичра...
(55-бет)

Илоҳий муҳаббат билан йўғрилган ҳамд мавзусидаги байтларни тасаввуф фалсафасига боғлаб ўрганиш шоир қалбидаги ҳис-туйғуларни аниқроқ тушунишимизга ёрдам беради:

Шерику ажз йўқ зотингда, ваҳдат бирла қудрат бор,
Фано йўқтур, бақо бор, йўқ ила борингга салламно.
Бири лутфинг баҳоридур, бири қаҳринг шароридур,
Ясалғон ҳикматингдан жаннату норингга салламно.
Жаҳон миръотида акси камолотинг қилур жилва,
Мазохирларда бўлғон зоҳир анворингга салламно...
(114-бет)

Азал чоғида беқиёс гўзаллик, куч-қудрат ва фазилатларнинг кони бўлган парвардигорнинг ёлғиз Ўзидан бошқа ҳеч нарса бўлган эмас. Халлоқи олам гўё яширин бир хазина эди. У ўзини маълум қилишни истайди, токи Унинг тенгсиз ҳусну жамоли, куч-қудрати ва фазилатлари худди кўзгудагидек акс этса. Олам ва одам ана шу истакнинг натижаси ўлароқ дунёга келди. Шоир Хилватий юқоридаги байтда ошиқ тилидан Маҳбубининг бетакрор сифатларини санаб, Унга таҳсин ўқимокда. Олам ва унинг ашёларида, унинг ҳар бир заррасида Ҳусни Мутлақ жамоли акс этганини ҳис қилган ошиқ тазод санъати воситасида Аллоҳнинг

қудрати олдида инсоннинг нақадар ожизлигини баён қилмоқда. Фано, бақо; бор, йўқ; лутф, қаҳр; жаннат, нор каби бир-бирига зид тушунчаларни қўллаб, Аллоҳнинг буюклигини таъкидламоқда.

Фарзандларимизнинг маънавий комилликка эришувида таълим ва тарбиянинг ўрни беқиёс. Шундай экан, баркамол авлод тарбиясида ҳам мумтоз, ҳам замонавий адабиёт вакиллари ижодини ўрганиш, уларнинг асарлари мазмун-моҳиятига кўра алоҳида тарбия мактаби эканлигини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

АФСОНА ВА РИВОЯТЛАР МАТНЛАРИДА МУНОСАБАТНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Д.А.Ашуров, НамДУ ўқитувчиси

Ўзбек халқ оғзаки ижоди жанрларида ҳам ўзбек халқининг миллий характери, миллат аҳолисининг ўзига хос урф-одатлари, қадрият ва анъаналари, умуман, ўзбек халқ менталитети уфуриб туради. Буни халқ оғзаки ижодининг кўплаб жанрларида кўришимиз мумкин. Биз ушбу кичик тадқиқотимизда афсона ва ривоятлар мисолида адресант — адресат ўртасидаги муносабатларнинг ифодаланишини таҳлилга тортмоқчимиз. Маълумки, афсона ва ривоятлар кўпроқ одамлар йиғилган оддий давраларда, кишиларнинг жонли мулоқот воситасида ўзаро фикр алмашиш жараёнида хоҳлаган киши томонидан ҳикоя қилиниши мумкин. У.Жуманазаров таъкидлаганидек, «ривоят — оддий кундалик мулоқот тилида баён этилувчи кичик ҳажмдаги насрий ҳикоялардан иборат»¹. Бу жанрлар тилининг маданий нутқ мезонларига жавоб бериши кўпинча ривоят айтувчининг нутқий малакаси ва савиясига боғлиқ.

Ҳар бир жанрдаги асар шу миллат менталитети нуқтаи назаридан яратилади. Шарқ халқларида танимаган кишига биринчи бор гапираётганда, унинг ёши ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар, унга нисбатан сизлаб —таксир||, —ҳазрат||, —биродар||, —ўртоқ||, —оғайни|| каби лексемалар қўлланилади. Баъзан маънони янада кучайтириш, тингловчининг диққатини тортиш мақсадида эй, ҳой, ҳай, ҳей каби ундовлардан кенг фойдаланилади. Бу хилдаги

¹ Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. - Тошкент: Фан, 1991, 175-б.

муносабат шакллари адресант ва адресат ўртасидаги муносабатларни юмшатади ҳамда осон мулоқотга киришишига ёрдам беради. Уларни афсона ва ривоятларда кўплаб учратиш мумкин. Масалан, —Хоразм воҳаси ва Амударёнинг пайдо бўлиши¹ ҳақидаги афсонада қуйидаги диалог келтирилади:

— Кимсизлар, сизларнинг аслингиз қаердан?—деб сўрабди у ариқ бўйида яшаётган одамлардан.

Бу ўринда адресант вазифасида подшо биринчи бор сўзлашаётган танимаган одамларга оддий йўловчи сифатида сўраб мурожаат қилган.

—Биз асли эронликмиз, тақсир, — дейишибди улар. — Золим Заҳҳокнинг зулмидан қочиб шу ерларга келиб ўрнашиб қолганмиз.‖

Диалогдан англашилиб турибдики, подшони танимаган одамлар унга —*тақсир*‖ деб мурожаат қилган. Ушбу ҳолатда қўлланган —*тақсир*‖ сўзи ҳурмат ва улуғликни ифодалайди.

Мурожаатда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги муносабат доимо динамик кўринишда юз беради. Юқорида кўриб ўтилган афсонада подшони танимаган одамлар унга биринчи бор —*тақсир*‖ деб, унинг Эрон подшоси Перидунлигини билгач эса қуйидагича мурожаат қилишган:

— Маъзур тутасиз, олампаноҳ, — дейишибди уларнинг оқсоқоли. — Бу ерлар илгари қип-қизил дашт эди, биз уни ўз кўлимиз билан обод қилдик. Шундай кўркем жойларни ташлаб қаёққаям борардик. Агар бизга яхшилик қилмоқчи бўлсангиз, бир тилагимиз бор эди, ижозат берсангиз шуни баён қилсак.

Кўриб ўтилганидек бу афсонада мурожаат шакли тақсир, олампаноҳ, ижозат берсангиз каби сўз ва сўз бирикмалари тарзида ўзгариб бормоқда.

Мулоқот шаклида тингловчининг мавқеи ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бундай ёндашув социал дейксиснинг прагматик ҳодиса сифатида мавжудлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Мурожаат шаклларида адресант нутқи адресатнинг ижтимоий келиб чиқишига, унинг мавқеи, кўриниши, ҳатто унинг кийинишига ҳам боғлиқ. Бу хилдаги муносабатнинг ифодаланишини «*Алишер билан деҳқон*» ва «*Машраб билан деҳқон*» ривоятлари мисолида кўриб ўтамиз: «*Алишер билан деҳқон*» ривоятида айтилишича, «Алишер Навоий бир қишлоқдан ўтиб бораётса, бир деҳқон унинг

¹ Ипак йўли афсоналари (тўплаб, нашрга тайёрловчи: М.Жўраев). - Тошкент: Фан, 1993, 75-76-б.

ғазалини айтиб, кўш сураётган эмиш. Шоир дурустроқ эшитиб кўрса, деҳқон унинг машҳур ғазалларидан бирини бузиб айтаётган экан. Шунда у ҳам отидан туша солиб, деҳқоннинг даласига кирибди-да, сурилган ернинг ағдар-тўнтарини чиқараверибди.

– *Ҳой, мусулмон, нега менинг сурилган ерларимни бузиб ташлаяпсиз?* – дебди ҳайрон бўлган деҳқон.

– Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ, деган экан машойихлар. Сен ғазалимни қанчалик бузиб айтаётган бўлсанг, мен ҳам шунча қилаётирман,-деб жавоб берган экан ҳазрати Алишер Навоий»¹.

Худди шу мавзунинг Машраб номи билан боғлиқ ҳолда нақл қилинган кўринишида эса воқеалар тафсилоти шундай баён этилган: «Бир деҳқон Машраб ғазалларини чала-чулпа қилиб айтиб, кўш ҳайдаб турганида Машраб унинг устига бориб қолибди. Қулоқ солиб кўрса, ғазалларини чала-чулпа қилиб айтаётди. Машраб ҳам деҳқоннинг текис ҳайдаб қўйган ерини уёқ-буёқдан ковлаб бораверибди. Деҳқон айтибди: «*Ҳой, бефаҳм одам, нега сен менинг еримни бузиб юрибсан?*» Машраб жавоб берди: «Сен менинг ғазалимни бузиб айтиб юрганинг учун»².

Инсон меҳнатини қадрлаш ғояси илгари сурилган ривоятда кўриб ўтилганидек мурожаат шакллари икки хил. Алишер Навоий билан боғланган ривоятда Алишер Навоийга нисбатан деҳқон томонидан — *Ҳой, мусулмон, нега менинг сурилган ерларимни бузиб ташлаяпсиз?*», - деб мурожаат қилинса, Машраб билан боғланган ривоятда Машрабга нисбатан эса «*Ҳой, бефаҳм одам, нега сен менинг еримни бузиб юрибсан?*», - дея мурожаат қилинади. Лисоний фаолият жараёнида мулоқот шакли ва тил бирликларининг танловида суҳбатдошнинг ижтимоий табақаси инобатга олинади. Кўриб ўтилганидек, мурожаатда ижтимоий мавқе катта роль ўйнайди. Бундан ташқари мурожаат шакллари ривоят аytувчининг сўз қўллаш маҳоратига ҳам боғлиқ. Чунки бу ривоятлардаги Машрабга нисбатан қўлланган «*Ҳой, бефаҳм одам*» бирикмаси бирор бир афсона ва ривоятда Навоийга нисбатан қўлланмаган, чунки Навоийга нисбатан —*Ҳазрат*», «*Навоий ҳазратлари*», «*Мавлоно*», «*Тақсир*», «*Улуғ амир*» каби бирикмалар қўлланади.

¹ Эл деса Навоийни. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: М.Жўраев. - Тошкент: Чўлпон, 1991, 25-б.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв.№1591, 1-дафтар, № 50. Ҳазорасплик М.Ибодуллаевдан 1966 йилда Н.Сабуров ёзиб олган.

Шунинг учун ривоят айтувчи улуғ шоирга нисбатан деҳқон тилидан —*Ҳой, мусулмон*”, деган бирикмани қўлламоқда.

Бу ҳолатни афсона ва ривоятлар сюжетида кўплаб учратиш мумкин. Подшоҳларга нисбатан олампаҳо, подшоҳи олам, олий ҳазрат, улуғ султон, шоҳим, қиблайи олам, улуғ амир, Навоий билан боғлиқ афсона ва ривоятларда Навоийга нисбатан ҳазрат, Навоий ҳазратлари, мавлоно, Ибн Сино билан боғлиқ афсона ва ривоятларда Ибн Синога нисбатан улуғ табиб, донишмандларнинг донишманди, табибларнинг табиби каби лексемалар қўлланилган. Бу хилдаги мурожаат адресатнинг ижтимоий ҳолати билан боғлиқ ҳолда ўзгариб туради.

—Мулоқот иштирокчиларининг муносабати, улар бажараётган ижтимоий рол асимметрик (нотекис) бўлса, одатда, коммуникация тамойили қоидаларига қатъий амал қилиш талаб қилинади. Тобе ўриндаги коммуникант нутқий ҳаракат танлови қоидаларига сўзсиз амал қилиши лозим¹. Масалан, тобе шахс ўз хўжайинига ўз фикрини аниқ ва лўнда асосли етказиши лозим. Акс ҳолда, ундан танбеҳ олиши ҳеч гап эмас. —Тулпор насли— ривоятида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий билан боғлиқ ривоят диалоги келтирилади:

Кунлардан бир куни шикордан қайтган подшо арғумоғидан кўнгли тўлиб Алишер Навоийга мақтанибди:

- Оламда бизнинг арғумоғдай учкур от бўлмаса керак! Шу тулпор қай наслдан экан-а?

- Сигир наслидан, тақсир, - деб жавоб берибди Алишер Навоий.

- Нима бало, эсингизни еганмисиз, шундай тулпор сигирга ўхшайдими? Ҳеч замонда сигир наслидан от туғиладими, эй вазири нодон, - деди жаҳли чиққан подшо.²

Худди шунингдек, подшога сўз қайтариш, унинг гапини бўлиш афсона ва ривоятларда бошни танадан жудо бўлишигача олиб келиши мумкинлиги сир эмас. Умуман, бировга бўйсунити керак бўлган шахснинг сергап бўлиши мулоқотда ҳурмат тамойилидан чекинишдан бошқа нарса эмас. Кўп сўзлаш, ахборотни батафсил баён қилиш халқ оғзаки ижоди намуналарида юқори табақадагилар ҳуқуқи, тобе шахс эса «қулоқ оғани»

¹ Сафаров Ш. Прагматлингвистика. —Тошкент: Фан, 2008, 159-б.

² Эл деса Навоийни. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар (тўловчи ва нашрга тайёрловчи: М.Жўраев). - Тошкент: Чўлпон, 1991, 13-14-б.

маъкулроқ. Шунинг учун ҳам сукутни алоҳида нуткий акт сифатида ажратиш ва унинг воситасида бир қатор коммуникатив мақсад-мазмунни ифодалаш мумкин. Сукут сақлаш мулоқотда ўзига хос лисоний белги вазифасини ўтайди ва турли нуткий ҳаракатларни ифодалаш воситаси бўла олади. —Жайхун|| афсонаси қаҳрамонларининг ўзаро суҳбатидан мисол келтириш мумкин: —Ҳа, сўллам, нима гап ўзи? Оғзингга талқон солиб олганмисан, гапир нима бўлди? – дебди.

Катта ўғил отасининг юзига тикилганча, кўзларини мўлтиратиб, нима деб жавоб қайтаришини билолмай тураверибди.¹

Бу ҳолатда ўғил —гуноҳкор||лиги учун бирор сўз айта олмай, сукут қилмоқда. Сукут орқали унинг ўз ишидан пушаймонлиги, отасининг олдида гуноҳкорлиги сезилиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда, афсона ва ривоят матнларида адресант – адресатларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларида ўзбек миллий характери сезилиб туради. Уларда ўзбекона лутф, андиша, бир-бирига ўзаро ҳурмат кўринишлари акс этади. Шундай экан асрлардан-асрларга кўчиб келаётган афсона ва ривоят матнларини тилшунослик нуқтаи назаридан тўғри таҳлил қилиш олдимизда турган муҳим вазифалардан ҳисобланади.

МУҲАММАД РАҲИМХОН ФЕРУЗ ЛИРИКАСИДА ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

А. Суярова, НамДУ ўқитувчиси

Матнда хушоҳанглик яратадиган, ифодалиликни кучайтирадиган, товуш муштараклиги ёки уйқашлигини юзага келтирадиган, асосий ҳолатларда сўз такрорига асосланган бадий санъатлар бўладик, уларни кўз билан кўриб, кузатиш ва эшитиш имкони бор. Бу лафзий санъатлардир (1.3).

Таносуб шеър байтларида маъно жиҳатидан бир-бирига яқин тушунчаларни англаувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифодалар, лавҳалар яратиш санъатидир (2.80). Таносуб санъатининг қўплаб намуналарини Феруз ижодида кузатдик:

¹ Ипак йўли афсоналари (тўплаб, нашрга тайёрловчи: М.Жўраев). - Тошкент: Фан, 1993, 26-б.

На хуш бўлғай киши бир гулшан ичра дилбари бирла,
Майи гулгун ичиб маст ўлса ишрат соғари бирла (3.96).

Байтда **май, маст, ишрат, соғар** сўзлари таносуб санъатини юзага келтирган.

Тазод сўзи —зид қўйиш||, —қаршилантириш|| маъноларини ифодалайди. Шу сўз билан аталувчи шеърий санъат эса байтда маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан бадий тимсоллар, лавҳалар яратишни назарда тутди:

Дарду фироқи захридин ҳар неча бўлсам талхком,
Комимни ширин қилғуси ул лаъли сероби билан (3.92).

Иштиқоқ —сўздан сўзни ажратмоқ|| маъносини билдириб, шеър байтларида ўзакдош сўзларни қўллаш санъатидир:

Мунаввар оразинг чун моҳи анвар,
Эрур зебо қадинг чун сарви шамшод (3.29).

Истифҳом —сўрамоқ|| маъносини ифодаловчи бу усул шеърий асарларда лирик қаҳрамоннинг ички олами, қалбида мавжланаётган туйғулари, покиза орзуларини кимгадир ёки нимагадир мурожаат этиб сўраш орқали, саволлар воситасида акс эттиришни назарда тутди. Шеъриятимизда бу усул жуда қадимдан қўлланиб келинади.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз ғазалларида ҳам истифҳом санъати қўлланган. —Қайдадур?||, —Сизмусиз?||, —Экан|| ва —Нетай|| радифли ғазаллар тўла-тўқис шу санъатга асосланган.

—Қайдадур?|| радифли ғазал сабога мурожаат билан бошланади:

Эй сабо, бергил хабар, оромижоним қайдадур?
Сарвқаду гулпирахан, гунчадаҳоним қайдадур?(3.46)

—Нетай?|| радифли ғазал ҳам истифҳомга асосланган бўлиб, бу усул лирик қаҳрамон кечинмалари изтиробларини чуқурроқ тасвирлаш имконини берган:

Бўлмаса базм ичра ул ой, ўзга дилбарни нетай?
Лаъли жонбахшидин айру шахду шаккарни нетай? (3.48)

Риторик сўроқ нафақат ошиқ ҳолини, балки маъшуқа беқиёслигини бошқа тимсоллар билан қиёслаш имконини ҳам берган.

Кўриниб турганидек, мазкур лафзий санъатнинг шеърий асарда қўлланиши, мазкур усулда лирик қаҳрамоннинг саволи муаммони аниқлашни эмас, балки ўзининг дил изҳорини баён этишни кўзлайди.

Такрир «такрорлаш» маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутди. Такрорлаш воситасида сўз маъносини, унинг моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш ушбу санъатнинг асосий хусусияти саналади.

Феруз мумтоз сўз санъатимизнинг беҳзодларидан. Шоир қалб туғёнларини жўшқин завқу шавқ билан қуйлайдики, байтлардаги урғу бермоқчи бўлган фикр такрир санъати билан қуйилиб келади:

Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй нигор,
Бекарору, бекарору, бекарору, бекарор.
Тиғи ишқи ҳанжари юзингдин ўлдум субҳу шом.
Дилфигору, дилфигору, дилфигору, дилфигор.
Васлингга йўл тўса ҳар ким бўлғай ул Феруздек
Бахтиёру, бахтиёру, бахтиёру, бахтиёр.

“Мукаррар” сўзи — қайта-қайта, уст-устига маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллашни назарда тутди. Мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттирган Феруз ҳам ғазалларида мукаррар санъатидан кенг фойдаланган:

Гулистон ичра ул дилбар келур мастона-мастона,
Бўлур шамъи руҳига жон қуши **парвона-парвона.** (3. 94).

Феруз лафзий санъатлардан **радд-ул-ажуз ал ас-садр** санъатидан ҳам фойдаланган. Бу санъат бир хил маънодаги ёки шаклдош икки сўзни байтнинг турли ўринларида келтириш санъатидир. Шарқ адабиётшунослигига кўра байт бошидаги бўлак (рукн) садр деб, охиридаги бўлак эса ажз деб аталади. Бинобарин,

ушбу санъат номи —бир хил ёки шаклдош икки сўзни байт боши ва охирида келтириш¹ деган маънони ифодалайди. Масалан:

Қиёмат шўришин жаҳонга солдинг,
Жаҳондин мунъадам бўлди **фароғат**.
Фароғат истаган чиқсун жаҳондин,
Тўйилмасдур тирикликда **саломат**.
Саломат аҳли бошиға фалақдин
Даме тинмай ёғар санги **маломат**.
Маломат тошидин озурдадурлар
Бу кўҳна дайрда аҳли фаросат (З. 27).

Хуллас, Феруз ғазалларини таҳлил қилсак, лафзий санъатнинг яна юзлаб намуналарини кузатишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асаллаев А., Раҳмонов В., Мусурмонкулов Ф. Шеър санъатлари. –Андижон: 2009.
2. Ҳожиаҳмедов А. Шеърый санъатлар ва қофия. –Тошкент: Шарқ, 1998.
3. Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа кул.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.

MATNDAGI SIRLI JUMBOQLAR

Sh. M.G“ulomjonova, AnDU talabasi

Xalq og‘zaki ijodi asarlari orasida topishmoqlarning alohida o‘rni bor. Boisi topishmoqlar kattalar uchun ham, bolalar uchun ham birday sevimlidir. Binobarin, topishmoqlar yosh tanlamaydi.

Biz yozma va og‘zaki manbalardan yaxshi bilamizki, bola tarbiyasida topishmoqlarning o‘rni beqiyosdir. Chunki topishmoqlar bolalarni fikrlashga, o‘ylashga, topqirlik va hozirjavoblikka o‘rgatadi. Masalan, «Anhor bo‘yida uch tup qarag‘ay o‘sadi. Ularning har birida uchtdan yo‘g‘on shoxi bor, har bir yo‘g‘on shoxida beshtadan novda bor. Har bir novdada yetti donadan olma bor?»¹ degan topishmoqni

¹ Топишмоқлар. - Тошкент, 1981, 336-б.

eshitgan bola ham, kattalar ham dastlab uch tup qarag'ay, ularning uchtdan yo'g'on shoxi, har bir yo'g'on shoxdagi beshtadan novda, har bir novdadagi yettitadan olma borligi haqida o'ylab, ularni qo'shishga va ko'paytirishga kirishib ketishi mumkin. Shoshilmang! Bu noto'g'ri yo'l. Boisi mantiqan o'ylab ko'rilsa, bitta ham olma yo'qligi ayon bo'ladi. Chunki qarag'ay daraxtida olma bo'lmaydi. Demak, ko'rinib turibdiki, topishmoq ko'ngilxushlik yoki faqat ermak emas, balki topishmoq orqali atrof-muhit, tabiat yaqindan tanishtirilishi bilan birga aql-zakovat, zehn, fikr o'tkirligini sinashning eng ishonchli quroli hamdir. Chunki u kishini hozirjavoblikka o'rgatadi.

Folklorshunos Z.Xusainova yozganidek, «topishmoq xalq ijodining boshqa janrlari: doston, ertak, qo'shiq, maqol kabi xalqning ma'naviy boyligi va jamoaning ijod mahsulidir. U inson, ijtimoiy hayot, tabiat hodisalarining mavjud barcha tomonlari bilan keng bog'langan bo'lib, hamma vaqt real zaminga asoslanadi. Unda atrofimizni qurshab turgan real, moddiy dunyodagi turli obyektlar aks etadi. Har bir topishmoq o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan mustaqil bir butun badiiy asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarining mohiyati go'zal obrazli ifodalarda aks etadi»¹

Masalan, oy haqidagi an'anaviy topishmoqni olib ko'raylik: Yarimta patir, olamga tartib. (8-bet) Bu topishmoqda yashiringan yarimta patir oyni eslatadi, uning yorqin nuri esa olamni munavvar etadi. Albatta, topishmoqni eshituvchi javob topishda ana shu tomonlarni hisobga oladi. Oy haqidagi topishmoqlarning «Yuqoriga yarimta non qo'ydim», «Bir kosa sut olamga yetadi», «Bir oyoq qatiq, olamga tatiq», «Tom ustida bir anor, hadding bo'lsa ushla bol» kabi variantlarida ham oyning o'ziga xos xususiyatlari aks etgan.

Inson tabiat hodisalarini ifodalash borasida ham topishmoqlardan unumli foydalanib keladi. Masalan, bulut haqidagi o'nlab topishmoqlarni olib ko'raylik:

Osmonda uchar,
Qanoti yo'q.

Beshadan chiqqan besh biya,
Beshovi ham qulupli.

¹ Z.Xusainova. So'ng so'z/Topishmoqlar. - Toshkent, 1981, 337-338-b. (keyingi misollar shu manbadan olinadi va sahifalari qavs ichida ko'rsatiladi)

Quluplari qul ola,
Quyruqlari gaz ola. (16-bet)

Albatta, ushbu topishmoqlarni tinglagan tinglovchi ularda osmon jismlaridan biri yashiringanligini anglaydi va uning shuurida osmon, quyosh, bulut, yulduzlar gavdalanadi va belgilariga ko'ra u topishmoqning javobi «bulut» degan xulosaga keladi.

Odam, uning a'zolari va xislatlari haqidagi topishmoqlar ham bir-biridan qiziqarliligi bilan diqqatga sazovordir. Masalan:

Taqir-taqir taqirvon,
Uni toping, dilbarim.
Ichidagi mehribon,
Uni toping, dilbarim.
Og'zidagi ozig'i,
Uni toping, dilbarim.
Tagidagi qozig'i,
Uni toping, dilbarim.
Qoziq osti xurmacha,
Uni toping, dilbarim? (29-bet)

Ushbu topishmoqda bitta jumboq emas, bir nechta jumboq yashiringan. Shubhasiz, tinglovchi har bir topishmoq javobini topish uchun o'ylanadi, odam, uning a'zolari, odamga nimalar kerakligini xayolidan o'tkazadi. Ushbu topishmoqning javobi esa quyidagicha, savolga savol bilan javob berilgan:

Taqir-taqir taqirvon,
Beshik degan emasmi?
Ichidagi mehribon,
Bola degan emasmi?
Og'zidagi ozig'i,
Ona suti emasmi?
Tagidagi qozig'i,
Sumak degan emasmi?

Qoziq osti xurmacha,-
Tuvak degan emasmi? (29-bet)

Ko‘rinib turibdiki, topishmoqda beshta narsa yashiringan. Bunday topishmoqlarga javob topish uchun inson, albatta, ko‘p narsani bilishi, eng muhimi, hozirjavob, ziyrak va topqir bo‘lmog‘i kerak. Aks holda har qanday odam quyidagi topishmoqlarga javob topishda qiynalib qolishi turgan gap:

Erta ketar laylixon,
Kechda kelar laylixon,
Turli-turli bog‘chalardan,
Yig‘ib kelar laylixon. (51-bet)

Jumboq qo‘ydim jubin top,
Jumaloq qo‘ydim otin top,
Tag‘in qo‘ydim, tag‘in top,
Endi qo‘ydim, endi top,
Eminboyning otin top. (52-bet)

Ko‘p o‘qigan, ko‘p narsalarni bilgan, tabiatni va hayvonot dunyosini ko‘p kuzatgan odam albatta har uchchala topishmoqda ham sigir tasvirlanganini bilib oladi.

Yoki yana bir misol:
Ola-bula to‘ni bor,
Quyrug‘ida xoli bor. (57-bet)

Matal, matal mattiki,
Tirnoqlari o‘n ikki.
Qildan ola to‘ni bor,
Quyrug‘ida xoli bor.

Kishini o‘ylashga undovchi bu topishmoq ham undan topqirlik va ziyraklikni talab qiladi. Zukko tinglovchi bu topishmoqlarning hammasini yo‘lbars haqida ekanligini topadi. Boisi topishmoqlardagi «ola-bula to‘ni bor», «Tirnoqlari o‘n ikki», «Qildan ola to‘ni bor», «Quyrugida xoli bor» degan jumlar topishmoqda tasvirlanayotgan hayvon yo‘lbars ekanligini topishga yordam beradi.

Xo‘roz haqidagi «Boshi taroq, dumi o‘roq» degan mashhur topishmoqni katta-yu kichik yaxshi biladi. Biroq xo‘roz haqidagi

quyidagi topishmoqlarga hamma ham birdaniga javob topishi yoki topolmasligi mumkin:

Bir qo'shnim bor avval boshdan,
Soqoli uning qizil go'shdan,
Sahar turib shovqin solar,
Xabari yo'q hech bir ishdan.(57-bet)

Kich-kichkina mullalar,
Sahar turib allalar.

Sahar azon aytar so'fi,
Boshiga kiyib qizil do'ppi.

Azon aytar,
Namoz o'qimas. (57-bet)

Bunday topishmoqlarga eng zukko va topqir odamgina «xo'roz» deb javob berishi, topishmoqdagi belgilarga qarab uning javobini topib olishi mumkin.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodining kichik janrlaridan biri bo'lgan topishmoqlar mohiyat jihatdan millat vakillarining ziyrak, sinchkov, kuzatuvchan, topqir, hozirjavob bo'lishlari uchun xizmat qilar ekan. Binobarin, xalq hayotida ma'lum e'tiborga ega bo'lgan narsa va predmetlar nomini topishga bag'ishlanadi va shu jihatdan ahamiyatli hisoblanadi. Bir so'z bilan aytganda, matndagi sirli jumboqlar ya'ni topishmoqlar aql-zakovat va topqirlik san'atidir.

“BOBURNOMA”DA NABOTOT TASVIRI

S. Qoriyev, AnDU magistranti

Zahiriddin Muhammad Boburning —Boburnomalmemuari qomusiy asar sifatida jahon ilm-fanida alohida ahamiyat kasb etadi. Asarda tarix, adabiyot, tilshunoslik, tabiatshunoslik, geografiya, etnografiya va boshqa o'nlab sohalar bilan bog'liq qimmatli ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, Bobur o'zi borgan, istiqomat qilgan joylarning nabotot olamiga alohida e'tibor va qiziqish bilan qaragan. Andijon ta'rifida —qovun va uzumi yaxshi bo'lur ... Andijonning noshpotisidan yaxshiroq

noshpoti bo__lmas» desa, Marg__ilon ta‘rifida —anori va o__rugi asru ko__p xo__b bo__lur. Bir jins anor bo__lur, —dona kalon__ derlar, chuchukligida zardolu mayxushlig__idinandak choshni bor. Samnon anorlarig__a tarjeh qilsa bo__lur. Yana bir jins o__ruk bo__lurkim, donasini olib, ichiga mag__z solib quruturlar, —subhoniyl__ derlar, bisyor lazizdur»¹ deya qayd etadi. Ko__rib turganimizdek, muallif meva nomlarini qayd etish bilan kifoyalanmaydi, ularning maza-ta‘mi, qanday iste‘mol qilinishi kabi jihatlariga ham e‘tibor qiladi.

—Boburnomada qovunga, ayniqsa, katta e‘tibor bilan qaralgan: muallif o__zi bo__lgan deyarli barcha hududlardagi qovun navlarini tavsiflagan. Aysi ta‘rifida qovunni xarakterlab, shunday yozadi: «Bir qovundurkim —Mir Temuriyl__ derlar, andoq qovun ma‘lum emaskim olamda bo__lg__ay. Buxoro qovuni ham mashhurdir. Samarqandni olg__on mahalda Axsidan, Buxorodin qovun keltirub bir majlisda kesturdum, Aysi qovunning hech nisbati yo__q erdil. Avvalo, bu o__rinda Bobur tavsiflarida keng qo‘llangan qiyoslash usulida —Mir Temuriyl__ nav qovunning, ya‘ni Aysi qovunining ustunligi ta‘kidlanmoqda. Biroq Bobur bu kabi qiyoslar bilangina cheklanmay, ayrim navlarni mufassal tavsiflaydi. Masalan, Konibodomdan uch yig__och masofada joylashgan Nasuh qo__rg__onida bo__lganida, —Ismoil shayxiyl__ navli qovunga e‘tiborni jalb etadi: —bir nav qovun bo__ladiki, —Ismoil shayxiyl__ deydilar, po__chog__i sariq, sag__ri terisimon, yumshoq qovun bo__ladi, ta‘mi olmanikiga o__xshaydi, go__shti to__rt enlik, ajab laziz qovundir. Bunday qovun u tomondan boshqa joyda bo__lmaydil. Ko__rib turganimizdek, Bobur qovun navining asosiy xususiyatlarini sanab o__tadi va bu bilan u haqda ishonchli, tugal ma‘lumot beradi. Bobur qovun navi tavsiflarda keng qo‘llangan qiyoslash usulini quyidagi jadval asosida ko‘rishimiz mumkin.

Qovun navi	O__sadigan joyi	Po__chog__i va rangi	Yumshoq qattiqligi	Shakli	Maza-ta‘mi
Mirtemuriy	Aysi	-	-	-	Aysi qovun-ning hech nisbati yo__q
Ismoilshayxiy	Konibodom	po__chog__i sariq, sag__ri terisimon	Yumshoq qovun	go__shti to__rt enlik	ta‘mi olmanikiga o__xshaydi

¹Бобурнома. —Тошкент: Ўқитувчи, 1999, 7-6.

Hindiston nabototi ta'rifida Boburga xos kuzatuvchanlik, tavsifdagi aniqlik yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Bobur o'zi va o'quvchisiga tanish bo'lmagan o'simliklarni ta'rif etarkan, mevalarining ko'rinishi, ta'mi, hajmi, rangi, daraxtining guli, yaprog'i kabi jihatlarini botanik nuqtayi nazaridan aniq tavsiflaydi, aniq tasavvur berish uchun ko'pincha o'quvchiga ma'lum daraxt va mevalarga qiyoslaydi. Bobur Hindistonda o'sadigan banan haqida berilgan ma'lumotlarda tavsifning qiyoslash usulidan mahorat bilan foydalanadi: eng avval hindlar kayla deb ataydigan mevani arablar mavz deb atashini ta'kidlagach, daraxtining o'ziga xosligini tavsiflaydi. Kaylaning bargi o'quvchisiga tanish amonqora o'simligi bargiga o'xshashi, faqat o'lchami kattaroqligini qiyosan tavsiflash bilan u haqda aniq tasavvur hosil qilib, barg orasidan shox chiqarishi va gunchasining shakli "qo'y yuragi"ga o'xshashligini aytish bilan o'quvchi ko'z o'ngida o'simlikni to'liq gavdalantiradi. Muallif bu bilan ham cheklanib qolmay, bananning gullash va meva tugish jarayonini tavsiflaydi, mevasining o'ziga xosligi, urug'i va tolasi bo'lmashligini qayd etadi. O'quvchiga tanish baqlajonga qiyosan mevasining shakli haqida tasavvur beradi. Mevasi u qadar shirin emasligini aytib, mazasi haqida ma'lumot beradi.

Boburning kayla o'simligi haqida bergan ma'lumoti botanika nuqtayi nazaridan ancha mufassal bo'lib, ushbu ma'lumot muayyan tartib (nomi, daraxti, bargi, gunchasi, guli, mevasi) asosida bayon qilingandir. —Boburnomada berilgan o'simliklar haqidagi tavsiflarni quyidagi jadval asosida o'rganishimiz mumkin:

Nomi	Banan: Hindlar-qayla, arablar mavz	anba	Anbilyd ur hindi xurmo	Mahva, gulchiko n	Kirniy	Jam'un	Kamrak
Daraxti	Daraxti xeyli baland emas, balki daraxt deb ham bo'lmas... Giyoh bila daraxt orasida bir nimadur. Xeyli xushnamo daraxti bor, yassi-yassi xushrang sabz	Tanasi ko'rimsiz va xunukdir.	Daraxti ancha baland bo'ladi. Juda chiroyli, sersoya daraxt	Daraxti baland bo'ladi.	Juda baland bo'lmasa ham, juda kichkina ham bo'lmaydi .		

	barglari yaxshi ko_rinur						
Bargi	Bargi amonqoraning bargiga mushobihdur, vale kaylaning bargining Uzunligi ikki qarib o_lur, yassilig_i bir qarig_a yovushur,	Yaproqlar i shoptoli bargiga biroz o_xshaydi .	Mayda, javzi bo_yoni ng (Hindiston yong_og_i) bargiga o_xshaydi, ammo uning bargi bo_yo bargidan maydaroq	-		Tol bargiga o_xshab ketadi, ammo dumaloq roq va yashilroq	
g_unchasi	o_rtasida yurakdek bir shox chiqar, g_unchasi bu shoxda bo_lur va uluq g_unchasi qo_y yuragi vaz'liqtur	-	-	-		-	
guli	g_unchasining ha bargi ochil-g_och, bargining tubida qator olti-yetti guli bo_lur, bu qator gullar kayla bo_lur	-	-	gulini mavzdek quritib araq oladilar		-	
mevasi	Kaylaning ikki latofati bor: birulkim, terisi oson so_yilur. Yana bir ulkim, hech donasi vajirmi bo_lmas...	Uni aksar xom uzadilar	-	Mevasi bemaza bo_ladi	Mevasi sariq rangda	Mevasi qora uzumga o_xshaydi	Mevasi besh qirralidirr
Shakli	Bodinjondin bir nima uzunroq va ingichka-raqdur	-	-	Donasi yirik, po_sti yupqa	Jigdadan ingichkar oq, danagining po_sti	-	Kattaligi olxo_richa bor, uzunligi to_rt enlik

					yupqa.		
Mazasi- ta‘mi	xeyli chuchuk emas. Bangola kaylari bisyor chuchuk bo_lur emish	Kordiy shoptoliga o_xshashli gi bor.	-	Kishmis hga o_xshab ketadi, badmaza ligi bor. Gulining yangisi yomon emas, yesa bo_ladi.	Mazasi uzumga o_xshab ketadi.	Mazasi nordonro q	Xomroq uzilgani juda achchiq bo_ladi,. Yaxshi pishgani nordon bo_lsa ham xushta‘m dir.

Mazkur jadvalni mevalar tavsifiga oid judayam ko_p misollar bilan davom ettirish mumkin.

Bobur —Boburnomada Hindistonda o_sadigan mevalarning ko_rinishi, ta‘mi haqida to_laroq ma‘lumot berish uchun qiyoslash usulidan foydalanganligini yuqorida e‘tirof etdik. Muallif o_quvchi tasavvurida o_sha mevalarni mukammalroq gavdalantirish uchun mevalarning daraxti, hajmi, rangi, guli va yaprog_igacha tasvirlaydi hamda ularni O_rta Osiyo, xususan, Farg_onada o_sadigan daraxt, meva, gul va barglariga qiyoslashning turli usullarini qo_llaydi. Bu esa Boburning adib va olimga xos kuzatuvchi ekanligini ko_rsatadi.

**БАДИЙ МАТН ТАРЖИМАСИ
ВА УНИНГ
МУАММОЛАРИ**

ПЕРСОНАЖ ХАРАКТЕРИ ВА ТАРЖИМА

Ў. Нурматов, НамДУ профессори

Трагедия - жиддий жанр. Бироқ немис драматурги Фридрих Шиллер —Макр ва муҳаббат трагедиясида хофмаршал Калб (бу сўз ўзбек тилида “бузоқ” маъносини билдиради-Н.Ў.) образини яратиш билан трагедияга комедия элементларини олиб киради, текинхўр зодагонларнинг кулгили типик образини яратади.

Калб бениҳоя савияси паст киши, саройдаги кўғирчоқ, касби — иғво, фисқу фасод, машғулоти — гап ташиш, бир сўз билан айтганда, —жонли газета.

У жумлаларни, хитобларни тўтиқушдек бетўхтов такрорлайди, кимгадир савол беради, аммо жавоб кутмай, унинг учун —муҳим, аслида мантиқсиз мавзуларда сафсата сотади. Унинг нутқи пала-партиш, гаплари қисқа, пайдар-пай. Калб нутқидаги бу хусусият ўзбекча ва русча таржималарда анчайин тўлақон сақланган.

Агар Калб ўзидан юқорироқ лавозимдаги шахс билан гаплашса, унинг гапларидаги сўнгги жумлаларни кулгули тарзда такрорлайди. Бу хусусияти ўзбекча таржимада ҳам адекват тарзда акс этган.

Калб ҳаётдаги майда-чуйда, арзимас икир-чикирларни ниҳоятда муҳим воқеалар деб қабул қилади. У президент тазйиқи остида ўзи бирор марта кўрмаган Луизанинг —ўйнаши ролини бажаради. Бу ишга мажбур қилган нарса унинг —ашаддий душмани обершенк фон Бокнинг Милфорд хонимга уйланиши оқибатида герцогнинг яқин одамига айланиб қолиш хавфи туғилганидир. Фон Бокнинг унинг душманига айланиб қолиши сабаби эса —бундан 21 йил олдин ... граф фон Мершаумнинг қора костюмига катта шамдондан шам томиб кетган балда малика Амалия —тушириб қўйган пайпоқ боғлағичини ундан олдин маликага бергани ва —маликанинг лабидан —рахмат деган сўзни узиб олгани ва унинг паригидаги упани артиб юборганидир. Калб нутқида китобий, юқори услубдаги —маликаи шами жаҳон, —бахтга мушарраф бўлмоқ каби сўзлар ёнида —тумшук сингари дағал сўзларнинг контраст тарзда қўлланилиши ўзига хос комик ҳолатни юзага келтиради. К.Яшин ва М.Ҳаким трагедия таржимасининг бу ўринларида маҳорат кўрсатишган.

Калб характерининг яна бир хусусияти шундаки, у ўта жўн, оддий, аҳамиятсиз нарсалар ҳақида жуда жиддий сўзлайди, шу тариқа Шиллер трагедияда кулгили ҳолатлар яратади. Масалан:

Praesident: Sie sprechen also schon mit dem Herzog?

Hofmarschall (*wichtig*): Zwanzig Minuten und eine halbe.

Praesident: Das gesteh ich! –und wissen mir also ohne Zweifel eine wichtige Neuigkeit?

Hofmarschall (*ernst nach einigem Schweigen*): Seine Durchleucht haben heute einen Merde d'Oye – Biber an.(1,B.II,S.308)

Президент: Сиз герцог билан гаплашдингизми?

Гофмаршал (*жиддий*) : Ҳа, йигирма минути ўттиз дақиқа.

Президент: -Мана бунга қойилман. Эҳтимол менга бирор янги хабар ҳам топиб келгандирсиз?

Гофмаршал (*бир оз сукутдан кейин, жиддий*): -Албатта, аъло ҳазратлари, бугун бузоқ тезағи тусида нимча кийибдилар.(2,246)

Ифво, фиску фасод ботқоғига ботган бу ожиз банданинг фикру хаёли олампаҳои - мамлакат герцогиди. У ҳокимнинг соясига салом беради, унинг атрофида парвона бўлишга, унга яқинлашишга бутун вужуди билан интилади. Калбнинг мутелиги, лаганбардорлиги қуйидаги парчада чиройли очиб берилган;

Милфорд хоним саройни тарк этиш ҳақидаги мактубини Калб орқали герцогга бериб юбормоқчи:

Hofmarschall: Und dieses Billett soll ich Seiner Hochfuerstlichen Durchleucht zu hoechsteigenen Haenden geben?

Lady: Mann des Erbarmens! Zu hoechsteigenen Haenden,und sollst melden zu hoechsteigenen Ohren...(1.B.II S.379)

Леди Калбнинг хокисорона сўзларини такрорлаш ва унга тақлид қилиб гапириш билан бу шахс устидан аччиқ кулади. Афсуски, Милфорд хоним сўзларидаги истехзо, мазах, заҳарханда, аёвсиз танқид ўзбекча таржимада адекват тарзда акс этмай қолган.

Бизнингча, юқоридаги парчани ўзбек тилига қуйидагича таржима қилиш жоиз:

Хофмаршал: Мен бу номани ҳазрати олийларининг ўз муборақ қўллариға топшираманму?

Леди: Ҳа, ўз муборақ қўллариға топшиурсен, бандаи ожиз. Яна шуни ҳам ҳазрати олийларининг ўз муборақ кулоқлариға айтгинки...

Леди Милфорд Калб ҳақида гапирар экан, уни шундай характерлайди:

Lady: Diese Sorte von Geschoepfen ist zum Sacktragen auf der Welt.(1, B.II,S.376)

Леди: Бу хилдаги одамлар дунёда фақат иғво тарқатиш учун юрадилар.(2.96 б.)

Бу ўринда ҳам таржимонлар нотўғри йўл тутишган. Милфорд Калбни тўқимтабиатли, чақимчи бир кимса эканини жуда яхши билади. Шу боис, сўзма-сўз таржима қилинса, «Бу хилдаги жониворлар (жонзотлар) дунёга қоп ташиш учун яратилганлар», бўлади. Маълумки, қопни эшак ташийди, бинобарин, гап ташувчи Калб эшакка қиёс қилинади. Ўзбек тилидагидек леди "Бу хилдаги одамлар" эмас, балки асл нусхада «жонзотлар» демоқчи бўлади.

Гарчи трагедиянинг жанр хусусияти варваризмлардан ва вулгар сўзлардан кенг фойдаланиш имконини бермаса ҳам, Шиллер «Макр ва муҳаббат» фожеасида бундай сўзлардан моҳирона фойдаланган. Айниқса, Калб портретини чизишда. Бутун борлиғи билан французларга тақлид қилувчи (ўша даврда француз тили модадаги тил бўлган – Ў.Н.) бу енгилтак одам хорижий сўзларни уларининг немис тилида муқобили йўқлиги сабабли эмас, «юқори маданиятли», «билимдон», «замонавий» эканлигини кўз-кўз қилиш ниятида қўллайди. Шуниси характерлики, Калбга таалуқли ремаркаларда Шиллернинг ўзи ҳам французча сўзларни қўллайди ва бу бебурд кимсага ўзининг салбий муносабатини билдиради. Афсуски, ўзбек таржимонлари Шиллернинг бу услубига етарли эътибор беришмаган. Улар барча французча сўз ва ибораларни ўзбеклаштиришган, натижада, Калб нутқининг ўзига хос хусусияти, характерининг бир қирраси ўзбекча матнда акс этмай қолган.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек мутаржимлари Калб образдаги ўзига хос хусусиятларни, айниқса, комикликни қайта яратишда бир қатор лисоний-услубий камчиликларга йўл қўйишган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Schillers Werke, In 5 Bd, Ausgewaehlt und eingeleitet von J. Mueller. – Berlin-Weimar; Aufbau-Verlag, 1969.

2. Шиллер Ф. Макр ва муҳаббат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашр., 1985.

3. Нурматов Ў. Шиллер Ўзбекистонда. – Наманган: 2003.

МАТН ВА ДИСКУРС ТУШУНЧАЛАРИ ХУСУСИДА

С.Сайдалиев, НамДУ доценти

Матн тушунчасининг моҳиятини аниқ тасаввур қилиш учун тўқима, тўқилган, тўқиладиган мато тушунчаси билан қиёслаш уни идрок қилишни осонлаштиради. Матн атамасининг маънодоши сифатида илмий-методик адабиётларда кўп қўлланиладиган текст атамаси эса тўқимачилик соҳаси билан узвий боғлиқ. Содда қилиб баён қиладиган бўлсак, —матн|| ёки —текст|| атамалари тўқимачиликда кенг қўлланиладиган ип, ипак, жун ёки тола ва бошқа хом-ашёларнинг маълум тартиб-қоидалар асосида тўқиш жараёнининг маҳсули, ҳосиласи сифатида тасаввур қилиш мумкин. Хом-ашёнинг сифати ва уни қайта ишлаш жараёнидаги усул ва технологияларнинг ривожланганлик даражасига қараб маҳсулот баҳоланади.

Матн атамаси деярли барча соҳаларда, айниқса, тилшунослик, адабиётшунослик, фалсафа, тарих фанларида кенг қўлланилади. Шунинг учун ҳам бу тушунчага турлича таъриф ва тавсиф берилади. Матннинг назарий масалалари билан матншунослик фани шуғулланади.

Гарчи ҳозирга қадар тадқиқотчилар матн тушунчасини таърифлаш масаласида умумий фикрга кела олмаган бўлсалар-да, матншунослик соҳасида қилинган илмий тадқиқотларга асосланган ҳолда қуйидагиларни баён қилиш мумкин.

Матн бу, ҳар қандай узунликдаги оғзаки ёки ёзма нутқ намунаси. Тугалланган фикрни ифодаловчи ёзма шаклдаги гапдан тартиб, токи бадий асаргача бўлган тил бирлиги. Матн бу тилнинг энг катта бирлигидир.

Ҳар қандай матн маълум талабларга жавоб бериши лозим. Бу талаблар қуйидагилар: маълумотни баён қилиши; матн бирликлари ўртасида боғлиқлик, узвийлик, эргашиш каби муносабатларни таъминлаши; маълум қилинаётган воқеа, ҳодисанинг кетма-кет, изчил баён қилиниши; матн узул-кесил, тугал фикр аңлатиши; матннинг қабул қилувчисида ким, нима, қачон, қаерда, қандай каби саволларга ўрин қолдирмаслиги лозим.

Матннинг чегарасини унинг яратувчиси белгилайди. Ҳар қандай матн таркибига кўра: а) ифода қобиғига (шаклига), б) мазмунига (семантикасига), в) тузилишига (грамматикасига) эга.

Матндаги ҳар бир жумла ўзидан кейинги жумлага замин тайёрлаши ва ҳар бир иккинчи жумла ўзидан олдинги жумлани тўлдириб, аниқлаб ва изоҳлаб келиши лозим.

Матндаги жумлалар бир-бири билан занжирсимон боғланиб кетаверади ва бир бутунликни ташкил қилади. Бу боғланиш фонетик, лексик, грамматик ва стилистик воситалар ёрдамида амалга оширилади.

Матнлар яратилишидан кўзланган мақсадга кўра турли жиҳатлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Дискурс (фр. *discourse*, латинча *discursus* фикр, мулоҳаза, далил, исбот, асос маъносини англатади) тушунчасига таъриф бериш осон эмас. Бу тушунча инглиззабон ва француззабон адабиётларда ва аудиторияларда кенг тарқалган. Ушбу атама нутқ, маъруза қилиш, мулоҳаза билдириш тушунчаларини ифодалаш учун қўлланилади. Ҳозирча дискурс атамасининг муқобили рус ва ўзбек тилларида мавжуд эмас. Ушбу атама рус тилидаги адабиётларда дискурс, речь, слово, текст, рассуждение тарзида учрайди. Бу атама ўзбек тилига инглиз ва рус тили орқали кириб келди ва ҳозирча таржимасиз қўлланилмоқда.

Дискурс деганда, жумладан катта бўлган тил бирлиги, тилдан ижтимоий контекстда фойдаланиш, интерфаол, яъни диалог кўринишдаги фаолият тушунилади. Француз тилшуноси П.Серио дискурсга хос бўлган қуйидаги хусусиятларни белгилайди: дискурс нутқнинг муқобили, у жумладан ата бўлган бирлик, нутқ вазиятини ҳисобга олган ҳолда тингловчига таъсир ўтказиш, фикрни ифодалашга қаратилган суҳбат, гапирувчининг нутқи, тил бирликларини нутқда қўллаш, фикрни диалог шаклда ифодалаш, матнни амалга ошириш тузилмаси (Сарио, 1999, 16). Дискурс хусусиятига кўра ҳам тилга, ҳам нутққа ўхшаб кетади. Тил универсал мавҳум микротузилма, дискурс эса аниқ микротузилма. Дискурс – бу ижтимоий-маданий ўлчамдаги нутқ ёки гапирувчи томонидан муайян контекстга киритилган нутқ. Дискурс диний, сиёсий, бадий, фалсафий ва бошқаларга бўлиниши мумкин. Одатда бу ўринда тил, стил, услуб атамаларидан фойдаланилади.

Рус тадқиқотчиси В.Е.Чернявская дискурс деганда оғзаки ёки ёзма нутқда ифодаланган муайян коммуникатив воқеа ва мавзуй матнлар мажмуини тушунади (Чернявская, 2002, 53). Лўнда қилиб айтадинган бўлсак, матн ва нутқ вазияти биргаликда дискурсни ташкил қилади. Нутқдаги матн бу дискурсдир. Дискурс бу

экстралингвистик, прагматик, ижтимоий-маданий, психоллингвистик далиллар орқали боғланган матндир. Дискурс ҳаётни акс эттирувчи ва ҳаёт билан боғланган нутқдир. Дискурс бу тилдаги тилдир.

Матн ва дискурс ҳақидаги илмий назарий фикрлар ҳали етарлича асосланмаган. Шунини унутмаслик керакки, матн ва дискурс тушунчалари бир-биридан фарқ қилади, бири иккинчисини тақазо қилади, бири иккинчисини тўлдиради, лекин улар бир хил ҳодисалар эмас.

Агар ушбу ҳодисалар муаллиф-матн–дискурс–китобхон муносабатлари нуқтаи назаридан туриб таҳлил қилинса, матн ва дискурс муаллиф фаолиятининг маҳсули, китобхон учун эса ўқув материали ҳисобланади. Шунинг учун матн ва дискурс тушунчалари муаллиф ва китобхон нуқтаи назаридан турлича идрок қилинади ва баҳоланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Ком Книга, 2007. - 144 с.
2. Серио П. Как читают текст во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. -М.: 1999.
3. Чернявская, В.Е. От анализа текста к анализу дискурса / В.Е. Чернявская // Текст и Дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: сб. науч. тр. / под ред. Л.А. Манерко. – Рязань: 2002. - С. 230-232.

“ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ” АСАРИДАГИ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСИЛИКНИНГ НЕМИСЧА ТАЛҚИНИ ХУСУСИДА

З. Содиқов, НамДУ доценти, ф.ф.н.

Таржимада миллий ўзига хосликни муқобил акс эттириш жўн иш эмас. Аслиятдаги миллий хосликни таъминловчи воситаларга реалаялар (хос сўзлар) киради. Фразеологизмлар, миллий бўёққа эга бўлган турли образли иборалар, идиомалар ҳам ана шу реалаяларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу масала болгар олимлар С.Влахов ва С.Флоринларнинг —Непереводимые в переводе (Таржимада ўгириб бўлмайдиган воситалар) китобида атрофлича таҳлил қилиб берилган (1). Миллий ўзига хос сўз ва

жумлалар таржимасида мутаржим олдида қуйидаги муаммолар кўндаланг бўлади:

1) Аслиятдаги миллий хос сўз ёки иборани таржима тили воқеълигига таркибини ўзгартирмай олиб кириш ва таржима матни миллий хослигига путур етказмаслик;

2) Аслиятдаги миллий хос сўз ёки иборани таржима тили воқеълиги хусусиятлариданг келиб чиққан ҳолда аслият миллий хослигига путур етказмаган ҳолда муқобил варианты билан алмаштириш;

3) Таржима матни воситалари билан алмаштириш имкони бўлмаган тақдирда аслиятдагиди миллий хос сўз ёки иборани таржима тилида тушунтириш.

Юқоридаги ҳолатларнинг барчасида у ёки бу даражада транскрипция ёки транслитерация усули қўлланилиши мумкин. Аммо уларга таржима тилида махсус изох ёки берилмаса, таржима ўқувчисига ноқулайлик туғидирилиши мумкин.

Ўткир Ҳошимовнинг —Дунёнинг ишлари|| асари (2)даги аксарият ҳикоялар миллий хослик билан йўғрилган, ўзбекона ҳаёт, унинг турмуши хосликлари муаллиф томонидан маҳорат билан тасвирланган. Аслида ушбу асар муаллифнинг бошдан кечирганлари, болалигидан бошлаб то улғайгунга қадар фарзанднинг талқинида она сиймосини тасвирлаш, талқин қилиш диққат марказга олиб чиқилган. Ҳар бир ҳикояда у ёки бу даражада сюжет чизиги охир-оқибат она сиймосига бориб тақалаверади.

Китобга киритилган —Энг оғир гуноҳ|| ҳикоясида муаллиф болалигида ёнғокхўрлик қилганини ширин хотира сифатида тасвирлайди:

“Кечқурун оғзим қулогимга етгудек бўлиб бир дўппи ёнғок кўтариб келдим. Қарасам, ошхона томонрдан гун-гун этган товуш келаяпти: ойим ўғирда толқон янчаяпти.” (2. 21.)

Немисча таржимаси (3): —Abends kehrte ich froh und vergnuegt mit meiner schwer beladenen Muetze nach Hause zuruek. Alsich den Hof betrat, erklang von der Kueche her einMonotonerLaut: Meine Mutter zerstriesstrockeneBrotstueckeimMoerser und stelltedarausTalkon her.|| (3. 27.)

Маъноси: *Кечқурунлари хурсанд ва завқ билан қалпоғимга оғир тўлдирилган ҳолда уйга қайтаман. Ҳовлига киришим билан ошхона олдида бир хил маромдаги овоз эшитилади: онам қурутилган нон бўлакларини янчиш идишида майдалаб, тақон тайёрлаяпти.*

Ўзбеклардаги *оғзи қулогимга етмоқ*ни русларда *у него рот до ушей* вариантлари бор. Айни пайтда ҳозирги замон немис тилида кенг қўлланиладиган ва унинг объектида айнан *оғиз* ва *қулоқ* сўзлари мавжуд бўлган фразеологизмлар ҳам борки, негадир таржимада улардан фойдаланилмаган. Жумладан, русча-немисча луғатда (Russisch-Deutsches Woerterbuch)да *er hat einen Mund bis an die Ohren, er beisst sich beim Lachen in die Ohren*(4) – яъни, унинг қулогига етгудек оғзи бор, у кулганида қулогини тишлаб олай дейди, - каби ажойиб образли муқобиллари бор бўла туриб, негадир таржимон *froh und vergnuegt* (*хурсанд ва завқ билан*) тарзида ўгириб қўяқолган. Ваҳоланки, юқорида келтирилган вариантлардандан таржимада фойдаланиса мақсадга мувофиқдир. Балки келажакдаги нашрларда бунини инobatга олинар. Аслиятдаги образли ибора таркибига таржима тилида ҳам муқобил келадиган образли ибора мавжуд бўлса, уни албатта аслият миллий хослигига путур етказмаган ҳолда қўллаш керак. Акс ҳолда таржиманинг таъсирчанлиги камаяди.

Таржимон юқорида келтирилган ҳолатда аслиятдаги *толқон* хос сўзини транскрипция тарзида беради ва китоб охирида унга қўйидаги махсус изоҳни ҳам келдиради:

Talkon: man zerstoesstimMoerser das Brot und mischtZucker, getrockneteMaulbeeren, Wallnuessedazu. Oft verwendet man auchHaferodersogar Reis. (S.290)

Маъноси: *Толқон ўғирда, асосан, нон билан шакар аралаштирилган ҳолда, қурутилган тут меваси, ёнғоқ қўшилиб янчилади. Баъзида унга сули ёки гуруч ҳам қўшиб янчилади.*

Ойбек Остоновнинг ўзи ўзбекситонлик, ўзбек. Миллий воқеълигимизни яхши билади. Шунинг учун ҳам у берган изоҳларнинг аксарияти ўзининг тушунарлилиги ва мукамаллиги билан ажралиб туради. Юқорида талқонга берилган изоҳни бунга мисол келтириш мумкин. Фақатгина *das Brot* (*нон*) олдида *getrocknete* (*қурутилган*) сўзини ҳам қўшиб қўйилса айни муддао бўларди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Влахов С ва С.Флоринларнинг. *Непереводимые в переводе.* - М.: Просвещение, 1983.
2. Хошимов. Ў. Дунёнинг ишлари. – Тошкент: Мериюс нашриёти, 2014

3. Hoschimov. U. *Kein Himmel auf Erden. Ausdemusbekischen von Oybek Ostonov.* – Taschkent: Akademnashr, 2014.

4. *Russisch-Deutsches Woerterbuch* – M.: Vrelag Russische Sprache, 1976.

АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДА

О. Каримов, НамДУ доценти

Ўзбекистонда кейинги йилларда таржимачилик сифат ва сон жиҳатидан ўсиб бормоқда. Шу қаторда Абдулла Ориповнинг ўзига яраша муносиб ўрни бор.

Абдулла Орипов ижодининг яна бир қирраси жаҳон адабиётининг гўзал намуналарини таржима ва тарғиб этишда, уларни ўзбек китобхонларига етказишда ҳам бўй кўрсатади. Бу, албатта, ўзбек китобхонлари учун қувонарли ҳолдир.

Данте —Илоҳий комедия» асари бошдан оёқ терцина, учлик шаклида битилган. Қофияланиш тартиби биринчи ва учинчи мисралар ўзаро қофияланган, иккинчи мисра очик, схемаси а-б-а, б-в-в, в-с-в тарзида бўлган. Биринчи кўшиқ, 106 шеърга эътибор қаратайлик:

*Италия он будет верный щит,
Той, для которой умерла Камилла,
И Эврил, и Турн, и Нис убит.*

Учлик шаклида ёзилган бу мисраларда юқоридаги қоидаларга амал қилинган, биринчи, учинчи мисра ўзаро қофияланган - **щит** – **убит**; иккинчи мисра қофиясиз бўлган. А. Орипов буни қуйидаги тартибда ўзбекчалаштирган:

*Эвриал ҳамда Турн, Нис ва Камилла,
Қурбон бўлган мулки италянга хос,
Камарбаста бўлгай шонли Ит, illo.*

Таржима нафис санъат бўлиб, у таржимондан реалистик таржима принципларидан тўла хабардор бўлишни ва таржима устида кунт билан, чидам билан ижодий меҳнат қилишни талаб

қилади. Таржимон Абдулла Орипов ишни аъло даражада амалга оширган. Эътибор қилсак, асарда ишлатилган бадий санъатлар ҳам, талмеҳлар ҳам шоир томонидан юксак адо этилган. —*Эвриал ҳамда Турн, Нис Камилла* — Италия тарихи билан боғлиқ қаҳрамонлар. Турин Италиянинг катта шаҳри эканини яхши биламиз, буларни ҳис этган таржимон қайтариққа йўл қўймаган ҳолда ажойиб талмеҳлар ишлата олган.

Ёки: *Свой бег волчица где бы ни **стремила**,
Ее, нагнав, он заточит в Аду,
Откуда зависть хищницу **взманила**.* (109)

Абдулла Орипов томонидан қилинган таржимага эътибор берайлик:

*Қаёнга қочмасин Қашқир каж, **ифлос**, –
Ит уни Дўзахга тиққувси бир қур,
Ғараз манзилига тушгувси **паққос**.*

Таржима жараёнида 11 бўғин қоидасига таржимон қатъий амал қилганига гувоҳ бўламиз, ҳайратдан лол қоламиз. Чунки асарда тасвирланган муҳаббат масаласи, ишқий ва ахлоқий қарашларнинг нозик ифодаси ана шу бўғинга яхши тушади ва буни шоир жуда яхши ҳис этади.

*Я начал так: “Поэт, вожатый **мой**,
Достаточно ли мощный я свершитель,
Чтобы меня на подвиг зват **такой?**”* (2 – 10)

Таржимаси: *Дедим, раҳбонимга айлаб **таҳайюр**:
“Беназир бир ишга чорладинг, қайдам,
Қурбим етармикан, этмам **тасаввур**”.*

Бадий таржимада аслият оҳанги, унинг бадий таровати асосий таржима бирлиги ҳисобланади. Унда ижодкор қўллаган тасвирий воситалар— тимсолий ифодалар, муболаға, ўхшатишлар ва таъсирий бўёқдорликнинг таржимада акс эттирилиши таржимондан талаб этилади. Таржимон Абдулла Ориповнинг бу борадаги хизматлари эътирофга лойиқдир.

Абдулла Орипов украин мумтоз шоираси Леся Украинканинг —Мағораларда|| драматик достонини, венгер драматурги Еньё Хелтаининг —Соқов рицар|| шеърий драмасини ҳамда Низомий Ганжавий, Пушкин, Т. Шевченко, Н. Некрасов, Е. Чаренц, Қ. Қулиев, Х. Багчан, С. Баруздин, К. Мерилаас, Х. Ризо ва бошқа кўплаб шоирларнинг талай шеърларини таржима қилди.

Шоир Абдулла Орипов бир суҳбатда: —... *ҳар ижодкорнинг ижодида таржима муайян аҳамият касб этади. Бу ҳол менинг ижод йўлимда ҳам мустасно эмас. Мен А. Пушкин, Н. Некрасов, Л. Украинка шеърятини ўз тилимга ўгирганман. Биргина Дантенинг “Илоҳий комедия” (“Дўзах”) асари таржимаси устида ўн беш йил ишлаганман*¹, - деб таъкидлаб ўтган.

Шоирнинг бу соҳадаги фаолиятини кўздан кечириш асосан ўз руҳига яқин асарларни таржима қилишга интилганлигини кўрсатади. Шу боисдан ҳам, улар маҳорат билан ўгирилган, асл нусханинг ифори тўкилмасдан худди она тилимизда яратилгандек туюлади:

*Дарёлар гувиллаб чопар денгизга,
Қушлар хаёлингни завққа ўрайди.
Замин мўъжизалар берару бизга,
Эвазига фақат ҳайрат сўрайди*².

Биз биламизки, фанда воқеликнинг ўқувчига образли, эстетик жиҳатдан таъсир этувчи услуб бадий услуб ҳисобланади. Бу услубда ҳиссий-таъсирчанликни ифодаловчи ҳолатлар кўп учрайди. Бадий таржимада аслият оҳанги, унинг бадий таровати асосий таржима бирлиги ҳисобланади. Унда ижодкор қўллаган тасвирий воситалар — тимсолий ифодалар, муболаға, ўхшатишлар ва таъсирий бўёқдорликнинг таржимада акс эттирилиши таржимондан талаб этилади. Қайсин Қулиевнинг —Ҳайрат|| шеърига эътибор қаратайлик:

*Гуллар бош эгади,
Юлдуз чарақлар,
Қор эриб, тоғлар ҳам товланар турлик.*

¹ Орипов Абдулла. Адолат кўзгуси. Шеърлар, Мақолалар, Суҳбатлар. Таржималар. – Т.: Адолат, 2005, 215-б.

² Орипов Абдулла. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 3-жилд, -Т.: 2001, 363-бет.

*Мен учун дунёда ҳаммадан баттар
Ҳайратни билмаган одамлар шўрлик¹.*

Шеър гўё А. Ориповнинг ўзи томонидан ёзилганга ўхшаб жаранглайди. Шоирнинг маҳоратигина шеърни қайта ёзилганга, ижод қилинганга ўхшатади. Ундаги усул ҳам, бадиийлик ҳам беихтиёр шоир шеърларини эслатгандай бўлади. 11 бўғинли шеърда ички кечинмалар таъсирли ифодаланган. Мисраларда жонлантириш (ташхис), ўхшатиш, метафора, инверсия, киноя, метонимия каби бадиий тасвир воситалари қўлланган, улар бадиийликни оширган. Шеърда бадиийликка катта эътибор берилган бўлиб, унда ижодкор услуби қайта яратилгандай акс этган.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ “МУНОЖОТ”ИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИГА ДОИР

А. Абдуллажанов, НамДУ доценти

Ҳеч бир миллий адабиёт фақат ўз доирасидагина - бошқа халқлар адабиётларидан ажралган ҳолда ривожлана олмайди. Миллий адабиётлараро таъсир, ўзаро алоқа, бир-бирини бойитиш бир тилда яратилган асарни иккинчисига таржима қилиш орқали ҳам амалга ошади. Демак, жаҳон адабиёти ривожига таржима салмоқли ўрин тутди. Таржима фақат адабиётлар ўртасидаги алоқа вазифасинигина бажариб қолмай, балки, ўзга халқлар маданиятига бўлган меҳр-муҳаббат ва ҳурматни тарбиялашга ҳам ҳисса қўшади, барча халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга, ягона жаҳон маданиятини яратиш ва ривожлантиришга хизмат қилади.

Ўзбек заминидан етишиб чиққан ўзбек соҳиби қаламларининг қимматбаҳо дурдона асарлари ҳам жаҳон умуммаданияти майдонида ўз мавқеъига эга.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижоди эса жаҳон сўз санъатининг алоҳида саҳифаларини ташкил этади. Навоий асарларини бошқа тилларга таржима қилиш XVI асрдаёқ бошланди. "Мажолис ун-нафоис"ни 1521-1522 йилларда Султон Муҳаммад Амирий Фахрий Ҳиротий, 1522-1523 йилларда

¹ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 3-жилд, -Т.: 2001, 363-бет.

Муҳаммад Қазвиний, орадан ярим аср ўтгач эса Шоҳ Али бин Абдул Али Нишопурийлар форс-тожик тилига таржима қилганлар (қ.: 1. 94-бет; 2. 3-бет).

Алишер Навоийнинг ғазал, рубоий, қасидалари, хусусан, дostonлари кенг тарқала боргани сайин уларни ўрганишга бўлган қизиқиш ҳам кучаяверди. Бу эса шоир асарларининг тили, поэтик ифодалари шарҳи ва изоҳи учун луғатлар яратилишига сабаб бўлди. Натижада шоир вафотидан сал ўтгач, "Бадоеъ ул-луғат", "Луғати Навоий" ("Чор девон" асосида), XVI асрда Туркияда "Абушқа", XVIII асрда "Санглоҳ", шунингдек, "Ал-луғат ал-лисон ан-Навоий", "Луғати чигатойи ва турки усмоний" каби луғатлар дунёга келди. (қ.: 1. 95-бет). Бу луғатларнинг барчаси Навоий асарларини бошқа халқ вакилларига тушунтириш илинжи билан яратилган. Демак, уларни ҳам Навоийни таржима қилишга интилиш сифатида баҳолаш мумкин.

1989 йил 10 майда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси котибиятининг йиғилишида Алишер Навоий туғилган кунининг 550 йиллигини нишонлаш билан боғлиқ масалалар кенг муҳокама этилиб, шоир ҳаёти ва ижодини кенг тарғиб қилиш, асарларини чоп этиш, бўлажак юбилей тадбирларини катта умумхалқ байрамига айлантириш зарурлиги кўрсатиб ўтилди (қ.:3). Шу муносабат билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Бадиий таржима ва адабий алоқалар маркази ташаббуси билан Алишер Навоийнинг кўплаб асарларини турли тилларга ўгириш мақсадида махсус тағламалар тайёрланди. Жумладан, 1991 йили навоийшунос Суйима Ғаниева Навоийнинг "Муножот" асари матнини наср йўли билан ҳозирги ўзбек ва рус тилларига ўгирди ҳамда ўз таржималарига шу йили бошқа таржимонлар томонидан амалга оширилган шоир "Муножот" асарининг инглиз, форс, немис тилларидаги таржималарини ҳам жамлаб, бир китобча ҳолида чоп эттирди (қ.:4.9-бет).

Муножотга кўплаб тавсифлар берилган. Жумладан, Шайх Аҳмад Тарозий ўзининг "Фунун ул-балоға" асарида ёзади: "Агар Тенгри аzza ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайис-салот вас-салламни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри Ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар" (5.).

Бир қатор илмий адабиётларда муножот Худодан нажот тилаб, тавба ва илтижолар қилиш, деб таърифланади (қ. :6.121-122-бетлар; 7.191-192-бетлар).

Азиз Қаюмов муножотни "Шоирнинг Илоҳга мурожаати" (8.14-бет),- деб таъкидлайди.

Суюма Ғаниева Навоийнинг "Муножот"и ҳақида ёзади: "Муножот" Оллоҳдан нажот тилаб, илтижо этмак демакдир. Улуғ шоир мазкур асарида ўзининг бутун ҳаёти ва ижодий йўлига якун ясайди ва яратувчига дил изҳори-ла мурожаат қилади. Асар матнига диққат қилсак, унинг сатрлари зимнида шоир дунёқараши, шахсий ҳамда ижодий тақдири илғор ғоялар билан йўғрилганлигини идрок этамиз" (9.4-бет). Демак, муножот - банданинг яратган Тангридан нажот излаб, барча қилган айблари учун тавба, тазарруъ қилиб, унга ёлворишидан иборат экан.

Баъзи манбаъларни кузатганимизда муножотнинг элемент ҳисобланганлигининг гувоҳи бўлдик (қ.: 9. 545-бет). Бироқ биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Чунки айрим асарлар бус-бутунисича муножот бўлади. Шунинг учун муножотларни асарларнинг бир қисмигина, деб қараш тўғри эмас.

Навоий "Муножот"ининг ўзи ҳамд, наът ва муножот қисмларидан иборат. Шоирнинг бу асари, шартли равишда бўлса ҳам, алоҳида жанр ва у ўзининг ҳажми, баъзи ташқи аломатлари жиҳатидан лирик турга мансуб. Ундаги илтижоларнинг кўпи маъноси, лирик қаҳрамоннинг ички, шахсий кечинмалари билан китобхонда лирик таассурот қолдиради.

Хамсачилик анъаналарига кўра, ҳар бир дostonнинг бошланишида, ҳамдлардан кейин албатта, муножот бўлиши шарт ҳисобланган. Дoston ичидаги барча гаплар шуларга боғлиқ бўлиб, ўшаларни давом эттирган. Жумладан, Навоий ҳам "Хамса"сидаги ҳар бир дostonни ҳамд, муножот, наът боблари билан бошлаган. Улар асарнинг ажралмас таркибий қисми сифатида келган.

Навоий "Муножот"и ҳақида биринчи марта 1968 йили Анқарада Оғох Сирри Лаванд (қ.: 10. 59-60-бетлар) томонидан нашр этилган шоир асарларининг тўрт жилдлигида маълумот берилган. Бироқ асарнинг қачон ёзилганлиги ҳақида маълумот берилмаган. Бошқа манбаъларда ҳам бу асарнинг қачон ёзилганлиги кўрсатилмаган. Фақатгина С.Ғаниева: "Муножот" Алишер Навоий умрининг охирида яратган асарларидан биридир" (4.4-бет), - деган фикрни билдиради.

Ўзбек адабиётида бу асар ҳақида биринчи қалам тебратган А.Қаюмовдир. Буни унинг "Навоий асарларидан бири тўғрисида бизда бирор тадқиқот эълон қилинган эмас. Бу наср билан битилган "Муножот"дир (8.14-бет), - деган фикри ҳам исботлайди. Кейинчалик бу хайрли ишни С.Ғаниева давом эттирди.

Хуллас, шоир ижодига бўлган қизиқиш даврлар ўтиши билан ортиб борди. Таржимачилик ривожланиши натижасида дунёдаги талай халқлар Навоийнинг жозибадор асарларини ўз она тилларида ўқий бошладилар. Асримизнинг 40-йилларидан Навоий асарлари таржималар орқали немис тилида ҳам жаранглай бошлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. - 192 б.
2. Воҳидов Р. "Мажолис ун-нафоис"нинг таржималари. - Тошкент: Фан, 1984. - 71 б.
3. Ёзувчилар союзи секретариатида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 1989. - 12 май.
4. Алишер Навоий. Муножот / Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. - Тошкент: Шарқ, 1991. - 176 б.
5. Ҳайитметов А., Умаров Э. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул балоға // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 1994. - 18 март.
6. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова Ш. Адабиётшунослик терминлари луғати. II нашри. - Тошкент: Ўқитувчи, 1970. - 300 б.
7. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати / Махсус редактор Н.М.Маллаев. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979. - 376 б.
8. Қаюмов А. Севгучи кўнгил илтижолари // Адабий мерос. - 1990. - №1.-6. 13-18.
9. Энциклопедик лугат. 2 томлик. 1-том / Бош муҳаррир Қ.Х.Хоназаров. - Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1988. - 560 б.
10. Умаров Э. Туркиялик навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1979. - №1.- Б. 59-60.

БАДИЙ АСАРЛАРДА АФОРИЗМЛАРНИНГ ЎРНИ ВА ТАРЖИМА МУАММОЛАРИ

Қ.Сидиқов, НамДУ доценти, ф.ф.н.
З.Обилов, магистрант

Дунёда тил мавжудки, мақол ҳам мавжуд, зеро, сўз кўрки мақолдир. Мақол, матал ва ҳикматли сўзлар халқ орасида асрлар давомида яратилади, сайқалланади ҳамда аجدодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтади.

—Қутадғу билиг‖ асарига ўша даврда яратилган бошқа асарлар каби халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири сезилади. Буни асар вазнидан бошлаб, унинг қофия тизимида, жанрлар структурасида, асар композициясида, тили ва услубида, умуман, асарнинг барча композицион ҳамда ғоявий-бадий структурасида кузатиш мумкин‖ [1.421].

Асарда халқ мақоллари билан бирга мутафаккир адиб Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзига тегишли афоризмлар ҳам кўп. Афоризмлар мазмун жиҳатидан халқ мақолларига яқин туради, аммо улар бири-биридан сезиларли даражада фарқланади, бу кўпроқ уларнинг шаклий тузилишида кўзга ташланади. Мақоллар шаклий жиҳатдан маълум қолипга солинган ва ихчам бўлади. —Афоризмларнинг шакли ... анча эркинроқ. Улардаги асосий эътибор ифодаланаётган фикрнинг маъносига қаратилганлиги учун ҳам шаклда чегара сезилмайди‖ [4.26].

—Қутадғу билиг‖даги мақол, матал ва афоризмларни ўрганиш бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Мазкур мақолада —Қутадғу билиг‖ тўртликларида қўлланилган бир мақолнинг инглиз ва рус тилларида қайта яратилишини аслият билан қиёсий-типологияк таҳлил этишни мақсад қилдик.

—Қутадғу билиг‖да Ойтўлди Кунтуғдига тилнинг фойдаси ва зарари тўғрисида сўзлар экан, ушбу байтларни келтиради:

Қара баш йағысы қызыл тил турур,
Нэчэ баш йэди бу тақы ма йэйур.
Башыңны тилэсэ, тилиңни көдэз,
Тилин тэкмэ күндэ башыңны йэйу.
Қора бошнинг ёви қизил тилдир,

У қанчадан-қанча бошларни еди, яна ҳам ейди.
Бошим омон бўлсин десанг, тилингни эҳтиёт қил,
Тилинг истаган бир кунда бошингни ейди.

Тўртликда инсоннинг боши, демакки, ҳаёти учун хавfli унсур сифатида тилга урғу берилади ва унинг фойдали жиҳатлари билан бирга зарарли томонлари ажойиб афористик услубда намоён этилади. Гарчи тил ва бош бир танада бири-биридан ажралмас қилиб яратилган бўлса-да, баъзан бири иккинчисига таҳдид солиши мумкин. Бу шаклдаги афоризм Юсуф Хос Ҳожибнинг кашфиётидир. Уни Р.Денкофф шундай таржима қилган:

The red tongue is black head's foe:
Many a head has it devoured.
Hold your tongue if you would keep your head;
Before the tongue the head's coward.

Мазмуни:

Қизил тил қора бошнинг душманидир,
У кўп бошларни еди.
Агар бошингни сақламоқчи бўлсанг, тилингни тий,
Тил олдида бош қўрқоқдир.

Аслиятдаги —Қара баш йағысы қызыл тил турур|| афоризмининг ўзбекча табдили ва инглизчага сўзма-сўз таржимаси унинг афористик мазмунини тўла очиб берган.

Р.Денкофф —Tiling tegme künde başıngnı yanur||ни —Тил олдида бош қўрқоқдир|| тарзида ўгирган. Таржимада аслиятдаги афоризм мазмуни ўз ифодасини топмагандек. Инглиз тилли китобхон учун уни тушуниш қийин. Таржимада бош бирдан қўрқоқ аъзога айланиб қолган.

Таржимада аслиятнинг мазмуни берилган, сўз ва иборалар ҳам сақланган, бироқ асарнинг бадий таъсирчанлик қуввати аслидагидай бўлиб чиқмаган. В.Мей тўртликни қуйидагича ўгиради:

His hair may be dark, but his tongue is blood-red,
How often it swallows a thoughtless hot head!

If you need your head, hold your tongue, do not shout,
If not - they will cut your offending tongue out!

Мазмуни:

Унинг сочи қора бўлиши мумкин, аммо тили қондек қизил,
Ўйламайдиган бошларни қанчалаб ютади.
Агар бошинг керак бўлса, тилингни тий, бақирма,
Агар тиймасанг, жоҳил тилингни кесиб ташлашади.

—Шаклий имконият мазмунни ўқувчига етказишда катта воситадир. Шеър ҳақида гапирганда, мазмун билан шаклни бир-биридан ажратиб кўрсатишнинг ўзи жоиз эмас. Шакл ва мазмун яхлитликда, диалектик бирликда мавжуд ҳодисалардир! [2.57]. Модомики, шеърий таржимага шундай талаблар қўйилар экан, мутаржим шакл ва мазмун бирлигига доимо эътибор қаратиши лозим. Зеро, таржима асари шаклдор байтлар тўплами эмас, балки ўзга тил вакилларига ўз тилларида эстетик завқ берувчи асар бўлиши лозим.

Тўртликнинг В.Мей таржимасидаги ғализликлар бир қарашдаёқ яққол кўринади. Биринчи мисрада гап нима ҳақида кетмоқда ўзи? Ким (нима)нинг сочи қора. Ким (нима)нинг тили қондек қизил? Бу саволларга жавоб йўқ. Тилни тийиш бу фақатгина бақирмаслик эмас-ку! Гапларнинг шахсиз ҳолда берилиши мазмунни мавҳумлаштирган.

Бизнингча бу ғализликларнинг келиб чиқишига сабаб мутаржим таржимани воситачи тил орқали амалга оширганлигида. Қиёсий-типологик таҳлил натижалари бу фаразларимизнинг тўғри эканлигини кўрсатди. Воситачи тил орқали таржима масаласида профессор Ғ. Саломов шундай дейди: —Афсуски, ўзбек тилидан бошқа тилларга воситачи тил орқали қилинаётган кўп таржималар ҳозирги талабга жавоб бермайди. Бадиий асарларнинг катта лексик, фразеологик ва услуб бойлиги, ёзувчиларнинг бадиий маҳорати, сўз санъати, индивидуал услуб жилоси ва улар қўллаган турли-туман бадиий воситаларнинг ранг-баранглиги бу таржималарда етарли даражада ўз аксини топмаган. Китобхонни ҳаяжонга соладиган ва унга катта эстетик завқ берадиган энг нозик нукталар уларда сўниб қолган! [3.148]. Бунинг яққол мисолини юқоридаги байтнинг русча таржимасида кўриш мумкин:

Темна голова, а язык – то багров,
И сколько он съел неразумных голов!
Нужна голова – придержи свой язык,
Не сдержишь – отрубит он голову вмиг!

Бизнингча, таржима қай йўсинда, аслиятданми ёки воситачи тил асосида амалга оширилмасин, асосий масала – таржима сифати унинг аслиятга қай даражада яқин келганлиги билан баҳоланади. С.Иванов талқинидаги бу ғализликлар В.Мей таржималарида ҳам ўз аксини топгани тайин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тўхлиев Б. —Қутадғу билиг|| поэтикаси масалалари // Исҳоқов М. Рахмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Т.: Фан, 1989.
 2. Саломов Ғ., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
 3. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966.
 4. Абдуллаев Ҳ. Халқ мақолларининг —Қутадғу билиг|| поэтикасидаги ўрни ва бадиий-эстетик функциялари: Филол. фан. ном. дисс. – Т., 2005. – Б. 26.
 5. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи. Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971.
 6. Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory*. Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: CUP, 1983
- Yusuf Balasaguni. *Beneficent knowledge*. Translated into English by Walter May. – Moscow-Bishkek: 1998.

ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА МАШРАБ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ

М. Тоджиходжаев, НамДУ ўқитувчиси
М. Бобохонов, НамДУ ўқитувчиси

Педагогик ҳамкорлик (инглизча: collaborative teaching) – таълим жараёни самарадорлигини оширишга йўналтирилган таълим технологияси бўлиб, бир гуруҳ ўқитувчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини тақозо этади. Хориж ва ўзбек лингвистикасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида, ҳозирги тил ва адабиёт ўқитиш жараёнида ҳам —ҳамкорлик», —таълимда ҳамкорлик», —ҳамкорлик педагогикаси», —педагогик ҳамкорлик» каби истилоҳлар кенг қўланмоқда. Улар биринчи навбатда ўқитувчи - ўқувчи (талаба), ўқувчи – ўқитувчи, ўқувчи - ўқувчи ҳамкорлиги билан боғлиқ. Шу билан бир қаторда фанлараро алоқа тизимида ўқитувчилар ҳамкорлиги ҳам бўлиши лозим.

Тадқиқотлар жараёнида Наманган давлат университети Немис ва француз тиллари кафедраси ҳамда НамДУ қошидаги 2-Академик лицей ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиларининг ҳамкорликдаги фаолияти ташкил этилди. Жумладан, Академик лицейнинг 2-курсидаги адабиёт дарсларида ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакилларида бири Раҳимбобо мулла Вали ўғли Машрабнинг ҳаёти ва ижодий йўли бир неча соат давомида ўрганилди. Буюк шоирнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган якуний-умумлаштирувчи машғулот немис тили ўқитувчилари билан ҳамкорликда тайёрланди ва ўтказилди. Ушбу машғулотда ўқувчиларнинг билим даражаларини ошириш, уларнинг дунёқарашини кенгайтириш ҳамда дарс самарадорлигини ошириш мақсадида —Машраб шеърляти немис тилида» мавзуида кўшимча маълумот тақдим этилди:

Европада Шарқ шеърлятига бўлган қизиқиш илк ўрта асрлардаёқ бошланган. 19-асрдан Машраб ғазаллари ҳам Европа тилларига ўгирила бошланди. Буюк можор шарқшуноси Ҳерманн Вамберининг 1867 йилда Лайпцигда нашр қилинган —Чиғатой тили дарслиги»да Машраб ғазалларининг дастлабки таржимаси келтирилган бўлса, кейинчалик бу таржималар турли тўплам ва дарсликларга киритилди ҳамда қайта-қайта нашр қилинди. Жумладан, 1909 йилда Лайпцигдаги »Julius Zeitler» (Юлиус

Цайтлер) нашриётида жаҳондаги турли миллат ва элат шоирларининг олмон тилига ўгирилган танланган ишқий шеърлари чиройли муковада нашр қилинди. Бу шеърларда жаҳон халқларининг ишқ, вафо, садоқат, гўзаллик ва ҳаётдан завқланиш каби ҳис-туйғулари тараннум этилган. 500 саҳифадан иборат бўлган бу тўплам —Der Voelker Liebesgarten (Халқларнинг ишқ бўстони) деб номланган. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Паул Зелигер ҳар бир шеърни алоҳида саҳифага жойлаб, турли нақш ва атиргул фотосуратлари билан беаган. Тўпламдан 5 та қитъанинг 67 миллат ва элатлари шоирларининг 81 та шеъри олмонча таржималарда жой олган. Ҳар бир шеър рақамланган. Тўпламга туркистонлик 2 нафар аллома шоирлар- Машраб ва Шайдойининг ғазаллари ҳам киритилган.

Вамбери —Чигатой тили дарслигида Машрабнинг ғазалини араб имлосидаги туркий ёзувда берилган ҳамда унинг илмий таржимасини ўқиш мумкин. Аммо —бўстондаги шеър гўзал бадий таржима қилинган. Ғазал жанридаги бу шеър тўрт қаторли ямб шаклида ўгирилган. Ғазал беш байтдан иборат бўлиб, тўлиқ қофия ва радиф билан шаклланган бўлса олмонча таржимада унинг ҳар бир байтидаги мазмунни тўрт қаторга жойланган. Тўртликларнинг иккинчи ва тўртинчи мисралари ўзаро тўлиқ қофияланган. Бироқ, Европа шеъриятига хос бўлмаган радиф таржимада тушириб қолдирилган, радиф мазмунга сингдириб юборилган.

Афсуски, Машраб ва Шайдойининг ғазаллари таржимонлари биз учун номаълум бўлиб қолмоқда. Ҳамма нарсда аниқлик ва пухталиқ тарафдори бўлган олмонлар уста санъаткорнинг номини маълум қилишмаган. Фикримизча, бунга ҳолат ҳам йўқ. Чунки, муҳаббат миллат, жинс ва ёш танламайди, бу шеърларнинг бари энди олмонларники, олмон тилини билган барча халқларники! Ғазални аслиятда Марказий Осиёдаги 30 миллион киши ўқиб, таъсирланса, олмонча таржимада Европадаги юз миллиондан зиёд аҳоли ўқиши мумкин. Бундан ташқари бу шеърни олмончадан бошқа кўплаб тилларга ўгириш мумкин.

Бу шеърнинг Ўзбекистонда нашр қилинган тўплам ва дарсликларда учрамаслигини юқорида айтиб ўтилди. Бундан хулоса қилиш мумкинки, Машрабнинг Ўзбекистонда эълон қилинмаган асарлари, нафақат Шарқ мамлакатларида, балки, Европа кутубхоналари ва музейларида ҳам мавжуд. Уларни

қидириб топиб, ўзбек китобхонларига тортиқ қилиш савобли ишдир. Қуйида —Халқларнинг ишқ бўстонидаги Машраб ғазалининг олмонча таржимасини ҳавола қиламиз:

Der Völker Liebesgarten
Flammend lodert meine Seele,
Doch die Freundin kommt noch nicht,
Was ich zu der Freundin sage? –
Doch sie kommt noch immer nicht.
Ist mein Inneres von Liebe
Auch zu Asche ganz verbrannt,
Bleiben der Cypressengleichen
Sinne doch mir abgewandt.
Ihre Locke sah im Traume
Ich, doch bin ich tief betrübt
Morgens; kann das Haar nicht lassen,
Das den Zauber ausgeübt.
Leila und Medschnun studieren
Jetzt bei mir der Liebe Kunst,
Doch die holde Teure spendet
Nimmermehr mir ihre Gunst.
Und es scheint des tollen Meschref
Leben nah dem End' zu sein,
Sie, die ohne Scheu und flatternd
Sorglos lebt, gedenkt nicht mein.

Фанлараро ҳамкорликни қуйидаги усулларда амалга ошириш мумкин;

- 1) дарс жараёнини ҳамкорликда режалаш;
- 2) ҳамкорликда саволнома ва тестлар тузиш;
- 3) дарс(лар)ни ҳамкорликда ўтказиш;
- 4) биргаликда аудиториядан ташқаридаги машғулотларни ўтказиш;
- 5) ҳамкорликда тадқиқот ўтказиш.

Юқорида режалаштирилган фаолиятни амалга ошириш учун қуйидаги омилларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- 1) дарсларни аниқ режалаштириш ва уларга жиддий тайёрланиш;

2) ўқитувчининг методик маҳорати, кутилмаган вазиятларни бартараф қилиш учун режага зарурий ўзгартиришлар кирита олиш;

3) ўқитувчининг шахсий ва касбий компетенцияси мослиги (ёки яқинлиги);

4) ўқитувчиларининг, ёши ва тажрибасидан қатъий назар, тенг ҳуқуқлиги;

Хулоса қилиб айтиш лозимки, фанлараро ҳамкорлик таълимни интегратив таълим технологиясини амалда жорий этиш учун мукаммал шароит яратади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тузувчи Юсупов Ж. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: 1990.

2. Ўзбек адабиёти. Академик лицейлар учун дарслик. – Тошкент: 2010.

3. Вамбери Х. Cagataische Sprachstudien. – Leipzig: 1867

4. Тўпловчи Паул Зелигер. Der Voelker Liebesgarten. – Leipzig: 1909.

5. Сливко Г.К. Замонавий ўқитиш технологиялари// Халқ таълими. -Тошкент: 1998.

TARJIMADA OBRAZLI BIRIKMALAR (Anna Segresning “Barhayot o‘liklar” asari misolida)

Sh. Ashurova, QarDU o‘qituvchisi

Davlatimiz, xususan Prezidentimizning ta‘lim sohasiga, chet tillarni o‘qitish va o‘rganishga nisbatan alohida e‘tibor qaratishi tilshunoslikning nazariy va amaliy sohalarida tilshunos olimlarimiz oldiga yanada mas‘uliyatli vazifalarni qo‘ydi. Bunday vazifalarning dolzarbligi haqida gapirib, yurtboshimiz I.A.Karimov quyidagilarni ta‘kidlagan edi: —... zamonaviy fan taraqqiyotining asosiy yo‘nalishi jahon miqyosida chiqqan tillarni, ayniqsa ilg‘or texnikaviy tafakkur ifodalanayotgan tillarni bilishni taqozo etadi. Biz ingliz, fransuz, nemis va ispan tillarini va boshqa tillarni o‘rganishni butun choralar bilan rag‘batlantirishimiz lozim¹. Hali mamlakatimiz mustaqillikka

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –Toshkent: O‘zbekiston, 2011. –B.90.

erishmasdanoq davlatimiz rahbari I.A.Karimov yoshlarni zamonaviy fan-texnikaning, umuman, ilm-fanning yutuqlaridan bahramand qilmasdan turib, ularda yuqori malakali ixtisos egalari boʻlib yetishishga sharoit tugʻdirmay turib, respublikaning xalq xoʻjaligini, sanoat ishlab chiqarish sohalarini tubdan oʻzgartirib boʻlmashligini taʼkidlab oʻtgan edi.¹

Insoniyat hayotida yuz berayotgan har qanday oʻzgarishlar, tilshunoslik fanining rivojlanishiga ham oʻzining ijobiy taʼsirini oʻtkazmoqda. Xorijiy tillarni nazariy jihatdan oʻrganish barcha talabalarning bilim saviyasini oshiradi. Professor A.A.Abdualazizov taʼkidlaganidek, —... til dalillarini ongli ravishda oʻzlashtirish, nazariy bilimlar ustida ongli ravishda ilmiy tadqiqotlar olib borish ham oʻz ona tilimizni, ham xorijiy tillarni amaliy oʻrganishga yordam beradi²

Dunyoda rivojlanmaydigan narsaning oʻzi yoʻq, chet tillar ham bundan mustasno emas. Bir tomondan til ijtimoiy hodisa va tizim sifatida kundan-kunga oʻzgarib takomillashib borsa, ikkinchi tomondan bu hodisani oʻrganuvchi fan ham katta odimlar bilan ilgarilab ketmoqda. Oʻzligimizni anglash, ichki hissiyotlarimizni tushunish, ularni ifoda etish ham tilimizga, uning bizga bergan imkoniyatlariga bogʻliq. Jamiyatni, uning rivojini, gullab - yashnashini, taraqqiyotini taʼminlovchi vosita bu - tildir.

Tarjima nafis sanʼat boʻlib, u tarjimondan realistik tarjima tizimidan toʻla xabardor boʻlishini va tarjima ustida qunt bilan mehnat qilishini talab etadi. Badiiy tarjima obʼyektiv voqelikni aks ettiradigan ijodiy jarayondir.

Bizga maʼlumki nemis va oʻzbek tillaridagi turgʻun birikmalarning oʻzaro bir-biriga til nuqtai nazaridan mosligi hamisha ham toʻgʻri kelavermaydi. Buning asosiy sababi tillarning bir-biriga qarindosh emasligidadir

—Barhayot oʻliklar³ asarida A.Zegers hayotni realistik tasvirlaydi. Personajlar tili orqali ularni tipiklashtirib ularning ijtimoiy guruhlarini koʻrsatib beradi. Tabiiyki, adiba bu sohada ham turgʻun birikmalardan unumli foydalangan. Mehnatkash Geshke obrazi aldangan, vijdonli, chuqur psixologik tasvirga ega boʻlgan obrazlardan biridir.

Uning Mariya bilan boʻlgan nutqida: *“Man sagt gewöhnlich, wo drei satt werden, werden auch vier satt”*. *“Odatda uch odamga yetgan ovqat, toʻrtinchi odamga ham yetadi”* maqoli ishlatiladi.

¹ Karimov I.A. Oʻzbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. —Toshkent: Oʻzbekiston, 2011. —B.137.

² Abdulazizov A.A. Oʻzbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. —T: Oʻzbekiston, 1992. —B. 5-6.

Bu maqol ochlik azobi, ishsizlik, kambag'allik tashvishi natijasida paydo bo'lgan bo'lib, ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Aynan *Geshkening* o'zi ruhiy dunyoga cho'mgan holda: —Wo drei beinach verhungern vier bestimmtll. - —Xuddi shundan xulosa chiqarib aytish mumkinki, uchtaning tirikchiligi o'tayotgan joyda to'rtinchining ham kuni o'tadill.

Bu ikkala maqol leksik komponentlar har xil bo'lgan mazmunan bir xil shakldagi maqollardandir. Bu yerda birinchi maqol folklor mahsuli asosida qayta ishlangan vositadir. Birinchi maqolni kuchaytirish, uning uslubiy bo'yoqdorligini, shuningdek, ta'sir kuchini oshirish uchun kitobxon diqqatini jalb qilish maqsadida ikkinchi maqoldan mohirona foydalangan. Mohir tarjimonlar V.Ruzimatov va A.Abdullayevlar turg'un birikmalar yordamida —Barhayot o'liklar romanining mazmuni, undagi voqealar kolleksiyasini, obrazlar xarakterini va tizimini ochib berishda katta yutuqlarni qo'lga kiritganlar. Romandagi obrazlardan Vilhelm Nadler obrazi hayotiy tipik obrazlardan biri bo'lib, unga o'xshaganlar fashizmning qishloqdagi tayanchi bo'lgan.

Turg'un birikmalarining o'zbek tilidagi ekvivalentidan o'rinli foydalanish asarni tahlil qilib, o'zbek tilida unga mos birikmalarni tanlash tillarning qarindosh bo'lmasligini hisobga olib interpretatsiya yo'li bilan birikmali tarjima berish, ba'zan kalka usulida foydalanish ham maqsadga muvofiqdir.

—Barhayot o'liklar romaniga taalluqli ko'pgina monografik ishlar, ilmiy maqolalar, risolalar chop etildi. Jumladan, S.Jabborov, G.Motilova, P. Gillalarning dissertasion ishlari, O.I.Boyarskiy, Ya.Egamova, S.Abdurahmonov kabi germanist olimlar asar tarjimasiga oid bo'ladigan ilmiy nazariy konferensiyalarda maqola tezislari bilan o'z fikr-mulohazalarini bildirganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Badiiy tarjimonning aktual masalalari. – T.: Fan, 1977 y.
2. Sharipov Z. Badiiy tarjimalar va mohir tarjimonlar. - T.: Fan, 1972 y.
3. Zegers A. Die Toten bleiben jung Verlag für Fremdsprachige Literatur: Moskau, 1959.
4. Zegers A. Barhayot o'liklar - T.: 1962.

ТАРЖИМА МАШАҚҚАТИ

**Ш. Облоқулова,
Жиззах Давлат педагогика институти**

—Таржима — халқлар маданиятини боғловчи кўприк¹ деган таъриф бежиз айтилмаган. Айнан моҳир таржимонларимизнинг заҳматли меҳнати сабаб, жаҳоннинг нодир дурдоналаридан баҳраманд бўлмоқдамиз. Аждодларимиз яратган бой маънавий, маданий меросни жаҳонга таънитиш ва ўзга халқлар маъданияти, санъати, адабиёти билан танишишда бадий таржиманинг ўрни беқиёс.

Мустақиллик даври, яъни ўтган йигирма уч йил ичида мамлакатимизнинг халқаро алоқалари янада кенгайди. Миллий адабиётимиз ҳам истиқбол йўлига кирди. Таржимон ва таржимашуносларимиз учун ҳам жаҳонга чиқиш эшиклари кенг очилди. Пировард натижада таржима амалиёти янада юксала бошлади. Эндиликда, ўзбек китобхони олдин номини эшитмаган Ж.Жойс, Ф.Кафка, У.Фолкнер, А.Камю, Ф.Ницше, Г.Гессе Кадзуо Исигуро, Мо Янь, Харуки Мураками, Ўрхон Помук каби жаҳон адабиётининг ўнлаб машҳур адиблари асарларини она тилида ўқишга муяссар бўлди.¹

Мамлакатимизда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга қаратилган эътибор сабаб ҳам бугун хорижий тилларни пухта эгаллаган мутахассислар ва аслият тилидан таржима қилувчи таржимонларимиз ортиб бораётгани қувонарли ҳолат. Президентимизнинг ташаббуси билан ташкил этилган —Жаҳон адабиёти¹ журнали, —Ёшлик¹ ва —Китоб дунёси¹ газеталарининг янги таржималардан ва ёш таржимонларнинг ижод намуналари билан ўқувчиларимизни таништириб келаётгани мақтовга лойиқдир.

Бугун ўзбек таржимонларининг олдида буюк бобокалонларимиз, адибларимизнинг нодир асарларини хорижий тилларга маҳорат билан таржима қилиш, ўзбек адабиётининг бор сайқали ва сеҳрини бутун дунёга танитишдек шарафли бир вазифа, бурч турибди.

¹Қаранг: Холбеков М. Таржимашунослик ва таржима танқиди. Мақолалар тўплами. — Тошкент: Наврўз, 2014. 3-бет

Президентимиз Ислом Каримовнинг —Юксак маънавият — енгилмас куч||, —Адабиётга эътибор —маънавиятга, келажакка эътибор|| рисолаларида бу борада шундай дейилади: —Илгари ўзбек адабиётининг намуналарини бошқа тилларга таржима қилиш асосан учинчи тил, яъни рус тили орқали амалга оширилар эди. Бу борада қилинган ишларни муносиб боҳолаган ҳолда, эндиликда адабиётимизнинг энг етук асарларини бевосита она тидимиздан ғарб ва шарқ тилларига таржима қилишга қаратилган ишларни кучайтиришимиз зарур. Бунинг учун хорижий тилларни, адабиёт ва бадий таржима санъатининг назарий ва амалий жиҳатларини ҳар томонлама пухта эгаллаган мутахассисларни тайёрлаш имкониятлари бизда мавжуд||.¹

Сўнгги пайтларда, бадий таржима соҳасида кўплаб ҳайрли ишлар амалга оширилмоқда. —Китоб дунёси|| газетаси қошида —Ёш таржимонлар мактаби|| ташкил этилиб, бугунги таржима, ёш таржимонлар маҳоратини ошириш, таржимачиликнинг сир-синоатлари, таржимачилик санъатида янги номларни кашф этиш, ёшларни дунё адабиётининг нодир намуналари билан танитиш ва оригинал таржима асарларни кўпайтириш каби эзгу мақсадларнинг қўйилганлиги бунинг ёрқин мисолидир.

Бугун ёш таржимонларимизнинг сафи кенгайиб келмоқдаки, улар дунёнинг турли тилларидан таржималарни амалга оширмоқдалар. Лекин бир масала бор: Улар ўзимизнинг тилни қай даражада билади? Агар улар тилимизнинг бор сайқали-ю жилвасини ўзлаштирмас эканлар, уларнинг таржималарини ҳеч қачон муваффақиятли деб бўлмайди. Ўзбек тилидан жаҳон тилларига таржималарни амалга оширадиган маҳоратли таржимонларни етиштириш эса унчалик ҳам осон иш эмас. Бунинг учун ёш таржимонлар кўпроқ аслият матни билан ишлашлари ва ўқишлари зарур. Ана шундагина ўз дурдоналаримизни дунёга танита оламиз. Ёзувчи ўз асарига жон аъто этган бўлса, таржимоннинг меҳнати уникидан кам эмас, у бошқа бир тилда унга жон баҳшида этади. Кўриб турганимиздек, таржима иши жуда машаққатли.

Таржимонда нимани таржима қилсам экан? - деган савол бўлмаслиги керак. Таржимани ҳеч қачон зўрма-зўраки қилиб бўлмайди. Қачонки бирор бир ижод намунасидан ғоят

¹ Кармов И.А. —Юксак маънавият — енгилмас куч||, —Маънавият|| — 2008. 139-бет.

таъсирлангандагина, таржимонда бир иштиёқ пайдо бўлади. —Шу асарни таржима қилиб, ўз халқимни баҳраманд этаман, дейди ва ана ўшандагина бу асар халқ қалбига етиб бориб, муваффақият олиб келиши мумкин. Бу ҳақда устоз таржимон Иброҳим Ғофуроав шундай дейди: —Комбайн бузуқ бўлса-ю, барибир ғалла йиғишга тушурилса, кўп буғдой нобуд бўлади. Таржимага катта, асосли билимлар ва муҳаббатсиз киришиш энг яхши текстларни ҳам нобуд ёки пайҳон қилишга олиб келади. Қандай бўлмасин таржима қилиш керак, деган фикрдан келиб чиқилса ҳам худди шундай ҳол юз беради. Сўз уволга учрайди.

—Таржимон бирор асарни таржима қилишдан аввал, таржима қилинаётган асар миллатга нима беради? Умуман, ўқиган киши маънавиятини ўстирадими? деган саволларни қўйиши керак, — дейди Ёзувчилар уюшмаси халқаро алоқалар ва таржима бўлими масъул котиби Атҳамбек Алимбеков. Устоз таржимонларимизнинг ушбу фикрлари не чоғлиқ аҳамиятли эканлигини таъкидлаган ҳолда барча таржимонларимизга таржиманинг машаққатли йўлларида зафарлар тилаб қоламан.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. —Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: Маънавият, 2008, 139-бет.
2. Холбеков М. Таржимашунослик ва таржима танқиди. Мақолалар тўплами. — Тошкент: Наврўз, 2014, 3-бет.
3. Бадиий таржима: амалиёт, назария ва танқид. (Республика илмий-амалий семинари материаллари). — Жиззах: Наврўз, 2015. 8-бет.

МЕТАРФОРА ВА МЕТАФОРИК БИРИКМАЛАР ЛАР ТАРЖИМАСИ МУАММОЛАРИ

**Қ.Сидиқов, НамДУ доценти, ф.ф.н.
М.Каримов, магистрант**

Тарихдан маълумки, X-XI асрлардаги туркий халқлар турмушини чорвачилик ва деҳқончиликсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу, ўз навбатида, ўша давр шоир ва ёзувчиларининг ижодларида ҳам ўз аксини топиши табиий ҳол эди. —Қутадғу билигдаги қатор байтларда ҳайвон номларига асосланган

метафоралар кузатилади. Улуғ адиб бу ўринда айрим ҳайвонлардаги табиий хусусиятларини инсонларга кўчиради: **Arslan** – арслон – *тил, мард, бир сўзли, маккор*; **böri** – бўри – *очкўз, амалдор, бой, ҳушёр*; *мард, лашкарбоши, душман, ўлим*; **qözi** – қўзи – *билимдон, ҳушёр, ожиз, фарзанд, оддий халқ*; **at** – от – *кучли, учқур, тобут*; **qöy** – қўй – *халқ, эргашувчи, мулойим, фарзанд*; **bügi** – буғу – *зийрак, чопқир*; **it** – ит – *разил, очкўз, пасткаш, билимсиз*; **qırǵı** – қирғий – *баландпарвоз, виқор*; **qulan** – қулон – *тезкор, тутқич бермас, машаққат*; **jılqı** – йилқи – *авом халқ, билимсиз, нодон, очкўз, ёмон хулқли*; **toqlı** – тўқли – *оддий халқ, ҳимоясиз*; **töngüz** – тўнғиз – *ҳужумкор*; **adıǵ** – айиқ – *шиддаткор*.

Асарнинг —Беглар қандай (бўлиши) кераклигини айтади|| бобида Ўгдулмиш йўлбошчи (бег) сифатларини таърифлар экан, жумладан, ушбу тўртликни келтиради:

Кур арслан болу бэрсэ ытқа башы,
 Бу ыт барча арслан болур өз туши.
 Қалы болса арсланқа ыт башчысы,
 Бу арслан болур барча ыт сақышы.
 Кўргин, агар арслон ит(лар)га бош бўлса,
 Бу итлар барчаси унинг тенгида арслон бўлади.
 Агар арслон(лар)га ит бошчи бўлса,
 Бу арслон (лар) барчаси итга тенг бўлади.

Бу ерда гап лашкарбоши ҳақида бормоқда. Муаллифнинг назарида лашкарни бошқарадиган шахснинг жисмоний ва маънавий фазилатлари бошқаларникидан ортиқ ва кўп бўлиши керак. Акс ҳолда, унинг ўзи бошқаларга тобе ва қарам бўлиб қолади, бошқаларнинг олдида тили қисик бўлади. Тўртликда муаллиф арслон образи орқали мард, адолатли лашкарбошини назарда тутса, ит образи орқали пасткаш ва нокас кишиларни танқид остига олади. Демакки, ҳайвонлардаги ижобий ва салбий хусусиятлар бевосита инсонларга кўчирилади. Ушбу метафоралар орқали лашкарбоши (умуман ҳар қандай бошлиқ ҳам) мард, адолатли бўлса, бу сифат лашкарда ҳам ўз аксини топиши, билимсиз, қўрқоқ ва пасткаш одам бош бўлган лашкарда ҳатто жасур ва мард кишилар ҳам иложсиз қолиши таъкидланади.

Эътибор қилинса, Қ.Каримов транскрипцияда —кур|| шаклини қайд этгани ҳолда, табдилда уни —кўргин|| деб талқин қилган (бу,

эҳтимол, техник хато бўлиши ҳам мумкин). Муаллиф транскрипцияни асарнинг Наманган нусхаси асосида амалга оширган. Олим ўз китобининг кириш қисмида ушбу транскрипция ҳам том маъноси билан —Қутадғу билиг|| тилини тўла тиклаш эмаслигини ва бу борадаги илк қадам эканини таъкидлаб ўтган эди [1.38]. Ушбу транскрипцияга асосланган А.Касиева таржимада журъатли, кучли, ботир, кўркмас шер оддий шерга айланиб қолган, деган хулосага келади [2.28]. Бунга асос бўлган нарса эса мазкур (ўзбекча нашрдаги 2013 ва туркча нашрдаги 2347) байтларнинг В.Мей ва С.Н.Иванов таржималарида битта таянч сўз —кур|| (—смелый||, —отважный||, яъни —кўркмас||, —ботир||)нинг эътибордан четда қолгани, унинг —ташлаб юборилганлиги|| деб кўрсатилади. Бу фикрга тўла қўшилиш керак.

Юқоридаги тўртликнинг икки инглизча таржимасини кўриб чиқамиз. В.Мей таржимаси:

Whenever a lion o'er dogs takes the lead –
Then any poor cur roars like lions, indeed!
But if some poor hound o'er the lions should reign –
Then lions would look just like curs, once again!

Мазмуни:

Қачон шер итлар устидан бошчи бўлса,
Унда ҳар қандай дайди ит ҳам шердек наъра тортади.
Аммо агар ярамас този шерлар устидан ҳукмрон бўлса,
Шерлар яна гўё дайди итга ўхшаб қолади.

Бу ўринда кўриниб турибдики, тўртлик аслиятга мос ҳолда, бадий санъатлар сақланган ҳолда ўгирилган. Аслиятдаги ит образи таржимада —roor cur – дайди ит||, —roor hound – ярамас този|| сўзлари орқали аниқлаштириб берилган ва бу мутаржимнинг маҳорати сифатида таъкидланмоғи лозим. Аслиятдаги —ит|| —арслон|| билан зиддиятда олинганида туркий халқлар учун пасткашликнинг, номуносибликнинг, ярашиқсизликнинг рамзи сифатида уларнинг онг ва туйғуларида тегишли ассоциацияни уйғота олади. Инглиз тилли адабий муҳит доирасида эса бунинг ўзи камлик қилади. Шунинг учун ҳам таржимон бу —ит||нинг одатий, оддий ит бўлишидан қаноат топа олмайди. Ана шу бадий-эстетик

зарурият унга мазкур сўз олдидан —роог – дайди||, —роог – ярамас|| сифатини келтиришни тақозо этади.

Энди ушбу тўртликнинг Р.Денкофф томонидан амалга оширилган таржимаси билан танишайлик:

A dog is leonine
If he gets a lion's head;
Give the dog's head to the lion.
He becomes canine instead (107).

Мазмуни:

Агар шернинг бошини олса (эга бўлса),
Ит ҳам шер кабидир.
Агар ит бошини шерга берсанг,
У шубҳасиз итга ўхшаш (итсимон) бўлади.

Р.Денкофф тўртликнинг вазнини ўзгартирган бўлса-да, унинг қофия хусусиятларини сақлашга ҳаракат қилган. Аслиятдаги метафоралар ҳам инглиз тилида қайта яратилган. Мутаржим аслиятдаги —ит|| метафорасини инглиз тилига иккита вариантда —dog – ит|| ва —canine – итга ўхшаш (итсимон)|| тарзида беради. Метафора таржимада анча конкретлаштирилиб, яъни аслият мантиғига мос равишда ўгирилган. Чунки аслиятга кўра арслонга ит бошчилик қилса, у итга (физиологик жиҳатдан) айланиб қолмайди, балки унинг хатти-ҳаракати итникига ўхшайди. Бу борада Р.Денкоффнинг таржима услуби жуда ўринли. Ушбу ҳолат С.Н.Иванов таржимасида ҳам жуда ўринли ҳал қилинган.

Когда над собаками лев – голова,
Любая собака похожа на льва.
А если над львами главенствует пес,
Собачьего будут все львы естества! (2047-2048)

Кўринадик, аслиятдаги —арслон||ни —лев|| ва —ит||ни —сабака||, —пес||, —собачьего|| тарзида берилиши тўртлик мазмунини тўла сақлашга хизмат қилган.

Албатта, шеърятда қўлланилган метафораларни доим ҳам бошқа тилда метафора билан беришнинг иложи йўқ. Бунинг бош

сабаби тилнинг миллий хусусияти, поэтик табиати ва ифода имконияти билан ҳам изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Касыева А. Метафоры связанные с образами животных в поэме Ю.Баласагуни —Кутадгу билиг|| и адекватность их в перевода на английский язык // Sosial bilimlar Dergisi: Материалы международной конференции. – Бишкек: 2005, – С. 28.

2. Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи. Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971.

3. Robert Dankoff, Wisdom of Royal Glory. Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: CUP, 1983

4.Yusuf Balasaguni. Beneficent knowledge. Translated into English by Walter May. – Moscow-Bishkek: 1998.

“ҲАМЛЕТ” ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДА

Ж.Мизропова, БухДУ тадқиқотчиси

Буюк немис шоири Иоханн Вольфганг Гёте таърифлаганидек, —Шекспир бепоен, унинг мероси, мана, тўрт асрдирки, дунё халқларини ўзига ром қилиб келмоқда. Шекспир асарлари орасида талқинда жуда кўп чалкаш, бир-бирини инкор этувчи қарашларни келтириб чиқарадиган трагедия- бу —Ҳамлет||дир.

Шекспирнинг ҳар бир асарида ҳаётда учрайдиган фожиаларнинг турли қирралари ўз ифодасини топади. Чунончи —Ҳамлет||да бу фожиалар эр билан хотин, она билан бола ва қариндошларнинг ўзаро муносабатларидан туғилиб, бу воқеалар катта социал мазмунга ўсиб чиқади. Дафъатан қараганда, гўё фақат бир оила теграсида бошланади-ю, шу асосда инсон хилқатининг табиати, бойлик ва ҳокимиятга ружу, жамият ва шахс, садоқат ва мунофиқлик даражасида булар бениҳоя таъсирчан, қабарик бир ҳолда тасвирланади.

Шекспир асарлари дунё халқлари тилларида жуда кўп таржима қилинган ва таржима қилинмоқда. Масалан, XVIII-XX асрлар давомида рус тилига йигирма бир (асардаги Ҳамлет монологи эса ўттиз уч) маротаба таржима қилинган бўлса, ўтган асрда ўзбек тилига уч марта ўгирилди. Биринчи таржима Чўлпон

(1934), иккинчи таржима Мақсуд Шайхзода (1948) ва учинчи таржима Жамол Камол (1991) қаламига мансубдир.

Жамол Камол Шекспир меросига шунчаки ҳавас билан қарамади, балки ижодкор сифатида, ўзини унинг руҳий оламига муносабатдош ва ворис деб билди. Шекспир куйлаган кўшиқ - ўзбек шоирининг ҳам дилидаги дард, Шекспирнинг идеали - Жамол Камолнинг ҳам қалбидаги бир туғён эди (М.Холбеков).

Шекспир трагедиялари ва комедиялари инглизча эркин шеърда равон оқади. Шунга асосланган рус таржимонлари аксарият унинг асарларини қофиясиз ўгирадилар. Лекин Жамол Камол Шекспирни инглизча аслида ўқиб, шу нарсани аниқладики, драмаларида равон қофиялар фақат мавжудгина эмас, балки жуда кўп учрайди. Хуллас, айта оламизки, Шекспир асарларини бевосита инглиз тилидан таржима этиш борасида адабиётимизда биринчи, дадил қадам қўйилди. Бунинг натижаси ўлароқ, даҳо санъаткорнинг бир қатор ўлмас асарлари кўзимиз ўнгида янгича чирой, янгича тароватда намоён бўлади.

Асарнинг энг таъсирли қисми Ҳамлет монолоғидир. Ҳаётда беҳисоб фиску фужурлар билан тўқнаш келган, борлиқ ва инсон ҳақидаги соф тушунчаларга зарба берган аччиқ ҳақиқат қаршисида эсанкираган Ҳамлет олдида —ё ҳаёт, ё мамот! масаласи кўндаланг туради. Аслиятда —*To be, or not to be: that is the question*! сатрлари билан бошланувчи ҳаяжонли монолог русча таржималарда: —*быть или не быть* — таков вопрос! (М. Вороченко, 1829); —*Быть или не быть? Вот в чём вопрос!* (А. Корнберг, 1844); —*Быть или не быть — таков вопрос*! (М. Лозинский, 1933); —*Быть или не быть: вот в чём вопрос*! (Б. Пастернак, 1940) қабiliда қарийб бир хил қолипда таржима қилинган. Монолог Чўлпон таржимасида —*Ё ҳаёт, ё ўлим, масала шунда!*; Мақсуд Шайхзода таржимасида эса —*Тирик қолмоқ ё ўлмоқ? Шудир масала!* тарзида жаранглайди. Жамол Камол уни —*Ё ҳаёт, ё мамот: масала шундоқ!* деб ўгирган. Таржималарни аслият билан солиштирганимизда, Чўлпон таржимаси русчадаги М. Лозинский нусхасига, М. Шайхзода таржимаси А. Корнберг матнига яқинлиги ойдинлашади. Жамол Камол таржимаси асл нусхага монанд ўгирилгани кўринади. Ғ. Саломов қайд этганидек, —*Таржимада бадий асар оҳангини бериш барча адабий жанрларда ҳам муҳим. Алоҳида мақол ёки маталдан тортиб, то сонет, ғазал, поэма, ҳикоя, романгача, агар ҳамоҳанглик таъминланган бўлмаса, у таржима сохта жаранглайди. Оҳанг ўз навбатида, бадий*

асарнинг бошқа компонентлари, луғавий бирлик, синтаксис, инверсия, сажъ, радиф, қофия, вазн ва бошқалар билан боғланган ҳолда таржимада ё табиийлик ёки аксинча, сохтакорлик, сунъий контекст, ясама бадиий муҳит пайдо бўлишига олиб келади[6,158].

—Ҳамлет|| монологи яхлит шеърий матн бўлиб, 35 мисрадан иборат. У асосан беш ярим стопли ямб вазнида ёзилган. Қофияланиш айрим жойлардагина ишлатилган. Ўзбек таржимонлари бу шеърий матнни бармоқ вазни усулида таржима қилишган, чунки ямб вазни Шарқ шеъриятига хос эмас.

Таржималарни таҳлил қилиш мақсадида монологнинг олдинги тўрт мисрасини оламиз: To be, or not to be, that is the question:

Whether it is nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous
Fortune
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing and them. [3.39p.]

Биринчи ва учинчи мисралар қофиялашган. Бандда 34 та сўз ишлатилган ва у 44 та бўғиндан иборат. Асл нусхадаги : — To be, or not to be|| ибораси асарда тасвирланган ҳаётини манзарани ўз ичига мужассам этувчи бир қолипдир.

Мисол қилиб келтирилган Гамлет монологининг аслиятдан сўзма-сўз таржимасига назар ташласак: Бўлмоқ, ёки бўлмаслик, бу саволдир: Ёки, мардона, ҳаёлда азоб чекмоқми Аёвсиз тақдирнинг ёй ва ўқлари Ёки бир денгиз балоларга қарши қуролланиб Ва уларга қарама қарши турмоқ.

Асл матннинг тўртинчи қаторида (a sea of troubles)- ибораси (бир денгиз балолар) деган маънога эга, яъни денгиз сўзи кўчма маънода (кўп, мўл, чексиз, беҳисоб) ишлатилган. М. Лозинский бу иборани (море смут), М. Шайхзода (дилозор фалакнинг таҳқирларига), Жамол Камол эса луғавий маъносини

(балолар денгизи) деб таржима қилганлар. Бу ерда М. Шайхзода танлаган таржимаси бадиийлиги жиҳатдан анча муваффақиятли чиққан деб ўйлайман. Таржимон оригинал матндаги иборанинг луғавий маъносидан воз кечиб, яъни ибора объектларини (бир денгиз балолар) ни, ўзбек тилида (дилозор фалакнинг таҳқиқлари) каби эквивалентлари орқали жуда

муваффақиятли ифодалаган. Тирик қолмоқ ё ўлмоқ? Шудир масала, Қайси бири булардан бизга муносиб?

Шу дилозор фалакнинг таҳқирларига

Шикоятсиз-шиквасиз чидаб турмоқми? [3. 107].

М. Шайхзода рус тилидан таржима қилган бўлса ҳам, аслиятда ишлатилган қофияни ҳис эта олган ва оригинал матндаги оҳанг, ритмни таржимада қайта ярата олган.

Ё ҳаёт , ё мамот: масала шундоқ.

Жоизмикин ул жобиру жаббор фалакнинг

Жафосига ҳар дақиқа чидаса юрак?

Ё балолар денгизига кўндаланг бўлиб

Койишлару ташвишларга чек қўймоқ керак? [2. 87].

Жамол Камол ёзувчи услуби сирларини астойдил қидириб топа олган ва тилимиз хазинасидан устамонлик билан фойдаланган. Таржимоннинг ютуғи шундаки, у буюк Шекспир номидан гапираётганини чуқур ҳис қилиб, таржимада тил равонлиги, ифода табиийлиги , мантиқнинг чуқурлиги ва тасвир гўзаллигига эриша олган. Масалан (To be, or not to be, that is the question) мисрасини луғавий маъносини, яъни (бўлмоқ ё бўлмаслик, ана савол) деб бериб бўлмайди. Шунинг учун Гамлет ўзбек тилида (Ё ҳаёт, ё мамот: масала шундоқ) деб жуда тўғри гапиради, чунки сўзларнинг айтилиш оҳанги ва маъноси уларни шундай таржима қилишни тақозо этган. Жамол Камол асл матндаги Шекспиргагина хос индивидуал услубининг хусусиятларини авайлаб- асраб қолган. Жамол Камолнинг қуйидаги сўзлар таржимасидаги (Ё ҳаёт, ё мамот:) асосий белгилардан бири адибнинг айнан аниқ индивидуаллигини, эскирмайдиган тасвир яратиб билганлигидадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вильям Шекспир. Гамлет. Принц Датский, Перевод Б. Пастернака.- Москва: Издательство ППС в 8 томах. 2-том, 2001.

2. Вильям Шекспир. Отелло. Пер. с английского Жамола Камола- Ташкент: изд. Литература и искусства,1991.

3. Вильям Шекспир. Перевод с русского. Максуда Шайхзода.- Ташкент: изд. Бактрия пресс, 2013.

4.<http://Shakespeare/mit/edu/hamlet/ful/html/>

5. <http://www.nosweatshakespeare.com/quotes/shakespeare-dictionary/>

6. Саломов Ғ. Тил ва таржима. нашриёти. –Тошкент: Фан, 1966.

7. Вильям Шекспир. –Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

МУҚОБИЛСИЗ СЎЗЛАРНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Б.Турсунбоев, ҚарДУ ўқитувчиси

Муқобили бўлмаган сўзларга киши исмларини, жой номларини, географик номларни, лавозимларни, газета ва журналлар, яъни даврий нашр номларини, корхона, ташкилот, фирма, компания номларини, кема ҳамда меҳмонхона номлари, бино номлари, воқеа-ҳодиса, тушунча номлари ва маълум бир миллат ҳамда халққа тегишли бўлган реалияларни киритиш мумкин. Миллий ва маҳаллий ўзига хосликни ифодаловчи сўзлар, яъни реалияларни таржимада беришнинг энг самарадор усули транскрипция ва транслитерация бўлиб, у оригиналдаги хос сўзни тўлиқроқ ифодалаш имконини беради. Транслитерация усулидан одатда оригиналдаги миллий ўзига хос тушунча ифодалайдиган маъно таржима тилида мавжуд бўлмаган ҳолларда фойдаланади. Масалан, денгизчиликка оид *румпель, мачта, шкот, гавань, борт, битенг, вахта каби, балиқчиликка оид марлин, сардин, макрель, каракатица, бонита, албакоре, тунец, умбрица, мако, галано* каби сўзларнинг барчаси рус тили орқали ўзбек тилига ҳам кириб келганки, ўзбек тилида уларга мос эквивалентлар мавжуд бўлмаганлиги сабабли, таржимон уларни транслитерация усулида беришга, матн остида изоҳ беришга мажбур. Айрим олимларнинг бундай сўзларни интернационаллашган лексика деб атаб, улар таржима тили бойлигини оширишга хизмат қилишлигини алоҳида таъкидлайдилар.

Реалияларни таржимада ифодалаган стилистик функциясини тўғри ифодалашнинг муҳим шартларидан бири контекстни тўғри тушунишдир. Чунки, реалиялар контекстдаги функциясига кўра турлича стилистик маъноларни англатиши мумкин. Масалан инглизча —*fathom* - русча «морская сажень» сўзини ўзбекчага «денгиз саржини» деб тўғри бериб, таржимон иқтибосда «денгиз саржинига» иқтибос бермасдан, балким «саржин» сўзига иқтибос

берган ва саржин ва денгиз саржинларининг узунлик ўлчовлари фарқли эканлигига эътибор бермаган таржимон китобхонда нотўғри тасаввур уйғотган.

Шунингдек, узунлик ўлчови ҳисобланмиш —inch|| — «дюйм» сўзининг контекст орқали қандайдир ўлчамни ифодаланиши тушунилса ҳам, унинг «бир тутам» деб ўгирилиши оригиналда ифодаланган 25,5 мм.узунлик ўлчови ҳақида нотўғри тасаввурга олиб келган.

Русча ва ўзбекча таржималарда «Янки» ютқозиши мумкин эмас», «Кливленд Хиндилари», «Детроит Йўлбарслари» каби иборалар учрайди. Инглиз китобхони бу атамаларни ўқиганиданок, гап бейсбол командаларининг номлари эканлигини англайди. Бундай инглизча жумлаларни таржима орқали берган рус таржимонига эргашган ўзбек таржимони ҳам иборалар англатган контекстуал маънодан узоқлашиб кетган, натижада ўзбек китобхони гап нима ҳақида кетаётганини қийинчилик билан англаши мумкин. Ўзбек китобхони «Пахтакор» ютипти» дейилса дарров миллий футбол жамоаси ҳақида гап кетаётганлигини тушунади. Бироқ, «Янки» ютқозиши мумкин эмас» — дейилса бу футболми, волейболми, бейсбол жамоасими номаълум бўлиб қолади. Шу сабаб, инглизча контекстда қисқартириб берилган ибора маъносини ўзбекчада сўз қўшиш йўли билан «Янкилар» бейсбол жамоаси» деб ўгиришга тўғри келади.

Таржимада ишлатилган жуда кўп сўзларнинг ўзбекча муқобиллари мавжуд бўлгани ҳолда, уларнинг русча эквивалентларидан фойдаланилганлиги бу ўзбек адабий тилининг сўз бойлигини кўпайтириш учун эмас, балки адабий тил меёрларини бузилишига олиб келиши мумкин.

Масалан: *вилка, программа, мороженное, сутка, салфетка, рефрежератор, тормоз, буксир, турист каби*

Тўғри бундай сўзлар рус тилининг таъсири туфайли ўзбек китобхонларига ҳам таниш тушунчаларни ифодалайди. Бироқ, ўзбек адабий тилида улар ифодалайдиган *санчқи, дастур, музқаймоқ, бир кун, қўлсочиқ, музлатгич, тўхтатгич, сайёҳ* каби лексик бирликлар мавжуд бўлгани ҳолда русча атамаларни ишлатиш ғализ туюлади.

Ўзбек тилига рус тили орқали кириб келган ва ўзбекча эквивалентлари мавжуд бўлмаган тушунчаларни ифодаловчи хос сўзлар мавжуд. Таржимон уларни ҳеч қандай изоҳсиз

транслитерация усулидан фойдаланиб ўзбекча матнга киритишга мажбур.

Масалан: пружина, рессор, корпус, мотор, бочка, консерва, стакан ва х.

Таржимада бейсбол командаларининг номлари инглизча —TheIndians, —TheTigers, —TheReds, —TheWhiteSox (Socks) русчага «Индейцы», «Тигры», «Краснокожие», «Белые чулки», денгиздаги чукурлик номи —the great well русча «великий колодец» - ўзбекча «буюккудук» деб, диний атама —Sacred Heart of Jesus русча «Божья сердца», ўзбекча «Тангриқалби» деб таржима усулидан фойдаланиб, ўзбекчалаштирилган реалияларни ҳам кўрамиз. Инглизча реалияларнинг русчага ва ўзбекчага бундай ўгирилиши реалиялари фодалаган миллий колоритни йўққа чиқариб қўйган. Фикримизча, уларни русчада ҳам, ўзбекчада ҳам инглизча транслитерацияларини бериб, матн остида изоҳланганида маъқулроқ бўларди.

Аслиятда ифодаланган миллий реалияни таржима тилига тушунарли ўгириш муаммоси хорижий мухит ва шарт-шароитларни китобхон олдида очик ойдин жонлаштириш масъулиятини юклайди.

Бироқ, транслитерация орқали берилган сўз изоҳланмаса, тушунтирилмаса, китобхон тасвирланаётган воқеа-ходисалар ва сўзлар баёнига тушунмай қолади. Бу ўринда транслитерация қилинган сўз контекст ичида тасвирлаб тушунтирилиши, маъноси қавс ичида берилиши, ёки матн остида изоҳланиши мумкин. Бундай транслитерация асосли транслитерация дейилади. Асосли транслитерация китобхон тасаввурини бойитади, нут қбойлигини, дунёқарашини кенгайтиради. Шундайқилиб, реалиялар таржима тилининг бойишига ҳам сабаб бўлади. Буларнинг барчаси аслиятда ифодаланган реалияларнинг китобхон кўз олдида айнан жонлантирадиган ифода воситаларини вужудга келишига ёрдам беради.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, миллий реалияларни таржимада ифодаланишини ўрганиш, биринчидан, бадий асардаги миллий ўзига хосликларни ифодалаш усуллари аниқлаб таржимонлар учун амалий, назарий билимларини такомиллаштиришга ёрдам беради, иккинчидан, билвосита ва бевосита таржима жараёнида қўлга киритилган бой тажрибаларни умумлаштиришга,

йўл қўйилган хато ва камчиликларни аниқлаб бадий асарнинг
ғоявий мазмунини чуқурроқ англанишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. -Тошкент: 1987.
2. Шомақсудов Ш, Шорахмедов Ш. Маънолар маҳзани. Т.; 2001.
3. Мўминов О., Турғунов Р., Рашидова А., Алимова Д., Транслатион – Ёзма таржима – Писменный перевод.- Тошкент: 2008.
4. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2011.
5. Ғафуров И. Таржимашунослик мутахассислигига кириш.-Т., 2008.

БАДИЙ ТАРЖИМАДА ШАКЛ ВА МАЗМУН

**Қ.Сидиқов, НамДУ доценти, ф.ф.н.
С.Алланазарова, магистрант**

—Қутадғу билиг|| умумтуркий обида сифатида жаҳон туркийшуносларининг эътиборини жуда жиддий тарзда тортиб келаётгани бежиз эмас. Асарининг турли тиллардаги таржималарини тизимли тарзда қиёсий таҳлил этиш унинг жаҳон адабий жараёнидаги мавқеини янада оширади.

—Қутадғу билиг|| тўртликлари қофиясини инглиз тилида қайта яратиш масаласини янада яққолроқ кузатиш ва мутаржимлар тажрибаларини чуқурроқ таҳлил этиш учун бир тўртликни кузатамиз:

Билигсизкэ давлат йаранса кэлиб,
Билиглигкэ артуқ йарашур кэлиб.
Билигсиз билэ турса давлат қалы,
Билиглиг билэ турға тэң туш көри.

Юз уриб келган давлат нодонга ярашса,
Донога юз уриб келган давлат жуда муносиб бўлади.
Агар давлат нодон билан турса,
Доно билан жуда мос ва мувофиқ бўлиб туради.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб билим ва заковатни ғоят улуғлайди ва бу масала асарнинг бошидан то охиригача асосий ғоя сифатида давом этади. Муаллиф билимли кишини кўкларга кўтаради ҳамда давлатнинг билим билан гўзаллик касб этишини, унинг муносиб, ўзаро ярашиқ ҳолда туришини, нодон билан эса номуносиб бўлиб, ярашмай туришини таъкидлайди. Тўртликнинг инглизча таржималарига эътибор қаратилса, ҳар икки мутаржимнинг шу мазмунни қайта яратишдаги ўзига хосликларини кўриш мумкин.

A fool can be happy, if joy knocks his door,
But happiness suits a wise man so much more.
And if, for a fool, happy days do no harm,
For wise men its power has limitless charm.

Мазмуни:

Агар бахт эшик қоқса, нодон хурсанд бўлиши мумкин,
Аммо бахтиёрлик кўпроқ доно кишига мос келади.
Ва, агар бахтли кунлар нодонга зарар етказмаса,
Унинг кучида доно учун чексиз қувонч бор.

Бу шеър В.Мей таржимасида равон ўқилса-да, у аслиятдаги шеърнинг нафосатини бера олмайди. Абдурауф Фитрат таъкидлаганидек, —Шеърда кишининг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнатғучи, миясини титраткучи, сезгисини кўзғатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсин, шеър бўла олмайди[1.64.].

Тўғри, шакл маромида, қофия ҳам маҳорат билан топилган. Бироқ, аслиятнинг мантиқ ва мазмуни таржимада саёзлашиб, унинг ҳаётий фалсафаси жўнлашиб қолган. Тўртлик мантиғига мос бўлмаган —And if, for a fool, happy days do no harm – Ва, агар бахтли кунлар нодонга зарар етказмасалнинг ноўрин қўшилиши аслият мантиғининг таржимада сусайишига олиб келган. Бу ортиқчалик инглиз китобхонини чалғитади. Аслиятга хос бўлган қофия ва вазнни сақлашга бўлган интилиш таржимада сохта шеър яратилишига асос бўлган. Бу ҳолатни М.Бақоева —қофия зулми деб атаган эди. Бироқ таъкидлаш жоизки, мутаржим тўртлик таржимасига муносиб қофия танлай олган.

Р.Денкофф эса тўртликни мана бундай ўгирган:
Though Fortune favor fools once or twice,
She mainly favors the wise;
Though now and then on a fool she alight,
To the wise she fastens tight.

Мазмуни:

Гарчи давлат нодонга бир-икки бора келса ҳам,
У асосан донога келади.
Гарчи ҳозир ва кейин у нодонга ўрнашса ҳам,
Донога у маҳкам боғланади.

Таржимада фикрлар сиқик ва содда иборалар воситасида ифодаланган. Инглиз шеъриятига хос қофия танланган. Шеър В.Мей талқинида равон ўқилади. Айни пайтда, Р.Денкофф ҳамма тўртликларни ҳам шундай қофия ва вазнга сола олмаган. Мазкур тўртлик шакл ва мазмунини инглиз тилида қайта яратишда у анча муваффақиятга эришган. Ўтироф этиш керакки, —аслий асар яратишда қофия шеър ривожланишини таъминлайдиган воситалардан бири бўлса, таржима жараёнида у катта қийинчиликлар туғдирувчи, матн таркибига айрим ўзгаришлар киритишга мажбур этувчи унсурга айланади. Аммо таржима амалга оширилгандан кейин, таржимоннинг оғир меҳнати эвазига, у яна аслиятдаги сингари шеър ривожланишини таъминловчи унсурлардан бири бўлиб қолади[2.264.].

Демак, таржима қилинаётган шеърый асар ғояси ва уни ўқувчига етказиш йўллари таржимон томонидан етарлича ҳис этилса, асарнинг ўзига хос хусусиятлари ва ундаги услубий воситаларни таржимада қайта яратиш учун Ғарб тилларидаги етарли имкониятлардан унумли фойдаланилса, таржиманинг муваффақиятли чиқиши шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари Ҳамидулла Болтабоев талқинларида. 1-китоб.— Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.

2. Бақоева М. Англия, АҚШ адабиётидан ўзбек тилига шеърӣ таржима ва қиёсий шеършунослик муаммолари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Т.: 2004.

3. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи. Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971.

4. Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory (KutadguBilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983

5. Yusuf Balasaguni. *Beneficent knowledge*. Translated into English by Walter May. – Moscow-Bishkek: 1998.

THE ROLE OF “DIWANU LUGATI”T-TURK” IN THE PROCESS OF INVESTIGATING WORLD TURKOLOGY

I. Tojiboyev, NamDU o“qituvchisi

The modern Uzbek is not only the system of communication of today, but the changed and developed language, derived from basic, simple dialect spoken in particular period of the history. Surely, many phonetic, morphological, lexical and other changes have occurred in it. The analyses of the works such as —*Diwanu Lugati‘t-Turk*|| (—*Compendium of the Turkic Dialects*||) by Mahmud al-Kashgari can serve to determine this evolution process and its steps, changes in the language.

Mahmud al-Kashgari was a great encyclopaedic scientist and Turkic linguist. It is worth pointing out that he is worldwide accepted as the scholar of dialectology and comparative methodology, and the first lexicographer who wrote comprehensive dictionary.

—*Diwanu Lugati‘t-Turk*||, the unique encyclopaedic work of the scholar, due to its remarkable linguistic properties and literary features has not lost its importance for the present. The scientific value and literary charm of the work compiled in the 11th century have increased over time. Actually, today in almost all countries of the world —*Diwanu Lugati‘t-Turk*|| is studied and researched in different fields.

The increasing number of researches by the world scientists on Old Turkic manuscripts proves the great contribution of Turkic people,

especially Uzbeks to the world civilization. In 1960, an Uzbek scientist S.Mutallibov translated the full Diwan into Uzbek. He used the 1917 Istanbul edition of the work by Kilisli Rifat in Arabic to perform the translation. During 1960-1963, a group of Uzbek linguists compiled special index-dictionary for the work.

In 1982-85, —Diwanu Lugati‘t-Turk‖ was first translated into English by American scientists Robert Dankoff and James Kelly. Another scientist, conducted research on —Diwanu Lugati‘t-Turk‖ is A.M.Auezova from Kazakhstan. In 2005, she translated the full work into Russian.

In his work, Kashgari collects Turkic sayings and proverbs and analysed them in special way from linguistic and ethnographic point of view. In the contexts of word combinations, proverbs and folklore, he tries to determine semantic features of each Turkic dialect. Another important point, the researchers tried to perform adequate, near to the original meaning translation, of sayings, proverbs and folklore.

The English translation of work, especially translation of quatrains is considered as philological translation and does not tend towards literary translation.

If to analyse translation of the following proverbs, the translation of Dankoff and Kelly stands out for its scientific features, its attempt to clarify the original. The proverbs have equivalent translations. Although they lost rhyme and rhythm that are main features of proverbs, adequate translation of meaning is provided.

Ach. *In the original:*

Ach iz yamas, to‘q iz temas (108)

Modern Uzbek version:

Och nimalar yemaydi, to‘q nimalar demaydi

Russian version: —hungry‖

«Чего не сиест голодный? Чего не скажет сытый?».

English version:

—What won‘t the hungry one eat? What won‘t the full one say?‖

This mean that the hungry one will not turn away food put before him, though he is held blameworthy by the full one who despises it. (117)

The comparison of translations of sayings and proverbs in —Diwanu Lugati‘t-Turk‖ intra modern Uzbek, into Russian and English shows differences in their translations. Here the English translators used the following translation techniques to provide adequate translation:

- Literal translation of proverbs in the original;
- Together with the literal translation of proverbs in the original, adding extra explanations for the difficult to understand Old Turkic words to make them clearer for the readers of the translation;
- Use of alternative units in the language of translation.

The translation of sayings and proverbs has its own specifications. The translator is required to have high aesthetic sense and full knowledge of the original in order to create equivalent, to find words and translating solutions. From this point, the high quality of translators of —Diwanu Lugati‘t-Turk|| can be clearly distinguished. Especially, the great translating skills of Robert Dankoff and James Kelly should be emphasised.

The comparative analysis of different translations of the work is of importance to assess the translations from literary and aesthetic points.

This unique work by Makhmud al-Kashgari is in the focus of world scientists. To conduct overall researches on the work will surely make valuable contributions to the linguistics and lexicography.

The comparative analysis of the original and its translations, especially English and Russian translations, and assessment of their adequacy are the problems of high importance of today.

To pay attention researches on comparative analysis of the original and its translations is also of primary importance for Uzbek scientists in the fields of Translation studies and Literary criticism.

Literature

1. Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. - Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. XI + 416). Part II: 1984 (Pp. III + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche).

2. Махмуд Кашгарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк)/ Перевод Муталлибова. - Ташкент, 1960-1963. Т. I-III.

3. «Диван Лугат ат-Турк» А. М. Ауэзова, Дайк пресс, Алматы. 2005г. 1288 стр. 2 с.

“MENING O`G`RIGINA BOLAM” HIKOYASI INGLIZCHA TARJIMASIDA LEKSIK TRANSFORMATSIYALAR

R.R.Kasimova, BuxDU katta ilmiy xodim-izlanuvchisi

Prezidentimizning 2012-yil 10-dekabrda —Chet tillarni o`rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risidagi qarori<sup>1</sup> qabul qilingandan so`ng, chet tillarni, ayniqsa, ingliz tilini o`rganish davr talabiga aylandi. Shu munosabat bilan, ingliz tilida beriladigan asarlar, dunyo xalqlari madaniyatini yoritib beradigan maqola va loyihalarni o`rganish bugungi kunning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Ayni vaqtda, o`zbek madaniyati, xususan, o`zbek yozuvchilari asarlarining chet tillariga, ayniqsa, ingliz tiliga tarjima qilinishi va ularning jahon hamjamiyati tomonidan chuqur o`rganilishi bu tildagi tarjimalarni tadqiq qilishni taqozo etadi.

Mazkur maqolamizda yetuk o`zbek yozuvchisi G`afur G`ulom qalamiga mansub —Mening o`g`rigina bolam hikoyasining asliyat va inglizcha tartjimalarini o`zaro solishtirishni hamda tarjimada leksik va grammatik transformatsiyalarning qo`llanilishini o`rganishni o`z oldimizga maqsad qildik.

Ma`lumki, tarjima murakkab jarayon bo`lib, tarjimonlardan yuksak mahorat talab etadi. Chunki bir xalq ijodiyot nanamunasini ikkinchi bir tilga o`girish o`ziga yarasha qiyinchiliklar tug`diradi va tarjima jarayonini murakkablashtiradi.

O`zbek tarjimoni Mahmuda Saydumarova ana shunday qiyinchiliklarni chuqur anglagan holda o`zining —A Collection of Uzbek Short Stories² kitobini nashr ettirgan. Mazkur to`plam mashhur o`zbek hikoyalarining inglizcha tarjimasini o`z ichiga qamrab olgan. Hikoyalardan biri G`afur G`ulomning —Mening o`g`rigina bolam hikoyasidir. Hikoyaning inglizcha tarjimasida mutarjim turli leksik va grammatik transformatsiyalardan unumli foydalangan:

Asliyatda:

Bu oqshom uch xo`roz o`tgandan keyin, yetti qaroqchi yulduzi tik kelganda g`o`ng`ir-g`o`ng`ir ovozdan uyg`onib ketdim.³

Tarjimada:

¹ —Chet tillarini o`rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risidagi PQ-1875-sonli qarori. 2012. —Ma`rifat gazetası № 99. — B. 1-2.

² Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. — Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. — 76 b.

³ www.Ziyouz.com.

It was this night, after midnight when I woke up to disturbing sounds.¹

O`zbek xalqiga xos —uch xo`roz o`tgandan keyin|| so`z birikmasi keng kitobxonlar ommasiga tushunarli bo`lmasligi hamda izoh talab etishi tabiiy. Qadimda xalqimiz tunni uch qismga ajratishgan va buni xo`rozning uch marta qichqirig`i bilan o`lchashgan, xo`rozning uchinchi qichqirig`idan so`ng tong otgan. O`zbek xalqining turmush tarzidan, madaniyatidan, leksikasidan xabardor mutarjim —uch xo`roz o`tgandan keyin|| birikmasini ingliz tiliga to`g`ridan-to`g`ri tarjima qilmay, uni —after midnight|| deb ifodalashni afzal ko`rgan. Bu esa matning tushunarli bo`lishiga xizmat qilgan.

Asliyatda:

Axir kasbing nozik, tumov-pumovingni yozib chiqsang bo`lmaydimi?²

Tarjimada:

But your job isn't easy, couldn't you at least have waited until you got rid of that cold?³

O`zbekcha matndagi —nozik|| so`zi keng ma`noli so`z bo`lib, uni turli xil ma`noda tushunish va qo`llash mumkin. Nozik kasb deyilganda, odatda did bilan ishlov berish talab etiladigan zardo`zlik, zargarlik, kashtado`zlik singari kasblar tushuniladi. Biroq tarjimon so`zning matndagi ma`nosidan kelib chiqib, uni —your job isn't easy||, ya`ni —ishing oson emas|| tarzida antonimik tarjima bilan bergan.

Asliyatda: Zamon qattiq, o`g`rigina bolam, zamon qattiq!⁴

Tarjimada:

Life is difficult, my thief boy, life is very difficult!⁵

O`zbekcha matndagi —zamon qattiq|| birikmasi hikoya yozilgan davrdagi xalq turmushini, odamlar o`rtasidagi kelishmovchiliklarni, zamonning bor qiyinchiliklarini anglatadi. Birikma tarkibidagi —qattiq|| so`zi ko`chma ma`noda qo`llanilgan bo`lib, ingliz tilida uning lug`aviy ma`nosini ifoda etuvchi —hard||, —solid||, —firm|| kabi ekvivalentlari mavjud. Shunga asoslanib, —Life is hard|| deya tarjima qilsa ham bo`lardi, chunki —hard|| so`zini ko`chma ma`noda ham ishlatish

¹ Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. – B. 19.

² www.Ziyouz.com.

³ Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. – B. 20.

⁴ www.Ziyouz.com.

⁵ Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. – B. 21.

mumkin. Lekin oxirgi ikkita soʻzni bu maʼnoda qoʻllab boʻlmaydi. Bu esa tarjimada sinonim soʻzlarning hamma vaqt ham birini oʻrnida ikkinchisini ishlatib boʻlmasligini namoyon etadi.

Tarjimada aksariyat hollarda umumlashtirishdan foydalaniladi.

Asliyatda:

Boylarning uyiga tushib boʻladimi, ularning paxsasi sakkiz qavat, eshiklari temirdan.¹

Tarjimada:

Is it possible to get into rich people's houses, whose walls are high and whose doors are made of iron?²

Tarjima matnida boʻy, ogʻirlik, vaznga nisbatan ishlatiladigan turli raqamlar ortiqcha hisoblangani bois tarjimon devorning balandligiga ishora qiluvchi —paxsasi sakkiz qavat|| gapini —walls are high|| deb umumlashtiradi.

Antonimik tarjima tarjima jarayonida keng qoʻllaniladigan transformatsiyalardan biri hisoblanadi.

Asliyatda:

Jonimdan kechibmanmi, oʻldirmaganda ham sibir qilib yuboradi.³

Tarjimada:

I want to live! Even if I do not get killed, I might be sent to Siberia.⁴

Oʻzbek tilidagi —jonimdan kechibmanmi|| gapi ingliz tilida uning antonimi —I want to live|| – —yashashni xohlayman|| gapi bilan almashtirilgan.

Asl matndagi boʻlishli gap tarjima tilida inkor gapga aylantirilgan:

Asliyatda:

Eh-ha, bular qachon katta qozonni qaynatar edi-yu... Shuni olib keta qol.⁵ Tarjimada:

They are not going to cook anything in this big pot, so take it.⁶

Asliyat matnida berilmagan soʻzlarni tarjima jarayonida qoʻshish matnni tushunishga koʻmaklashadi. Hikoyadagi hovlining toʻrttala tomoni imoratlar bilan oʻralganini bildiruvchi –gir atrofi imorat||

¹ www.Ziyouz.com.

² Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. – B. 22

³ www.Ziyouz.com.

⁴ Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. – B. 22.

⁵ www.Ziyouz.com.

⁶ Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. – B. 23.

gapning inglizcha tarjimasida —big, tall soʻzlarining qoʻshilganiga guvoh boʻlamiz:

Asliyatda:

Gir atrofi imorat, shimol tomonda amakivachchalarimiz turishardi.¹

Tarjimada:

It is surrounded by big, tall houses from all four directions. Our cousins live to the north of us.²

Keyingi misolda qoʻshishga qarama-qarshi tushirib qoldirish usulidan foydalanganligi ayonlashadi. Gapning inglizcha tarjimasida —Hali bularning qoʻlidan ish kelmaydi gapi tushirib qoldirilgan. Shuningdek, —anqoga shapigʻ iborasi ingliz tiliga —non topib yeyish juda mushkul degan maʼnoda tarjima qilingan. Tarjimon bu oʻrinda togʻridan-toʻgʻri tarjima qilmay, iboraning asl maʼnosini yoritib berishga uringan.

Asliyatda:

Tuyaning koʻziday non anqoga shapigʻ. Hali bularning qoʻlidan ish kelmaydi. Soʻqqaboshgina aravakash togʻalarining topgani oʻzining roʻzgʻoridan ortib, bularga qut-loyamut boʻlishi qiyin.³

Tarjimada:

And it's even harder to earn a loaf of bread, even if it's the size of a camel's eye. It's very hard for these orphans' only uncle who is a wagon driver, to provide for them because he has to take care of his own family.⁴

Xulosa qilib aytganda, Gʻafur Gʻulomning —Mening oʻgʻrigina bolam hikoyasi inglizcha tarjimasida almashtiruv, konkretlashtirish, umumlashtirish, antonimik tarjima, qoʻshish, tushirib qoldirish singari leksik transformatsiyalardan unumli foydalanilgan.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. —Chet tillarini oʻrganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida PQ-1875-sonli qarori. 2012. —Maʼrifat gazetasi № 99. — B. 1-2.

¹ www.Ziyouz.com.

² Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. — B. 19.

³ www.Ziyouz.com.

⁴ Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013. — B. 20.

2. G`ofurov I., Mo`minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – T.:Tafakkur Bo`stoni, 2012, 216-b.

3. Saydumarova M. A Collection of Uzbek Short Stories. – Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2013, 76-b.

4. www.Ziyouz.com.

5. www.CALD

6. www.PearsonLongman

THE INITIAL KEYS OF ACHIEVING GROUP SUCCESS

S. Daminjanov, Senior teacher

Every teacher and student knows that there is magnificent advantage of pair work and group work. The variety of available activities influences the course of a lesson and its success. The more different the activities the teacher uses during the lessons, the bigger their motivation towards learning the language. It is true that in pair work and group work students' motivation increases because they are active and feel important during these activities. In keeping with this, the teacher is going to experience success in the work because motivated students are usually good language learners and they always make progress.

Many teachers come across problems like organizing groups, teams or managing them. As this metaphor —All men are intellectuals, one could therefore say: but not all men have in society the function of intellectuals¹. So, you need learn solving problems and always research new things for lesson.

Pair work and group work have advantages not only for the learners but also for the teachers. First of all they save time. Instead of asking individual students to practice a structure or answer the questions, the teacher can divide the class into pairs and make them do the exercise at the same time. As a result students are able to practice the language more during the course.

In order to get good result we advise teacher to use these tips for contributing to the work and atmosphere during their class activities.

These tips and advices help us for contributing to the work:

¹ A.Gramsci, *Prison Notebooks*,1937

Initiating - taking the initiative, at any time;

For example, convening the group, suggesting procedures, changing direction, providing new energy and ideas.

How about if we....? / What would happen if...?

Seeking information or opinions - requesting facts, preferences, suggestions and ideas.

Could you say a little more about...?

Would you say this is a more workable idea than that?

Giving information or opinions - providing facts, data, information from research or experience.

In my experience I have seen.../ May I tell you what I found out about...?

Questioning - stepping back from what is happening and challenging the group or asking other specific questions about the task.

Are we assuming that... ? Would the consequence of this be... ?

Clarifying - interpreting ideas or suggestions, clearing up confusions, defining terms or asking others to clarify. This role can relate different contributions from different people, and link up ideas that seem unconnected.

It seems that you are saying...

Doesn't this relate to what (name)] was saying earlier?

Summarizing - putting contributions into a pattern, while adding no new information. This role is important if a group gets stuck. Some groups officially appoint a summarizer for this potentially powerful and influential role.

If we take all these pieces and put them together...

Here's what I think we have agreed upon so far...

Here are our areas of disagreement...

These tips and advices help us for contributing to the atmosphere

Supporting - remembering others' remarks, being encouraging and responsive to others. Creating a warm, encouraging atmosphere and making people feel they belong helps the group handle stresses and strains. People can gesture, smile, and make eye-contact without saying a word. Some silence can be supportive for people who are not native speakers of English by allowing them a chance to get into discussion.

I understand what you are getting at... /As (name) was just saying...

Observing - noticing the dynamics of the group and commenting. Asking if others agree or if they see things differently can be an effective way to identify problems as they arise.

Maybe we are done for now, we are all worn out...

As I see it, what happened just a minute ago? Do you agree?

Mediating - recognizing disagreements and figuring out what is behind the differences. When people focus on real differences, which may lead to striking a balance or devising ways to accommodate different values, views, and approaches.

I think the two of you are coming at this from different points of view...

Wait a minute. This is how (name) sees the problem.

Can you see why she may see it differently?

Reconciling - reconciling disagreements. Emphasizing shared views among members can reduce tension.

The goal of these two strategies is the same, only the means are different...

Is there anything that these positions have in common?

Teacher should follow these tips in order good managing for listening;

- ✚ Body language: nodding agreement, smiling, looking interested

- ✚ Encouraging: e.g. 'yes, that's a good idea'; 'yes, I agree'

- ✚ Ask questions: e.g. 'how do we do that?'

- ✚ Make suggestions: that build on the speaker's ideas

- ✚ Disagreeing creatively: if you disagree with the speaker's comments, you could ask for elaboration, e.g. 'what if...?' 'How will that work in practice?' When asked to elaborate on points made, speakers may begin to see the flaws in their own arguments!

As a result of following above mentioned tips and advices, the lesson will seem to be more interesting, also listening to other group members is a key to group success. Then teacher will be supported by the students, and teacher will enjoy own work because it will bring satisfaction, pleasure, and fulfillment.

References

1. Miller, J., Trimbur, J., and Wilkes, J. "Group Dynamics: Understanding Group Success and Failure in Collaborative Learning." San Francisco 1994.

2. Bruffee, K. *Collaborative Learning: Higher Education*. Baltimore: Johns Hopkins, 1993.
3. Davis, B. *Tools for Teaching*. San Francisco: Jossey-Bass, 1993

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ"ДАГИ ИСМЛАР ТАРЖИМАСИ ХУСУСИДА

**Д. Тошпўлатова, Ломоносов номидаги
МДУ Тошкент филиали ўқитувчиси**

Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асари чет эл таржимонларининг диққатини ўзига тортиб келмоқда.

Бунинг боиси асар мазмунида илгари сурилган умуминсоний ғояларнинг етакчилигидадир.

"Қутадғу билиг" достонини туркий тилдаги дастлабки йирик дидактик хусусиятга эга бўлган асарлардан бўлиб, адиб ўз қарашларини 4 та мажозий тимсоллар замирида баён этади.

Асар мазмуни савол-жавобларда панд-насихат тарзида ўз аксини топган. Достондаги образлар рамзий маънога эга бўлиб, улар орқали ифодаланган ғоялар бошқа халқлар учун ҳам аҳамиятлидир. Шунинг учун бу асар рус, инглиз ва немис тилларига таржима қилинган. Асарнинг барча таржималарида ҳам достоннинг тўлиқ мазмунини очиқ беришга катта эътибор қаратилган. Жумладан, рамзий образларнинг таржималари ҳам жуда қизиқ.

Достоннинг асосий қисми Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади. У адолат рамзи ҳисобланади. Сўнгра Ойтўлди исмли вазирнинг таърифи келтирилади. Ойтўлди бахт рамзидир. Кунтуғди ва Ойтўлди исмлари халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Ойтўлдидан сўнг унинг ўғли Ўғдулмиш ҳақида гапирилади. У заковатнинг рамзий тимсолидир. Ўзғурмиш рус тилидаги таржимада вазирнинг укаси деб берилган [2]. Бошқа бир манбаларда эса вазирнинг қариндоши деб берилади[3]. У қаноат тимсолидир.

*Бу кунтуғды элиг тәдим соз башы
Тузугин айайын э эдгу киши.*

*Баса айдым эмды бу Айтолдыны
Анынын йарыйур ыдуқ қут кун*

*Баса айдым эмди кор Огдулмишинг
Уқуш аты-ул бу бэдутур кишиг*

*Анында басасы бу Одгурмыш-ул
Муны ғафийат теб озум йормыш-ул.[3]*

Юқоридаги мисралар асарнинг асл нусхасидан келтирилган бўлиб, ўзбек тилига бу мисралар қуйидагича таржима қилинган:

*Сўзимни Кунтуғди элиг номи билан бошладим,
Эй эзгу киши, бу (ном берилиши)нинг сабабини айтайин.
Сўнг Ойтўлди ҳақида гапирдим,
Муқаддас бахтли кунлар у туфайли ёрийди.*

*Кейин, кўргин, Ўгдулмиш ҳақида сўзладим,
Унинг оти заковат, у кишини юксалтиради.*

*Ундан сўнггиси - бу Ўзгурмишидир,
Буни мен ўзим офиятга йўрдим[3].*

Қаҳрамонларнинг рус тилидаги таржимаси деярли ўзгармаган, фақатгина товушларнинг тилга мослашув ҳодисаси юз берган:

*Сложил Кюнтогды похвалу я сначала,
Чтоб Правдою слово мое прозвучало.*

*Затем Айтолды возвеличил я словом, -
Да блещет он светочем Счастья пунцовым.*

*Затем мой рассказ о благом Огдюльмише,
Чей Ум - всех премудростей разума выше.*

*Затем Одгурмыша я ввел в сочиненье,
Сей муж воплощает собой Завершение[2].*

Достоннинг немисча таржимасида ҳам рус тилидаги каби мослашувлик ҳодисаси ҳосдир:

*Die Gerechtigkeit nennt er Kuntokti Ilik
Und hat ihm Konigsrang verliehen.*

*Das Gluck wurde Ajtoldi genannt,
Dem wurde der Vezirsposten verliehen.*

*Den Verstand nannte er Oktulmis,
Und diesen hat er den Vezirsohn geheissen.*

*Der Zufriedenheit gibt er den Namen Otkurmis
Und hat diesen als des Vezirs Nachsten bestimmt[5].*

Исмларнинг инглиз тилидаги таржималари бошқа тиллардагидан фарқланади. Рус ва немис тилларида исмларнинг фонетик жиҳатлари сақланиб қолган бўлса, инглиз тилида сўзнинг лексик маъноларига катта эътибор берилган. Жумладан, қуйида исмлар маъносини очишга ҳаракат қилинган:

"Rising Sun" stands for Justise and "Full Moon" for Fortune. Then I speak of Highly Praised - he is the personification of Intellect, which raises a man`s estate. Finally I speak of Wide Awake - he represents the Last End[4].

*Rising Sun – Кунтуғди
Full Moon - Ойтўлди*

*Highly Praised - Ўғдулмиш
Wide Awake – Ўзғурмиш*

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, рус ва немис тилларидаги таржималарга нисбатан инглиз тилидаги таржимада таржимон қаҳрамонлар исмларини асар мазмунидан келиб чиққан ҳолда таржима қилишга интилган. Рус ва олмон таржимонлари исмларнинг фонетик жиҳатларини сақлаган ҳолда, уларнинг мазмун моҳиятига изох беришлари лозим эди. Денкоф эса маъновий таржима билан бир қаторда, исмларнинг асл ҳолатини

хам сақлаб қолганда, таржима инглиз тилли китобхонлар тасаввурини янада кенгайтирган бўларди.

Умуман, "Қутадғу билиг"даги исмлар таржимасини инглиз ва рус тилларида қайта яратилишини аслият билан қиёсий типологик таҳлил қилиш мутаржимлар маҳоратини баҳолашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Превод С.Иванова. Москва: Наука, 1983, 6,56-стр.

2. Юсуф Хос Ҳожиб."Қутадғу билиг" (С.й.б) Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тай. ф.ф.н. Қаюмов К. 112,113-бет.

3. Dankoff Robert.A Wisdom of Royal Glory.Translation of Kutadgu bilig.ChicagoUniversity.1983, p-51

4.Vambery Herman. Uigurische Sprach Monumente und das Kudatku Bilik. Leipzig. 1870, p-53

ГЁТЕНИНГ “ҲАМРОЗ ДИЛЛАР” АСАРИДАГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ТАРЖИМАСИ ХУСУСИДА

Д.Абдурахмонова, НамДУ ўқитувчиси

Ўз ижодида, жумладан —Ҳамроз диллар романида Иоханн Гёте жуда кўплаб фразеологик бирикмалардан фойдаланган. Асарнинг дастлабки қисмларида муаллиф эру хотин Шарлотта билан Эдуардлар катта мулк эгалари эканликлари, аммо шунга қарамай Эдуард янги қурулишлар амалга оширмоқчилиги ва катта мулкни бошқариш учун талантли мутахассисларни жалб қилиш нияти борлигини хотинига айтади. Гап Капитанга бориб тақалганда Шарлоттада эътироз пайдо бўлади ва ўша Капитан қачонлардир унинг аввалги муҳаббати бўлганлиги ва ўша эҳтирослар ҳали йўқолиб кетмаганлиги боис ўз оиласини, никоҳини сақлаб қолиш ниятида Эдуарднинг таклифини рад этишга ҳаракат қилаверади. Аммо Эдуард ҳам ўз фикридан қайтмай қуйидагиларни айтади:

»*Das kann wohl geschehen*«, *versetzte Eduard*, »*bei Menschen, die nur dunkel vor sich hinleben, nicht bei solchen, die, schon durch Erfahrung aufgeklärt, sich mehr bewußt sind.*« (1.8)

Янглиш Эгамова таржимаси:

- Бундай ҳолат, - деди Эдуард, - бир қобиққа ўралиб қолган одамлардагина бўлиши мумкин; катта ҳаёт тажрибасида пишган, онгли одамларда эса бундай бўлмайди. (2. 163)

Аслиятда асар муаллифи томонидан қўлланилган *dunkel vor sich hinleben*нинг маъноси *ички олами қоронғуликда яшамоқ* деганидир. Бу фразеологизмни ўзбекчага *бир қобиққа ўралиб қолган* варианты билан ўгирилганлиги мақсадга мувофиқ бўлган.

Асарда бу каби фразеологизмлар анчагина. Муаллифнинг ниятини таржимада тўлақонли акс эттириш учун мутаржим турли таржима усулларидадан фойдаланади:

Von Jugend auf das einzige, verzogene Kind reicher Eltern, die ihn zueinerseltsamen, aber Höchst vorte ilhaften Heirat mit einerviel älteren Frau zu bereden wussten, von dieser auch auf alle Weise verzaertelt, indem sie ein gutes Betragen gegen sie durch die Grösste Freigebigkeit zu erwidern suchte, nach ihrem baldigen Tode sein Eignen Herr, auf Reisen unabhaengig, jeder Abwechslung, jeder Veraenderung mächtig, nichts Uebertriebenes Gemuet angenehmer aufgeregt. (1. 9-10)

Ўзбекча таржимаси:

Бадавлат оиланинг яккаю ягона, эркатой фарзанди бўлган Эдуардни ёши анча катта бир аёл билан галати, аммо беҳад манфаатли никоҳга кўндиришди; аёл ҳам унинг барча эркаликларини кўтарар, бу билан ўзига бўлган яхши муомаласига ўта сахийлик билан жавоб қайтаришга ҳаракат қиларди. Хотинининг ўлиmidан кейин ўзига бек, ўзига хон бўлиб олган Эдуард сайру саёҳатларда кўнглига сиққанча ҳар қанақа кўнгил очишлару ҳар қанақа эрмакталарни ўйлаб топар, аммо ҳаётдан кўп, хилма-хил нарсаларни талаб қилса-да, меъёридан ошмас эди; очиққўнгил, ҳозир жавоб, инсофли, керак бўлганда ҳатто жасур бундай йигитнинг истакларига дунёда нима тўсиқ бўлиши мумкин? (2. 164)

Немисча *sein Eignen Herr, auf Reisen unabhaengig* (ўзига ўзи жаноб, саёҳатда ҳам мустақил)ни ўзбек тилига *ўзига бек, ўзига хон бўлиб* муқобил варианты билан ўгирилган. Таржимада аслиятдаги маъно сақланган. Муҳими Эдуарднинг қанчалик эркин бўлиб қолганлигини жуда таъсирли акс эттиришга эришилган. Аммо айти пайтда европаликлар менталитетига **хон** ва **бек** сўзлари қанчалик мос келишини ўйлаб кўриш керак. Қуйидаги қиёсга эътибор беринг:

Bis her war **alles nach seinem Sinne gegangen**, auch zum Besitz Charlottens war es gelang, den er sich durch eine hartnaeckige, ja romannenhafte Treue doch zuletzt erworben hatte; (1. 10)

Ўзбекча таржимаси:

Шу пайтгача ҳамма нарса унинг ихтиёри бўйича амалга ошаётганди; ўзининг қатъий, деярли романтик садоқати туфайли Шарлоттага ҳам етишди; (2. 164)

Немис тилидаги **alles nach seinem Sinne gegangen** (барчаси унинг ақли бўйича борарди)ни ўзбек тилига **ҳамма нарса унинг ихтиёри бўйича амалга ошаётганди** тарзида таржима қилинган. Бунда немисча аслиятдаги фразеологик бирикма объектида **ақл** сўзи ётса, ўзбекча таржимада у **ихтиёр** бўлиб ўзгартирилган. Аммо таржима муқобил. Бундай таржима аслият объектини қисман (чунки унинг кўпчилик қисмлари сақланиб қолган) ўзгартириб ўгириш усулига киритиш мумкин.

Бу борада яна бир мисолга мурожаат этайлик:

“Ich weiss doch nicht,” versetzte Eduard, “wie du Ottilien so hochstellen kannst! Nurdadurch erkläre ich mir”s, dass sie deine Neigung zu ihrer Mutter geerbt hat. (1.13)

Ўзбекча таржимаси:

- Ҳеч ақлим етмайди, - жавоб берди Эдуард. – Оттилияни нега бунча **кўкларга кўтарасан!** Мен буни фақат шу билан изоҳлайманки, унинг онасига бўлган меҳр-муҳаббатинг энди унга ўтган. (2.168)

Немис тилидаги аслиятда муаллиф Эдуард тилидан Шарлоттага қарата Оттилияни мақташини **hoch stellen kannst** (юқорига кўтарасан) бирикмаси билан ифодалайди. Буни ўзбекча таржимада ўзбек таржимони **кўкларга кўтарасан** варианты билан анчагина таъсирчан қайта яратайшга эришган. Ҳар икки ҳолатда ҳам юқорига кўтариш ҳақида гап боради. Аммо ўзбекчада бир қадар таъсирлироқ, бўрттириброқ қилиб берилган. Аслида ўзбек тилида ҳам бировга нисбатан *балан қўйиш, юқори қўйиш, кўтариш* каби нейтрал вариантлар бор. Аммо бу ўринда келтирилган **кўкларга кўтариш** айни муддао бўлган ва таржима таъсирчанлигини янада оширишга хизмат қилган.

Ҳикмат таркибини бир қадар ўзгартириб ўгириш:

Bist du beidemeinensicher, so kannst du in demanderndest of freier sein (1.29)

Ўзбекча таржимаси:

Ишингдан кўнглинг тўқ бўлса, ҳаётда ўзингни эркинроқ ҳис этасан,... (2.185)

Бу ўринда фақат аслиятда иш сўзи иштирк этмаган бўсада, таржимада қўланилган. Аммо бу бежиз эмас. Чунки сал аввалроқ муаллиф Das Geschaeft (иш) сўзини ишлатган эди. Таржимамон шу боис такрорга йўл қўймаслик йўлидан борган кўринади. Икикнчидан, аслият муаллифи ҳикматни келтиришда Bist du bei dem einen sicher (агар биринчисида *ўзингга ишонсанг*) жумласини қўллаган. Таржимада уни яна *кўнгли* сўзи иштирокидаги *кўнглинг тўқ бўлса* бирикмасини қўллайди. Бу ҳам таржима матнининг муқобил бўлиши ва бадий тароватини яхшилашга хизмат қилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, Я.Эгамова Гётенинг энг суйган романини ўзбек китобхонига маромида қайта яратишга ҳаракат қилган. Айрим камчиликларга қарамай, немис адабиётининг яна бир намунаси ўзбек ўқувчиларига муносиб тақдим қила олинди, дейишга асос бор.

Адабиётлар:

1. Goethes Werke. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Band 6, Hamburg 1948.

<http://www.zeno.org/nid/20004853539>

2. Йоханн Вольфганг Гёте. Муҳаббатнома. Немис тилидан Я.Эгамова

таржимаси – Тошкент: —Шарқ|| нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2013.

LITERATURE IN EFL CLASSES TO IMPROVE LANGUAGE SKILLS

**Y.Kuchkarova,
D.Erkinov**

There is a great debate on the use of literature in language classes. Utilizing literature in language classes is not new. The use of literature in foreign languages dates back to nineteenth century where literature was one of the essential materials in Translation Method. According to O.R.Erkaya's opinion Students were supposed to translate the literary texts to their native language. Learners only focused on the surface level such as the meaning of vocabulary or the grammatical structures. They

do not care about the literary value of texts. However with the emergence of Audiolingual Method and its emphasize on spoken language, literature was no longer used in language classes. Sell.J.P also mentioned that communicative approaches reject the use of literature in language classes due to unrealistic nature of literary text. They claim literary text is not relevant to everyday life. Besides, these approaches emphasize on speaking and listening skills where literature —is a matter of reading writing, or writing to be read. In recent years, literature again turned back to foreign language classes. However the use of literature in language classes has really changed from that of Translation Method. Literary texts are no longer used for translation. In the past as Hismanoglu mentioned literature was ultimate aim of language teaching. Literature today is used as a source of authentic material in language classes.

Hismanoglu stated the use of literature in language classes in recent years as the following: —The use of literature as a technique for teaching both basic language skills (i.e. reading, writing, listening and speaking) and language areas (i.e. vocabulary, grammar and pronunciation) is very popular within the field of foreign language learning and teaching nowadays. Moreover, in translation courses, many language teachers make their students translate literary texts like drama, poetry and short stories into the mother tongue.

Numerous studies have discussed the benefits of using literature in language classes. For example, Maley lists the following reasons for using literature in the language classroom: universality, non-triviality, personal relevance, variety, interest, economy and suggestive power, and ambiguity.

Parkinson and Reid Thomas also made a list of ten reasons for using literature in the language classroom: cultural enrichment, linguistic model, mental training, extension of linguistic competence, authenticity, memorability, rhythmic resource

motivating material, open to interpretation, and convenience.

Although scholars named many advantages for using literature in foreign language teaching, but as Chiang mentioned there are four major reasons for incorporating literature into English language teaching. First literature is used as an authentic source in language classes. As Hismanoglu mentioned literary texts are primarily written for native speakers, they are not written for pedagogical purposes. Sell criticized standard FL textbooks for abnormal and non-authentic

language. She also mentioned that textbook topics are inappropriate to the foreign language learners. They rarely address the real issues that learners will face them in real-life. Textbooks are full of fiction and unreal materials. Second studying literature can provide learners with the opportunity to practice the language skills. Teaching literature helps improving all four skills. Hismanoglu also added that in comprehending literary text students should be familiar with both syntactic structure and discourse. Literary text needs greater effort for comprehending. So it will help learners to become more creative. McKay argues that literary texts can be ideal for all the four language skills. In reading comprehension tasks literary texts can stimulate interest and closer reading of the texts, as well as integrating the four skills during reading practice. He maintains that literature can improve listening skills. For example as a listening task an unheard short story can be read aloud to the students and then teacher can ask students questions about comprehending the story. Stern points out that literature can be used as a model and subject matter for writing tasks. He also referred to literature as an ideal source for speaking skills by generating discussions about different elements of literary texts such as characters, plot and themes. Third, literature can improve cultural awareness. As Sell said —teaching literature provides learners with a truly cultural competence, equipping them with culturally-apposite pragmatic and socio-psychological components around which to build effective identities which will enable their socialization in the target culture and enhance the effectiveness with which they participate in that culture. He also mentioned that literary text not only can make language learners familiar with English culture, but also by using famous literary text from other languages it can also increase awareness of different cultures. Fourth, literature increase interaction. Chiang mentioned —Literary texts are often rich is multiple layers of meaning, and can be effectively mined for discussions. While literature has the potential to be a tool of great use in L2 classrooms, its potential can be best realized when readers are encouraged to develop personal responses to the reading from multiple aspects and to share them in discussions.

In Educational system of Uzbekistan literature has an essential role teaching EFL. Moreover, by using literary materials in EFL classes learners' four language skills- reading ,writing, speaking and listening skills can be improved significantly. In addition to that literature may also enlarge learners' horizon and imagination skills as well.

References:

1. Erkaya ,O.R.(2005).Benefits of using short stories in the EFL context.
2. Hismanoglu ,M.(2005). Teaching English through literature.
3. Sell, J.P.A. (2005).Why teach literature in the foreign language classroom ?
- 4.Chiang,M (2007).Improved reading attitudes and enhanced English reading comprehension via literature circle.

MAQOL, MATAL VA HIKMATLI SOʻZLAR TARJIMASIDAGI MUAMMOLAR

D. Sultanova, NamDU oʻqituvchisi

Maqol xalqning pand-nasihati va maʼnaviy-axloqiy xulosasi, xalq milliy ruhining aks-sadosi, til tabiatining hikmatli mezonidir. Maqol toʻqilmaydi, balki, maʼlum shart-sharoit taqozosi bilan yaratiladi.¹

Maqol chuqur ijtimoiy, axloqiy, falsafiy-hikmatona mazmunga ega. Shu sababli baʼzi maqollar butun bir roman yoki dramaning mazmunini oʻzida ifodalashi mumkin. Chunonchi, N. V. Gogolning mashhur —Revizor|| komediyasida epigraf qilib olingan —Basharang qiyshiq boʻlsa oynadan oʻpkalamal|| maqolining asarning boshdan oxirigacha jaranglab turadi.

Shahar hokimi, Xlestakov, Dobchinskiy va Bobchinskiy, hokimning xotini, qizi hamda boshqa obraz va personajlarning butun hatti-harakatlari eslatib turadi.

Dunyoda tilsiz xalq boʻlmagani holda maqolsiz til ham yoʻq (Noziy Eslibat).

Xalq maqoli har bir kishi amal qilishi lozim boʻlgan oʻziga xos axloqiy hodisalar kodeksidir. Har bir maqol ham maʼno, ham shakl, ham stilistik funksiyasi jihatidan oʻziga xos xususiyatga ega. Hamma maqollarda ham umumiylik bor. Maqol zamirida xalq hikmati yotadi.

—Axmoqqa javob sukut||, deydi oʻzbeklar. Ruslar esa —Durak vorchit, umniy molchit||, deydilar. - Nodonga soʻzlagan esiz soʻzim, oʻlikka yigʻlagan esiz koʻzim||, degan yana bir maqol bor

¹ Gʻ. Salomov. Tarjima nazariyasi asoslari.-Toshkent: Oʻqituvchi, 1983.

o‘zbeklarda. Ruslar ham bu bilan hamfikrlar: — Duraka uchit‘ chto mertvogo lechit‘.

Turmushda sinalgan, ma‘lum ezgu, tugal umumiy ma‘no anglatuvchi, ixcham va jarangdor shaklga lirib qolgan xalq hikmatiga maqol deyiladi.

Matal esa narsa va hodisalarni obrazli ifodalovchi, tilda keng ifoda etiladigan nutqiy tarkibdir.¹

Maqol so‘zlovchining o‘z nutqi mazmuniga munosabatini ifodalaydi. Maqol bilan matal o‘rtasida umumiylik ko‘zga tashlanadi. Bu umumiylik shundan iboratki, har ikki tushuncha ham nutqni jonlantirish, jozibador va obrazli qilish, fikrni tayyor nutq qoliplari, formulalari bilan ifodalash uni mazmundor qilishga qaratilgan.

Lekin, shu bilan birga tugal fikrni o‘zida ifodalagan maqollardan matallar jiddiy farq qiladi. Matal aytilmoqcn bo‘lgan fikr muddaoni boshqa vositalarni q‘oya mutasaddi qilgan holda ifodalaydigan ko‘chma ma‘noli nutqiy tarkib bo‘lib unda xulosa bo‘lmaydi, balki uning o‘zi biron xulosa keltirib chiqarish uchun xizmat qiladi.

Ideomani (yunoncha: —o‘ziga xos iborall) ta‘riflash yanada qiyinroq. Buni mazkur til hodisasiga berilgan tariflarning xilma-xilligidan ham bilsa bo‘ladi. Shunday tariflarning ayrimlarini keltiramiz:

1. Ideoma ma‘lum tilga xos bo‘lib ,unga o‘zlashib ketgan, boshqa tilga so‘zma-so‘z tarjima qilib bo‘lmaydigan nutq oborotidir.
2. Ma‘nosi ayni ibora tarkibidagi so‘zlarning mazmunidan kelib chiqmaydigan iboraga ideomatik ibora deyiladi.

—Ma‘nosi o‘z tarkibidagi so‘zlarning ma‘nolariga bogliq bo‘lmagan, umumiy–yaxlit holda ma‘no beruvchi ixcham obraz ideomadir. (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, I,314). Ideomashunos olim A.Ya.Royanskiy bunday iboralarning uch asosiy belgisi ajratib ko‘rsatiladi:

- a). Birikmaning barqarorligi:
- b). birikmaning majoziy ma‘no berishi:
- c). Birikmaning semantik butunligi.

Agar bu tariflarning mazmuni talqin qilinsa xos quyidagi belgilar namoyon bo‘ladi:

1). U faqat aynan bir tilning o‘zigagina xos, demak boshqa tillarda xuddi shunday iboralar yo‘q:

2) Uni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilib bo‘lmaydi:

¹ G‘. Salomov. Til va tarjima . Toshkent, — Fanl 1966.

3) Uning ma'nosi tarkibidagi so'zlarning mazmunidan anglashilmaydi. Avvalo, ideomalarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilib bo'lmashligini ko'p so'zlar va birikmalarni ham aynan tarjima qilib bo'lmaydi: Shunday ideomalar ham borki, ularni so'zma-so'z tarjima qilish ham mumkin. Darhaqiqat, olimlarning ko'rsatishlaricha, tildan-tilga faqat ayrim so'z va iboralargina emas, balki, ko'pgina maqol, matal va ideomatik birikmalar ham kirib kelar ekan.

Turli tillarda ayni bir xil ma'noni ifodalovchi maqol, matal va idiomalar aynan bir xil asosga, ayni bir narsaning bir qancha jihatlariga yo bo'lmasa tamomila boshqa obyektlarga tayangan holda yaratilgan bo'lishi mumkin. Tarjimada mumkin qadar birikmaning aniqroq, asl nusxa ma'nosiga yaqinroq, kontekstga muvofiqroq variantini qidirib topishga harakat qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'. Salomov. Tarjima nazariyasi asoslari. –Toshkent: —O'qituvchil, 1983.
 2. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. –Toshkent: 1980.
 3. G'. Salomov. Til va tarjima. -Toshkent: Fan, 1966.
- J. Sharipov. Badiiiy tarjimalar va mohir tarjimonlar. –Toshkent: 1972.

FEATURES OF USAGE OF IRONY IN LITERARY TEXT

I. Umrzakov, teacher of the department of foreign languages and literature of NamSU

One of the main types of irony, verbal irony is the use of words in such a manner that there is a disparity in what is said and what is meant, that is, expression and intention. A person is said to have made use of verbal irony when the literary meaning of a sentence is in contrast to the meaning it is intended to have. Given below are some verbal irony examples in literature and popular media.

- One of the classic verbal irony examples in literature is from *Julius Caesar* by William Shakespeare, from the famous *Friends, Romans, Countrymen...* speech by Mark Anthony, where he says, "Yet Brutus says he was ambitious; And Brutus is an honorable man."

- Another good example from a Shakespearean play is from *Macbeth*. In Act 2, Lennox, in a conversation with Macbeth, talks about the events of the previous night which could not be categorized as

anything but weird, to which Macbeth replies with a seemingly affirmative observation, "*'Twas a rough night.*" While Lennox is not able to grasp the full meaning of the statement, as a reader, you know that it is loaded with irony and is in reference to the murder of Duncan.

- George Orwell's allegorical commentary on communism, *Animal Farm* has many good irony examples. One of the best ones is the change of the commandments that the animals follow, from "*No animal may drink alcohol,*" to *No animal may drink alcohol in excess.*"

- One of the best verbal irony examples in songs in popular media is *Stay Awake* from the Julie Andrews starrer *Mary Poppins*, where she sings a song about staying awake to put her wards to sleep. This is also one of the most common irony examples for kids that teachers use to explain the concept.

- One of the most repeated examples of irony, especially sarcasm, is a conversation between Winston Churchill and a lady guest at a party he was attending, where the woman accused Mr. Churchill of being drunk, to which he retorted, "*My dear, you are ugly ... but tomorrow I shall be sober.*"

Irony is when something happens that is opposite from what is expected. There are many types of irony, including:

Dramatic irony, when the audience knows something that's going to happen on stage that the characters on stage don't.

Socratic irony, when someone (usually a teacher) pretends to be stupid in order to show how stupid his pupils are (while at the same time the reader or audience understand the situation).

Cosmic irony, when something that everyone thinks will happen actually happens very differently.

Situational irony e.g. Mr Smith gets a parking ticket. Mr Smith is a traffic warden.

Irony is saying (or writing) one thing, whilst meaning the opposite. The true meaning may be conveyed by vocabulary - or even by tone.

Examples

"So you've lost the keys. That's clever!"

"You're standing on my foot - thankyou!"

Irony is a means of making a critical comment by casting a topic into a new light or reversing a perspective on it.

It is often used to make witty observations.

People using irony are distancing themselves from the subject in question.

There are various types of irony. They have in common the adoption of a distance from the subject for satirical or critical effect.

A speaker might take up an opponent's argument and then exaggerate it to reveal its weaknesses. This is Socratic irony.

Writers or speakers might pretend to hold opinions which are the exact opposite of what they truly believe. [The reader or listener must be alert and skillful to avoid being drawn into a trap.]

Dramatic irony occurs when the audience at a play know something of which the characters on stage are ignorant [the lover hidden in the next room].

Irony is often classed as a form of humour, along with sarcasm and satire. These do not necessarily evoke laughter, but rather a wry shrug or assent to the idea that the received world picture has been disturbed.

Irony is a literary or rhetorical device, in which there is an incongruity or discordance between what a speaker or a writer says and what he or she means, or is generally understood.

In modern usage it can also refer to particularly striking examples of incongruities observed in everyday life between what was intended or said and what actually happened.

There is some argument about what is or is not ironic, but all the different senses of irony revolve around the perceived notion of an incongruity between what is said and what is meant; or between an understanding of reality, or an expectation of a reality, and what actually happens.

Irony often requires a cultural backdrop to be understood or noticed, and as with any culture-specific idiom, irony often cannot be perfectly transplanted. An expression with a secondary meaning clear to an east-coast American may be obscure to a Canadian, Briton, Australian, or even a west-coast American, though they all speak the same language. Attempting a literal translation of an ironic idiom to another language often renders the concept muddled or incoherent. Further, the use of verbal irony may also rely on non-literal cues such as tone of voice or posture. Every culture incorporates its own form of linguistic metaphor, idiom and subtlety. In such cases, translation requires extra care of irony, and perhaps explanation.

Used literature

1. Akhmanova O —Linguostylistics. Theory and Method|| - Moscow: 1972.

2. Galperin I.R —Stylistics. — Moscow: 1971.
3. Spencer J., Enkvist N and Gregory M —Linguistics and style 1964.
4. Swift J.W —How to learn stylistic devices Chicago state Press 1997.
5. Арнольд И.В. «Стилистика современного английского языка», «Просвещение» 1981 г.

“ЎТГАН КУНЛАР” РОМАНИНГ ОЛМОНЧА ВА РУСЧА ТАРЖИМАСИ ХУСУСИДА

Ф. Дадабаева, НамДУ ўқитувчиси

Асар сюжет чизиғида бош қаҳрамон Отабекнинг индивидуал ўзига хослиги, унинг характер хусусиятлари унинг асардаги бошқа персонажлар билан мулоқотида бирма-бир кўзга ташлана боради. Тадқиқотчиларимиз томонидан бу жиҳат атрофлича таҳлил этилган. Аммо ана шу хусусиятларнинг таржимадаги ифодаси ҳали маъсус ўрганлмай келинмоқда. Отабек биринчи суҳбатдаёқ Ҳомидни ёқтирмаганлиги тайин. Дастлабки учрашувда баҳс-мунозара уйланиш, хотин олиш тўғрисида бораркан, Раҳматнинг муносабати маъқуллиги айён бўлади. Шунинг учун ҳам уни Абдулла Қодирий *ихлос билан эшитган*лигини таъкидлайди.

Отабек Раҳматнинг сўзини **ихлос билан эшитди** ва —сен нима дейсан! дегандек қилиб Ҳомидга қаради.¹

Атабек **внимательно и сочувственно** выслушал Рахмата, потом взглянул на Хамида: —Что мол на это скажете?||²

Otabek, der Rahmat mit **grosser Anteilnahme zugehoert hatte**, blickte Homid an, als wollte er fragen: Nun, was sagt Ihr jetzt? ³

Бу бежиз эмас. Аммо, шу вазиятдан сўнг навбат Ҳомидга келганда, асар муаллифи - *сен нима дейсан! дегандек қилиб Ҳомидга қаради*, - дейди. Негадир ушбу вазиятга жиддий эътибор қилмаган рус таржимони Ҳомидга нисбатан Отабекнинг —ички нутқи||га нисбатан ҳам —Сиз|| (ҳурмат шаклини қўллаб)- —Что мол на это скажете?|| деб таржима қилади. Натижада бу жиҳат тўппа-

¹ Abdulla Qodiriy. O'tgan kunlar. -Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1980, 9- bet.

² А. Кадыри. Минувшие дни.—Ташкент: Государственное издательство художественной литературы, 1958, С-31.

³ —Die liebenden von Taschkent!, A Kadiri. Im Verlag —Kultur und Fortschritt!. —Berlin: 1968, S-9.

тўғри олмонча матнга was sagt Ihr jetzt? тарзида кўчирилади. Олмон тилида —Ihr! - Сиз, ҳурмат шаклини ифодалайди. Оқибатда Отабекнинг Ҳомидга нисбатан ички туйғуси аниқ очиб берилмайди тилида —Ihr! - Сиз, ҳурмат шаклини ифодалайди. Оқибатда Отабекнинг Ҳомидга нисбатан ички туйғуси аниқ очиб берилмайди.

Отабек андишали йигит. У ўзбек йигитларининг бадий адабиётда тип даражасига кўтарилган образи. Энг яхшиси, десак янглишмаган бўламиз. Унинг, айниқса, Ҳасаналига бўлган мунсабатидан ҳам буни билиб олса бўлади. Асарнинг —Бек ошиқ|| фаслида қуйидаги диалог таржимасига эътибор қаратайлик: Отабек шу ҳолда тағин қанчадан-қанча ўтирди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек чўчиб ўзини кузатувчига қаради:

- Чиқиб ётмайсизми?

- Менда юмушингиз йўқми?

Нима юмушим бўлсин, шамни ҳам олиб кетинг¹.

Русча таржимада:

Наконец, словно очнувшись от сна, Атабек вздрогнул и взглянул на Хасанали.

-Почему вы не ложитесь спать? — сказал он.

-Я вам не нужен?

-Конечно нет. И свечу заберите.²

Олмонча таржимада:

Als erwachte er aus tiefem Schlaf, fuhr der junge Mann ploetzlich auf, blickte Hassanali an und fragte: „Weshalb legt Ihr Euch nicht schlafen?

„Ihr benoetigt mir?— vergewisserte sich dieser.

„Aber nein, und nehmt die Kerze mit!—³

Маъноси:

Чуқур уйқудан уйғона туриб, ёш йигит бирдан чўчиб тушди, Ҳасаналига қаради ва сўради:

- Нима учун Сиз ухлагани ётмадингиз?

- Менда юмушингиз борми?

- Аммо йўқ, шамни ҳам олиб кетинг?

¹ Abdulla Qodiriy. O'tgan kunlar. -Toshkent: —O'qituvchil nashriyoti, 1980, 20- bet.

² А. Кадыри. Минувшие дни. -Ташкент: Государственное издательство художеств. литературы, 1958, С-40.

³ Die liebenden von Taschkent!, A Kadiri. Im Verlag —Kultur und Fortschritt!. —Berlin, 1968 (S-18)

Русча таржимада ҳам, олмончада ҳам Отабекнинг бедорлиги мавҳум акс эттирилган. Бундай таржимадан Бекнинг ошиқлигини билиб ҳам бўлмайди.

Бадиий адабиёт – *ишонтириш санъати*. Унга китобхон ишонмас экан, ёзувчининг муддаоси амалга ошмайди. Таржималарни ўқиган киши аслиятдаги воқеликнинг ҳақиқийлигига унчалик ишонмайди. Айниқса, олмонча таржимада Отабек *чуқур уйқудан уйғона туриб, бирдан чўчиб тушди*, - дейилади. Ахир аслиятда: Отабек шу ҳолда тағин қанчадан-қанча ўтирди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек чўчиб ўзини кузатувчига қаради, - деб, умуман, бошқа манзара тасвирланади. Бу ўринда Отабекнинг бедор бўлиб қанчадан қанча ўтирганлигини ҳар икки таржимон тушириб қолдирганлар. Иккинчидан, Отабекнинг —чин йигитлиги|| унинг андишасида, катталарни ҳурмат қилишида, жумладан, Ҳасаналига муносабатида ҳам кўринади. Юқоридаги тасвирда Ҳасаналининг *Менда юмушингиз йўқми?* – деб сўрашига ўзбекона ҳурмат билан - *Нима юмушим бўлсин...*, - деб жавоб беради. Аммо таржималарда-чи?

Русчада - Конечно нет (албатта йўқ), олмон тилида эса - Aber nein (аммо, йўқ!)деб кишининг юзига —йўқ|| деб қўйилаверади. Умуман, асарда ана шудан ҳолатларда инкор маъносини ифодаловчи сўзлар таржимасида жуда кўп хатоликларга йўл қўйилган.

WHAT TO TEACH AND HOW TO TEACH IN TEACHING CHILDREN ENGLISH CONTEXT IN UZBEKISTAN

P. Botirova, NamMPI

Learning language is the most significant aspect of human society. We may learn language in natural environment (family community) or unity atmosphere such as: in lessons, if we want to learn it. Especially International Relations are becoming more and more developed among the countries of the world. In this purpose, there are a great deal of opportunities and possibilities in our country. In psychology there should be two types such as: positive and negative aspects.

All these above mentioned aspects helps to grow up real broad minded, wide outlook, creative and energetic youth, who are considered the future of Uzbekistan. It happens when we try all together. Therefore

great portion of attention is paid for teaching foreign languages, especially English. As an open country we are really in need of international relations and it may come true wider and faster with the help of specialists who know the language. In our country a minority of pupils learn three languages they are: native language, second and foreign language. —Our smart youth are ownership of three languages||.

Teaching children on a totally new language is not just easy job. It demands much experience and especially good psychology of teacher in order to get to set up aims. That's why teachers of elementary schools are being trained for further qualification by specialists. It is definitely indicated in the decree that the teachers who don't get such special trainings are not allowed to teach in elementary schools. Great attention is set on to carry out this decree. In teaching children English language at first we need motivation. If the learner has great interest to study language, teacher will not have a lot of difficulties. As the same time a teacher also has main task on encouraging a learner. Because just teachers can make children, who recently begin to learn English, feel the language and be eager to learn it.

As it is totally different language for Uzbek learners, it brings inconvenience for them. Initially, they are not in a real English environment. If it were, it would be easier to learn new language. Secondly, their target language may bring some problems while teaching English. For example, when you are going to teach definite and indefinite articles, it is difficult to have their first imagination about it. Because there is no rule about articles in Uzbek, even you cannot meet this notion. But it is considerable that first language sometimes may help while learning the language. For example, plural forms of the nouns, pronouns and other aspects exist in both languages. Thirdly, while teaching the English the teacher should identify whether learners are feeling easiness on studying. If the learner answers for a question easily and feels a progress on his knowledge on learning English, it gives much inspiration for them. All these three options are significant aspects which should be taken as rules in the process of teaching not only English, but also any foreign languages. It shows a teacher an effective way and brings a fruitful result on teaching.

As children's fluency in reading increases, it's hard to know what reading skills need to be taught, and when. We ensure that specific reading strategies are modeled explicitly to the class; this provides children with a holistic bank of skills to draw upon. This could include

scanning a text, making an inference, predicting or creating a mental image. Teachers may use 'think aloud' statements to model to the children how these skills are used, and how they can help them become better readers. These strategies are then shared as a class, and then assessed in follow up guided reading activities. Children's work should be displayed creatively. We should encourage our children to discover new texts, genres and authors, so reading areas must be inviting, well-resourced and highly organized. Pupils can choose from an exciting array of reading material: newspapers, classic texts, reference books as well as the children's own published stories are just some examples of what book corners might offer. Grammar concepts should be taught creatively. Grammar cannot be taught as a stand-alone activity. What's the point of that? Children begin to understand grammar concepts, and start to apply them in their own writing, when they start to read with a writer's mind. Punctuation rules and techniques are drawn from shared texts; texts which the children have already been immersed in and have a good understanding of. Exploring these and embedding them creatively is how the learning takes place. One effective way of valuing children's work as well as providing a real incentive, is to plan for a range of ways to publish their writing. Recent examples include a whole school bookmaking project. Following a whole school Inset on bookbinding techniques, every class published their own shared book; one example being an anthology of short spooky stories composed by year 6. Their stories were mounted on handmade paper, accompanied with each child's art work with a dramatic paper cut out front cover. The effort the children put into their work was immense, and the results were stunning as a result. The anthology has been enjoyed by parents and other pupils and the children's pride in their work is clear to see. How can children access stories, poems and other texts if their minds and imaginations not fully engaged? We have found that immersing children in a range of creative activities before reading the text means that they are fully prepared, and excited, about the reading journey ahead of them. Through painting, music composition, a film project, in role drama or sculpture, the kids have had a chance to share vocabulary, ideas and concepts which gives their reading fresh meaning and purpose. A parent might want their child to learn a second language for very varied and different reasons: because it's his or her native language and wishes to carry on the legacy, to have better professional prospects as a grown-up, to be bilingual, to increase creativity through the knowledge of other cultures,

and so on; let alone psychological purposes as enhancing their ability to socialize and delay the appearance of Alzheimer symptoms, among others; but, obviously, we can't explain these sensible arguments to a toddler.

If we want to motivate our children to learn a new language the best bet is to approach the activity in a recreational way, such as a game. Small children love toys, songs and fairy tales. To motivate your children in an efficient manner you can, for example, repeat words and show them vocabulary flash cards, sing easy and repetitive nursery songs, or use specially designed language CDs and DVDs available in the market.

Motivation is an important factor in second language acquisition or achievement. For this reason it is important to identify both the type and combination of motivation that assists in the successful acquisition of a second language. One of the most relevant factors to provide motivation to a child when learning a second or third language is the atmosphere at home; if the parents think that learning

another language is beneficial and opportune, they might be used to listening to foreign radio stations, watching movies in a different language (with or without subtitles), having books, foreign newspapers or magazines, and bilingual dictionaries in the household; as the child is more exposed to the second language, he/she will be more connected to the new language and will regard it as part of his or her everyday life. In other words, you show them by imitation.

Bibliography:

1. Erik Erickson —The developing person through the life||1998.New York
2. How languages are learned. By Nina Spada.
3. J.Jalolov —Chet tilio'qitishmetodikasi||
4. АльфияКруглова—УчимИностранный||,Teaching Children with the SMILE, 2006.
5. Baldwin, D, & Meyer, M. (2007). How inherently social is language? In E. Hoff & M. Shatz (Eds.), Blackwell handbook of language development (pp. 87–106).Malden, MA: Blackwell.
6. The decree N1875,||Improving the system of learning and teaching foreign languages» of the President of Uzbekistan.12.10.2012

STORIES AS A MEANS OF INCREASING CULTURAL AWARENESS IN EFL CLASSES

**Y.Kuchkarova,
D. Erkinov**

Stories play an important role in education as they enormously improve reading, listening, comprehension and other skills. Additionally, stories are motivating and fun and all above they can help develop positive attitude towards the foreign language and language learning. Children learn and create their mother tongue not by sitting at their desks doing pencil and paper tasks or drilling structures out of context but by interacting with each other and manipulating the language with a community of learners in a meaningful way. A second language should be learnt as the mother tongue and storytelling is one of the best ways of achieving this.

During the internship it was observed how teachers used stories mainly for entertainment. Additionally, they didn't carry out activities in order to develop the five skills when they could have done. The teacher usually told or even read the story while pupils were sitting listening. Obviously, it is not the best way of carrying out storytelling in the EFL classroom. Since storytelling strongly attracts children to books. It has a power that reading stories does not because it frees the storyteller to use creative techniques.¹ It also has the advantage of keeping the storyteller close to the audience. Telling a story produces an immediate response from the audience and is one of the surest ways to establish rapport between listeners and storyteller. Storytelling allows you to adapt a story to fit the audience. You can add to the story to clarify unknown words or to connect the story to the children's experiences. Stories also can be shortened if children's attention spans seem to be short. Some stories lend themselves to the use of puppets, felt-boards, prop stories, chalk talks, or sound stories to assist children in telling the story. Storytelling is one of the most important tools of any educator because it engages children in learning. According to Phillips (1996), Koki (1996), and Zabel (1991), storytelling can help develop a variety of life, learning, and literacy skills and strategies. It is stated that before using story in the classroom it is important to choose the correct story therefore in

¹ Morrow, L. M. (2001). Literacy development in the early years: Helping children read and write.

selecting stories for the classroom the teacher has to be guided by the following criteria:

- * Is a story you would enjoy telling.
- * Will engage the children.
- * Is this a story our students might find entertaining or thought-provoking.
- * That is fit your pupils' needs.
- * Is one the children can understand well enough to enjoy.
- * Helps you to fulfil your language language-teaching purpose.
- * Is the right length.
- * Offers children a rich experience of values and behaviors.

Of course, children are used to listening to stories in their modern tongue, but understanding a story in a foreign language is hard work. In order to increase pupils' enjoyment it is necessary to ensure that their understanding is supported in several ways. These are some guidelines:

- * Identify the linguistic objectives. It is important to decide the vocabulary and language structures pupils should learn.
- * Provide a context for the story and also introduce some of the main characters.
- * Provide visual support: pictures, flashcards, images and so on.

It is obvious that children enjoy listening to stories and teachers should take advantage of this situation. These are some of the reasons why storytelling should be carried out in the English classroom:

- * Stories are motivating and fun and above all it can help develop positive attitudes towards the foreign language and language learning. They can even create a desire to continue learning.
- * Stories also exercise the imagination. Children can get to identify themselves with the characters and become personally involved. This imaginative experience helps develop their creativity.
- * Stories are a useful way of linking fantasy and the imagination with the child's real world. They provide a way of enabling children to make sense of their everyday life.
- * Listening to stories is a social shared experience. Storytelling provokes a shared response of laughter, excitement etc. which is not only enjoyable but can help build up the child's confidence and encourage social and emotional development.

* Children enjoy listening to stories over and over again. This frequent repetition allows to acquire certain language items and others are being reinforced. Repetition encourages participation in the

narrative. Following meaning and predicting language are important skills in language learning.

- * Listening to stories also allows the teacher to introduce or revise new vocabulary and sentence structures.

- * Listening to stories develops the child's listening and concentration skills.

- * Learning English through stories can lay the foundations for secondary school in terms of basic language functions and structures, vocabulary and language learning skills.

Furthermore, it is essential to highlight that stories not only develop linguistic skills and transmit knowledge, but also have numerous affective benefits for social and emotional aspects. Stories help children to know themselves and to know others so they can cope with the psychological problems of growing. As a matter of fact many stories reflect children's fears.

Moreover, through storytelling children can learn about and celebrate cultural diversity. Discussions of cross-cultural myths can increase multicultural awareness. There will be storytelling of five myths. Objectives include transcending cultural boundaries and bring knowledge of culture to life through reflections in small groups on these cross-cultural stories and subsequent development of personalized myths. Around the world, it is taught lessons and morals through myths. Individuals develop personal myths as a way to clarify where they have been, make meaning of what they are doing, and influence where they are going. Stories can be used in experiential training to bring textbook knowledge to life. Participants form small groups, and each group discusses and reflects upon one of the stories and, subsequently, creates its own group myth. Upon returning to the large group, participants share their group's experiences, reflections, and group myth. Small group activity is facilitated by guidelines, questions, and a group facilitator. Even being given the same themes, but are expected to develop different stories, as influenced by group members' contexts. The experiential activity mentioned above utilizes cross-cultural storytelling to increase multicultural awareness. Cultural empathy can develop when participants are exposed to myths of diverse cultures. Reflections on stories allow participants to take an active role through identification with characters, discovering personal meaning while also gaining enhanced understanding about other cultures through active discussion.

In this way they will

- learn how the main character is influenced by his or her cultural heritage through cultural context;
- improve their awareness of the culture-specific values that are held by the characters in the myth or are represented by the story
- increase their knowledge on finding the story universality by explaining how certain problems, relationships, behaviors, or environmental issues transcend cultural boundaries and will raise their awareness about universal humanity
- grow personally via craving their individuality and develop personal empathy, personally identifying themselves with the main character's struggles
- try to resolve the problems of the main character's imagining if they were the heroes and in this way they will get better individuality and personal coping

A teacher that implements stories in English classes should consider the following issues:

- The prominent values or beliefs of your chosen culture
- The story should reflect the values of the chosen/created culture.
- Give a name to the culture.
- The story should have a main character.
- There must be a supernatural element that interacts with the main character.
- The main character faces a very difficult challenge, dilemma, or conflict.
- Resolving the challenge is not easy, but a way is found to resolve the issue at hand.
- Morality is represented by the dispensation of a reward or punishment.
- You might include themes of power vs. powerlessness, rich versus poor, good versus evil, cruelty versus kindness, etc.
- Gender roles of the culture need to be included.
- Romance and various relationships may be included.
- The theme of survival, resilience, a happy ending, or a sad ending ought to be considered as an element of the story.

Thus, we can see how stories can be beneficial for our learners. Also, it has already been mentioned that using stories in English classes can be started from primary classes up to higher education and even after it as it develops not only language skills but also delivers a

message that can help learners to grow personally as well as emotionally besides improving their language skills.

Reference:

1. Matthew Lynch, Ed.D. Author of The Call to Teach and editor of The Advocate, www.theedadvocate.org.

2.—Cultural awareness training handbook|| Saskatchewan Indian Cultural Centre Gargi Roysircar and Clinical Psychology SERD Students

3.—Developing Multicultural Awareness: Using Stories to Transcend Cultural Boundaries — A Workshop material

4. Mallan, K. (2000). Teaching storytelling as part of university and professional development courses. In N. Yelland (Ed.), Innovations in practice: Promoting meaningful learning for early childhood professionals (pp. 59–66).

5. Dyson, A. H., & Freedman, S. W. (1991). Writing. In J. Flood, J. M. Jensen, D. Lapp, & J. R. Squire (Eds.), Handbook of research on teaching English language arts. New York: Macmillan

6. Morrow, L. M. (2001). Literacy development in the early years: Helping children read and write.

KO‘P MANBAADAN FOYDALANIB TIL O‘RGANISHNING AHAMIYATI

N. Abdullayeva, NamDU o‘qituvchisi

Til o‘rganish ko‘p qirrali, uzoq davom etuvchi jarayon bo‘lib, unda yaxshi natijalarga erishish uchun to‘g‘ri yo‘lni hamda mos manbalarni tanlay olish juda muhim. Ingliz-tilida „Multiple sources“ mavjud bo‘lib u asosan ko‘p manbalardan, jumladan, ma‘ruza matnlaridan, kitoblardan, internet materiallaridan, rasmlardan, tarqatma va shu kabi materiallardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ba‘zi insonlar faqat bitma kitobdan foydalanib, shu manbani yaxshilab boshidan oxiriga qadar o‘rganib chiqish til o‘rganish jarayoniga yaxshi natija beradi deb ta‘kidlaydilar. Ayni vaqtda boshqa guruh insonlar ko‘p manbalardan foydalanishning natijasi tezroq va yaqqol ko‘rinadi deb o‘ylaydilar. Ayrim tadqiqotlarning natijasiga ko‘ra hozirda barcha sohadagi kabi ilim olish jarayonining globallasuvi ham ko‘p manbalardan foydalanish samarali usul ekanini isbot qilinmoqda. Masalan, ko‘p manbadan foydalanib til

o'rganishni ma'qul yo'lini til o'rganuvchiga o'qitilsagina undan yaxshi natija olinadi. Bu jarayon nafaqat shunchaki ma'lumotlarni ko'pgina ko'pgina kitoblardan yoki boshqa axborot vositalaridan olishgina bo'lib qolmay ularni qayta ishlab hayotda tadbiq qilishdan iboratdir. Agar siz ingliz-tilida so'z boyligingizni oshirish uchun ma'lum bir kitobdan foydalanib til o'rganayotgan bo'lsangiz, boshqa bir manbadan foydalanib undagi tinglash mashqlarini bajarib o'zingizdagi yangi til ko'nikmangizni yanada boyitishingiz mumkin. Ko'p manbadan foydalanishning bir qator afzallik tomonlari mavjud.

Birinchidan, til o'rganish bu mahorat bo'lib hayotda bu sohada muvaffaqiyatga erishish uchun shu kabi bir qator mahoratlar talab qilinadi: ular, vaqtni to'g'ri taqsimlay bilish, o'zini-o'zi boshqara olish, me'yori, to'g'ri reja tuza olish hamda xotirani kuchaytirish va boshqalardir. Ko'p manbadan foydalanib til o'rganish yuqoridagilarni to'g'ri anglab yetgandagina yaxshi natija beradi.(Kolb D.A. Oxford Universiteti 2010-yil).

Ikkinchidan, ko'p manbaviylik til o'rganuvchini qiyin holatlardan ilob chiqadi. Masalan siz ma'ruzada o'tirib siz o'qituvchining sizga berayotgan ma'lumoti sizga tushunarsiz yoki shubhali tuyulsa siz o'z navbatida shu ma'ruzaga mos biror maqolani o'qib tahlil qilib chiqsangiz sizdagi tushunmovchilik va ikkilanishlar barham topadi va siz yuqoridagi ma'lumotni ikkinchi manba yani maqola orqali mastahkamlaysiz, lekin shuni yodda tutinsh huddi ma'lumotning birinchi boshlang'ich shaklini siz o'qituvchingizning ma'ruzasidan olgansiz. Yuqoridagi fikrlarga qarshi o'laroq ko'p manbadan foydalanishning bir qator kamchilik jihatlari ham mavjud. Faraz qiling siz yangi bir ma'lumot ustida ish olib boryapsiz. Siz bu haqida ko'p manbalardan to'pladingiz, lekin agarda siz kerakli ma'lumotlarni to'g'ri tanlab, tahlil qilib, o'zingiz uchun mos holda manba yig'masangiz, barchasi aralashib sizga bir qator tushunmovchiliklar va qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Shuning uchun ko'p manbadan foydalanishda o'ta katta miqdordagi ma'lumotlarni olib o'rganuvchi o'zini-o'zi qiyin ahvolga solmaslik uchun o'z bilim doirasiga loyiq qisqa, tushunarli materiallarni tanlay bilish ham juda muhim. Yana bir ko'p manbaviylikning murakkab jihati, asosan, yangi til o'rganuvchi uchun ko'p ma'lumotlar orasida adashib qolish deb atasak bo'ladi. Chunki, „tilni o'rganmoqchiman“ deb ba'zan yangi til o'rganishni boshlaganlar qo'llariga tushgan ma'lumotni barchasidan foydalanmoqchi bo'ladilar va oxir oqibatda ularda barchasini bir-biriga aralashtirib, bir qancha

savollar paydo bo'ladi. Savollarga javob topa olmay , o'zidagi bor bilimni chigallashtirib qiyin, murakkab vaziyatga tushib qoladilar.

Shu o'rinda bir narsaga e'tibor ni qaraatish lozim, bu maqolada biz asosan yangi til o'rganuvchining o'zi uchun kerakli manba'lardan foydalanib yahshi natijaga erishishi to'g'risida fikr yuritmoqdamiz , shuni ta'kidlash lozimki o'qqituvchining bu o'rinda ahamiyati muhim rol o'ynaydi. Ba'zan shunday gaplar quloqqa chalinadi. —Men ingliz tilini o'zim mustaqil o'rganganman. To'g'ri har bir til o'rganuvchi o'zi harakat qilib o'zini-o'zi tilga bo'gan motivatsiyasini oshirib, til o'rganadi , lekin albatta u yoki bu ustozga o'zida tug'ilgan savollar bilan murojaat qiladi. Ayniqsa ko'p holatlarda boshlang'ich til o'rganuvchilar o'qituvchiga qachon murojaat etishadi, qachonki kerakli manbaani tanlay olmasalar yoki tanlangan manbaalaridagi ma'lumot ular uchun yetarlidek yoki aksincha o'ta ko'p tuyulsa albatta har qanday mustaqil til o'rganuvchi o'ziga ustoz qidirib qoladi. Lekin ayrim til o'rganuvchilarda bunday holat yuz bermasligi mumkin. Agar shu kabi misollar yahshilab o'rganib chiqilsa ular albatta yana bir boshqa chet tilini mukammal egallagan bo'ladilar va ularda til o'rganishning foydali strategiyalari, to'g'ri manba tanlay olish mahorati oldindan shakllangan bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ko'p manbadan foydalanish bu juda qulay va samarali. Agar o'rganuvchi o'z bilim doirasiga mos holda, tartibli ravishda, boshlang'ich manba bilan aloqador holatda, uni to'ldirib qo'shimcha kerakli ma'lumotlarni bersagina. Aks holda ikkinchi yoki keyingi olingan ma'lumotlar birinchi asosiy ma'lumotni to'ldirmay o'rganuvchining fikrlarini to'zg'itib uni qiyin holatga solsa unda asosiy birinchi olingan ma'lumotdangina foydalanish yoki boshqa yangi, qo'shimcha ma'lumotlarni qidirish ma'qul.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. —Successful writing|| proficiency. Vergina evans. Expres publishing new edition, 2000.
- 2.||Expriental learning; experience as the source of learning and development||. Oxford University press, 2010 p. 138.
3. —Studying with multiple sources|| [http: ||www. Studygs..net| multiples.html](http://www.Studygs..net/multiples.html).

TURK XALQ MAQOLLARIDA ONA MAQOMINING IFODALANISHI

R. Sheralieva, TDSHI 1-kurs magistranti

Yillar, asrlar davomida yig_ilib, sayqallanib kelgan maqollar xalq donoligi va hayotiy tajribasining mahsulidir. Bu janr dunyodagi barcha xalqlar og_zaki ijodida mavjud bo_lib, hajm, shakl hamda yaratilish maqsadiga ko_ra mushtarak hisoblanadi. Hatto, maqol atamasining nomlanishida ham yaqinlik aniq seziladi. Jumladan, arablarda —qavlun|| — gap, so_z ma‘nosini ifodalasa, tojiklarning —zarbulmasal|| atamasida misol keltirish, ruslarning —poslovitsalsida esa so_zlar bilan fikrni ifodalash, turklardagi —ota so_z||da ajdodlar fikrini eslash ma‘nosi anglashiladi. Dunyodagi barcha xalqlar og_zaki ijodida maqollarchalik bir biriga shaklan va mazmunan o_xshash janr deyarli yo_q. Masalan, ruscha —Шило в мешке не утаиш|| (bigizni qopda yashirib bo_lmas) — o_zbekcha —Oyni etak bilan yopib bo_lmas||; inglizlarda —East and West, home is best|| (Sharqmi, G_arbmi, uying eng yaxshisi) — o_zbekcha —O_z uying, o_lan to_shaging||; arablarda —Dengizchilarning ko_pligidan kema cho_kdi|| — o_zbekcha —Qo_ychivon ko_p bo_lsa, qo_ylar xarom o_ladi|| singari ko_plab misollarni keltirishimiz mumkin.

Folklorshunos olimlar maqollar va matallarni o_rganuvchi sohani paremiologiya deb atashadi. Paremiya — yunoncha chuqur ma‘noli gap, hikmatli so_z, ibora, maqol, matal ma‘nosini beradi¹.

Xalq maqollarining mazmun ko_lami inson hayotining turli sohalarini qamrab oladi. Inson hayotidagi voqea-hodisalarning cheki yo_q ekan, maqollar mazmuni chegarasini ham o_lchab bo_lmaydi. Maishiy hayotdagi kichik bir e‘tiborga arzimaydigandek ko_rinuvchi lavhadan tortib chuqur falsafiy mushohada ifodasigacha maqollar mazmunida o_z aksini topgan. Agar —Uyga palos yarashur, xotinga libos|| maqoli maishiy hayotga taalluqli bo_lsa, —Yozda miyang qaynasa, qishda qozoning qaynar|| maqolida vaqtni bekor o_tkazmaslik, aql bilan ish ko_rish insonga hayot imkonini yaratishi qayd etiladi, —Vaqting ketdi — baxting ketdi|| maqolida esa falsafiy mazmun ifodalangan bo_lib, inson taqdirida —vaqt|| tushunchasining qanchalar muhim ekanligi ta‘kidlangan.

¹ <http://www.e-adabiyot.uz/kitoblar/qollanmalar/867-uzbek-xalq-ogzaki-ijodi>.

Maqollarni tasnif qilishning bir turida mazmun etakchi hisoblanadi. Unga ko__ra Vatan, mehnat, xalq, ilm-hunar, mardlik, mehmondo__stlik, tadbirkorlik, muhabbat va vafo, yaxshi so__z kabi o__nlab mavzular qayd etilgan. Ammo bu mavzularni yana ko__paytirish ham, kamaytirish ham mumkin.

Yuqorida maqol janri uchun keltirilgan barcha ta'riflar barcha xalqlar folklorida uchrovchi maqollarga to__la taalluqlidir.

Jahon xalqlari adabiyotida ayol va uning fazilatlari, oila va jamiyatdagi o__rniga bag__ishlangan maqollar juda ko__p. Xususan, turkiy xalqlarda ayol doimo oilaning farishtasi, ro__zg__orning sarishtasi, eng asosiysi, avlodlar zanjirining davomiyligini ta'minlovchi shaxs sifatida ulug__langan. Darhaqiqat, onalik ayolning eng sharaflari va o__z o__rnida mas'uliyatli vazifasidir. Buni quyidagi turk maqolida yaqqol ko__rishimiz mumkin: *“Hiçbir süs bir kadını analık sevgisi kadar güzelleştiremez”* (*“Hech bir pardozi ayolni onalik mehrichalik go__,zallashtira olmaydi”*), *“Ana sevgisi bütün sevgilerin kaynağıdır”* - (*“Ona muhabbatini butun sevgilarning bulog__,idir”*) yoki *“Analık, kadının en büyük şerefidir”* (*“Onalik ayolning eng buyuk sharafigidir”*). Ayol ona maqomiga erishgach, oilada ham, jamiyatda ham mustahkam o__ringa ega bo__ladi, unga bo__lgan hurmat bilan bir qatorda mas'uliyat ham ortadi. U endi muayyan bir shajara davomchisining g__amxo__ri va boquvchisi, kelajakda jamiyat va davlat taraqqiyotiga hissa qo__shuvchi yosh avlodning tarbiyachisi sifatida bir qator huquq va imtiyozlar bilan birga burch va vazifalar egasidir. Onaning birinchi galdagi vazifasi farzandini jismonan va ma'nan sog__lom qilib voyaga etkazishdan iborat. Ayniqsa, voyaga etayotgan qiz bola tarbiyasida onaning o__rni hal qiluvchi ahamiyatga egaligi quyidagi turk maqollarida ham o__z ifodasini topgan: *“Ana kızına taht kurmuş, baht kuramamış”* (*“Ona qiziga taxt quradi, baxt qurmaydi”*) ya'ni ona qizining baxtli bo__lishi uchun hamma shart sharoitlarni yaratadi, ammo unga baxtni yasab berolmaydi, onaning bo__kamu ko__st tarbiyasini amalda qo__llay olib, baxt sohibasi bo__lish qizning o__z qo__lidir. —*Onasini ko__,rib qizini ol, qirg__,og__,ini ko__,rib bo__,zini ol”* degan o__,zbek maqolining turkcha ekvivalenti bo__,lgan *“Anasına bak, kızını al, kenarına (kıyısına, tarağına) bak, bezini al”* maqolida ona o__z tabiati, xatti harakati, fazilatlari yoki aksincha xato va kamchiliklari orqali qizining kelajagiga bevosita ta'sir o__tkazishi nazarda tutilib, onani o__z mas'uliyatini yanada teranroq his etishga undaydi. *“Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz”* maqolida esa bir boshga ko__z qanchalar kerakli a'zo bo__lsa, bir onaga qiz ham shunchalar

kerakligi va azizligi ifodalangan, shu bilan birga mazkur maqolning yana bir ramziy maʼnosi borki, bunda ko_z insonning go_zalligini oshiruvchi, ichki dunyosi va kechinmalarini qarashlari va nigohlarida aks ettiruvchi bo_lsa, qiz farzand ham onaning oiladagi va jamiyatdagi aks sadosi, oynasidir.

O_g_il bola tarbiyasida otaning o_rni, qiz farzand tarbiyasida onaning roli muhimligi *“Oğlan atadan (babadan) öğrenir sofrı açmayı, kız anadan öğrenir bıçkı biçmeyi”* (*“O,,g,,il bola dasturxon ochmoqni yaʼni ro,,zg,,orni to,,la to,,kis qilishni” otadan o,,rgansa, qiz kiyim bichishni onadan o,,rganadi*) maqolida o_z aksini topgan. Yoki, *“Ananın bahtı kızına”* (*“Onaning baxti qiziga ”*) yaʼni oilada ona ro_zg_orni saranjom sarishta tutsa, ozoda, pazanda, shirins_o_z, mehmondo_st bo_lib, baxtli beka maqomiga erishsa, demakki, bu uning qiziga ham meros sifatida o_tadi, zero xalqimiz aytganidek, —Qush uyasida ko_rganini qiladi.

Turk xalq maqollarida ona insonning eng ishonchli do_sti sifatida namoyon bo_ladi: *“Ağlarsa anam ağlar, gayrısı yalan ağlar”* (*“Yig,,lasa onam yig,,lar, boshqasi yolg,,on yig,,lar”*), yoki, *“Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz”* (*“Ona kabi do,,st bo,,lmas, Bag,,dod kabi diyor bo,,lmas”*).

Xulosa o_rnida shuni aytish mumkinki, barcha turkiy xalqlar singari turk xalqida ham ona maqomi quyifagicha: ayolning eng sharaflı va masʼuliyatli maqomi; hayot davomiyligining ramzi; sog_lom avlod tarbiyasi uchun masʼul inson; qiz farzand tarbiyasida birinchi ibrat va namuna sohibasi; insonning chin do_sti va sirdoshi kabi tushunchalarni anglatadi. Demak ona hayotning davomchisidir.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Sarimsoqov B., Maqollar / O_zbek folklori ocherklari. 1-jild. - T.: Fan, 1988, 85-98-b.
2. O_zbek xalq maqolari. - T.: Fan, 1978.
3. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. - T., 1990. – B. 44.
4. Safarov O. Xalq ganjiga mehr / Folklor – bebaho xazina. - T.: Muharrir, 2010. – B. 285-298.

MAQSUD SHAYXZODA – SHEKSPIR ASARLARI TARJIMONI

O. Husanxo“jaye, NamDU magistranti

Shekspir ijodini o`rganish va asarlarini tarjima qilish borasida atoqli o`zbek adibi Maqsud Shayxzodaning o`rni katta. Serqirra iste`dod egasi, shoir va yozuvchi M. Shayxzoda o`zining tarjimonlik faoliyati davomida sharq badiiy dunyosining R. Tagor, Vallatxol, M. Kamol, N. Hikmat kabi namoyandalari va shuningdek, g`arb adabiyotining Gyote, J.Bayron, H.Hayne, A.Mitskevich, P.Neruda, I.Bexer kabi klassiklarning shoh asarini yuqori mahorat bilan tarjima qilgan. Bundan tashqari, u rus adabiyotining A.S.Pushkin, M.Yu.Lermontov, N.Nekrasov, V.Mayakovskiy, E.Bagritskiy, B.Pasternak, Surkov kabi ijodkorlarining ijod namunalarini ham alohida mehr va qiziqish bilan o`zbek tiliga tarjima qilgan.

Bayron asarlarida – romantikning isyonkor ruhiyati, Pushkin she`riyatida – voqelikning keng badiiy tasvirlanishi va milliy pafosga to`la lirizim, Mayakovskiy poemalarida – butun ovozda baralla gapirish kabi xususiyatlar tarjimonni o`ziga tortgan. Lekin hammadan ham ko`proq ingliz adabiyoti sehgari V.Shekspir M.Shayxzodaning diqqatini tortar edi. Aynan Shekspirning hayoti va ijodini o`rganish va uni o`zbek kitobxonlari bilan yaqindan do`stlashtirishga adib o`z ijodining ko`p yillarini bag`ishlagan.

Shekspir ijodida uni insonparvarlik g`oyalari, gumanistik qarashlar hayajonga solgan. Ammo u darhol Shekspir ijodi bilan shug`ullanishga kirishmagan. Ungacha M..Shayxzoda Esxil, Ezop, Sofokl va boshqa klassik dramaturglar hayoti va ijodini o`rgangan.

Hammaga ma`lumki, M.Shayxzoda ingliz tilini bilmagan. Shuning uchun u o`z ishida vositachi tarjima yordamidan foydalangan. Lekin unga asliyat tekst sifatida emas, balki yordamchi vosita sifatida qaragan. Ammo baribir, vositachi til ta`siridan qochishning iloji bo`lmagan. Bu, albatta, tabiiy va kutilgan holat. Bundan xulosa shuki, asliyat tekst tilini bilish muhim va zaruriy shartdir. M.Shayxzoda tarjimalaridagi kamchilik ham shu sababli bo`lgan.

Shunday bo`lsa ham, Shekspir va o`zbek xalqi oldida Shayxzodaning vijdoni toza. Uning tarjimalari hozirgi kunda ham katta qiziqish bilan o`qiladi. Buning sababi shuki, Shayxzoda tarjimalarining sifati juda yuqori. Chunki u o`zbek tiliga o`girish paytida har bir detal,

syujet va kompozitsiyaga e'tibor berib, ularning ma'nosiga mos ekvivalentlarini topishga, aslyatdagi obrazlarni adekvat tarzda o'z ona tiliga talqin etishga harakat qilgan.

1948-yili Maqsud Shayxzoda Shekspir tragediyasining tubdan yangi tarjimasini yaratdi. Bu gal ham original sifatida she'riy tarjimaning mohir ustalaridan biri bo'lgan B. Pasternak varianti qabul qilindi va yordamchi tekst sifatida tragediyaning ozarbayjon tiliga qilingan J.Jabborli tarjimasi jalb etildi [53; 214-b]. Natijada originalga ham mazmunan, ham shaklan yaqin, nasriy qismlarga nasriycha, she'rlari she'riycha ag'darilgan o'zbekcha «Hamlet» dunyoga keldi. Shayxzoda uslub va til vositalaridan o'rinli foydalanib, «Hamlet»da personajlar xarakterining murakkabligi, voqealar, hodisalar mohiyatini to'g'ri ochib bergan. Shayxzoda uchun tragediya tarjimasi ustida qunt bilan ish olib borish samarali bo'ldi, keyincha «Jaloliddin», «Mirzo Ulug'bek» asarini, ayniqsa, Ulug'bek va Abdullatnf, Badriddin obrazlarini yaratishda katta maktab vazifasini o'tadi.

Shayxzoda muvaffaqiyatining yana bir kaliti shunda ediki, u ona tiliga o'girmoqchi bo'lgan adabiyotga, o'sha adabiyot xalqiga chuqur qiziqish bilan munosabatda bo'lgan. Bundan tashqari, Shayxzoda juda sermashaqqat, izlanuvchan ijodkor bo'lgan. U o'z tarjimalariga uzoq vaqt sayqal bergan. Masalan, —Hamlet|| fojeasini tarjima qilish fikri 1940-yillarida paydo bo'lgan bo'lsa, uzoq yillik mashaqqatli mehnatdan so'ng 1960-yil ish nihoyasiga yetkazilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Саломов Ф. Адабий анъана ва бадий таржима. — Тошкент: Фан, 1980.
2. Сулаймонова Ф. Шекспир Ўзбекистонда. — Тошкент: Фан, 1978.

МУНДАРИЖА

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА МАТНШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИ

1.	Қаюмов А.П.	Подшоҳона иқдор.....	6
2.	Ганиева С.	Мавлоно Саккокий девонининг Анқара нашри хусусида.....	10
3.	Ҳомидий Ҳ.	Яна —Бундахишини ҳақида.....	12
4.	Мирзаев Т.	Атоқли олим, йирик фан ташкилотчиси.....	15
5.	Ҳаққул И.	Дилбар шахсият ва соҳир шеърят.....	19
6.	Болтабоев Ҳ.	Бадий матн филология ва нофилологик гуманитар фанлар объекти сифатида.....	27
7.	Салоҳий Д.	Поэтик матнда шакл ва мазмун масаласига доир мулоҳазалар.....	32
8.	Мирзаева С., Алиева Н.	Самовий сирлар.....	36
9.	Шодмонов Н.Н.	Матн тарихи тадқиқига доир.....	40
10.	Зоҳидов Р.Ф.	Мумтоз адабий матнлар табдили муаммолари.....	45
11.	Каримова Ф.	Девон тузувчи шахс томонидан ёзилган дебочалар.....	54
12.	Раҳмонов Б.	Фольклор ва замонавийлик.....	60
13.	Ражабова М.	–Назм ул-жавоҳирнинг мукамал нашрига доир мулоҳазалар.....	62
14.	Матёқубова Т., Убайдуллаева У.	Яссавий ҳикматларида нафс талқини.....	65
15.	Зоҳидова Д.	Йўлдош Мавлавий ва унинг адабий мероси хусусида.....	69
16.	Қобилова З.	Амирий девонининг бир нусхаси ҳақида....	71
17.	Нуриддинов Ш.Б.	Мискиннинг Мавлавий Йўлдошга ёзган бир мактуби ҳақида.....	74
18.	Jumayeva S.	Bolalar ertaklarining g_o'yaviy-badiiy xususiyatlari.....	77
19.	Қаҳҳорова Ш.	Е.Э.Бертельс – тасаввуф адабиёти матншуноси.....	80
20.	Бердимуродова М.	Рожий Хоразмий ижодида тасаввуфий тимсоллар.....	73
21.	Муҳиддинова Б.	«Назм ус-силсила» асарининг ғоявий йўналиши ва бадийати масалалари.....	88
22.	Отажоновна М.	Неомифологизм ва унинг ҳозирги ўзбек насида тутган ўрни.....	92
23.	Очилов Н.	Жанубий Ўзбекистон номодий маданий мерос ёдгорликларини тўплаш ва уларни архивлаштириш.....	96

24. Jumayeva S.	Ertakchilik va dostonchilik anʼanalarida ijodiy sintez muammolari.....	100
25. Каримова Ф., Юлдашева С.	Завқий ижодида навоий анъаналари.....	103
26. Махмудов Ж.	Табибий ва Саъдий.....	105
27. Абдуллаев М.	Убайдий ҳикматлари хусусида.....	108
28. Давлатов О.	Алишер Навоий дostonларидаги дидактик ҳикоятларнинг манбаси хусусида.....	115
29. Асадов М.	Жанр табиати ва қаҳрамон руҳияти тасвири.....	121
30. Жўрабоев О. Р.	Матн талқини тарихи хусусида.....	125
31. Алимов О.С.	–Хамсат ул-мутаҳаййирийн асарининг илмий-танқидий матнини тузишга доир.....	131
32. Ҳамроева О.	Абдурауф Фитратнинг —Ўзбек адабиёти намуналари мажмуасида –Бобурнома матнидан парчалар.....	138
33. Қурбонов А.	Ташбеҳ ва истиораларда мавзу, ғоя ва маҳорат мутаносиблиги.....	143
34. Сулаймонов И.И.	«Бобурнома»да тарихий ҳақиқатнинг бадий талқини.....	153
35. Жабборова М.	–Қиссаи Жамшид нинг бир қўлёзма нусхаси ҳақида.....	159
36. Жўраева Х.	Хусайний девонининг Боку нашри хусусида.....	164
37. Хўжаев А.Ғ., Ашурова Ш.Ш.	—Бобурнома шарқшунослар талқинида.....	168
38. Маматқулова Ф.	Ўзбек халқ оғзаки ижодида сандик тимсолининг бадий талқини.....	170
39. Рахмонова З.	Фольклор жанрларини сақлаб қолишда бадий ҳаваскорлик жамоаларининг ўрни..	174
40. Мамадалиева Н.	Ҳикмат тили гўё.....	176
41. Арслонов А.	Бадий асарни назмдан насрга ўтказиш анъанаси (Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» қиссаси мисолида).....	180
42. Тошболтаева Т.	Нафосатга ташналик.....	183
43. Насриева Д.	—Авесто даги бир поэтик образ хусусида..	187
44. Равшанова Г.	Холис қаламига мансуб «Юсуф ва Зулайҳо» дostonининг бир қўлёзма нусхаси.....	189
45. Сулаймонова Х.	Ас-Саолибийнинг котиблар учун ёзган асарлари.....	194
46. Эшанова З.Қ.	Ўзбек халқ дostonларидаги тоғ ва ғор образларининг мифологик талқини.....	198
47. Файзуллаева Р.	Мирзо таржималари.....	201

48. Mamatsaliyeva Z.	Tarixiy asarlar tarjimasining o'ziga xosliklari.....	205
49. Болтабаева О.	Хилватий поэтикасининг адабий герменевтик таҳлили.....	210
50. Ашуров Д.А.	Афсона ва ривоятлар матнларида муносабатнинг ифодаланиши.....	213
51. Суярова А.	Муҳаммад Раҳимхон Феруз лирикасида лафзий санъатларнинг қўлланиши.....	217
52. G'ulomjonova Sh. M.	Matndagi sirli jumboqlar.....	220
53. Qoriyev S.	—Boburnomada nabotot tasviri.....	224

БАДИЙ ТАРЖИМА МУНДАРИЖА

54. Нурматов Ў.	Персонаж характери ва таржима.....	230
55. Сайдалиев С.	Матн ва дискурс тушунчалари хусусида.....	233
56. Содиқов З.	—Дунёнинг ишлари асаридаги миллий ўзига хосликнинг немисча талқини хусусида.....	235
57. Каримов О.	Ўзбек таржимачилигида Абдулла Ориповнинг ўрни.....	238
58. Абдуллажанов А.	Алишер Навоий —Муножотнинг ўрганилиши тарихига доир.....	241
59. Сидиқов Қ., Обилов З.	Бадий асарларда афоризмларнинг ўрни ва таржима муаммолари.....	245
60. Тоджиходжаев М., Бобохонов М.	Ўрта махсус таълим муассасаларида Машраб ижодини ўрганиш.....	249
61. Ashurova Sh.	Tarjimada obrazli birikmalar (Anna Segresning —barhayot o'liklar asari misolida).....	252
62. Облоқулова Ш.	Таржима машаққати.....	255
63. Сидиқов Қ., Каримов М.	Метарфора ва метафорик бирикмаларлар таржимаси муаммолари.....	257
64. Мизропова Ж.	—Ҳамлет таржималари хусусида.....	261
65. Турсунбоев Б.	Муқобилсиз сўзларни таржимада қайта яратишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	265
66. Сидиқов Қ., Алланазарова С.	Бадий таржимада шакл ва мазмун.....	268
67. Tojiboyev I.	The role of —diwanu lugati't-turk in the process of investigating world turkology.....	271
68. Kasimova R.	G'afur G'ulomning —Mening o'g'rigina bolam hikoyasi inglizcha tarjimasida leksik transformatsiyalar.....	274
69. Daminjanov S.	The initial keys of achieving group success.....	278

70. Тошпўлатова Д.	Исмлар таржимаси хусусида.....	281
71. Абдурахмонова Д.	Гётенинг –Ҳамроз диллар асаридаги фразеологизмлар таржимаси хусусида.....	284
72. Kuchkarova Y., Erkinov D.	Literature in efl classes to improve language skills.....	287
73. Sultanova D.	Maqol, matal va hikmatli so‘zlar tarjimasidagi muammolar	290
74. Umrzakov I.	Of irony in literary text.....	292
75. Дадабаева Ф.	—Ўтган кунлар романинг олмонча ва русча таржимаси хусусиятлари талқини.....	295
76. Botirova P.	What to teach and how to teach in teaching children english context in Uzbekistan.....	297
77. Kuchkarova Y., Erkinov D.	Stories as a means of increasing cultural awareness in efl classes.....	301
78. Abdullayeva N.	Ko‘p manbaadan foydalanib til o‘rganishning hamiyati.....	305
79. Sheralieva R.	Turk xalq maqollarida ona maqomining ifodalanishi.....	308
80. Husanxo‘jayev O.	Maqsud Shayxzoda – Shekspir asarlari tarjimoni.....	311